

MUSA ADİLOV

MƏQALƏLƏR

(1970-1980-ci illər)

Kitabda müəllifin 1970-1980-ci illərdə çap olunmuş
məqalələri toplanmışdır

IX cild

“Elm və təhsil”
Bakı – 2020

Redaktorlar:

Tofiq Hacıyev
Filologiya elmləri, professor

Nərgiz Hacıyeva
Filologiya elmləri doktoru

Musa Adilov. Məqalələr (1970-1980-ci illər) *Kitabda müəllifin 1970-1980-ci illərdə çap olunmuş məqalələri toplanmışdır. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 448 səh.*

4602000000 qriffli nəşr
N-98-2020

© "Elm və təhsil", 2020

*Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Oçerklər.
Bakı 1970-ci il, səh. 189-234.*

ALLİTERASIYA

Ümumiyyətlə, türk şeirində alliterasiyanın tədqiqinin başlanğıcı məşhur polyak tədqiqatçısı Tadeuş Kovalskinin adı ilə bağlıdır. Onun 1921-ci ildə Krakovda nəşr etdirdiyi əsərini A.N.Linin ruscaya sərbəst şəkildə tərcümə edərək 1926-cı ildə Bakıda çap etdirmişdir.¹

T.Kovalski türk şeirində alınma olmayan əsil türk "pratük" əlamətləri sırasına alliterasiyanı da daxil edir.

Ənənəvi fikir belədir ki, alliterasiya sözlərin hər hansı hissəsindəki samitlərin eyni və ya yaxın olmasıdır (məsələn, V.Radlov bu fikirdə idi). Bu halda alliterasiya məfhumu çox geniş və yaygın olur və hətta qafiyəni də əhatə edir. T.Kovalski isə sözlərin ancaq əvvəlində olan səslərin və ya səs qruplarının eyni və ya yaxınlığını alliterasiya hesab edir. O, söz ortasındakı səslərin rolunu nəzərə almır. Halbuki sözlərin ortasında işlənən samitlərin də alliterasiya yaratmaqda müəyyən rolu vardır.

Alliterasiya iki şəkildə özünü göstərir:

a) *Misralararası (sətirarası) və ya bənd, beyt alliterasiyası (xarici alliterasiya)*. Əsasən qonşu misraların ilk sözlərinin ilk səsləri eyni və ya uyğun səslər olur.

*Bəy dediyin nədur,
Bəyənmədiyin nədir?
Samana qatsan at yeməz,
Sümüyə qatsan it.
Çayın daşı,
Çölün quşu.*

¹Вах: А.Н.Линин. К вопросам формального изучения поэзии турецких народов. «Известия Восточного факультета АГУ им.В.И.Ленина», т.1., Баки, 1926 səh.147-196.

Yel vurur,
Yengələr oynayır.
Qaz vur,
Qazan dodur.
Yanan da mən,
Yaman da mən.

Misraların yalnız ilk sözlərinin deyil, sonrakı sözlərinin də birinci səsləri alliterasiya prinsipi üzrə qurulur.

Yağ yağa qarışdı,
Yarmalar yavan qaldı.
Yel aparın yelinki,
Yerdə qalan mənimki.

Yaxud: “Dili varsa, dilçəyi də var”; “Zəri varsa, zoru da var”.

b) *Sözarası* və ya *misra* alliterasiyası (*daxili alliterasiya*).
Ardıcıl gələn (bir misrda) səslərin uyğunluğu diqqəti cəlb edir:

Axtaran tapar,
Yoğuran yapar.
At görəndə axsayır,
Su görəndə susayır.
Ağ gün ağardar,
Qara gün qaraldar.

Bir misralı atalar sözləri, zərbül məsəl, hikmətli söz və digər frazeoloji ifadələrdə də alliterasiya özünü çox göstərir:

Su sənəyi suda sınar (S).
Qurddan qorxan qoyun saxlamaz (Q).
Danışığı dananı qurda verər (Da).
Kələknən gələn küləknən gedər (K, G).
Gününü göy əsgiyə dügünləyib (G).
Barmağının beşini də bal elə və s. (B).

Alliterasiyanın mənşəyini izah etmək üçün iki bölümlü ifadələr daha maraqlıdır. Çünki alliterasiya əsasən şeir dili ilə, şeir ilə əlaqədar izah edilir.

A.N.Veselovskiyə görə, qədim insanın animistik dünyagörüşündən doğan və buna görə də bir çox xalqlar üçün eyni olan psixoloji paralelizmin mahiyyəti belədir ki, poetik üslubda təbiətə məxsus iş, hadisə və s. ilə yanaşı təsvir olunur. Yəni şeirdə bir misra, yaxud beyt təbiət hadisəsini göstərir, digər misra və ya beytdə insan həyatına məxsus hadisə bununla yanaşı gəlir.

Misal olaraq Azərbaycan bayatılarının əksəriyyətini göstərmək mümkündür.

Bəziləri bayatıların birinci hissəsinin mənasız olduğunu, bunun yalnız "poetik hazırlıq" məqsədi daşdığını söyləmişlər; digər tədqiqatçılar isə birinci hissənin də xüsusilə qədimdə çox dərin mənə bildirdiyini, sonralar bu mənaların az-çox təhrif edildiyini göstərmişlər.

A.N.Veselovskiyə görə, söhbət burada insan həyatı ilə təbiəti eyniləşdirməkdən, bərabər tutmaqdan, habelə bunları müqayisə etməkdən getmir. İnsan ilə təbiət hadisəsi qarşılaşdırılır, daha doğrusu, yanaşdırılır.

Başqa sözlə, təsvir əgər təbiət lövhəsi ilə başlanırsa (adətən belə də olur), onunla yanaşı insan həyatından da bir lövhə verilir. Obyektiv məzmunu görə bunlar fərqlənsələr də, quruluşuna görə cümlələr bir-birini təkrar edir. Bu cəhəti isə bizim atalar sözlərində çox görmək olar.

Məlumdur ki, zaman keçdikcə atalar sözləri də müxtəlif deformasiyaya məruz qalır, sözlər artırılır, ixtisar olunur və s. Bunların mühüm qisminin tarixən qədim forması adətən paralelizm prinsipi üzrə qurulmuşdur. Müasir dildə "quş qanadla (uçar)" misalının qədim variantı "quş qanatla, ər atla" şəklindədir. (Mahmud Kaşqarının lüğətində: "kuş kanatin, er atin" – 1, 34).

Şeirin birinci hissəsinin (misra, beyt, bənd) təbiət hadisəsindən, ikinci hissəsinin (yenə də misra, beyt, bənd) isə insan həyatından bəhs etməsinə aid A.N.Veselovski ən müxtəlif xalqların folklorundan (rus, serb, polyak, çex, litva, latın, italyan, fransız, ispan, alman, gürcü, türk, ərəb, çin, tatar, başqırd, çuvaş və

s.) misallar çəkir və “psixoloji paralelizmin ümumi sxemini” müəyyənləşdirir. Burada iki motiv qarşılaşdırılır; bunların biri digərindən doğur, bir-birini aydınlaşdırır. Bununla belə, müəllif göstərir ki, əsas məna daha çox insan həyatı ilə bağlı olan hissədə ifadə edilir.¹

Bir cəhəti xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət psixoloji paralelizmdən gedir və burada komponentlər bir-biri ilə adətən heç bir semantik münasibətdə olmur. Komponentlər arasında məna rəbitəsi (qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama və s.) ancaq sintaktik paralelizmdə özünü göstərir. Məsələn, C.Cabbarlıdan götürülmüş aşağıdakı misalda sintaktik paralelizm mövcuddur.

Elxan. Barmağında üzük gəzdirən bir qız, qabırğasında damğa gəzdirən bir öküz, mənəcə, birdir.

Mənəcə birdir ifadəsi olmadan da burada qarşılaşdırılan komponentlər təşbeh kimi işlənmişdir. Burada komponentlər bənzətmə, müqayisə əsasında bir-biri ilə əlaqədardır. Aşağıdakı misalların birinci komponentləri isə ikincilərlə semantik cəhətdən bağlanmamışdır:

Əziziyəm gül əllər,
Gül barmaqlar, gül əllər,
Dəryaca ağlın olsa,
Yoxsul olsan güləllər (Bayatı).
Halalar ha halalar
Dağda dovşan balalar.
Ayağından su içər,
Dimdiyindən balalar (Tapmaca, Sünbül).

S.Mümtazın nəşr etdirdiyi “El şairləri” (1, 169) kitabında “Dava-dalaş” adlı müəllifsiz bir xalq şeiri çap olunmuşdur. Psixoloji paralelizmin mahiyyətini daha yaxşı izah etmək üçün həmin şeir çox maraqlıdır. Hər bəndin birinci hissəsi təbiət hadisəsindən, ikincisi insan həyatından bəhs edir.

¹ Вах: А.Н. Веселовский. Психологический паралелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. «Историческая поэтика», Л., 1940, səh.125-185.

Göydə gedən qazlar
Bir-birlərin gopazlar.
Bulaxda xırdaca qızlar
Davadır daraq üstə.
Göydən gedən quşlar
Bir-birilərin dişlər.
Bazarda xırdaca qızlar
Davadır nacaq üstə.
Göydən uçan arı,
Qanadları sarı.
İki imansız qarı
Davadır yumaq üstə.

A.N.Veselovski başqa bir əsərində psixoloji paralelizmi belə izah edir: təbiətdən hər hansı bir motiv seçilir və insan həyatı ilə yanaşı qoyulur. Bu iki motiv eyniləşdirilmir, hər ikisi bərabərhüquqludur və hər birisi öz-özlüyündə müstəqildir. Müəllif yazır ki, “mən bütün dillərdə eyni olan paralelizmi nəzərdə tuturam”. Bu paralelizmin mahiyyəti belədir ki, canlının təsviri ilə cansızın da təsviri verilir və bunlar bir-biri ilə əlaqədar deyildir.¹

Deməli, psixoloji paralelizm dildə sintaktik paralelizmin yaranmasına səbəb olur. Ardıcıl gələn cümlələr təxminən eyni quruluşda çıxış edir. Belə cümlələri təşkil edən sözlər simmetrik şəkildə bir-birinə müvafiq olur.

T.Kovalski alliterasiyanın da, qafiyənin də mənşəyini məhz bu simmetriya, paralelizm ilə əlaqədar izah edir. Şeirdə ahəng, misraların düzümü, bərabərlik və s. təkrarlardan və sintaktik təkrarlardan törəmişdir. Qrammatik qafiyələr isə sintaktik paralelizmin yaranmasına səbəb olur. Ardıcıl gələn cümlələr təxminən eyni quruluşda çıxış edir. Belə cümlələri təşkil edən sözlər simmetrik şəkildə bir-birinə müvafiq olur.

T.Kovalski alliterasiyanın da, qafiyənin də mənşəyini məhz bu simmetriya, paralelizm ilə əlaqədar izah edir. Şeirdə

¹ А.Н.Веселовский. Из лекций по истории лирики и драм. «Историческая поэтика», Л., 1910, сс. 401-402 və 450.

ahəng, misraların düzümü, bərabərlik və s. təkrarlardan, və sintaktik paralelizmədən törəmişdir. Qrammatik qafiyələr isə sintaktik paralelizmin zəruri nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. T.Kovalski türk şeirində iki bölümlü, ikiüzlü tərkiblərə çox böyük əhəmiyyət verir. Burada türk dillərinin aqlütinativ quruluşunu da nəzərə almağı zəruri hesab edir. Bu isə o deməkdir ki, türk dillərində şəkilçilər sözlə "yapışdırılır", onun sonuna əlavə edilir və sözün kökündə heç bir formal dəyişiklik (flektiv dillərdə olduğu kimi) yarada bilmir. Habelə şəkilçilər həmişə kökdən sonra gəlir. Türk dillərində sözlər əsasən birhecalı köklərdən ibarət olmuşdur. Odur ki, sözün quruluşunda və mənasında kök başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Şəkilçilər ahəng qanununa əsasən kökə tabe olur. Türk sözlərinin qrammatik formalarında tam bir sabitlik, sxematizm özünü göstərir. Hallanma, cəmlənmə, təsriflənmə eyni şəkildə gedir. Sintaktik quruluşda əsasən sabitlik vardır, sözlər sabit sıra üzrə sıralanır və s.

Bütün bunlar psixoloji paralelizmə əsasən yanaşı, ardıcıl gələn cümlələrin eyni şəkildə qurulmasına, bir simmetriya yaranmasına səbəb olur. Nəticədə qafiyə də cümlənin sintaktik quruluşu əsasında meydana çıxır. Qafiyə paralel cümlələrin eyni tərzdə qurulmasının təbii nəticəsi kimi sonralar meydana çıxmış və şeirdə get-gedə üstünlük təşkil etmişdir. Qədim dövrlərdə isə türk şeirində alliterasiya əsas təşkilədiçi amil olmuş, daha mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

T.Kovalski göstərir ki, türk şeirində səslər cəhətdən ağırlıq mərkəzi sözün əvvəlindən sonuna doğru getməyə başlamışdır. Sonralar bu meylin artmasına ərəb-fars şeirinin xüsusi təsiri olmuşdur. Ərəb-fars təsirinə məruz qalmayan xalqların şeirində alliterasiya indi də öz mühüm əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Altay xalqlarının şeirində alliterasiyanın çox geniş miqyasda mövcud olduğunu göstərərək T.Kovalski yazır ki, türklərdə qafiyə ilə alliterasiyanın nisbəti tərs proporsionaldır. Qafiyə inkişaf edib təkmilləşdikcə alliterasiya sıxışdırılıb zəifləyir.

Buryat şeirində alliterasiyadan bəhs edərkən Q.Tudenov yazır ki, alliterasiya monqol şeirinin də az qala yeganə əlamətidir.¹ Xakas şeirində (xüsusilə xalq şeirində) alliterasiya əsas əlamətlərdən biri kimi öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.²

Tuvin şeirində də alliterasiyanın hakim rol oynadığını göstərirlər. Burada alliterasiya şeirin başlıca zəruri əlaməti olduğu halda, qafiyə fakultativ səciyyə daşıyır.³

M.K.Həmrayev göstərir ki, əruzun təsirinə düşməyən bir sıra xalqların (qazax, qırğız) şeirində indi də alliterasiya əsas, mühüm rol oynamaqdadır.⁴

Ümumiyyətlə, türk dilli xalqların şeirində alliterasiya ilə qafiyənin nisbəti məsələsi çox maraqlı məsələdir və bu məsələyə bir çox tədqiqat əsərləri həsr olunmuşdur. A.M.Şerbak göstərir ki, Kiçik Asiya, Qafqaz, Volqaboyu, Şərqi Türküstan və Orta Asiyanın mərkəzi hissəsində olan xalqların şeirində alliterasiya nisbətən geniş yayılmamışdır, burada əsasən xalq poeziyasında işlənir. Sibir və Altay xalqlarında isə alliterasiya çox geniş yer tutur və şeirdə zəruri hesab olunur. Habelə Şerbak qədim türk abidələrində də alliterasiyanın yayılma nisbəti haqqında maraqlı mülahizələr yürütmüşdür.⁵

Dilimizdə işlənən “İt hürər, karvan keçər” məsəli türk (osmanlı) dilində “İt ürür, kervan yürür” şəklindədir. Türkcədə qafiyə üzrə, azəricədə alliterasiya üzrə qurulmuş bu ifadə özlüyündə qafiyə ilə alliterasiyanın bir-birinə əks hadisə olduğunu göstərən kiçik bir misaldır.

¹Вах:Г.Туденов. Бурятское стихосложение. Улан-Уде, 1958, səh. 6.

²Вах: П.А.Трояков. К вопросу о хакасском стихосложении. Ученые записки ХНИИЯЛИ, Абакан, 1964, səh.31-32.

³ А.С.Тогуй-Оол. Опыт исследования тувинского стихосложения. Ученые записки ХНИИЯЛИ, вып. I, 1953, səh.109.

⁴Вах: М.К.Хамраев. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата, 1963, səh.36.

⁵Вах: “Народы Азии и Африки”, 1961 №2, səh.142-153.

Ümumiyyətlə, qədim türk mənbələrində alliterasiya üzrə qurulmuş ifadələr. tərkiblər az deyildir. Məsələn, M.Kaşqarının lüğətində belə ifadələrə tez-tez rast gəlmək olur:

Tatsız türk olmaz,

Başsız börk olmaz (1, 333).

Qutsuz quzuqqa girsə qum yağar (1, 426).

(Bəxtsiz adam quyuya girsə su əvəzinə qum yağar).

Bu sonuncu misal türkmən dilində qalmaqdadır.

Qədim türk abidələrində alliterasiyanın rolu və əhəmiyyəti haqqında tədqiqatçılar (V.İ.Verbitski, P.M. Melioranski, V.Radlov, V.Banq, A.Fon Qaben və s.) bir sıra qiymətli və ümumiləşdirici fikirlər söyləmişlər.¹ Tədqiqatçılar “Kutadqu biliq”də alliterasiyanın çox az olduğunu deyirlər (və bunun səbəbini həmin əsərdə inkişaf etmiş, mükəmməl qafiyə sisteminin olması ilə izah edirlər). Halbuki burada belə misallar az deyildir:

Bu mundaj kisilar bolure idiqyz

Bu qyz qyzlyqy qyldy qyz aty qyz (Malov, 256).

(belə adamlar az tapılar. Az tapıldığına görə də qızlara “qyz” deyirlər. Malov “qyz” sözünün “az tapılan şey” (редкость)² tərcümə edir.

Azərbaycan dilinin qədim və qiymətli tarixi abidələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında alliterasiya hadisəsi çox geniş miqyasda özünü göstərir. Buradakı şeir parçalarının mühüm qismi, ayrı-ayrı hikmətamiz cümlələr, habelə sadəcə təsvir xarakterli söz və ifadələr sırası alliterasiya prinsipi üzrə düzəlmişdir.

Dastanların lap əvvəlində qarılardan danışarkən belə deyilir:

“...Birisi solduran soydur (SO).

Birisi dolduran toydur...” (DO, TO).

¹ Bu haqda bax: A.M.Щербак. Аллитерация и рифма в тюркском стихосложении. «Народы Азии и Африки», 1961, №2, səh.145.

²Müq.ət: Müasir dilimizdə “qızılı çıxıb, qızıla çıxıb” ifadələri ilə.

Başqa misallar:

Yapa-yapa qarlar yağsa yaza qalmaz (YA, QA).

Qara polad üz qılıcı çalmaqca qırım dönməz (Q).

At yeyən acı orlar (bitincə) *bitməsə yey.*(T).

Adam içməz acı sular sızınca, sızmasa yey (S/Z).

Qu qıldı, din dinlədi (Q, DİN).

Bir güvələk yoğurd güvəzlər (GÜV).

Yata-yata yanımız ağrıdı (YA, A).

Dura-dura belimiz qurudu (DU, UR).

Qum qumlayalım quma yurdum (QUM, U/İM).

Qarşı yatan qarlı qara dağlar qarayıbdır (QAR).

Misallardan görüldüyü kimi, alliterasiya hadisəsi həm təsvir dilində, həm də personajların nitqində işlədilmişdir. Bununla belə, surətlərin dilində bu hadisə özünü daha çox göstərir:

Dadlı damaq dadımanı soruşmadım (DA, AD).

Qurumsu qırx tutam qara saçlım (Q).

Gözcüyəzi cöngə qoca (Q, G/C).

Yüyrək olsam syarışsam,

Güclü olsam güreşsəm (Y, G).

Bu kimi səs təkrarları dastanlarda təsadüfi işlədilməmişdir. Müəyyən mətn, tərkib, cümlədə əsasən müəyyən səslərə üstünlük verilir. Dastanlarda oğuz bəylərinin sadalandığı hissədən alınmış aşağıdakı iki cümlə bu cəhətdən maraqlıdır. Əvvəlki cümlədə *Q*, sonrakı cümlədə *D* səslərinin alliterasiyası müşahidə edilir.

1) *Qaradərə ağzında qadir verən, qara buğa dərisindən beşiyinin yapığı olan, acığı tutanda qara daşı kül eləyən...Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çaparaq yetdi.*

2) *Dəmir qapı Dərbənddəki dəmir qapıya təpib alan...Dəli Dondar çapar yetdi.*

Hətta müəyyən bir fəsil boyu müəyyən bir səs daha tez-tez təkrarlanır. Məsələn, "Qazılıq Qoca oğlu Yeynəyin boyunu bəyan edər" adlanan hissədə *y* səsinin təkrarı diqqətli cəlb edir. Burada "Yel kimi yetdi, yeləm kimi yapışdı; Qayın oxu əylənməyən;

Yadıǵı-yaraǵı: Yemə-içmə, Əylək və s. söz və ifadələrlə yanaşı, bütöv mətnlər boyu (xüsusilə şeirdə) həmin y səsini görmək mümkündür:

Yetdiyimdə yel yetməzdi Yeddi urğunum,
Yeddi bayırın qurduna bənzərdi yigitlərim.
Yeddi kişilə qurulardı mənim yayım.
Qayın dalı yeleyindən sum altunlu mənim oxum.
Yel əsdi, yağmur yağdı, bükü qopdu.
Yeddi qatla vardım....

Habelə: 1. Gördü kim, bir yıǵmaq yatıb, yıldır-yıldır-yıldırır.
2. Yalab-yalab yalabıyan incə donlum...

Qeyd etmək lazımdır ki. “Dədə Qorqud” dastanlarındakı alliterasiya hadisəsi xüsusi olaraq geniş şəkildə tədqiq olunmasa da, hər halda tədqiqatçıların nəzərindən qaçmamışdır.

V.V.Bartold dastanların bəzi yerlərində alliterasiya hadisəsi olduğunu qeyd etmişdir¹ (V.V.Bartolda görə alliterasiya – eyni səslə başlanan sözlərin seçilib işlənməsidir).

V.M.Jirmunski “üslubi ekspressivlik, emosional həyəcan” yaratmaq məqsədi ilə dastanlarda özünü göstərən alliterasiya hadisəsi üzərində xüsusi dayanmış² və bu cəhətdən Dədə Qorqud dastanlarını digər türkdilli xalqların dastanları ilə (məs.: “Manas” və s.) müqayisə etmiş, maraqlı mülahizələr söyləmişdir.

V.M.Jirmunski Qanturalı boyundan aşağıdakı parçanı³ misal gətirir:

Kanlı kafir eline dunin qirdunq
Kara buǵa qelduqinde xurduxaş eyledunq

¹Вах: « Дедэ Коркут». Перевод акад. В.В.Бартольда. Изд. АН Азерб. ССР, Б., 1950.

² Вах: В.М.Жирмунский. Огузский героический эпоса и «Книга Коркута». Книга моего деда Коркута, изд. АН СССР, М.-Л., 1962, səh.246.

³Yenə orada.

Kağan aslan qelduqinde belini бүkdünq

Kara buğra qelduqinde ne qeçdunq?

Müəllif bu parçada *k* səsinin alliterasiyasını qeyd edir. Alliterasiya hadisəsi məhz səslərlə (-hərflərlə) əlaqədar olduğundan həmin parçanı V.M.Jirmunskinin öz imzasında saxladığı. Azərnəşrin çap etdiyi “Dədə Qorqud”larda isə bu imla bir qədər fərqlidir. V.M.Jirmunski başqa bir əsərində göstərir ki, qədim türk dastanlarında ümumiyyətlə *q(k)* səsinin alliterasiyası ən çox yayılmışdır (üstünlük təşkil edir).¹ Müəllif yenə Qanturalı boyundan həmin misalı (bu dəfə bütövlükdə) verir. Biz misalı – şeir parçasını Azərnəşrin çap etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan (B., 1962) gətiririk:

*Q*alxıbanı, *Q*anturalı, yerindən duru gəldin....

*Q*anlı kafir elinə dünən girdin,

*Q*ara buğa gəldiyində xurd-xaş elədin,

*Q*oğan aslan gəldiyində belini бүkdün,

*Q*ara buğa gəldikdə nə gicidin?

*Q*ara-*q*ara dağlardan xəbər aş,

*Q*anlı-*q*anlı sulardan xəbər keç,

*Q*anlı Oğuz elinə xəbər var,

*Q*anlı *q*oca oğlu *Q*anturalı netmiş deyələr?..

*Q*ara buğa gəldikdə *q*ıl çatmamış

*Q*oğan aslan gəldikdə belin бүkülmüş

*Q*ara buğa gəldiyində nə gicikmiş? – deyələr...

Bu parçalarda alliterasiya əsasən misraların birinci sözlərində özünü göstərir (misra arası və ya sərirarası alliterasiya).

Dastanlarda sətirdaxili (və ya misra daxili) alliterasiya da diqqəti cəlb edir:

*U*rduğın *u*latmayan *u*lu tanrı! (U)

*B*asduğın *b*əlürtməyən *b*əlli tanrı! (B).

¹ В.М.Жирмунский. Ритмико-синтаксический паралелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха. «Вопросы языкознания», 1964 №4, səh.16.

Götürdüyün göyə¹ yetirən görklü tanrı! (G).

Qaqdığın qəhr edən qəhhar tanrı! (Q).

Dastanların dilini xüsusi olaraq tədqiq edən Ə.M. Dəmirçizadə alliterasiya hadisəsindən də bəhs açmışdır. Doğrudur, Ə.M. Dəmirçizadə “alliterasiya” terminini işlətməmişdir, lakin tədqiqat zamanı qarşıya çıxan bu hadisəni “fonetik uzlaşdırma”, “səslərə görə həmcinsləşdirmə” ifadələri ilə göstərmişdir.² Əsas məsələ isə bundadır ki, müəllif aşağıdakı misalda sözlərin daha düzgün şəkillərini bərpa etməyə bir çox tədqiqatçılardan daha artıq müvəffəq ola bilmişdir. Həmin misalda bir sıra sözləri Dədə Qorqud tədqiqatçıları – Orxan Şaiq Gögyay, V.V.Bartold, H.Arashlı, Kilisli Rifət və s. müxtəlif tərzdə oxumuşlar. Sətirdaxili alliterasiya prinsipini əsas alan Ə.Dəmirçizadə isə başqa tərzdə oxumağı təklif etmişdir³ və onun mülahizələri daha inandırıcı görünür. Həmin parça budur:

On min ərdən yağı gördümsə, oyunum dedim (O).

Yigirmi min ər yağı gördümsə, yılamadım (Y).

Otuz min ər yağı gördümsə, ota saydım (O).

Qırx min ər yağı gördümsə, qıya baxdım (Q.).

Əlli min ər yağı gördümsə, əl vermədim (Ə).

Altmış min ər gördümsə aytışmadım (A).

Səksən⁴ min ər gördümsə, səksənmədim (S).

Doxsan min ər gördümsə, donatmadım (D).

Yüz min ər gördümsə, yüzüm dönmədi (Y).

Ə.M.Dəmirçizadə yazır: “Bu parçanın hər bir misrası bir say sözü ilə başlanmış və şərt-güzəşt şəklində olan feili xəbərin bağlandığı əsas xəbəri ifadə edən feildə və ya bu feili xəbəri

¹Bəzi nəşrlərdə görkə getmişdir.

²Bax: prof. Ə.M.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. V.İ.Lenin adına APl nəşriyyatı, Bakı, 1959, səh. 17.

³Yenə orada.

⁴“Yetmiş”sayı ilə başlanan misra yoxdur.

müəyyənləşdirən sözdə baş səslərinə görə misranın başındakı sayın baş səsi ilə həmcinsləşdirilmişdir".¹

Belə şeirlər isə xalqda yeganə deyildir. Aşağıdakı uşaq oyunu mahnısında eyni prinsipi görmək olar:

Biri birə, (B)

İkisi yerə, (Y)

Üçü üzük, (Ü)

Dördü döşək, (D)

Beşi bişək (B)

Altısı alma, (A)

Yeddişi yemiş, (Y)

Səkkizi sərçə, (S)

Doqquzu dolma, (D)

Onu oraq, (O)

On biri yaraq,

Durun gedək,

Düşmənlərin bağrın yaraq.

Qeyd etmək lazımdır ki, zəngin Azərbaycan folklorunun ən müxtəlif janrlarından – atalar sözləri, məsəllər, habelə tapmacalar, bayatılar, müxtəlif oyun nəğmələri, mahnılar və s. alliterasiya hadisəsinə aid külli miqdarda misal vermək olar.

Frazeoloji birləşmələrin (çox zaman atalar sözləri və məsəllər də bura daxil edilir) mühüm bir qismi məhz alliterasiya prinsipi ilə seçilən sözlərdən tərtib olunur. Ən çox aşağıdakı səslərin alliterasiyası özünü göstərir:

1.B.

Bal bardağı bağlamaq (Bakı, məhəlli).

Bablı babın tapmasa, günü ah-vaynan keçər.

Bacarana (başarana) baş qurban.

Başına gələn başmaqçı olar.

Bal tutan barmaq yalar.

Mollanın qarnı beşdir, həmişə biri boşdur.

Bildirçinin bəyliyi darı sovulanacandır.

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. Həmin əsəri. səh. 17.

Başa düş, başımı yar...

2.Q.

Qalan işə qar yağar.

Qudurasan qurbağa...

Qoyunu qoyun ayağından, keçini keçi...

Quşu quşla tutarlar.

Qaz vur, qazan dodur.

Qarın qardaşdan irəlidir.

Qəlb odur ki, qəlbindəkini deməyə.

Qız ağacı, qoz ağacı.

Qat-qat qabıq qoymaq.

İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.

Qarnım üçün deyil, qədrim üçündür.

Qazı da bilir, (qazıya gələn) quzu da.

3.D//T

Dəvə durdu, dam yıxdı.

Tat ata mindi, tanrısını tanımadı.

Daş düşdüyü yerdə qalar.

Dözən döş yeyər.

Dörd dövrəsinə dolanmaq.

Deyə-deyə dilimdə tük birdi.

Dilim-dilim olasan dilim.

Doğru söz dəmiri dələr.

Qulağı darı dəlir.

Dişsiz ağız – daşsız dəyirman.

Tükü tükə tırdur, mən hazır.

Dəlidən doğru xəbər.

Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə.

Diş tutmayanı dodaq tutmaz.

Dama-dama göl olar, dada-dada heç.

Tazıya tut deyir, dovşana qaç.

Dövlətdə dəvə, külfətdə nəvə.

Dam dırək üstə durar.

Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar.

Daldan atılan daş topuğa dəyər.
Taylı tayın tapmasa günü ah-vaynan keçər.
Torpağını torba ilə daşıtdırmaq.
Daş daş üstə durmaz.
Dilinə "tit" deyir (...Diilərinə "tit" deyirlər – S.Rəhimov).
Molla dinindən dönər, danasından dönməz.
Dadı damağından getmir.
Dəvə dəlləklik edər, köhnə hamam içində...

4.K//G

Gördüyündən göz kirəsi istəyir.
Koxanı gör, kəndi çap.
Gördüyünü götürmək.
Gözləməkdən gözünün kökü saralmaq.
Köhnə kəndə təzə nırx qoyur.
Keyfi kök olmaq.
Bəzi səslərin alliterasiyası az miqdarda misallarda özünü

göstərir:

1.Y

Yağ yeyib yaxada gəzir.
Yumurtadan yun qırxır.
Yeyib içəndən sonra yetimlər yada düşər.
Yüyürən yıxılmağına baxmaz.
Yeməyini yalnız yeyən yükünü özü qaldırar.

2.Ç//C

Keçinin əcəli çatanda çobanın çomağına sürtüşər.
Çala-çala çalağan olar.
Çatana çatır, çatmayana bir daş atır.
Cındırından cin ürkür.
Cıdanı cibdə (çuvalda) gizlətmək olmaz.
Başında çanaq çatlamaq.

3.Ş

Şerti şumda kəs.
Şadlığına şitlik eləmək//şadlığından şənlik eləmək.
Assonans hadisəsi də alliterasiyaya çox yaxındır:

1.A

Açıq ağız ac qalmaz.
Alnı açıq, üzü ağ.
Aydan arı, sudan duru.
Azacıq aşım, ağrımaz başım.

2.Ə

Əldən qalan əlli il qalar.
Əzizim əziz, tərbiyəsi ondan əziz.
Əl mənim, ətək sənin.
Əzizizinin evinə əzilə-əzilə get.
Ələyi ələlib, xəlbiri göydə fırlanır.

3.İ

İt də getdi, ip də.

4.U

Ucundan tutub ucuzluğa gedir.
Bəzən eyni ifadədə bir yox, bir neçə səsin alliterasiyası
müşahidə edilir:

1.Həm *q*, həm də *b* səslərinin alliterasiyası:

İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.

2.*Q*, *z*, *g* səslərinin alliterasiyası:

Qıznan qızıl gizli gərək.

3.*D*, *g* səslərinin alliterasiyası:

Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək.

4. *D*, *q* səslərinin alliterasiyası:

Dəm – dəm gətirər, qəm – qəm.

Dili dost, qəlbi qara.

Bəzən eyni ifadə daxilində həm assonans, həm də alliterasiya özünü göstərir:

1.A və ç

Azdan az demişlər, çoxla çox.

2.S və a

Səhərə sayıq, axşama ayıq.

At görəndə axsayır, su görəndə susayır.

Arımd ağzıma, sapı Savalana.

3.O və y

Ovçu ovda, yolçu yolda.

4.A və y

Açsam ovcumda (avcımda), yumsam yumruğumda.

Eyni ifadə daxilində həm assonans, həm də alliterasiya daha çox ikitərkiibli ifadələrdə olur. Bu tərkiblərin hər biri bir misra təşkil edir. Misraların birində assonans, digərində alliterasiya müşahidə edilir.

Alliterasiya prinsipinə əsasən bəzi ifadələrin daha qədim variantları müəyyənləşdirilə bilər:

1) Taylı tayın tapmasa/bablı babın tapmasa... "Tapmasa" sözü də eyni "t" hərfi ilə başladığı üçün birinci variantı əsl, ikincini düzəltmə, sonrakı hesab etmək olar.

2) Ac toyuq yuxusunda darı görər.

Burada "yuxu" sözünün "duş" əvəzində sonradan daxil edildiyini ehtimal etmək olar.

3) Sarban ilə dost olanın darvazası gen gərək (S.M.Qənizadə).

Başqa halda "sarban" əvəzinə "dəvəçi" işlənir ki, bunun daha qədim olduğunu güman edirik.

4) Alçaq damdan qar yağar.

Buradakı *aq, ağ, qa* ünsürlərinin alliterasiyasına əsasən "damdan" əvəzinə "dağdan" olacağını ehtimal edirik.

Alliterasiya prinsipi üzrə qurulmuş ifadələrdən bədii ədəbiyyatda çox istifadə olunur.

İbad. *Əri yox, ərkəyi yox*, uşağı üçün taya axtarır (C.Cabbarlı); Şərif. Adə, mən *kəllərlə kəllələmişəm, kərtənkələlər* mənə neyləyəcək? (C.Cabbarlı); Almaz. Odur ki, *ay yeyib ayıya* dönmüşsən də....(C.Cabbarlı); Əbdüləli bəy. *Daşyonan deyil ki, dağa getsin, bağban deyil ki, bağa getsin* (C.Cabbarlı); Xanım-naz. Allaha şükür, baş vurur, başdan aşır (C.Cabbarlı); Yaxşı. Neynirəm qızıl teşti ki, içinə qan qusuram (C.Cabbarlı)....

Yada yalaq olurlar, **qohuma dalaq** (İ.Hüseynov); **Üzünə üz** qaralığı çəkib borc istəyir (İ.Hüseynov); **Gözündə gözətləmə-**

si olan kimi sevindi (S.Rəhimov); Adam olanın günü göy əsgiyə düyülürdü ki, düyülürdü (S.Rəhimov); Rüstəm. Mən taxmamış taqqıldadanlardan, çaya çatmamış çarığını çıxardanlardan deyiləm (M.İbrahimov); Başına gələn başmaqçı olar (M.İbrahimov); Yer yerişinə, dağ duruşuna minnət çəkir (Mir Cəlal); Taxmamış taqqıldadırsınız (Ə.Vəliyev); Dil var bal gətirər, dil var bəla (C.Gözəlov); Zəri varsa, zoru da var (C.Gözəlov); Dili varsa, dilçəyi də var (C.Gözəlov); Gözümdə gözətdəməm var (S.Rəhimov).

Bundan başqa, *cinqirimi çıxarmır, dörd dövrəsinə dolanmaq, fürsəti fəvtə vermək, güdaza getmək, evli-evinə getdi* (M.Əlizadə) – ifadələrində; *Dilimin üstündə tük bitdi; Dilinin dibindən çıxanı demək; Durdun, durdun, durnanın lap gözündən vurdun* (R.Məmmədov) – cümlələrində alliterasiya göz qabağındadır.

Tapmaca janrında da alliterasiya diqqəti cəlb edir:

Qara qul qapıda yatar (Qıfıl).

Qara köpək qapıda yatar,

Qolu əyilər, belinə batar (Qıfıl).

Qaraca-qaraca qarğalar,

Qapı-qapı yorğalar (Sac).

Bal sapı,

Balta sapı,

Beş budağı,

Bir yarpağı (Əl).

Dam üstə dana dıngıldər (Dolu).

Bir balaca boyu var, dam dolusu toyu var (Lampa).

Sarı-sarı sandıqlar,

İçi dolu fındıqlar (Balqabaq).

Dayanıram dayanır,

Gedirəm gedir (Kölgə).

Dəy, dəy, dəyəərəm dəyməz

Dəymə, dəymə dəyəərəm dəyəər (Dodaq).

Dam dam üstə,

Dam dırək üstə
İki motal bir *dırək üstə* (Burun).
Qaradı qarğa deyil,
Qanadı var, quş deyil,
İy bilir, it deyil (Milçək).

Bəzən tapmacada tapılacaq sözün ilk səsi tapmacadakı sözlərin alliterasiyası ilə eyni olur. *Qara qul qapıda yatar* misalında *q* səsinin alliterasiyası vardır və bu misalın cavabı olan *qıfıl* sözü də bu səs ilə başlayır. Sanki mətinin daxilində səslərin alliterasiyası tapmacanı tapmağa kömək edir. Bu isə tapmacaların bəzilərinin çox da qədim olmayıb, sonradan yarandıklarını, bəzilərinin isə uydurma olduğunu (belələri isə az olmur) söyləməyə imkan verir. Başqa misalların da bəzilərində belədir.

1. *Dam üstə*
Dana dıngildər (Dolu).
2. *Dəy, dəy, deyərəm, dəyməz,*
Dəymə, dəymə deyərəm, dəyər (Dodaq).
3. *Dayanıram, dayanır,*
Gedirəm, gedir (Kölgə).

Bir sıra bayatı, layla, oxşama mahnılarında alliterasiya diqqəti cəlb edir:

Bala dadı – bal dadı
Bala adam aldadıb
Şirini şirin olar
Acısı da bal dadı...
Dağda darılar (D)
Sünbülü sarılar (S)
Qoca qarılar (Q)
Bu balama qurban (B)....
Gedən gün geri dönməz
Günü günə calasan...
Bir dala daldalandım,
Qorxuram dal da sına...

Bayatılardan *canım cəzana gəldi, qaralıb qanım mənim, qəlbim olub qan, fələk, fələyə bel bağlama* və s. kimi misraları qeyd etmək olar.

Alliterasiyadan yanılmaclarda xüsusilə geniş miqyasda istifadə edilir.

Yanıltmaclar xalq yaradıcılığına məxsus janr olub, əyləncəli “səs oyunu”ndan ibarətdir. İfadələri təşkil edən sözlər burada elə səs tərkibinə malik olur ki, bunların tələffüzü müəyyən ağırlıq törədir. Xüsusilə belə sözlərin sürətlə, fasiləsiz olaraq tələffüz edilməsi tələbi bu işi (tələffüzü) daha da çətinləşdirir. Hər adam bu “yarış”da müvəffəqiyyət qazana bilmir. Dil çaşır, tələffüz zamanı səslər yerini dəyişir, odur ki, bəzən istər-istəməz mənasızlıq və ya başqa mənalar ifadə edilir. Təsadüfi deyil ki, “yanıltmac” termininin özü yanılmaq sözü ilə əlaqədardır. Əslində əyləncə məqsədi daşıyan yanılmaclarda yanılmamaq, dili dolaşmamaq üçün xüsusi diqqət və səy tələb olunur. Bu cəhəti nəzərə alan tədqiqatçı-pedaqoqlar “məktəbliləri, xüsusən ibtidai məktəb şagirdlərini sürətli və düzgün tələffüzə alışdırmaq nöqtəyi-nəzərindən” yanılmaclara xüsusi əhəmiyyət verirlər.¹

Bir gün gördüm bir bərədə bir bərbərin bəbəsi başqa bir bərbərin bəbəsinə bər-bər bəyirdir. Dedim: – A bərbər, sən bərbərin bəbəsi mən bərbərin bəbəsinə bu bərədə nə üçün bər-bər bəyirdir? Dedi ki, sən bərbərin bəbəsi mən bərbərin bəbəsinə bu bərədə bər-bər bəyirtiyinə görə, mən bərbərin bəbəsi də sən bərbərin bəbəsinə bu bərədə bu gün bər-bər bəyirdir.

Yaxın tərkibli təkrarlanan sözlər arasında (bir, bərbər, bəbə, bərə) heç bir mənə yaxınlığı yoxdur. Bu parçada mənaca da qismən rabitəsizlik nəzərə çarpır. Əvvəl “bir bərəbər, “başqa bir bərbərdən” danışıldığı halda, sonrakı cümlədə “sən bərbər”, “mən bərbər” deyə bunlar konkretləşdirilir. Məqsəd və mənadan çox səslərin alliterasiyası diqqəti cəlb edir. Lakin alliterasiya tam mənasız, rabitəsiz sözlərin düzülüşündə özünü göstərmir.

¹ Bax: Ə.Qarabağlı. Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1961, səh. 70.

Dildə belə cümlələr yaşaya bilməz. Bənzər səs tərkibinə malik sözlərin müəyyən məna, məzmun bildirmək üçün birləşməsi ilə düzələn cümlələr, şeir parçaları yanılmacları təşkil edir.

Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürküyürtüq kirpi var Dişi kar, kor, kürküyürtüq kirpi erkək kar, kor, kürkü yürtüq kirpinin (yürtüq) kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürküyürtüq kirpi dişi kar, kor kürküyürtüq kirpinin (yürtüq) kürkünü yamayır.

Sözlərin hər cümlədə təkrarlanması tamamilə təbiidir; burada sünilik haqqında söhbət gedə bilməz. Adətən sözlərin belə təkrarı konkretlik əldə etməkdə mühüm bir vasitə kimi diqqəti cəlb edir və bunlar bədii ədəbiyyatda konkretlik, obrazlılıq yaratmaq məqsədi ilə geniş yayılmışdır. Yanılmacları isə sözlərin təkrarı konkretləşdirmə ilə yanaşı (və bəlkə daha çox) alliterasiya məqsədi güdür. Yuxarıdakı faktı, məlumatı qısa və (bəlkə də) təkrarsız da ifadə etmək olardı. Lakin bu yanılmacdan (habelə digərlərindən) məqsəd həm də sözün “sırf” emosional-ekspressiv aspektdə işlədilməsidir.

Əlbəttə, yanılmacları intonasiya, sözlərin ifadə tempi də mühüm rol oynayır. Adətən bunların “birnəfəsə” tələffüzü başlıca şərtlərdən hesab olunur. Qrammatik cəhətdən burada ən müxtəlif cümlə növlərinə (mürəkkəb, sadə, sadə-geniş, adlıq, sual-cavab və s.) rast gəlmək mümkündür. Lakin həmişə səs təkrarı əsasdır. Təkrarlanan sözlər bəzən yalnız bir, bəzənir ki, bəzən isə bir neçə səsədən ibarət olur.

Aşağıda hər misaldan sonra təkrarlanan səsləri qeyd edəcəyik.

Ey qəfəsdəki çil bildirçin qardaş! Gəl səninlə çilbildirçinləşək, çil bildirçinləşsən də çilbildirçinləşəcəyəm, çilbildirçinləşməsən də çilbildirçinləşəcəyəm (*İR, İN, İL*).

Ay axır çərşənbə axşamı! Gəlmişəm səninlə çərşənbələşəm, çərşənbələşsən də çərşənbələşəcəyəm, çərşənbələşməsən də çərşənbələşəcəyəm (*ÇAR, ŞA-ŞƏ, ƏŞ*).

Dilimizdə bəzi sözlərin (*çilbildirçinləşmək, çərşənbələşmək*) olmadığını yanılımac müəllifi üçün əhəmiyyəti yoxdur. Səslərin təkrarı müəyyən ekspressiv effekt yaradır ki, bu da kifayətdir.

Başqa misallar:

1. Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul [*Q-K-G-R-L*].

2. Kəklik, kəpənək, gəlin gedək kölgəliyə gəlin gətirməyə [*K-G, L-N, (Ə)*].

3. Bu mis nə mis imiş, bu mis Kaşan misi imiş [*S-Ş, [M (İ)]*].

4. Aşbaz Abbas bozbaş asar o başda, bu başda [*Z-S-Ş, B, (A)*].

5. Bazarda nə ucuz? Mis ucuz, küncüt ucuz, duzucuz [*Z-S, C, (U-Ü)*].

6. Ay dəyirmilənməyə nə qalır [*M, Y, (Ə)*].

7. Bu dükcə cüt-cüt dükcə [*C*].

Burada yalnız tək-tək sözlərin təkrarını ayrı-ayrılıqda qeyd edirik. Misallardan da görünür ki, çox zaman təkrarlanan səslər ayrılıqda deyil, ikilikdə (sait-samit), üçlükdə və s. çıxış edir. Məs:

1. Ağ balqabaq, boz balqabaq (*AQ-AĞ, BAL, BA, QA*).

2. Qatığı sarımsaqlasan da yemək olar, sarımsaqlamasan da (*SA*).

3. Qırx küp, qırxının da qulpu qırıq küp (*QIR, Q-K*).

Adətən yanılmaclar xalq yaradıcılığına məxsus nümunələr hesab edilir. Bəzən isə müəllifi məlum olan yanılmaclar da rast gəlirik. Düzdür, belələri o qədər də geniş şəkildə yayılmamışdır, lakin bunların yayılmayacağını, məşhurlaşmayacağını da söyləmək mümkün deyildir. Şair Teymur Elçin uşaqlar üçün yazdığı "Din, dan" kitabçasına (Bakı, 1964) bir neçə yanılımac da daxil etmişdir. Müəllif yanılmaclarla belə bir giriş verir:

Başlayaq yanılmacı

Çox sözü əkiz bacı.

Deməli, yanılmacdakı sözlərin çoxunu şair “əkiz” hesab edir. Maraqlıdır ki, bu termin dilçilik ədəbiyyatına yad deyildir.

Məsələn, macar dilçisi A.Balaşşa sinonim qoşa sözləri “əkiz sözlər” («слова-близнецы») termini ilə adlandırmışdır.¹ Belə sözlər mənaca da, formaca da ekiz olur.² Yanılmacdakı sözlər isə yalnız səs tərkibinə (formasına) görə bir-birinə yaxın olur. Mənaca (məzmunca) isə bu sözlərin yaxınlığı o qədər də mühüm və zəruri deyildir.

Bunu Teymur Elçindən aldığımız aşağıdakı misallarda görmək mümkündür. Burada sözlər deyil, səslər mühüm rol oynayır, səslərin yaxınlığı əsasdır.

1. *Q, ğ, r* səslərinin alliterasiyası.

Qarğa qırdı qarğın,
Qırğı gördü qarğanı,
Qırğı tutdu qarğıdan,
Qarğa qaçdı qırğıdan:
Qovdu qırğı,
Sındı qarğı,
Uçdu qarğa:
Qarr, qar!

2. *K, ç* səslərinin alliterasiyası.

Keçilər köçürdülər,
Küçədən keçirdilər.
Küçük qaçdı küçəyə,
Keçilərin kiçiyi
Keçi dedi üçüyə.
Hamı güldü keçiyə.

3. *C-ş* səslərinin alliterasiyası.

Cücülri cüciyələrə
Tapşırdılar cüciyələr.
Cüciyələri bircə-bircə

¹Вах: И.Балашша. Венгерский язык. М., 1951. 163.

²Bu barədə bax: M.İ.Adilov. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər (nam.dis.), Bakı, 1957, səh.97-101.

Aşırdılar cücələr.

Alliterasiya hadisəsi uşaq oyunlarında oxunan müxtəlif mahnılarda geniş yayılmışdır. Bu mahnılar ya oyun zamanı oxunur, oyunu müşayiət edir, ya da oyun başlanmazdan müxtəlif məqsədlərlə ifa olunur.

1. Bənövşə,

Bəndə düşə,

Bizdən sizə kim düşə (B).

2. Motala-motal.

Tərsə motal,

Qıl atar, qaymaq qatar (Q).

Ağ quşum, ağarçınım (Q, AĞ).

Göy quşum, göyərçinim (GÖY).

Qarğa qara, durna qara (QAR).

Çənbər çarıq (Ç).

Vur nağara, çıx qırağa (R, ĞA).

Bu oyunları bildirən ümumi ad dilimizdə yoxdur.

Hər oyunun xüsusi adı vardır. Məs.: “Bənövşə-bənövşə” oyunu; “Motal(a) motal” oyunu və s. Ümumi termin kimi şərti olaraq “sadalama” sözünü işlətməyi münasib bilirik.¹

Türk folklorçusu P.N.Boratov sayırma (sayırma) terminini işlədir. O göstərir ki, “Bəzi uşaq oyunları içində söylənən melodili-şeyirvari sözlər, oyun başlanmadan deyilən sayırma sözləri də təkərləmə hesab edirlər”.²

Sadalamalarda əsas məzmun, məqsəd ritmin qorunub saxlanmasıdır. Ritm, ahəng alliterasiya məzmunu təşkil edir Sözlər isə bəzən mənadan məhrum (uydurma, fərdi...) sözlər isə forma-

¹Rus dilindəki «считалка» («стишок со счетом в различных детских играх») termininin qarşılığı kimi. Вах:Словарь русского языка, т.IV, С-Я, М., 1961. Bu söz tərcümə lüğətlərimizə düşməmişdir.

²Pertev Nail Boratov (Paris) Masal tekerlemelerinin çeşitleri ve anlamları, Türk tarih kurumu basımevi, Ankara, 1962, səh. 80.

nı əvəz edir. Bu növ adi nitqin əksi meydana çıxır. Adətən məzmunu söz ifadə edər.¹

Sadalamada alliterasiyanın mühüm rol oynadığına dair çoxlu misallar gətirmək olar:

*İynə, iynə, ucu diymə,
Bal balıca ballı keçi,
Şam ağacı şatır keçi,
Qoz ağacı qotur keçi,
Happan, hoppan,
Yırıl, yırtıl,
Su iç, qurtul.*

Dildəki ayrı-ayrı səslərin heç bir mənası (leksik və ya qrammatik) yoxdur. *M, r, s, y, t, ü* və s. bütün səslər üçün bu sözü demək mümkündür. Bunlar yalnız müəyyən tərkiblərin daxilində və bütöv tərkiblə birlikdə mənalı dil vahidi sırasına keçir. Bu səslər öz-özlüyündə, mücərrəd şəkildə hər hansı məna bildirməkdən məhrumdur. Məsələn, *c, ç, ş...*səslərinin tələffüzü ilə heç bir ictimai məqbul fikir (məna) ifadə edilmir.

Mühüm nəzəri-fəlsəfi əhəmiyyəti olan bu məsələni ona görə xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində bəzən səslərə məna istinad etmə meylləri müşahidə edilir.

Vaxtı ilə Leybnis də səslərin məna ifadə etməsi fikrini irəli sürmüşdü. B.Çobanzadə yazırdı: "Leybnis bu məsələdə Kratilin (qədim yunan filosofu) fikrini alır və sözlərdə əşyaya az-çox bir təqlidin mövcud olduğunu göstərməyə çalışır. Bu xüsusda yazır: "Oylə görünür ki, əski almanlar, keltlər və onlara yaxın olan başqa xalqlar *R* səsini şiddətli və gurultulu hadisələri ifadə etmək üçün qullanmışlardır. *R* səsi şiddətli bir hərəkəti göstərməyə xidmət etdiyi halda, *L* səsi biləks daha yumşaq və xəfif hərəkətləri ifadə edən sözlərin içində bulunur. Digər bir böylə hadisələrdən, misallardan bəhs etməyərək doğrudan-doğruya bu nəticəyə gəlirik: hər halda sözlərin mənşəyində bir çox

¹ Bu barədə bax: В.Е.Холевшиков. Типы интонации русского классического стиха. Сб. «Слово и образ», М., 1964, сәh.126.

təbii ünsür vardır ki, sövti üzvlərimizlə səslər və hərəkətlər arasındakı əlaqə və münasibəti açıq surətdə göstərir”.

Bununla belə, Leybnis süni dilin qabil olduğuna qəndir.”¹

Bu fikir olsa-olsa təqlidi sözlər üçün özünü doğrulda bilər (bu barədə Aşmarinin dəyərli mülahizələri vardır). Lakin bütövlükdə səhvdir.

Səslərdə müəyyən mənə axtarma meyli vaxtı ilə futuristlərdə çox qüvvətli olmuş və indi də dilçilikdə, xüsusilə xarici dilçilikdə özünə müəyyən tərəfdarlar tapmışdır.

Hələ 1914-cü ildə rus futuristlərinin deklarasiyasında deyilirdi ki, “sözlərin sirri hərflərdədir”. R – qırmızıdır, j – sarıdır, s – yaşıldır və s. Artur Rembo “Sonetlər” şeirində hərflərə belə mənalar verirdi:

A – qara, E – ağ, İ – qırmızı, U – yaşıl, O – göy və s.

Maraqlıdır ki, Rembonun bioqrafları belə bir faktı müəyyən etmişlər: bu fransız şairi oxumağı öyrənməyə başlayanda uşaqların yadında qalması üçün hərflər müxtəlif rənglərlə rənglənib çap olunurdu. Sonralar bunu unutmuş şair təxəyyül əsasında hərflərə müəyyən rənglər isnad etmişdir.²

Bəziləri *l* səsinin mütləq incə, zərif məfhumları bildirən sözlərdə iştirak etdiyini, *a* səsinin genişlik, qüvvə, güc və s. bildirdiyini göstərirlər.³

Bu cəhətdən Q.Şenqelinin aşağıdakı sözləri maraqlıdır: “Yapon dilində heç yerli-dibli *l* səsi yoxdur, bu o deməkdirmi ki, onların dilində zəriflik anlayışını ifadə etmək mümkün deyil?”

¹ پروفیسور – دكتور بكر جوبانزاده، تورك دىلى و ادبىياتىن تدرىس اصولى، باكو، ۱۹۳۶، ص ۲۴.

²Вах:Д.Н.Шмелев. Слово и образ. Изд-во «Словесная инструментовка, Сб. «Слово и образ», Изд-во «Просвещение» Наука», М., 1964 сәһ. 81.

³Bu haqda bax: В.В.Кожевников. Словесная инструментовка, Сб. «Слово и образ», Изд-во «Просвещение». М., 1964, сәһ.117.

Əksinə, eston dilində / səsi həddən artıq çoxdur, bu o deməkdirmi ki, estonlar daha çox zərif və həssadırlar?"¹

Beləliklə, səslərdə məna axtarma meylı nəzəri cəhətdən bir çox dolaşığı və qondarma mülahizələrin meydana gəlməsinə səbəb olur. Əməli cəhətdən bu meyl simvolizm, dekadentizm, futurizm üçün meydan açmış olur.

Bir çox xalqlarda olduğu kimi, bizim də şeirimizdə qədimdən bəri müəyyən səsləri təkrar etməklə emosional təsiri qüvvətləndirməyə təbii bir həvəs özünü göstərmişdir. Lakin simvolistlər hər bir səsdə xüsusi emosional keyfiyyət gördüklərindən, artıq mənanı tam unudurlar, səslərə aludəçilik, həddən artıq qiymət vermə mənanı tamamilə sıxışdırıb şeirdən çıxarırlar.² Bu cəhət, ümumiyyətlə, Azərbaycan şeiri üçün səciyyəvi olmamışdır.

Səslərə uyan, "yeni şeir dili" icad edən fransız şairləri A.Rembo, P.Verlen, Mallarme, rus dekadent şairləri Balmont, V.Bryusov, V.Xlebnikov sözün ancaq sırf "estetik" forması ilə maraqlanırlar, əşyavi-məntiqi mənasına heç bir əhəmiyyət vermirdilər.

Məsələn, V.Xlebnikovdan bir misal:

Ле'льга, о'ньга, эхмачи';

Ри'чичи'чичичичи

Ле'нину'лиэ'лиа'ли

Başqa bir misal:

Чарари. Чурари.

Чурель. Чарель.

Чареса и чуреса.

И чарайса и чурайся.

V.Xlebnikovun ixtira etdiyi bu "leksik vahidlər" həqiqi söz hesab oluna bilməz; çünki həm danışan (yazan), həm də dinlə-

¹ Г.Шенгели. Техника стиха, М., 1960, səh.263.

²Вах: В.А.Звегинцев. Семасиология. Изд-во МГУ, 1957, səh.175-177.

yən (oxuyan) üçün eyni dərəcədə aydın tərzdə ictimai-məqbul mənaya malik deyildir.¹

Azərbaycan ədəbiyyatında belə uydurma “sözlər” falçıların, cadugərlərin dilində işlədilmişdir. M.F. Axundovun cadugər Məstəli şahı “Dəğdəğaha fətəndi...” deyər oxuyur ki, burada da sözlərin heç bir ictimai məqbul mənası yoxdur.

Formalist cərəyan Azərbaycan şeirində məhz bir cərəyan şəklində özünü göstərə bilməmişdir.

Bəzən xalq şeirində ancaq ritm məqsədi ilə bəzi qondarma “səs tərkibləri” işlədilmişdir. Bu vəziyyət ən çox tapmacalarda müşahidə edilir:

Bəngi, bəngi, başını tut,
Döngü-döngü döşünü tut.
Qılman qoca, əl-ayaq ver
Hüseyn qoca, quyruğun tut (Dəvə).
Hazır hazara gedər,
Mehdi bazara gedər.
Atası üç yaşında,
Oğlu bazara gedər. (Qoyun, quzu).
Hilim-hilim kəhər at,
Hilim mərcan həhər at
Ağzında qıldan sicim
Başında tir kəhər at (Ceyran).
Tum-tum tuvulqa
Tumdan bitər tuvulqa
Qalın meşə içində
Təpmadı yer tuvuilqa (Buynuz).
Tut-tut tubulqa
Tutda bitər tubulqa.
Tutdan bir şiv çıxıbdı
Nə tutdu, nə tubulqa (Qatır).

¹Вах: К.А.Левковская. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962, сәh. 99.

Misal çoxdur. “Səkkizi san darayı, doqquzu don darayı...”, “Hind hindicə, burnu əyricə...” və s.

Alliterasiya və ya ümumiyyətlə ahəngə, formaya uyub məzmunu unudanlara C. Məmmədquluzadə “Şeir bülbülləri” hekayəsində kəskin atəş açır:

“Oğlanın qəzəlpərəst atası başını genə haman kitaba əyib və genə şəhadət barmağını mənə tərəf uzadıb başladı bəlağət ilə oxumağa:

Cəmi cəmal cümuli cəlali-cul eləyibdir

Ki xəsmi təhir dəfi xətaq təhi muqilan.

– Pəh, pəh!...Nə qədər məziyyət! Zalım oğlu qiyamət eliyib! Sən bir məharətə bax ki, bir dənə “cim” hərfi ilə nə böyük mənanı ifadə edir, yəni anladır”.

Əlbəttə, tipin bu fikri səhvdir. Hərf ilə məna ifadə edilə bilməz. Yuxarıdakı qəliz misrada *c* səsinin alliterasiyası mövcuddur. Bu cəhət, yəni mənanı unudub, yalnız səslərin ahənginə aludə olmaq meyli klassik poeziya-mız üçün (Nəsimi, Xətai, Füzuli) səciyyəvi deyildir.

Səs və məna məsələsində sovet dilçilik elminin tutduğu mövqe K.A.Levkovskayanın aşağıdakı qeydlərində düzgün şərh olunmuşdur.

Sözün səs tərkibi onun mənasının maddi təzahür vasitəsidir. Başqa sözlə, sözün mənası səs tərkibi vasitəsilə ifadə olunur. Lakin müəyyən sözün səs tərkibini təşkil edən səslər kompleksi və ya ayrı-ayrı səslər özlüyündə heç də həmin mənaya malik deyildir. Əgər öz təbiətinə görə dildəki ayrı-ayrı səslərin müəyyən mənası olsa idi, bunlar xüsusi semantikaya malik olsa idi, onda eyni səs və ya eyni səs kompleksi müxtəlif sözlər kimi – omonimlər kimi işlənə bilməzdi.

Kimsə deməz ki, *qar, nar, yar, var, kar, şar, dar, zar* və s. sözlərdəki eyni olan “-ar” tərkibi həmin məfhumlar arasında nə isə bir ümumi cəhəti, ümumi əlaməti bildirir və guya burada *q, n, y, v, k, d, z, ş* səsləri müvafiq diferensiasiya yaradır.

Beləliklə, dildə olan səslərdə hər hansı bir mənə axtarmağın heç bir əhəmiyyəti və əsası yoxdur, bəlkə belə bir mənə axtarma meylə dilin öz təbiətinə ziddir.

Sözün səs tərkibi (burada söhbət kök sözlərdən gedir) onun mənası ilə bütövlükdə əlaqədardır, tərkibindəki ayrı-ayrı səslərin öz “mənası” ilə əlaqədar deyildir; çünki bu səslərdə belə “məna” yoxdur.

*Qar, nar, yar.....*sözləri mənəca bir-birindən ona görə fərqlənir ki, bunların ilk səsləri müxtəlif mənəlidir, bəlkə ona görə fərqlənir ki, həmin sözlər məhz eyni (mövcud) səs tərkibi ilə birlikdə və eyni mənədə ənənə üzrə nəsillərdən nəsillərə keçir. Bu kimi kök-sözlərdə səs tərkibi ilə mənənin əlaqəsi tarixən mövcud olub gəlir.¹

Təkrar edirik ki, özlüyündə səslər heç bir mənə ilə əlaqədar deyildir. Lakin səslərin köməyi ilə, onları təkrarlamaqla müəyyən təəssürat – əsasən musiqilik əldə oluna bilər. Burada da iki cəhət fərqləndirmək zəruridir. Əsərdə, şeirdə səslərin təkrarlanması ya fərdi yaradıcılıqla əlaqədardır, ya dilin ümumi qanunauyğunluğunun zəruri nəticəsidir. Bu iki haldan birini sübut etmək üçün xüsusi riyazi hesablamalar tələb edilir. Doğrudan da, ixtiyari olaraq, gözəyari tərzdə, ancaq intuisiyaya əsaslanmaqla filan əsərdə, beytdə, misrada alliterasiyanın mövcud olub-olmadığını qəti söyləmək mümkün deyildir.

Riyazi dilçilik rus dilində hərflərin tezliyi (“частотность”) məsələsini həll edibdir. Azərbaycan dili üçün bu məsələ tədqiq olunmamışdır. Lakin şeirdə səslərin alliterasiyasını müqayisə yolu ilə də söyləmək olar:

Qatı könlünə bağı daşların düşmüş qəmi-eşqin,
Bir oddur eşqi-dilsuzun ki, daşlar içrə pinhandır.
Gəzər kuyində hər yan çox giribançak gülruxlər
Bu rəng ilə Füzuli, ol səri-ku bir gülüstandır.

¹Вах: К.А.Левковская. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962, сәһ. 95-96.

Birinci beytdə tez-tez təkrarlanan “ş”-lərin ikinci beytdə heç işlənmədiyini, habelə ikinci beytdə *g/k* səslərinin daha çox tez-tez təkrarlandığını görmək mümkündür. Belə müqayisələr çox maraqlı nəticələr verir. Məsələn, Füzulinin bir qəzəli belə başlanır:

Məhşər günü görüm derəm ol sərv qaməti
Gər onda həm görünməsə, gəl gör qiyaməti.

Bu parçada *g(gə, gö, gü)* səsinin alliterasiya məqsədi də izlədiyini ondan görmək olar ki, şairin kitabında bundan əvvəlki qəzəlin başlanğıc beytində heç *g* yoxdur.

Ayinə sevər candan rüxsareyi-canani,
Bir ǧayətə yetmiş kim, ayrılsa çıxar cani.

Şairin “Ey saçın fikri qamu sövdələrin sərmayəsi” misrası ilə başlanan beşbəndlik qəzəlində *s* səsi 23 dəfə, onun yanındakı “Dün könül dilbərə şərhi-qəmi pünhan etdi” misrası ilə başlanan yeddi bəndlik qəzəldə isə üç dəfə işlənmişdir. Demək, *s* səsinin nisbəti iki qəzəldə belədir: 23/5 və 3/7.

Yaxud əksinə: “Ey saçın...” ilə başlanan qəzəldə “*t*” səsi 7 dəfə (beş bənddə), “Könül yetdi əcəl, zövqi-ruxi-dildar yetməzmi” misrası ilə başlayan qəzəldə həmin səs 30 dəfə (yeddi bənddə) işlədilmişdir. Nisbət belə olacaq : 7/5 və 30/7.

Şairin, demək olar ki, bütün qəzəllərində bu halı görmək olar. Ya bütöv bir qəzəldə, ya da bir bənddə şair bu və ya digər səsin ahənginə xüsusi diqqət yetirir. Bu da onu göstərir ki, əsil sənətkarlar şeirin ahənginə, musiqisinə qətiyyənlə biganə deyillər.

Yuxarıda göstərdik ki, Azərbaycan şeirində hərflərə – səslərə uymaq bir cərəyan kimi mövcud olmamışdır. Lakin klassik şeirdə ayrı-ayrı hərflərə müəyyən məna istinad etmək, hərflərin “sirrini”! axtarmaq hallarının olduğunu inkar etmək də olmaz. Burada məsələnin dini-mistik-fəlsəfi cəhətini bir kənara qoyub, dilçilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, hərflərə metaforik məna verildiyinin şahidi olarıq. Metaforalar klassik şeirin bütün varlığına nüfuz etmişdi. Bu cəhət isə bədii dili nə qədər obrazlı edir-

sə, sözü – ümumxalq sözünü o qədər qeyri-müəyyən, qeyri-dəqiq bir şəkklə salır. Söz yaygın mənalar içində itib-batır.

Klassik şeirimizdə *əlif, dal, mim, nun* və s. hərflərin metaforik işlənməsinin izləri lap sovet dövrünə qədər davam etmişdir.

Səslərə aludəçilik, uymaq nəticəsində yaranan formalizmin, bu “dekadentizmə qədər yaranan dekadentizmin” (A.N.Veselovski) izlərini aşiq şeirində də görmək mümkündür.

Klassik Azərbaycan poeziyasında alliterasiya aşağıdakı başlıca xüsusiyyətlərə malikdir:

I. Tarixən daha qədimlərdə yazıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin əsərlərində alliterasiya daha geniş miqyasda özünü göstərir və bu dövr klassik şeir dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Nəsimi, Xətai, Füzuli şeirində alliterasiya ümumiyyətlə təkrarla bağlıdır və musiqilik əldə etməkdə mühüm vasitədir. Halbuki, Vaqif, Zakir və S.Ə.Şirvaninin qəzəllərində alliterasiya çox zəifdir, azdır, tək-tək olsa da, təsadüfi səciyyə daşıyır, poetik-üslubi rolu yoxdur.

II. Alliterasiyadan istifadəsinə görə klassik Azərbaycan şeiri başqa bəzi türk xalqlarının klassik şeirindən fərqlənir. Məsələn, tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, Nəvayi şeiri üçün alliterasiya səciyyəvi deyildir.¹ Bu cəhətdən təxminən eyni əsrlərdə yaşamış Füzuli dili öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Tədqiqat göstərir ki, M.Füzuli klassik Şərq poeziyasında mümkün olan bütün təkrar növlərinin az qala hamısından istifadə etmişdir. Klassik poetik təkrarlar Füzuli şeirinin yığcamlığı, dərin mənalılığı, çoxmənalılığı, estetik dəyəri – musiqisi nöqtəyi-nəzərindən diqqəti xüsusilə cəlb edir. Klassik şeirdə ümumiyyətlə söz təkrarı geniş yayılmışdır.

¹ Məsələn, M.K.Həmrayev yazır ki, Nəvai (habelə Lütfi, Mahtumquliu və s.) şeirində alliterasiya tamamilə təsadüfi səciyyəyə malikdir. (Bax: M.K.Хамраев. Основы тюркского стихосложения, Алма-Ата, 1963, səh.50).

Klassik şeirin musiqiliyi yalnız söz təkrarı ilə əlaqədar deyil. Sözlərin ünsürləri də, şəkilçiləri də, sözün müxtəlif yerlərindəki səslər, səs birləşmələri də misra və beytlərdə təkrarlanır.

Neylirəm mən gülşəni, gülşən sana, gülxan mana (Füzuli) – misrasında eyni “gülşən” sözü təkrarlandığı kimi, bunun kökü olan “gül” sözü də sövti dəyişmə ilə “gülxən” sözündə də (əlavə etmək olar: -şən və -xən ünsürləri də) təkrarlanır.

Qeyrə *eylər bisəbəb* min *iltifat* ol nuşi-ləb
İltifat etməz mənə mütləq, nədir bilmən səbəb
(M.Füzuli).

Sözlər kimi burada bəzi ünsürlərin də təkrarı (*bisəbəb* və *bilmən* sözlərində “bi”; və ya *min-mən*) da diqqəti cəlb edir.

Füzuli əsərlərinin 1944-cü il Bakı nəşrinə (I cild) müqəddimə yazmış Mir Cəlal şairin dilində alliterasiya hadisəsinin musiqilik, ahəngdarlıq əldə etməkdə rolunu qeyd etmişdir. O yazmışdır:

“Aşağıdakı beytlərdə “q”, “f”, “s” səslərinin mütənasib işlədilməsində ifadə səyyal olmuşdur:

Görən saətdə ol qamət qiyamın qıymadım canə,
Qiyamət həm gələ qurtulmayan bu nəidamətdən.
Qiyamətdə hesabı olmayanlardandır ol qafil
Ki, fərq eylər fəraqın şamini sübhü-qiyamətdən.
Təriqü-səbrü tədbiri-səlamət ləzzətin bilmən,
Mənə eşqü məlamət yey gəlir səbrü səlamətdən”.

Füzulinin yalnız bu qəzəlində deyil, əksəriyyətlə yaradıcılığında musiqilik əsas keyfiyyətlərdən biridir və bu keyfiyyətin əldə edilməsində alliterasiya mühüm mövqe tutur. Füzuli şeirinin yüksək ahəngdarlığını bir də bu cəhət təşkili edir. Odur ki, dərin məzmun bu qədər təsirli və ahəngdar bir şəkildə oxucuya çatdırılır, bu əsərlər əsrlərdən bəri sevilə-sevilə oxunur, öz tərəvətini saxlayır:

1. Yardən min dər-dil çəkdim, bu həm bir dər kim,
Bildim dər-dilim, bir dər-dərman etmədi.
2. Dəhənin dər-dimə dərman dedilər cananın

Bildilər dərdimi yoxdur dedilər dərmanın.

3. Kimdə gördü dərd kim ol dərdə dərman etmədi.

Bu misallarda *d* və *r* (habelə *m//b*) səslərinin alliterasiyası nəticəsində ifadə olunan yüksək və dərin mənə çox gözəl forma ilə bir vəhdət təşkil etmişdir.

Yeri gəlmişkən *d*, *r* səslərinin alliterasiyası haqqında V. Mayakovskinin aşağıdakı fikrini qeyd edək. Belə bir rus xalq mahnısı (частушка) vardır:

Дорогая, дорогой,
Дорогие оба,
Дорогая дорогого
Довела до гроба.

Bu mahnını nəzərdə tutaraq V. Mayakovski demişdir: «Это самое «др» – другая, дорогая, – вот что делает поэзию поэзией. Вот чего многие не учитывают. Отсутствие этого «др» засушивает поэзию...»¹

Əlbəttə, Füzuli şeirində alliterasiya yalnız həmin səslərdə deyil, daha bir çox səslərdə özünü göstərir. Habelə eyni və başqa səslərin alliterasiyası başqa sənətkarlarda da geniş yayılmışdır.

Nəsimi şeirində:

Ey nuri-dilü didə, didarinə müştəqəm
Vey yarı pəsəndidə, didarinə müştəqəm (D, R).
Ey dilbəri-dildarım, sənsən əbədi yarım,
Vey yarı-vəfadarım, didarinə müştəqəm (D, R).
Ey sahibi təxtü tac, canlar canına möhtac
Vey görklü yüzün merac didarinə müştəqəm (C, T).
...Ey cümlə cahan canı, aşıqlərin imanı....(C).

Şairin eyni şeirindən aldığımız bu misalların hər biei alliterasiya hadisəsi ilə əlaqədar bir-birindən nə qədər fərqlənir (birinci misaldakı *d*-lar ilə üçüncü misaldakı *c*-ləri müqayisə et). Əlbəttə, Nəsiminin başqa şeirlərində də alliterasiya çoxdur:

¹ Sitat «Слово и образ» (изд-во «Просвещение», М., 1964, сәh.102) məqalələr məcmuəsindən götürülmüşdür.

Şirin ləbinin şərhin gülşəkkərə şərh etdim (Ş).
Meydana girməyə yenə mərdanə ər gərək (ƏR. NƏ).

Xətayi şeirində:

Dilbərin ağzı sədəfdir – dedilər, ey dilruba,
Dişləri dürdanədir, dürdanəyə göndərmişəm (D, R).

Qamu dərdlərə dərman bulundu

Davasız dərdə dərmanım nə dersən (D, R).

Bu dövr elə ki, dövrü dolanmış dövran

Nə badə qoyar, nə badəsər, ey saqi (DÖ, DO, DƏ, İR, AR,
ƏR),

Növcavan ol pir ikən, dövran ki, canan dövrüdür (ÖV,
DÖV, AN).

Qədim türk şeirində daha çox *q* (*q-k-g*) səsinin alliterasiyası geniş yayıldığı halda,¹ klassik Azərbaycan şeirində daha çox *d*, *r*, *m*, *n* səslərinin alliterasiyasına rast gəlirik. Xətainin aşağıdakı beytində təkrarlanan səslərin tənəsübü çox maraqlıdır:

Sordular məndən ki, neçin bidil oldun? Mən dedim:

Ol səbəbdən bidil oldum dilbəri dildar məst.

Burada m(/b) – 10, n-7, d-12, r-4 (habelə l//ul//il//ol-8, s-3) nisbətində təkrarlanmışdır.

Yenə də yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu səslərin alliterasiyası Füzuli şeirində daha çoxdur:

Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın

Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın.

Bu beytdə həmin səslərin nisbəti belədir: d-13, r-8, m(/b)-5, n-8.

Yenə Füzulidən:

Zövqi-didarilə dildarın yox etdim varımı

Dövləti-baqi ki derlər, dövləti-didar imiş....

¹ Аллитерация на *q* в тюркском эпосе вообще преобладает; В.М.Жирмунский. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского эпического стиха. ВЯ, 1954 №4, səh.16.

(d-10, r-6, m-3, n-1).

Əlbəttə, hər cür səs təkrarını alliterasiya adlandırmaq olmaz. Dildə sözlər çox, səslərin miqdarı isə məhduddur. Odur ki, ümumiyyətlə səslərin təkrarı təbii məsələdir. Lakin elə ümumiyyətlə də dildə bu və ya digər səsin təkrarlılığı, bu təkrarın tezliyi (частота) həmin dilin ümumi musiqilik keyfiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər.

Qeyd olunan r, m, n səslərinin rus dilindəki mövqeyi haqqında D.E.Rozental yazır: "Bu samitlər çox böyük musiqilik və ifadəlilik («звучность») keyfiyyətinə malikdirlər".¹

Bu cəhətdən Füzuli şeirinə (qəzəllərinə) yanaşdıqda çox maraqlı bir hadisənin şahidi oluruq. Çox nadir hallarda Füzulinin bir beytini (hətta misrasını) göstərmək olar ki, orada r, m, n (və d) səsləri iştirak etməsin. Halbuki, başqa hər hansı samitin işlənmədiyini sübut etmək üçün çoxlu misra və beytlər göstərmək mümkündür. Halbuki başqa hər hansı samitin işlənmədiyini sübut etmək üçün çoxlu misra və beytlər göstərmək mümkündür. Bu isə ümumi şəkildə alındıqda belə Füzuli şeirinin musiqiliyini sübut edir. Alliterasiya qabarıq şəkildə özünü göstərən parçalarda isə bu musiqilik qat-qat artmış olur. Başqa sözlə, ümumiyyətlə səslərin təkrarında iki cəhəti fərqləndirmək lazımdır: 1) dildə səsələr ona görə təkrar olunur ki, onlar məhdud miqdardadır; 2) müəyyən üslubu-emosional effekt yaratmaq üçün səslərin təkrarından istifadə olunur. Bu həddi göstərmək o qədər də asan deyildir. Vaxtı ilə Puşkinin və Lermontovun şeirlərində sözlərin təkrarından bəhs edən O.M.Brik bir sıra müddəalar irəli sürmüşdü və burda təsadüfi səs təkrarlarını (dil faktı kimi) da şairlərin üslubi ilə bağlamışdı.² Odur ki, elmi ədəbiyyatda onun fikirləri kəskin tənqid edilmişdi.

Müasir dövrdə isə səs təkrarının üslubla bağlı olub-olmadığı riyazi dilçilik (ehtimal nəzəriyyəsi – «теория

¹ Д.Э.Розенталь. Культура речи. Изд-во МГУ, 1959, сәh. 76.

²Вах: Г.М.Брик. Звуковые повторы, Сборники по теории поэтического языка. Петроград, 1917.

вероятностей») tərəfindən dəqiq şəkildə müəyyən edilə bilər. N.S.Trubetskoy səslərin təkrar olunmasının ümumiyyətlə üslublardan asılı olmadığını göstərməklə yanaşı qeyd edir ki, bu hökm poeziya və “dəbdəbəli” («изысканный») nitq üçün mütləq deyildir, çünki burada “təbii tezliyin süni şəkildə bilərəkdən deformasiya olunması spesifik effekt yaratma məqsədi güdür”. «Намеренная искусственная деформация естественной частотности рассчитана на то, чтобы вызвать специфический эффект».¹

Bununla belə, kibernetikanın köməyi olmadan da, klassik poetikada alliterasiyanın mövcudluğunu görmək çətin deyildir.

Xətəidən gətirdiyimiz misalları davam etdirək:

Çü düşübdür çin saçından yüz tümən çin üstünə,
Ənbərin çin-çin düzəltmiş müşki-pürçin üstünə.

Klassik poeziyada alliterasiya ümumiyyətlə klassik poetik təkrarlar ilə də sıx bağlıdır. Xətainin aşağıdakı beytlərində alliterasiya daha çox söz təkrarı ilə əlaqədar özünü göstərir.

Canimin cananəsidir şol nigarın qəmzəsi,
Canimə nuş eylədim cananayə göndərmişəm (c).
Nola bir gəz xəstəsini sorsa ol ruhi-rəvan
Göydə də ruhim rəvan olub, rəvanım söyləmə (r).

Alliterasiya Füzuli şeirinin başlıca, əsas üslubi xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Bunun ən müxtəlif növlərindən ən kamil, ən mahir şəkildə istifadə edən böyük sənətkarın şeir dilindəki axıcılığı, ahəngi bütün tədqiqatçılar etiraf edirlər. Şair bu cəhətdən – alliterasiya hadisəsindən bol-bol istifadə etməsinə görə də şeir tariximizdə xüsusi mövqe tutur. Şeirin musiqisi əsasən bununla təmin edilmiş olur. Dərin məzmun və yüksək şeiriyət vəhdət təşkil edir.

Müasir dövrümüzə doğru gəldikcə ümumiyyətlə təkrarlar kimi alliterasiya da klassik şeirdə bir üslubi vasitə kimi – musiqilik vasitəsi kimi öz rolunu itirməyə başlayır.

¹ Н.С.Трубецкой. Основы фонологии. ИИЛ, М., 1960, сәh.290.

Xüsusilə XIX əsrdə aşiq şeirində bu hadisə daha geniş yayılır. Klassik şeirdən tərkl olunan alliterasiya aşiq şeirində özünə yer tapır.

Bir cəhət də maraqlıdır ki, əgər xalq dilində, xalq yaradıcılığında (atalar sözləri, bayatılar və s.) sözlərin ilk səslərinin alliterasiyası əsas yer tutursa, klassik şeirdə, habelə aşiq şeirində) sözün hər yerində səslərin uyuşmasına, ahənginə fikir verilir.

Xalq dilində alliterasiya dilin əsasən "öz" sözlərində özünü göstərsə, klassik poeziyada həm də alınma olan tərkiblərdə həmin hadisə az deyildir.

Klassik şeirimizdə başqa türkdilli xalqların klassik şeirinə nisbətən alliterasiya ona görə özünü çox göstərir ki, həm ana dilinin özündə olan imkanlardan, həm də alınma söz və ifadələrdə olan alliterasiyadan şeirimizdə məharətlə istifadə olunmuşdu. Başqa sözlə alınma ifadələrdəki alliterasiya məhz yerli şəraitə uyğun gəldiyi üçün çox mövqe tuta bilmişdir. Əvvəldən dilimizin daxilində belə bir zəmin olmuşdur.

Sözlərin əvvəlində gələn ön şəkilçilərinin (və ya hissəciklərin, şəkilçilənmiş ünsürlərin) ardıcıl sıra ilə təkrarlanması üslub və poetika ilə daha çox əlaqədardır. Bu təkrar əsasən bədii dildə özünü göstərir. Sinonim və ya yaxın mənalı həmcins üzvlərin hər biri eyni şəkilçini qəbul etməklə, bir növ, qüvvətləndirilmiş məna qazanır.

...Allah öz qəzəbini siz *binamaz, biməscid, bidin, biiman, biməzhəblərə* göstərər (S.Rəhimov); Bu, *biçarə* Novruzun gücsüz, pulsuz olmağına və qeyrilərinin *biinsaf, bimürvət, biqeyrət, bihəya* olmalarına işarə idi (N. Nərimanov).

Fars dilinə məxsus *bi* şəkilçisi dilimizdəki *sız...* ilə müvafiq, eyni mənalıdır. Lakin alliterasiya məqsədi ilə xüsusən poeziya dilində *bi*-dən daha çox istifadə edilir.

Mən kiməm? Bir *bikəsü biçarəvü bixaniman* (Füzuli).

Yüz qəmim vardır mənim bir qəmküsarım yoxdurur.

Bi dilü *bidilbərü biqəmküsarəm doğrusu* (Kişvəri).

Klassik şeirdə ön şəkilçilərin belə təkrarı çox yayılmışdır və bu dil faktı olmaqdan daha çox sənət, sənətkarlıq xüsusiyyətidir. Daha bir sıra şəkilçilərin təkrarı klassik poeziyada alliterasiya kimi diqqəti cəlb edir.

Bilmiş ol kim, əzimü cəbbarəm;

Sərkəşü sərəfrazü sərdarəm...

Kövdönü əhməqü turuş rusən,

Bədrəngü bədxisalü bədxusən (Füzuli).

Çıxmısan meydana, yalqızsan, tərəfdarın hanı?

Həmsüxənü həmrayühəmkarü həməfkarın hanı? (Ə.Nəzmi).

M.Arif "Dil və üslub" məqaləsində şeirdə sözlərin ahəngdarlılığı, "uyuşması" məsələsi üzərində xüsusi olaraq dayanmışdır. Müəllif göstərir ki, "sözlərin uyuşması" "bədi əsərdə əsasdır, onsuz bədi əsər yox kimidir".¹ Müəllif yazır:

Aşiq Ələsgərin bir qoşmasını alağ:

Qışda dağlar ağ geyinər yaz qara

Sağ əlinlə ağ kağıza yaz qara.

Yenə Aşiq Ələsgərdən müxtəlif səslərin alliterasiyasına aid başqa misallar göstərək:

1)T

Adı Tərhan, özü tərhan balası,

Cilvələnilib tərhan tavarı kimi.

Ü"zün görən xəstə düşər müttəsil,

Turuncun nörəstə nübarı kimi.

2)Ş

Şin şəhər axtara, şəcərə dəyər,

Şeytan şər eyləyər, şəc ara dəyər,

Daşar çaylar, qalxar şəcərə dəyər

Hərlənər daşları, ay elər qij-qij.

¹M.Arif. Dil və üslub ("Ədəbi-tənqidi məqalələr", Bakı, Azərnaşr, 1958, səh. 226).

3)S

Sarsağınan seyrə çıxsan səhraya
Gətirər başına sə qılı tez-tez...

4)D

Dərin-dərin dəryalara dalmışam...

5)Z

Zəm-zəm zümzüməli göllərin dağlar.

Aşıq şeirində alliterasiyanın mövqeyi və əhəmiyyəti haqqında Ə.Cəfərzadə "Təcnislər" adlı məqaləsində ətraflı bəhs etmişdir.¹

Müəllifin tədqiqatından məlum olur ki, M.P.Vaqifdən başlayaraq heca vəznli şeirmizdə alliterasiyaya xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Ə.Cəfərzadə "alliterasiya" termini işlətmir, bu məfhumun ifadə etmək üçün "səslərin sıralaşdırılması", "səsləri sıralaşdırma" və s. tərkiblərdən istifadə edir. Tədqiqatçı çoxlu faktlar, müqayisələr əsasında sübut edir ki, alliterasiya XIX əsr aşıq poeziyasında xüsusilə çox geniş yayılmışdır. Müəllif yazır: "Səslərin sıralaşdırılması şeirə xüsusi bir gözəllik, ahəngdarlıq, axıcılıq gətirmişdir. Burada şairlər ən çox musiqi səsləri seçmiş, xışıldayan, şeirə ağırlıq gətirən səslərdən qaçmağa səy etmişlər.

Səslərin sıralaşdırılması hadisəsi XIX əsrdə ötüb keçməmiş, XX əsr yaradıcılığına da öz təsirini buraxmışdır. Məs.: bu əsrin ilk çərçivəsində qüvvətli aşıqlardan sayılan Xəyyat Mirzə s-z səsini əsas aldığı "Səhər-səhər sər qonubsu sərdənə" mısrası ilə başlanan təcnisində üç bənddə 42s-z səsi işlətdiyi halda, cəmi üç s-ç işlətməmişdir.

Səyyad seyr eləyib seydin binasını
Ustad çəkib bu sarayın binasını,
Sürəhidən səngin, sindən binasını
Malası sin, kafdı, özü sərindi.¹

¹Bax: Ə.Cəfərzadə. Təcnislər, S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərləri", Dil və ədəbiyyat, №2, 1964, səh. 49-65.

Hər halda XX əsrdə şeir dilimizdə alliterasiyaya nadir hallarda təsadüf edirik. Olsun ki, bu vəziyyət ictimai-siyasi məsələlərin şeirdə ön plana keçməsi, məzmunun əsas alınması, estetik cəhətlərə o qədər də fikir verilməməsi, hətta “formalizm” qorxusu və s. ilə əlaqədardır.

Bununla belə, alliterasiya tam unudulmamış, bəzi şeirlərdə yenə də özünü göstərmişdir:

1. *Dəniz dərdə düşər, dalğalar ağlar,
Dağlar dərdə gəlsə dımına yazıq* (Ə.Cavad).

2. *Bu çalan kimdi çalır, çaldıqca can alacaqdır* (C.Cabbarlı).

3. *Şaqqıldadı qoşa zurna axşam çağı* (S.Vurğun).

M.Müşfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza və s. şairlərin əsərlərindən də alliterasiyaya aid gözəl misallar gətirmək olar

Alliterasiya şeir üçün səciyyəvi olsa da, bədii nəsrə də yabançı hadisə deyildir. Nəsr əsərlərində də bunun nümunələrini görmək olar. “Şeirdə “saçaq-saçaq sarı sünbül”, “salxım-salxım sallanan söyüd” (R.Rza) ifadələrinə tez-tez təsadüf olunduğu kimi, nəsr əsərlərində də səs təkrarına xüsusi fikir verilmişdir:

Sənəmin başı...saçaq-saçaq sallanan sünbüllərin arasına
əyilmişdi (Əbülhəsən).

Müasir nəsrimizdə S.Rəhimovun dili alliterasiya ilə daha zəngindir. Yazıçı xüsusilə son dövr yaradıcılığında alliterasiyaya ayrıca diqqət yetirir. Burada iki cəhəti fərqləndirmək lazımdır. Birincisi, dilin özündə mövcud olan alliterasiya, ikincisi sənətkar tərəfindən düzəldilmiş fərdi səs uyuşması – alliterasiya: məsələn, Qoluna qolay qonşusunu şişib-sıxışdırır, əzib-əzişdirir cümləsindəki sıxıb-sıxışdırmaq, əzib-əzişdirmək təkrarlarında çox gözəl alliterasiya (*sıx,-əz*) vardır. Lakin bu ümumi dil faktıdır, burada alliterasiya xüsusi qrammatik (və ya sözdüzəltmə) kateqoriya təşkil edir. Alliterasiya bir üslubi vasitə kimi daha

¹Ə.Cəfərzadə. Təcnislər, S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri”, Dil və ədəbiyyat, №2, 1964, səh. 63.

çox fərdi səciyyəlidir. Həmin misalda *qoluna qolay qonşu* ifadəsi məhz fərdi-üslubi alliterasiya (Qo) üzrə təşkil olunmuşdur. Belə fərdi işlənmiş nümunələr isə S.Rəhimovda çoxdur:

Gərək...dəriniyin dərəcəsinə çatdırasan. Çaq-çaraqla çalxalana-çalxalana gedirdi; Top-top tökülmüş taylar... Xanın gözündən gözəlliyini gizlədi. Qara qartmaqlı ilan.... Ovqanın ovqatı gündən-günə ağ-açıq tələx oldu. Zərrə-zərrə zəhər damızdırıbdır. O, toqqası topuğuna düşən çırtandı. Cırtan...düşərgədə düşmədi. Kimin həddi nə idi ki, onun dörd dövrəsinə dolansın? Mehtaban Məmalikin gözlərində cilvələndi.

S.Rəhimov bəzən alliterasiyaya həddən artıq yer verir. Nəticədə real nitqə uyğun gəlməyən, çətin tələffüz olunan (yanıltmac xarakterli) ifadələr meydana çıxır. Bu isə nitqdə axıcılıq, yüngüllük və asanlıq prinsipinə müvafiq gəlmir:

Bir neçə mərtəbədən ibarət imarətin həyəti....

Ağır tələffüz olunur. Nitqin təbii axıcılığı yoxdur.

Xarici *xanım* Məmalik *xanın xanımına* əməlli-başlı Avropa mühazirəsi oxudu. Məmaliklər mülkünün də *varisi vardır*. Bu libas çoxdan səni *xan xanəsinin* anımı edibdir.

Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar nəsr əsərlərində alliterasiya hadisəsinin olmasını müsbət qarşılamırlar. Alliterasiya nəsr əsərində bilavasitə məzmunun dərk olunmasına maneə törədir. Məlumdur ki, Flober bir ifadənin üzərində günlərlə zəhmət çəkər və bənzər səs tərkibinə malik sözlərin yanaşı gəlməsinə yol verməzdi. Nəsr əsərində «Очень жаль, ответил Жан», «Жан жадно сжал ее» kimi cümlələr haqqında M.Qorki demişdir: “Şeirdə buna bəlkə də alliterasiya deyilər, nəsrə isə bu səliqəsizlikdir”.¹

Ümumiyyətlə, nəsr dilində (xüsusilə rəsmi və elmi üslubda) alliterasiya o qədər də müsbət hal hesab olunmur. Dilin özü belə səs təkrarlarına qarşı çıxır. Məsələn, qrammatikalarda tabesizlik əlaqəsi termininin müqabili kimi çox zaman “tabelik əlaqəsi” (“tabelilik” əvəzinə) işlədilir. Dilçilikdə “qaplogiya”

¹Вах: Д.Н.Шмелев. Слово и образ, Изд-во «Наука», М., 1964, səh. 76.

adlanan bu hadisə elmi üsluba çox xasdır. Bənzər səslərin təkrarından qaçılır. Habelə “obrazlılıq” yerinə çox zaman “obrazlıq”(imkanları) işlədirlər. Məşhur “minerologiya” termini də bu meylin nəticəsində “qələti-məşhur” kimi “mineralogiya” şəkli almışdır.

Prozaik *qarğıdalı* sözünün bəzi dialektlərdə *qardalı* və ya *qardığalı* şəklinə düşməsi də diqqəti cəlb edir.

Beləliklə bədii dildə – xüsusilə şeirdə çox gözəl estetik təsir yaratma vasitəsi olan alliterasiya – səslərin, ünsürlərin təkrarı prozaik dildə, praktik (adi, məişət) dildə ağırlıq törədir.

Bir iki bənd *laylalamağa* başladı (S.M.Qənizadə). Qeyd olunan söz çətin tələffüz edilir.

Azərbaycanda bir sıra rayon, qəsəbə, kənd adları “*lı*” şəkilçisi ilə bitir. Məs.: *Qubadlı, Masallı, Xəlilli...*

Bu kimi sözlərə bir də “-*lı...*” şəkilçisi əlavə edilə bilmir. “Xəlilliliyəm” yox, “Xəlillilidənəm” deyilir. Məsələnin qrammatik izahını bir tərəfə qoyaq. Məişətdə eyni ünsürlərin ardıcıl gəlməsinə dil mane olur. Dilin fonetik qanunlarından dissimilyasiya hadisəsi buna ən parlaq sübutdur. Stilizasiya məqsədi ilə işlənmiş bir sıra söz təkrarlarında alliterasiya hadisəsini görmək mümkündür:

Bilirsiniz ki, *ağ* gün gümüş kimi, ay-ulduz kimi *ağappaq* *ağardar*, *qara* gün yandıra-yandıra kömür kimi *qaraldar*?!

*Danq-danq danqıldayan danqı...*oba adamının canını xirtdəyinə yığdı. *Yel* cəld...*özü* kimi bütün *yelbeyin Yeli yellədi*. *Yellər yellərə qarışdı*. *Qızıl* bulaqlar *qırqızıl* günəşin altında *qızıl* fəvvarələr kimi *çağladı*. *Dil* tərpadənin *dilini* kəsdirir, *baş* qaldırmanın *başını* vurdururdu.

S.Rəhimovun bir hekayəsində dəyirman çaxçaxının “*çaq-çaq* *çaqıldayıb çır-çır çıxırdığından*” bəhs olunur. Alliterasiyanın bu tipi xalq ədəbiyyatında da (nağıllar, dastanlar) az deyildir.

Keşikçiləri *qatım-qatım qatlayıb* qabağına *qatdı* (“Koroğlu”).

Gündəlik danışıda, məişətdə alliterasiyadan bəzən “söz güləşdirmək”, “söz oyunu” vasitəsi kimi istifadə olunur. Yazıçı Ə.Kərimin “Pillələr” romanından aşağıdakı parça bu cəhətdən maraqlıdır:

“Elman yenə də sevdiyi söz oyununa keçdi:

–Başlıcası, *başın başqa* tərəfindən yandırılmağa *başlama*sıdır, yoldaş *baş!*”

Elə bu “söz oyunu” (əslində “səs oyunu” demək daha düzgün olardı) nəticəsidir ki, alliterasiyadan müasir satirik əsərlərdə geniş istifadə olunur C.Gözəlovun felyeton dili bu cəhətdən maraqlıdır.

Olur *baş* montyor. *Baş* montyor *başlayır baş* işlətməyə. *Baş* bilənlər ərz eylədilər ki, əziz müfəttişin əziz *başına* and olsun ki, düz deyirlər. *Baş*bilənlərdən bir qədər az bilənlər isə onların dediklərini təsdiq etdilər. *Baş* bazanın *baş*bilənlər əziz qonaqlarını əzizləyə-əzizləyə yola saldılar.

Son iki misalda alliterasiya həm də söz təkrarı ilə əlaqədar özünü göstərmişdir.

Habelə başqa misallar:

Zəhmətsiz zəhmətin zəhmət haqqını aldı, *hörmətli* qonaqlarını *hörmətlə* yola saldılar.

Ümumiyyətlə, satirik üslubda sözün ümumi və xüsusi mənələrdə təkrarlanmasından yaranan alliterasiya geniş yer tutur. C.Gözəlovun bəzi felyetonlarının başlıqları belədir: “Molla *Məstəli məst*dir”, “*Daşbaşovun daşbaşları*”.

Arxalızadənin arxaları yenə özlərini yetirdilər. Bütün aləm sənin *ədəbinə* heyrandır, yoldaş *Ədəbazov*. Ay *Murad*, *muradına* yetəsən, yetir məni *muradıma*. Ay *Aslan*, *aslan* kimi adam-san...*Mətanət* anadan olan günü atası Hüsünün eşqi öz *mətanəti*ni itirməyə başlayır (C.Gözəlov).

Sözün çoxmənalılığının daha başqa xüsusiyyətlərindən (həqiqi və məcazi, sərbəst və frazeoloji-bağlı, konkret və mücərrəd və s.) istifadə ilə də təkrarlar yaranır, burada da alliterasiya diqqəti cəlb edir.

Elə ki gördün *paxır*ın açılır, bir *paxır* qazanı alıb gələrsən bizə. Yağ *ustası usta* adam idi. Amma *işin* içində bir *iş* var...yəni bu cür ki, pis *işləyirsiniz*, bu *iş* axırda sizin başınıza bir *iş* açacaqdır (C.Gözəlov).

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində alliterasiyanı yaradan imkanlar çox genişdir. Müxtəlif qrammatik və leksik təkrarlar dil sistemində mühüm yer tutur. Dilin daxilində bu təkrarlar özlüyündə alliterasiyanın əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Ümumi dilə məxsus bu təkrarları fərdi – üslubi rol oynayan alliterasiyadan ayırmaq lazımdır. Ümumdil söz təkrarı üsluba bağlı deyildir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Dilimizin sintaksisində çox geniş yer tutan daxili üzvlü təkrarların müxtəlif növləri: Çəki çəkmək, pay paylamaq, yamaq yamamaq, süzmə süzmək, əkin əkmək, söyüş söymək, gülüş gülmək, gəliş gəlmək, bir oxumaq oxudu ki, kəsiləsinə kəsdi, satılmasını satdı, almasını aldı alacağını aldı, görəcəyini görmək, görməlini görmək, gülməyinə gülmək, oxumağına oxumaq, gələn gəldi, başdan başlayaraq, gün günorta oldu, dam damır, damcı damcılayır...

V.M.Jirmunski göstərir ki, söz təkrarı və eyni sözün qrammatik variasiya ilə təkrarı qafiyədən və sözlərin ilk səslərinin alliterasiyasından daha qədimdir. Qrammatik variasiya əvəzinə bəzən “etimoloji fiqura” (figura etymologica) termini işlənir:

Fatmanisə. Odur, *yelləncəkdə yellənir* (M.İbrahimov).

Mirzə Səməndər. Qalan *işlərlə işim* yoxdur (C.Cabbarlı).

Məşədi Qulamhüseyn. *Utan utanmazdan, qorx qorxmazdan* (M.İbrahimov).

2) Feilin intensiv formasını yaradan təkrarlar:

a) təqlidi feillərin intensiv forması geniş yayılmışdır.

Gördüm kim, bir yığanaq yatıb *yıldır-yıldır yıldırır* (DQ). *Yalab-yalab yalabıyan* incə donlum (DQ); Sümükləri yanıb-yanıb *cız-cız cızıldadı* (S.Rəhimov); Babakişi. Nə *cırhacı cırıldı* dırsan (C.Cabbarlı).

b) məfhumi (понятийный) feillərin intensiv forması:

Yanıq *der-der deyinir* (S.Rəhimov); Səni *oyum-oyum oyar*, ağlarsan (Vaqif).

3) Sifətin intensiv forması eyni sifətdən düzələn feil ilə birlikdə bir tərkib təşkil edir.

Məmalik...*gömgöy göyərdi*. *Tər-təmiz təmizləmək* gərəkdir. *Bomboz bozaran* paltar...*çoxdan asıla qalmış, qadın qarqara qaralmışdı*. Züleyxanın gözü *qıpqırmızı qızarmışdı* (S.Rəhimov).

4) İnterpozisiyada müxtəlif ünsürlərin işlənməsi ilə yaranan təkrar növləri:

Ötürhaötür, sathasat düşdü, nə düşdü (C.Gözəlov); *Deyir getməram ki, getməram* (Ə.Sadiq).

5) Feilin təsdiq və inkar növlərinin eyni tərkibdə təkrarı:

Elə belə, *dəymə* mənə, *dəyməyim* sənə, dolanırdıq (C.Gözəlov).

6) Sadə söz ilə eyni tərkibdə, kompleksin düzəltmə və mürəkkəb sözdə təkrarı:

Bağrıqaranın qarardı bağı (Xətai); *Ruhaniyə ruh* qıldı seyran (Xətai).

7) Sözüün xüsusi və ümumi mənasının qarşılaşdırılması:

Sabir onu gözləməyə *səbr* etmədi ("Az.gənc.", 12/IX-65).

8) Söz kökünə şəkilçilərin əlavəsi ilə kök öz şəklini dəyişmir, sadəcə şəkilçi ilə birləşir. Eyni kökə müxtəlif şəkilçilər qoşmaqla isim, sifət, say, feil və s. düzəldilməsi gözə alliterasiya imkanları verir. Cümləni, ifadəni təşkil edən sözlərin bir neçəsi eyni köklü ola bilər:

Yumru-yumru qayalar *yumruğudur* çobanın,

Yastı-yastı təpələr *yastığıdır* çobanın.

Misaldan görüldüyü kimi, mürəkkəb sifət (və ya zərf) əmələ gətirən söz təkrarının da alliterasiya yaratmaqda az əhəmiyyəti yoxdur.

Dilim-dilim olasan, *dilim!*

Ata-ata atıcı, vura-vura vurucu.

9) Habelə eyni morfemlə başlanan sözləri də buraya əlavə etmək olar. “Almaz” pyesinin bir əlyazma nüsxəsində belə bir səhnə vardır:

Almaz: Altı arvad elə birdən özünü “Dan ulduzu”a yazdırdı. Altısı da elə birdən. Urra!...Altısı da birdən, bax, görürsən, qiyamətdir. Dayan, hələ bir adlarını oxuyum (oxuyur). *Gülbacı, Gülnaz, Gülnisə, Gülbahar, Gülxanım*, bu da *Güləndam*...gördün?

Xanımnaz. Bunlar hamısı elə *gül* oldu ki!...

Almaz. Bəs necə! Hamısı *güldür*. Altı *gül*...Bunlar bizim bağçalarımızın *gülləridir*”.

Azərbaycan ailələrində bir sıra hallarda övlada verilən ad atanın və ya ananın (habelə bacı və ya qardaşların) adına alliterasiya üzrə müvafiq olur. Eyni ailədə uşaqların, məsələn, *Firuz, Firidun, Firuzə, Fizzə, Firəngiz, Fəridə* tərzdə eyni səslərlə başlayan sözlərlə adlandırılması adi haldır.

Bu hadisənin təsirini bədii əsərlərdə də görmək mümkündür. Bəzən eyni ailə üzvlərinin və ya məslək dostlarının adları eyni hərflərlə başlayır (S.Rəhimovun “Mehman”ında bu hal bir sistem təşkil edir.

10) Eyni sözün müxtəlif formalarda və mənalarda təkrarı:

Bir *gülgülən gülü*m, *güllər* açılısın

Qönçə şüküftələnməsə *gül* olmaz (Məmai);

Öldü bir *usta* ki, *ustalar* başı

Bütün *yoldaşların əziz yoldaşı* (M.Müşfiq);

Fəqət sən *ölməmiş, ölməyəcəksən* (M.Müşfiq);

Yollar yolçuların yol yoldaşdır (C.Novruz);

Taleyi *yar* olanın *yar* sarar *yarəsini* (Laədr);

Ölüm cəzasına məhkum etdilər; *ölümü öldürən*

Ölməz insanı (B.Vahabzadə).

Eyb eləmə *eybəcərin eybinə*; *Eyb* edirsən öz *eybinə*, *eybi* yox (Atalar sözü).

Alliterasiya hadisəsi ümumiyyətlə türk dillərinin lüğət tərkibində mühüm yer tutan qoşa sözlərin əmələ gəlməsində

əsas təşkilədiçi faktorlardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Rus və bəzi Avropa dillərində belə sözlər o qədər də geniş yayılmamışdır və əsasən danışq dilində işlənməklə məhduddur.¹Türk dillərində isə qoşa sözlər belə üslub məhdudluğu tanımır. Ədəbi dilin bütün sahələrində, şifahi dildə bu sözlərdən geniş miqyasda istifadə edilir.²

N.K.Dmitriyev 1930-cu ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində qoşa sözləri türk dillərində morfoloji kateqoriya hesab etmişdir.³Zənnimizcə, bu sözləri leksik kateqoriya kimi izah etmək daha dəqiq olardı. Əvvəla ona görə ki, qoşa sözlərdə qrammatik abstraksiya mövcud deyildir. Sonra bu sözlərin başlıca əhəmiyyəti məhz yeni mənə bildirməsi, yeni anlayışın (məfhumun) ifadəçisi olmasıdır. Birləşən sözlər əvvəlki ayrı-ayrı sözlərə nisbətən kəmiyyət fərqi deyil, keyfiyyət fərqi yaradır. *Ata-ana* qoşa sözü "*valideyn*" mənəsinə gəlir, həm *ata*, həm də *ana* sözlərindən keyfiyyətcə fərqli, ümumiləşmiş bir anlayışı bildirir. Təsədüfi deyil ki, qoşa sözlər leksik material kimi türk dillərinin lüğətlərində geniş miqyasda təsbit edilir.

Burada, ümumiyyətlə, qoşa sözlərdən deyil, alliterasiya üzrə birləşən qoşa sözlərdən bəhs edəcəyik. Türk dillərindəki qoşa sözlərdən bəhs edən bütün tədqiqatçılar (K.Foy, L.Bonelli, V.F.Miller, Mirzə Cəfər, T.Kovalski, N.K.Dmitriyev və başqaları) buradakı alliterasiya hadisəsini də göstərmişlər. V.A.Qordlevski hələ 1928-ci ildə qeyd edirdi ki, türk (osmanlı) dili qoşa sözlərində alliterasiya hadisəsi geniş yayılmışdır.⁴ OL-dən aşağıdakı sözləri qeyd edirik:

¹ Вах: Н.К.Дмитриев. О парных словосочетаниях в башкирском языке. «Строй тюркских языков» ИВЛ, М., 1962, с.133.

² Bu barədə bax: M.Adilov. Azərbaycan dilində qoşa sözlər. "Filoloji fakültəsinin əsərləri", Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, B., 1958, s.147-164.

³ Вах: Göstərilən əsəri. s.133.

⁴ Вах: акад. В.А.Гордлевский. Избранные сочинения.т. II, ИВЛ, М., 1961, с.63.

Ağrı-acı, and-aman, ar-abır, baş-beyin, ata-ana, qax-qoz, qızıl-qırmızı, qoyun-quzu, qohum-qonşu, qohum-qardaş, bağ-bağat, bağ-bağça, bağır-beyin, qanlı-qaçaq, qonaq-qara, boy-buxun, boş-bikar, qabaq-qarşı, qabaq-qənşər, qab-qacaq, qay-da-qanun, qalın-qayım, qoruq-qaytaq, qədd-qamət, qədir-qiymət, qəza-qədər, qəpik-quruş, qəsd-qərək, qilü-qal, qulan-quşqun, qul-qarabaş, dava-dalaş, dava-dartış, dava-dərman, dava-döyüş, dağ-daş, dağ-dərə, dağ-düyün, dd-duz, dad-damağ, daş-divar, dəli-divanə, dəlmə-deşik, dəm-dəsgah, dər-divar, dərman-dəvacat, dili-dilavər, doğru-dürüst, dost-düşmən, dəf-dumbul, dəfə-daraq, divan-dərə, dil-dələlət, dil-diş, diş-damaq, dil-dodaq, düz-doğru, ev-eşik, ədəb-ərkan, əyər-əskik, əsər-ələmət, zər-ziba, zər-zivər, zığılı-zımrığılı, yalan-yanlış, yalvar-yapış, yalvar-yaxar, yal-yamac, yaman-yaxşı, yan-yörə, yaraq-yasaq, yar-yoldaş, yer-yurd, yerli-yataqlı, yetin-yesir, yırtıq-yamaq, yurd-yuva, kələ-kötür, kəm-kəsir, kin-küdurət, kəm-karastı, köklü-köməcli, köç-külfət, küy-kələk, gedən-gələn, geyim-gecim, gediş-gəliş, get-gəl, kənd-kəsək, gecə-gündüz, gətir-götür, giley-güzar, gözəl-göyçək, göy-göyərtili, gör-götür, güllü-gülşənli, gün-güzəran, gün-günorta (?), günlü-gecəli, mal-madar, mal-mülk, mat-məhbət, mat-məəttəl, mehr-məhəbbət, mülk-maas, naz-nemət, nəvə-nəticə, nəzir-niyaz, nərmə-nazik, nəşvü-nüma, od-ocaq, odun-oyuncaq, pay-piyada, pay-püş (püşk?), piy-palan, pul-para, pul-suz-pənəsiz, rəng-rövnəq, rəng-ruh, sağ-salamat, sağ-sol, sağ-sökəl, saç-saqqal, sel-su, sel-sucaq, səfil-sərgərdan, səs-sədə, səs-səmir, sınıq-salxaq, sınıq-sökük, sorğu-sual, söz-söhbət, taytuş, taxt-tac, tez-tələsik, təzə-tər, tab-taqət, tab-tavan, tağ-tavan, təhvil-təqsim, tir-tap, toz-tozanaq, toz-torpaq, saçlı-saçaq, səs-siz-sorğusuz, top-tüfəng, tor-təbəqə, fağır-füqərə, fitnə-fəsad, xalı-xalça, xurd-xəşil, haqq-hesab, hay-haray, halal-haram, hal-hazır, hey-hərəkət, hədd-hesab, hədd-hüdüd, hədə-hərbə, hələ-hələbət, hirs-hikkə, çayır-çəmən, çay-çörək, çala-çuxur, çal-çap, çal-çağır, çal-çatlasın, çək-çevir, cəng-cida, cidd-cəhd, cövr-cə

fa, şakk-şübhə, şərt-şürut, şan-şərafət, şan-şərəf, şan-şövkət, şan-şöhrət.

Burada qeyd olunan sözlər əsasən isimlərdən (qismən də sifətlərdən) ibarətdir. Həmin lüğətdə eyni üsulla düzələn aşağıdakı feillər də qeyd olunmuşdur: Danlayıb-dansamaq, dinib-danışmaq, yalvarıb-yapışmaq, yalvarıb-yaxarmaq, yandırıb-yaxmaq, yanıb-yaxılmaq, yaxıb-yandırmaq, gedib-gəlmək, görüb-götürmək, satıb-sovmaq, silib-süpürmək, çalıb-çağırmaq.

Əlbəttə, OL dilimizdəki bütün təqlidi sözləri əhatə etməmişdir. Buraya düşməyən çoxlu qoşa sözlər də vardır.

Kəmərov onu ev işindən, sil-süpürdən azad edirdi (Mir Cəlal); Qab-qazana diqqət etdi (Ə.Əbülhəsən); Oğruların qabağını qıfıl-qadaq saxlaya bilməz (S.M. Qənizadə).

Göstərilən qoşa sözlərin formalaşması, bu günkü şəkildə meydana gəlməli dilin ümumi inkişaf qanunları ilə əlaqədardır. Bu sözlərin bir qismi ərəb və fars dillərindən alınmışdır, bir qisminin yalnız komponentləri götürülmüş, bunların qoşa söz kimi birləşməsi bizim dilimizin daxilində baş vermişdir, bir qismi, bir növ “hibrid sözlər şəklində meydana çıxmışdır, bir qismi dilimizə məxsus intensivlik cəhdi nəticəsində yaranmış, bir qismi sadəcə təsadüf üzündən həmcins ilk səslərə malik olmuş, bir qisminin bu və ya digər komponenti təhrif olunmuş və ya “xalq etimologiyası” təsiri ilə dəyişdirilmişdir və s. Lakin bütün bunlar dildə baş verən təbii proseslərdir və indiki halda bir fakt ayındır ki, həmin prinsiplə düzələn sözlər dilin leksik artımına şəksiz xidmət edir, sözdüzəltmə səciyyəsi daşıyır.

Bundan isə o çıxır ki, alliterasiya hadisəsini yalnız üslubi bir kateqoriya hesab etmək fikri natamamdır. Məlumdur ki, Avropa dillərində o qədər də geniş yayılmayan alliterasiya əsasən bədii dilində, xüsusən poeziyada özünü göstərir və bu mənada həmin dillər üçün bu hadisəni üslubi bir hal saymaq təbiidir. Türk dillərində və bu hadisə (alliterasiya) həm üslubi, həm leksik, həm qrammatik (morfoloji) cəhətdən tədqiq olunmalı ümumi kateqoriyalardandır. Bunu ona görə deyirik ki, əsasən Avro-

pa dilçiliyində alliterasiyanı adətən üslubi və ya poetik üsul¹ hesab edirlər. Rus dilinin izahlı lüğətində də həmin terminə buna yaxın bir məna verilir, ancaq bədii dildə ifadəliliyi qüvvətləndirməyə xidmət etdiyi göstərilir.²

Lakin göründüyü kimi, alliterasiya üzrə birləşən qoşa sözlər yalnız üslubla, emosionallıqla bağlı deyil, həm də kommunikativ məqsəd izləyir.

Göstərilən sözlər də digər qoşa sözlər kimi antonim, sinonim və korrelyativ mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Alliterasiya üzrə təşkil olunan qoşa sözlər yalnız yuxarıda göstərilənlərdən ibarət deyildir. Xüsusilə bədii dilimizdə belə sözlərin miqdarı daha çoxdur. Burada ayrı-ayrı sənətkarların “sözdüzəltmə” meyli nəticəsində həmin tip sözlərin miqdarı daha da artır. Məsələn, S.Rəhimovun əsərlərindən topladığımız aşağıdakı misalları göstərək:

1. Bozbala oğlanı *yaxıb-yandırır, közünü-kömürünü* çıxarır; 2. *Qanlı-qovğalı...ölüm-itimdən* sovuşardı; 3. *Boylu-buxunlu, yarlı-yaraşlıq, gözəl-göyçək, ağ mərmər* xanım.

Bu misalları iki qrupa bölmək olar: adlar və feillər.

1 – Adlar:

Məs.: *şil-şikəst, danlaq-dansaq, nəzir-niyaz, başını-beyni* ni (yedi), [kəndin]*damları-daxmaları, fəlakət-faciə, qarlı-qiyamətli* (Sibir), *sərt-sıldırım* (dağlıq), *qan-qüvvət* (verin), *kinli-kədarli* (gözlər), *tez-təcili, can-ciyər, vaxt-vədə* (çatınca), *saf-səmi* mi, *top-tüfəng, boya-başa* (çatmaq), *qanad-quyruğunu* (kəsmək), *xımalı-xonçalı, xalılı-xalçalı, başlı-bütünlü, çuval-çadra, maarif-mərifət* (uçub tökülər), *döyüş-dava* (gedir), *qərib-qürbət* (yer), *parça-parça* (olmaq), rəng-rufu (qaçıb), *qocadan-qaltaxdan* (ölnən olsaydı), *hay-həşir* (salmaq), (belə) *sadə-saya olur, cod-çal* (saqqal), *turş-təlxi* (sifət), *münaqişə-mücadilə, qansız-qadasız*,

¹Вах: Ж.Марузо. Словарь лингвистических терминов. Изд-во ИЛ, М, 1960, стр.24.

²Вах:Словарь русского языка. Т. ГИИНС, М., 1957, стр.23.

maşın-motor (dayanar), *uzaq-ucqar dağlar*, *hikkəli*, *hirsli*, *tən-təraz*....

II – Feillər:

Məs.: *alışıb-alovlanır*, *qanadlanıb-qağazlansın*, *pörtüb pərt olan*, *cırnamağa-cığallamağa* (başlayıb), (qızla necə) *dilləşib-danışmaq*, *sovub-sovulmağa* (başlayan qız), *yaxıcı-yandırıcı* (əsar), *dirçəldib-diriltmək*, *yəhərləyib-yüyənləyib*, *dayanıb-durmaq*, *açıb-ağartmaq*, *basıb-bağlamaq*, *dinib-danışmaq*, (sümükləri) *sınıb-sızlamaq*, (qana) *batmaq-bulanmaq*, *qaynayıb-qovuşar*, *dinib-danışar*...

Gözləri getdikcə *almalamb-alıçalanan* uşaq... *tələsib-təntimədən* papirosunu külqabına basdı.

Ümumxalq dilində geniş miqyas alan qoşa sözlər semantik cəhətdən də bir-biri ilə müəyyən əlaqəsi olan (sinonim, antonim) sözlərdən təşkil olunur. Odur ki, bunların bir vahiddə birləşməsi məna motivliyinə də əsaslanır. Bəzən isə alliterasiya üzrə bir vahid təşkil edən leksik kompleksin komponentlərinin birləşməsi heç bir semantik əsasa malik olmur. Belə hallarda alliterasiyanın rol və əhəmiyyəti xüsusilə nəzərə çarpır:

1. Hasarın içində *dam-daş* tikməyə söz verirəm (N.Nərimanov).

Bu qoşa sözün birinci komponentinin (*dam*) işlənməsi aydındır. *Dam tikmək* olar. İkinci komponentinin (*daş*) burada iştirakı isə müasir vəziyyətində motivləşməmişdir. Tarixi aspektdə bunu şərh etmək və əsaslandırmaq mümkündür, indiki halda isə bu birləşməni alliterasiya ilə izah etmək olar:

Ömründə *divan-dərə* görməmişdi (S.M.Qənizadə).

Ehtimal ki, bu tərkibin ikinci komponenti *dərə*, *dairə* sözünün təhrif edilməsi nəticəsində bu şəkli almışdır. Hər halda, sinxronik planda bu söz (*dərə*) həmin tərkibli *dərə* (müq.ət: *dərə-təpə*) sözünə təsadüfi səs bənzərliyi nəticəsində omonim keyfiyyəti almışdır.

Salam-sabahdan sonra Molla hakimdən soruşur (“Molla Nəsrəddin lətifələri”) – cümləsindəki qoşa söz alliterasiya üzrə düzəlmişdir.

Demək olar ki, bütöv bir mətnin, dialoqun yığcam xülasəsi olan bu qoşa söz (müq.ət: ”*Salam olsun*”, “*Sabahın xeyir*”) də ahəngdarlığa əsasən meydana çıxmışdır. Adətən belə yığcam sözlərdə “enerji” çox qüvvətli olur. Bu misal əsasən danışq dili üçün və hətta fərdi hesab olunsada, obyektiv surətdə alliterasiyanın ümumiyyətlə dildə rolunu göstərmək üçün əhəmiyyətlidir. Habelə qafiyənin alliterasiyaya əks olduğunu nəzərə aldıqda və aşağıdakı misalların da eyni semantik əsaslarla, lakin məhz qafiyə prinsipi üzrə düzəldiyini gördükdə yuxarıdakı hökmlərin düzgünlüyünə şübhə qalmır:

Salam-kalamdan sonra Pəri xanım soruşdu (Azərbaycan nağılları); Bizimlə *salam-kəlam* edəcəm (Mör Cəlal); Onunla *salam-kalamım* var (S.Rəhman).

Burada da abstraktlaşma, bütöv məfhumun bir mürəkəb (-qoşa) sözdə ifadə edilməsi meyli öz təsirini göstərir.

Dilimizdəki bir sıra hadisələri yalnız (və ya həm də) alliterasiya ilə əlaqədar izah etmək mümkündür:

a) *Böyüyün* sözünə baxmayan *böyürə-böyürə* qalar.

b) *Ulu* sözünə baxmayan *ulaya-ulaya* qalar.

Nə üçün eyni mənalı bu misalların (a) variantında ancaq “*böyürə-böyürə*” işlənir, “*ulaya-ulaya*” yox? Və ya əksinə. Əlbəttə, səbəb alliterasiyadır.

Bu cəhətdən aşağıdakı misalda alliterasiya pozulmuşdur:

Arpaya qatsan at yeməz, kəpəyə qatsan it (C.Gözəlov).

Xalq dilində isə (Quba dialekti) “*kəpəyə*” əvəzinə “*irməyə*” işlənir ki, bu da düzgün hesab edilməlidir. Misalın birinci hissəsində arpa-at sözlərinin (*qatsan, yeməz* sözləri hər iki komponent üçün ümumidir və təkrarlanır), alliterasiyası da göstərir ki, ikinci hissədə eyni prinsiplə (*irmək-it*) qurulmalı idi. Və ya *kəpəyə qatsan köpək yeməz* də demək olardı. Lakin bu zaman

qafiyə pozulurdu (*at-it*). Həmin misalın *samana* qatsan *at* yeməz, *sümüyə* qatsan *it* variantı da dediklərimizi təsdiq edir (*saman-sümüük*).

II. “*Başarana baş* qurban” ifadəsində “*bacar*” feil kökündə “*c*”-nın “*ş*”-ya keçməsi bir də alliterasiya ilə bağlıdır.

III. “*Uruğum* olsun, *Urumda* olsun” misalında “*Rum*” sözünün “*Urum*” şəkli almasının bir səbəbi də alliterasiya hesab oluna bilər.

Əlbəttə, son iki misal xüsusi fonetik qanunlarla da bağlıdır. Lakin bu fonetik qanunlar yeganə səbəb deyildir. Demək istəyirik ki, dildə eyni zamanda müxtəlif amillər birlikdə öz təsirini göstərir.

IV. Alliterasiya nəticəsində bir sıra arxaik sözlər müəyyən tərkiblərdə, ifadələrdə yaşayır.

a) *Qu* deyəndə *qulaq* tutulur ifadəsindəki “*qu*” sözü “*səs, söz*” mənası daşıyır və artıq arxaikləşmişdir.

b) A.Şaiqin bir əsərində (III c., səh. 46) deyilir:

Saçı uzun Suray xanım,
Boynu uzun Buray xanım...

“Azərbaycan nağılları” (V c., səh. 41) kitabında həmin parça belə getmişdir:

Saçı uzun saray xanım,
Donu uzun daray xanım.

Birinci misalda *s*, *b*; ikinci misalda *s*, *d* səslərinin alliterasiyası özünü göstərir.

Qeyd etməli ki, bu ifadələr Dədə Qorquddakı bəzi bənzər ifadələrlə assosiasiya yaradır. Oradakı Selcan xatun, “*boyu un*” Burla Xatun yada düşür.

Bir sıra arxaik sözlər, müasir dildə anlaşılmayan formalar da qoşa sözlərin tərkibində məhz alliterasiya prinsipi üzrə qalmaqda davam edir:

Cılız, *bətsiz-bənizsiz* bir gənc dedi (A.Şaiq);

Yamrı-yumru dadım-dayəm sandım (DQ);

Yavuqlusu vardı. Tez *dürüng-dərəng* elədilər (DQ);

Yadıği-yaraği ilə yola girdi (DQ).

Bir sıra arxaik, məhəlli sözləri alliterasiya üzrə birləşmiş qoşa sözlərdə mənaca dəqiqləşdirmək olar. S.Vurğunun “Ancaq bizə bir yol *salğa*, hayandadır Kür?” misrasındakı *salğa* sözü *salıq-soraq* tərkibində qalır:

Salıq-soraq elədilər (“Xalq dastanları”).

Nəhayət, tabelilik prinsipi üzrə düzəlmiş mürəkkəb sözlərin (habelə feili tərkiblərin) də komponentlərinin çox halda ilk səsləri eyni olur: *qaraqaş, qaraquş, qaraqarğa, qarqamad, qaraqabaq, qoyunqulaği, quzuqulaği, quşquyruğu, qanıqara, geri getmək, qolların qırılın, qaş qaraldı, xala xətrin* qalmasını, *yeni-yetmə, dəvədabanı, qənbərqulu...*

Danışq dilində bəzən sözün əşyavi-məntiqi mənası deyil, məhz alliterasiya prinsipi üzrə quruluşu mühüm rol oynayır. Başqa sözlə, sözün üslubu-emosional mənası əşyavi mənadan daha qüvvətli olur. Lakin elə buna görə də əslində kommunikasiya yaranmır, fikir (məlumat) bildirilmir, şablon trafaret ifadələr meydana çıxır.

–*Kimdir? – Kilimçi!* (Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan”ında Telli ilə Vəlinin dialoqu).

Bəzən alliterasiya üzrə qurulmuş “ifadələrin” müxtəlif komponentləri heç ümumiyyətlə söz olmur. Bunlar müəyyən sözlərə qafiyə. Alliterasiya prinsipi ilə bənzədilərək düzəldilən ritmik səs kompleksləridir və məhz ritm xatirinə dildə yaşayır:

Mus-mus deyincə *Mustafa* de (*mus, mus, Mustafa*).

Hədəyə sualın *hüdərə* cavabı olar (Ə.Vəliyev).

Tülkü, tülkü, *tünbəki*,

Quyryq üstə lümbəki.

Ayı axmaq,

Donuz toxmaq,

Qurd ulvuş,

Çaqqal çavuş... (“Azərbaycan nağılları”, V c.); *Mus-mus* deyə axırda Rzaxan *Mustafalaşdı* (B.Abbasadə); *Ded-ded demokrat* dedin, çıxdı şahənşah (B.Abbasadə).

Ümumiyyətlə, tabesizlik prinsipi üzrə meydana gələn qoşa sözlərin bir qismi isə tabeli sintaktik vahidlərin dəyişilməsindən törəyir. Məsələn, “*aləmə aşkardır*” ifadəsi danışq dilinin təsiri ilə (burada isə çox zaman qrammatik şəkilçilər işlənmir) “*aləm-aşkar*” qoşa sözlünə çevrilir.

Fatmansa. *Aləm-aşkardır* ki, korsan (C.Cabbarlı).

S.Rəhimovun bir hekayəsində belə bir dialoq getmişdir:

–Cidani cibdə gizlətmək olmaz?

–Nə cida, nə cib, oğul?

–Elə *cida-cib* ki...”

Sonda qoşa söz (defislə yazılmışdır) təsiri bağışlayan ifadə əslində bir cümlənin “sıxılmış”, implisit variantını əks etdirir. Bu misal fərdi, subyektiv olsa da, bir cəhətdən diqqəti cəlb edir. Dildə bu cür relyativ birləşmələr mövcuddur, özü də ancaq xarici, formal-alliterasiya prinsipi üzrə “düzəlmiş” ifadələr şəklində mövcuddur. Bunların meydana gəlməsi dildaxii formal-relyasiyon “qaydalarla” izah oluna bilər. Başqa şəkildə desək, alliterasiya üzrə birləşən qoşa sözlərin əksəriyyəti mənaca bir-birinə sinonim və ya antonim nisbətdə olur.

Yəni qoşa sözlərin komponentlərinin bir vahiddə birləşməsində əsas amil semantikadır, mənadır. Məhz mənanı qüvvətləndirmək, ümumiləşmə yaratmaq və ya yeni məfhum bildirən söz düzlətmək məqsədi ilə iki müstəqil söz birləşdirilir. Bu sözlərin ilk səslərinin uyğunluğu, eyniliyi isə məhz mənanı müşayiət edir. Dildə mənadan qeyri-dominant yoxdur.¹ Odur ki, sözlərin formal nisbəti (münasibəti) də məhz obyektiv gerçəkliyə əsaslanır. Tək-tək (yuxarıdakı bir sıra misallar) hallarda isə məhz “dildaxili korrelyasiya” özünü göstərə bilər.

Bu məsələlərin xüsusilə indi çox mühüm prinsipial əhəmiyyəti vardır. Dilçilikdə müasir formalistlər – yalnız deduktiv metodlara əsaslanan strukturalistlər burada heç bir mənanı yaxın qoymurlar. Fərqi yoxdur, alliterasiya üzrə birləşən qoşa sözlər

¹ В.И.Абаев. Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке. ВЯ, 1965 №3, стр.29, 42.

mənaca müəyyən əlaqəyə (sinonim, antonim) malikdir, yaxud malik deyildir. Korrelyasiya üzrə düzələn birləşmələri də eyni sətərə qoyurlar. Hamısında ancaq formal bir qayda-qanun görünür. “Dil formadır, substansiya deyildir” (F.de Sössür).

Beləliklə, dildəki sistem münasibətləri mütləq bir şəkllə salınır, mənə isə tam ikinci dərəcəli və əhəmiyyətsiz bir şey hesab olunur.

F.P.Filin strukturalistlərin dili bu cür “riyaziləşdirməsini”, formal şəkllə salmasını obyektiv-idraki əhəmiyyəti olmayan “subyektiv özbaşınalıq” kimi qiymətləndirir.¹

V.İ.Abayev yazır ki, “təmiz” münasibətlər ideyası dilin fonoloji quruluşu üçün düz ola bilər, yalnız səslər “dildaxili” korrelyasiya ilə müəyyənləşdirilə bilər. Lakin leksika haqqında bunu qətiyyənlə demək olmaz. Onun ünsürləri (əlavə edək ki, qoşa sözlər də) təcrübə, obyektiv həyat ilə izah edilməlidir. “Dil faktlarının təcrübə və obyektiv gerçəklik faktları ilə mütləq gəlməsi təsadüfi yox, ən zəruri (kursiv müəllifindir – M.A.) haldır.”²

V.İ.Abayevin bir maraqlı fikri də belədir. Elə bir dil təsəvvür etmək olar ki, orada hər şey obyektiv gerçəkliyə müvafiq gəlsin, lakin “təmiz” (dildaxili) münasibətlər olmasın. Belə dil öz ictimai funksiyasını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilər. Lakin obyektiv reallıq ilə əlaqədar olmayan bir dili heç təsəvvür etmək olmaz. Belə bir “dil” olsaydı da, heç bir şeyə yaramazdı, sadəcə əyləncə üçün, oyuncaq kimi işlənilə bilərdi (bəzi yanılmacları xatırlayaq).

Şərti ixtisarlər

DQ – Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1962.

MK – Maxmud Kaşğariy. Devonu luğotit-turk (uç tomlık), Toşkent, 1960.

OL – Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 1960.

¹ В.П.Филин. Заметки о состоянии и перспективах советского языкознания. ВЯ, 1965 №2, стр. 18.

² В.И.Абаев. Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке. ВЯ, 1965 №3, стр.29.

*“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1970-ci il, 16 may,
səh. 11 M.Adilov, Qulu Xəlilov*

ƏDƏBİ VƏ BƏDİİ DİLİN HÜDUDLARI

Bədii dildə eyni mənalı sözlərin – sinonimlərin çoxluğu mühüm vasitələrdəndir. Məsələn, eyni anlayışı bildirmək üçün üz-sifət-sima-surət-çöhrə-bəniz-bət-rüx-camal və s. onlarca sözü işlətmə bədii məqsəddən (vəzn, qafiyə, ritm, obraz, alliterasiya və s.) dolayı çox əlverişlidir. Buna aid klassik və müasir ədəbiyyatdan istənilən qədər misal gətirmək mümkündür. Əsrlərlə inkişaf edib gələn zəngin irsə malik bədii ədəbiyyat bu tipli sinonimlərin çoxalmasına böyük imkan və təkan etmişdir.

Ədəbi dildə isə belə sinonim zənginliyinə ehtiyac duyulmur, çünki sinonim çoxluğu bəzən fikrin aydınlığına, dəqiqliyinə xələl gətirir.

Bədii dildə ümumiyyətlə çoxmənalılıq əsasdır. Sözlərin, ifadə tərzinin, cümlə quruluşunun müəyyən xüsusiyyətləri ilə bağlı çoxmənalılıq bədii ədəbiyyatda sıx-sıx işlənən müvəffəqiyyətli təsvir vasitələrindəndir. Sözün ikibaşlı (və ya “çoxbaşlı”) işlədilməsi ilə adətən qüvvətli bədii təsir alınır. Klassik ədəbiyyatımızda, el ədəbiyyatında dilin – sözün bu xüsusiyyətindən həmişə geniş istifadə edilmişdir.

Ədəbi dildə isə çoxmənalılıq məziyyət sayılmır. Bir sıra hallarda çoxmənalı ifadə tərzini ictimai-siyasi ideyaların birbaşa və sürətlə çatmasına maneə törədir. Elmi dildə də çoxmənalılıq məqbul sayılmır. Təsadüfi deyil ki, elmi dilin ən səciyyəvi leksik vahidləri – terminlər əsasən təkmənalılığı ilə fərqlənir.

Bədii dildə isə çoxmənalılıq bədiiliyi qüvvətləndirdiyi kimi, müxtəlif assosiativ təsir də oyadır. Bu son cəhət fikrin aydınlığına, dəqiqliyinə müəyyən qədər mane olur. Buna görə də Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən ideya aydınlığı, partiyalılıq məsələsinin ön plana keçməsi ilə əlaqədar bədii dildə müəyyənlik, aydınlıq xüsusilə kəskin qoyuldu.

Bədii dildə metafora fərdi səciyyə daşıyır, müəllifin sənətkarlıq istedadı ilə bağlı olur və ədəbiyyatşünaslıq elmində öyrənilir. Ədəbi dildə isə metaforalar ümumxalq səciyyəlidir və dilçilik elminin tədqiqat obyektinə daxildir. Təəssüf ki, bir sıra tədqiqat əsərlərində, dərslik və məqalələrdə bu prinsipial fərqlərə etina edilmədiyindən dolaşlıq və yanlış mülahizələr irəli sürülür. Belə olduqda tədqiqat obyektlərinin hüdudlarını dəqiqləşdirməyin və müəyyənləşdirməyin vaxtı çatmamışdır mı?

Ədəbi dildə söz sırası, cümlə üzvlərinin sıralanması müəyyən qrammatik qaydalara tabedir. Bədii yaradıcılıqda bu cür qaydalara əhkam kimi baxan yazıçıların əsərlərinin bədiilik cəhətdən axşamasına bir səbəb də budur. Şərdə, bədii nəsrə də belə təbəçiliklər o qədər də zəruri deyildir.

Bədii dildə hətta durğu işarələrindən də sərbəst istifadə oluna bilər. Lakin yenə də qeyd edirik ki, bütün bunlar “bədii ədalətlə” əsaslandırılmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, durğu işarələri, hər şeydən əvvəl, dəqiqliyə, fikrin düzgün, sərbəst anlaşılmasına və çatmasına xidmət edir və ədəbi dilin normativ qanunları tələbi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır.

Bundan başqa, bədii əsərdə dilin estetik-emosional funksiyası çox qabarıq şəkildə təzahür edir. Buna görə də daha çox təsir göstərən klassik poeziyanın hakim olduğu dövrlərdə Azərbaycan ədəbi dili barədə mühakimə yürüdərkən çox diqqətli və ehtiyatlı olmaq lazım gəlir. Hər fərdi-bədii xüsusiyyəti ədəbi dil tarixi faktı kimi almaq səhvdir. Bədii dildə ayrı-ayrı fərdlərə məxsus cəhətlər qabarıq tərzdə təzahür edir ki, bunları ədəbi dilin ünvanına yazma düzgün hesab edilə bilməz. Məsələn, deyək ki, müasir ədəbi dilimizdə “yanmaq” feilinin qarşılıqlı növü yoxdur. M.P.Vaqif yazmışdır:

Eşq oduna **YANIŞMADIQ** ayrıldıq.

Bu fakt sübut edirmi ki, XVIII əsr ədəbi dilimizdə belə söz işlənirmiş?

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bir sıra mühüm mədəni tədbirlər görülür, həyatın bütün sahələrində də-

yişmə, yeniləşmə gedirdi. Bu zaman bədii ədəbiyyatın rolu, sinfi mübarizədə mövqeyi, ideya aydınlığı və s. kimi problemlər ən aktual məsələlərdən idi. Ümumiyyətlə, dilin, xüsusilə bədii dilin sinfiliyi kimi yanlış müddəanın təsiri ilə bəzi söz sənətkarları yeni dil yaratmağa, əvvəlki dövrlərdəkindən fərqli dildə yazmağa ciddi meyl göstərirdilər. Bəziləri arxaizm və purizm üstünlük verir (Məsələn, C.Cabbarlının “Qız qalası”), bir başqası əyalətçiliyə və məhəlliçiliyə qapılırdı (Sanılı kimi) və s. Qeyd edək ki, bu vəziyyət rus sovet ədəbiyyatında da mövcud idi. Həmin ədəbiyyatda buraxılan səhvlər bəzən mexaniki surətdə milli respublikalara da tətbiq edilir və bəzi hallarda isə təqlid edilirdi. Bu illərdə Azərbaycan ədəbi dilində hələ də müxtəliflik hökm sürürdü, sabit qayda-qanunlar müəyyənləşdirilməmişdi. Mükəmməl normativ qrammatikalar yazılmamış, lüğətlər tərtib edilməmişdi. Bədii ədəbiyyat dilindəki müxtəliflik, sərbəstlik, cürbəcür “izmlər” ədəbi dildə də təsirsiz qala bilməzdi. Təsadüfi deyil ki, rus sovet ədəbiyyatında bədii dilin ədəbi dilə yaxınlaşması, bəzən də eyniləşdirilməsi cəhdləri milli respublikaların da ədəbi ictimaiyyətinə az təsir göstərməmişdir.

30-40-cı illəri xatırlayaq. “Bədii dil ədəbi dildir” qənaəti ilə yazılmış bu əsərlərin çoxunda bədii ünsürlərin zəifliyi təkzibolunmaz bir faktdır. Ədəbi dil qanunları baxımından heç bir qüsuru olmayan bu tipli əsərlərdə bədii dil ikinci dərəcəlidir. Bununla belə həmin əsərlər də xalq tərəfindən sevilə-sevilə və maraqla oxunurdu. Buna səbəb daha çox publisistik, bəzən isə “macərə” üslubunda yazılmış həmin əsərlərin dilindəki bədiilik yox, kompozsiyada özünü göstərən maraqlı cəhətlər olurdu: bəzən əsər yarıdan başlanılır, final əvvələ keçirilir, məktublar şəklində yazılır, müxtəlif şəxslərin dilindən söylənilir və s. Xalqın yeni quruluş barədə, özünün göstərdiyi xarüqələdə qəhrəmanlıqlar barədə bədii ədəbiyyatda aqgözlüklə oxumaq və görmək həvəsi də həmin əsərlərin sürətlə yayılmasına böyük təsir göstərirdi.

Bu illərdə “bədi dil ədəbi dildir” prinsipi təcrübədə bəzi hallarda rədd edilirdi və bu səhv, yanlış prosesi yazıçılar bu gün də davam etdirirlər. Əgər bədi dil ədəbi dildirsə, onda aşağıdakı yazılar nədir?

M.Müşfiq yazır:

SANKİ göylərdə uçan quş **KİMİYƏM**,

SANKİ yerdən uçurulmuş **KİMİYƏM**.

(“Oktyabr gecəsi”).

Eyni cümlədə eyni obyekt ilə əlaqədar “sanki” və “kimi” bənzətmə adatları birlikdə işləmə bilməz. Ədəbi dildə, ədəbi dilin qrammatikasında belə şey ola bilməz. Bədi dildə isə tamamilə mümkündür.

50-60-cı illərdə rus filoloji elmində ədəbi və bədi dillərin müxtəlif kateqoriyalar olduğu fikri irəli sürülmüş və qəbul edilmişdir. Azərbaycan filologiyasında isə 30-40-cı illərdə müəyyən ictimai-siyasi məqsədlə irəli sürülən köhnə yanlış tezis bu gün də davam etməkdədir. Bu səhv mülahizə yazıçı və şairlərin fərdi üslub-dil xüsusiyyətlərini elmi şəkildə meydana çıxarmağa az mane olmur. Bəzən sənətkarın dil novatorluğu müxtəlif yersiz müdaxilələrə məruz qalır. Əslində müəllifin bilərəkdən işlətdiyi dil vahidini pozmaq, əvəz etmək doğru deyildir. Əks halda bədi dili inkişaf etdirmək, yazıçının orijinal fərdi dil xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq çox çətin olar.

Bədi dili ədəbi dil hesab edənlərə belə bir sual vermək olar: eyni vaxtda yazıb-yaradan və ayrı-ayrı üsluba malik sənətkarların hansının dili ədəbi dil sayılmalıdır Məsələn, M.Hadinin dili ədəbi dildir, ya Sabirin? A. Səhhətin, ya Mirzə Cəlilin? Cavidin, ya Cabbarlının? Şaiqin, ya R.Əfəndiyevin? Bu sənətkarların hamısı bədi dildə yazmışlar, hamısı fərdi dilə-üsluba sahibdirlər.

Bədi dil fərdi səciyyə daşdığından bu dil üçün ümumi sabit norma müəyyən etmək mümkün və doğru olmazdı. Bu heç də bədi dilin dil normalarından “azad” olması demək deyildir, Bədi dilin də öz ümumi qanunauyğunluqları, xüsusiyyətləri var-

dır və bu, tamam başqa mövzudur. Ədəbi dil isə normativ dil olduğundan ciddi və mümkün qədər sabit normalara malikdir. Bu normalar hamı üçün məcburidir və bu normalardan hər cür kənara çıxmaq kimi fərdi hallar pislənir. Bədii dilə məzsus sərbəstlik, “azadlıq” burada yoxdur.

Bilməm kimə deyim **DƏRDİM** neçəsi...

Sevənin sevəndən **KÖNLÜ BULAŞMAZ...**

İndən belə olsa **ARZU ÇƏKMƏNƏM...**

Vaqif deyir, çox **PEŞMANA YETİŞDİM...**

Qara şrifflərlə verdiyimiz ifadələr ədəbi dilimizə məxsus deyildir. Azərbaycan ədəbi dilində belə birləşmələr yoxdur. Vaqif dilində, bədii dildə isə vardır. Vaqifin və Vaqiflərin dilində hətta səhvlər də ola bilər. Ədəbi dildə isə ola bilməz. Fransızlar deyirlər: o şey ki, səhvdir, o, fransızca deyildir.

Azərbaycan ədəbi dilində səhv yoxdur və ya olmamalıdır. Lakin bütün sənətkarların dilində qüsurlar tapmaq mümkündür. Bədii dildən söhbət gedərkən deyirlər: Bəzən qoca Homer də mürgüləyir.

“Bədii dil” əvəzinə “ədəbi dil” işlətmək səhvdir. Bədii söz ustalarının bu və ya digər sözünün, ifadəsinin ədəbi dilə daxil ola bilməsi müşkül məsələdir, bununla belə, əlbəttə, mümkün məsələdir. Bu həqiqəti S.Vurğun “Muğan” poemasında poetik tərzdə ifadə etmişdir. Xalq müdriklərinin dediyi sözlərin indi də dillər əzbəri olduğundan təsirlənən sənətkar ifadələrinin ümumxalq dilinə keçə bilib-bilməyəcəyindən narahat olur. Doğrudur, şair təvazökarlıq edir. Onun bir sıra söz və ifadələri ədəbi dilimizdə yaşamaqdadır.

Ədəbiyyatda bəzən belə mülahizələr söyləyirlər: Cəlil Məmmədquluzadənin dili (bədii əsərlərinin dili nəzərdə tutulur) ədəbi dil nümunəsi sayıla bilməz. Filan sənətkarın dili ədəbi dildən uzaqdır və s.

Rusiyanın Dostoyevski və Gertsen kimi böyük sənətkarları rus ədəbi dilinin normativ qanunları baxımından bəzən səhv yazırdılar, lakin dedikcə obrazlı və ifadəli-canlı yazırdılar. Onlar

rus dilindən həddən artıq sərbəst və istədikləri kimi istifadə edirdilər. Ancaq həmin yazıçıların böyük söz ustaları olmalarına kim şübhə edər? Qoqolun da L.Tolstoyun da bədii dili barədə eyni sözləri demək olar.

Ədəbi dil tarixi inkişaf cəhətdən bədii dildən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Həyatın, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar ədəbi dil yüksələn xətt üzrə irəliləyir, təkmilləşir, zənginləşir. Heç kim inkar etməz ki, müasir ədəbi dilimiz XVIII-XIX əsrlərdəkindən qat-qat yüksək səviyyədə durur.

Bədii dildə isə inkişaf, dəyişmə düz xətt üzrə olmur, çox vaxt özündən əvvəlkinin bir növ inkarı əsasında meydana gəlir. Hər hansı müasir sənətkarın bədii dili Füzulinin bədii dilindən yüksək sayıla bilməz. Heç kim iqrar etməz ki, bədilik baxımından dil irəli getmişdir. Bədii dil daha çox fərqi xüsusiyyətlər, cərəyanlar (klassik bədii dil, romantik dil, realist bədii dil), janrlar ilə bağlı olduğundandır ki, müxtəlif dövrlərdə bunların biri digərini əvəz edir. Bədii dilin inkişafı janrların yaranması, yeni bədii keyfiyyətlərin əmələ gəlməsi, söz sənətkarlarının çoxalması və sair ilə bağlıdır.

Burada bir məsələni də öləri xatırlatmaq yerində olardı. O da bəzi dərsləklərdə, məqalələrdə, məsələn, filan sənətkar (yazıçı, şair...) Azərbaycan ədəbi dilini inkişaf etdirmişdir, bu dilin inkişafına təkan vermişdir və s. kimi mühakimələrin özünə yer tapmasıdır. Bu fikir elmi əsasdan məhrumdur. Ayrı-ayrı sənətkarlar dilin – ədəbi dilin taleyinə təsir göstərə bilməz. Dil ümumxalq malıdır, tək-tək sənətkarların (hətta hökmdarların) iradəsinə tabe deyildir. Müxtəlif dillərin tarixindən külli miqdarda faktlara əsasən demək olar ki, tək-tək sənətkarlar, hətta hökmdarlar tək bircə sözü belə dəyişmək iqtidarına malik deyillər.

Bədii dilin ədəbi dilə müdaxiləsi fəvqəladə hallarda mümkündür. V.Hüqo çox romantik bir pafosla və obrazlı şəkildə demişdir: "Görkəmli sənətkarların müzəffər yürüşündən dil bəzən ehtizaza gəlir". Burada az da olsa həqiqət vardır. Çox gör-

kəmli sənətkarlar ədəbi dilin inkişafında müəyyən rol oynaya bilərlər. Lakin belə hallar nadir olur. Bundan başqa, bu cəhət ümumən bədii dil üçün zəruri keyfiyyət deyildir.

C.Cabbarlı yaşayıb-yaratdığı dövrün xüsusiyyətləri və şəxsi əqidəsi ilə əlaqədar bəzi bədii əsərlərində çoxlu fərqi, uydurma, məhəlli və ya arxaik (bəzən də puristik mövqedən) sözlər işlətməmişdir. (Burada söhbət ümumi sözlərdən gedir, xüsusi adlardan yox). Lakin Azərbaycan ədəbi dilinə bunların çox da güclü təsiri ola bilməmişdir. C.Cabbarlı vaxtilə “Kommunist” qəzetində çalışarkən bəzi sözlər düzəldərək işlənilməsinə nail olmuşdur. Mənbələrin xəbər verdiyinə görə qəzetlər vasitəsilə yayılmış **BİLDİRİŞ, DÜZƏLİŞ** kimi bir neçə sözün yaradıcısı C.Cabbarlı olmuşdur. Bu sözlər isə ümumi ədəbi dilimizdə mühüm yer salmışdır. Deməli, sənətkar ədəbi dilə əsən bədii əsərləri ilə deyil, məhz mətbuat dili vasitəsilə təsir göstərmiş, ona bir neçə söz daxil edə bilmişdir.

Bu opponetlərimizin belə bir etirazını nəzərə alırıq: bədii dili tam ədəbi dil hesab etmirik ki! Onu ədəbi dilin bir qolu hesab edirik.

Səhvdir. Ümumi ilə xüsusiyyətin dialektik vəhdəti barədə marksizm təliminə görə ümumi xüsusiyyətdə təzahür edir, xüsusi ümuminin təzahürüdür. Xüsusi ümuminin “bir qolu” ola bilməz.

Nəhayət, biz fikrimizi akad.V.V.Vinoqradovun məşhur bir kəlamı ilə yekunlaşdırmaq istəyirik: filologiya elmində bədii dil ilə ədəbi dili bir-birinə qarışdırmaqdan və ya dolaşmaq salmaqdan təhlükəli heç nə yoxdur!

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
"Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1970-ci il,
№5-6, səh.60-65.

QOŞMALARIN TƏKRARDA ROLU

Türkologiyada qoşmalara həsr olunan külli miqdarda ədəbiyyat vardır. Habelə bir sıra Azərbaycan dilçiləri (C.Əfəndiyev, M.Hüseynzadə, F.Zeynalov, A. Əbilov və s.) dilimizdə qoşmaların yeri, funksiyası haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Türk dillərində qoşmaların bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşdirilməsi, qoşmaların mənşəyi (törədiyi kanallar), morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlər tədqiqat obyektinə olmuşdur. Lakin bizə məlum olduğuna görə bütünlükdə türkoloji elmimizdə qoşmaların təkrarlarda oynadığı rol diqqəti cəlb etməmiş, öyrənilməmişdir. Halbuki bu məsələ ətrafı öyrənilmədən qoşmaların sintaktik xüsusiyyətləri haqqında yürüdülmən mülahizələr tam bitkin hesab edilə bilməz.

Dilimizdə birinci tərəfi adlıq, ikinci tərəfi yönlük halda olan çoxlu təkrarlar vardır ki, bunların yalnız məcaziləşmiş olanları (frazoloji tərkiblərin daxilində) bir leksik vahid kimi dərk edilir: üz-üzə (gəlmək), əl-ələ (vermək). (**Müq.ət: dost dosta tən gərək....Fikir fikrə qarışb...**).

Lakin məkan bildirən bir qism sözlərin belə təkrarı və mürəkkəb söz yaratması heç də məcazilik ilə bağlı deyildir. Məs.: **üst-üstə, iç-içə, yan-yana, dal-dala, qabaq-qabağa, arxa-arxaya...**

Başqa sözlə, bu mürəkkəb zərflərin meydana gəlməsi leksikləşmə yolu ilə deyildir, müəyyən qrammatik bir qayda əsasında. Adətən qrammatika kitablarında belə təkrarlar mürəkkəb zərflər hesab edilir. Bu kimi təkrarı əmələ gətirən komponentlər istər ayrılıqda (**üst, iç, yan...**). istərsə də təkrar tərkiblərdə həm forma, vəzifə, həm də mənalarına görə xüsusi mövqə tuturlar. Hətta bunların isim, zərf, yaxud qoşma olub-olmamaları barədə

mübahisə açıla bilər. deyirlər ki, ismin yiyəlik alından sonra qoşma işlənməz. Yuxarıdakı sözlər isə çox zaman üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfləri funksiyasında çıxış edir. Həmin vəzifədə bu sözlərin qrammatikləşdiyini də (bu isə köməkçi nitq hissəsinə daha çox xasdır) qeyd etmək lazımdır. Təsədüfi deyil ki, bəzi tədqiqatçılar “**evin üst-ün-də**” kimi tərkibləri qoşma birləşmələri adlandırır (J.Deni). Xüsusilə təkrar tərkiblərə “qoşma funksiyasına meyl etdiklərindən, məsələn, “üst” sözünün bir neçə variantı mümkündür və bunlar hamısı eyni funksiya daşıyır. “**Üstə**”, “**üstdə**”, “**üstünə**”, “**üstündən**” kimi müxtəlif formadakı eyni öz eyni funksiyada işlənir: **Kitab kitab üstə (üstdə....)** yığılmışdı.

Belə təkrarlar ardıcılıq, nizam, sıra, aramsızlıq, arasıkəsilməzlik kimi qrammatik mənaların ifadəsinə xidmət edir. Xüsusilə təkrar tərkibləri “**bir-birinin**” sözü ilə əvəz etdikdə bu mənalar aydın üzə çıxır.

Kitab kitab üstə=Kitablar bir-birinin üstə...Belə əvəz etmədə əvvəlki tərkibdə ikinci komponentlərin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğu nəzərə çarpır. Düzdür ki, “**bir-birinin**” əvəzinə də “**bir-biri**” işlənə bilər: “**Kitablar bir-biri üstə yığılmışdır**”. Lakin bu, nisbətən az işlənir. Bu mövqedə ən çox “**bir-birinin**” ola bilər. Beləliklə, eyni mənənin, məzmunun ifadəsi üçün müxtəlif transformlar mövcuddur: **Kitablar üst-üstə=kitab kitab üstə=kitablar bir-birinin üstə (yığılmışdı)**.

Buradakı “**üstə**” sözlərinin də müxtəlif variantda ola biləcəyini nəzərə aldıqda transformların sırasının artacağı aydınlaşır. Başqa sözlə, “**bir-birinin üstə**”, “**bir-birinin üstdə**”, “**bir-birinin üstdən (üstən)**”, “**bir-birinin üstünə**”, “**bir-birinin üstündən**” və s. ifadələr də müvafiq şəkildə transformlara malik olacaqdır. Burada həm də intensivlik anlayışı o dərəcədə qüvvəlidir ki, hətta dəqiq riyazi “üstəgəl” əməliyyatı da bu təkrarlara tabe etdirilə bilər. Məs.: **Bir üstə (üstünə, üstdə, üstən, üstdən, üstündən...) bir gəl....**

Həmin “**bir-biri**” əməliyyatını qeyd olunan digər sözlərin

(yan, iç, dal...) də təkrarlarında tətbiq etmək mümkündür: **Kitab kitab yanma =Kitablar yan-yana=Kitablar bir-birinin yanına (düzülmüşdü).**

“Üstə” sözündən fərqli olaraq bu sözlərin transformları nisbətən məhduddur.

Bunları bir-bir qeyd edək.

A.1. “Üstə” sözü mücərrəd halda işlənmiş təkrar komponentlərdən sonra gəlir: **Əlli əlli üstə, bir əlli də üstəlik...El elə sığışar, ev evə sığışmaz** (Atalar sözü); **Qaradır ruzigarı hər kimin kim, könlü rövşəndir; Bilir hər tifli-məktəb kim, yazılmaz ağ ağ üstə** (Qövsü); **Urarlara tir tir üstə, tökərlər aşiqin qanın** (SM, II); **Daş daş üstə qalmadı.**

“Üstə” sözü təkrar komponentlərin arasına gəlir:**Əlif üstə əlif, dal onda neylər** (Xətai).

Təkrar komponentlərin biri (və ya hər ikisi) dəqiqləşdirici ünsürlər qəbul edir: [Rəşid:]**Dağı dağ üstə qoyarlar** (M.İbrahimoğlu); **Nə qaydadır fələkdə; Dağı çəkər dağ üstə** (Bayatıdan); **İllər il üstə gəlir;Sənsiz darıxır ürək** (Ə.Kürçaylı); **Leş leşin üstə qalanmışdı** (“Koroğlu”); **Daşı daş üstə qoymamaq** (Ə.Sadıq); **Yağı yağ üstə çıxır, ayrıanı ayrınlıq olur** (M.Ə.Sabir); **Belədə daş daşın üstə durmaz axır** (S.Rəhimov).

Təkrar komponentlər bir-birindən çox uzaq düşə bilər.

Elə ki, sətirlər durur yan-yana,

Yarpaqlar yığılır yarpaqlar üstə.

Elə bil dünyalar verir mana,

Dağlar qoymasam da mən dağlar üstə (S.Vurğun).

A.2. “Üst” sözü eyni funksiyada “üstünə” şəklində işlənir.

Bu xəbərdən Yusifin qayğusu üstünə qayğusu artdı (“Şühədənəmə”); **Bir ömürdür qəm üstünə qəm qalar** (Şəhriyar); **Leş leşin üstünə qalanmaq gərək** (“Koroğlu”); **Qəm gəldi qəm üstünə; Qaldım qəm altında mən** (Kərkük bayatılarından);..**Qıçımı qıçımın üstünə qoyub əyləmiş bığburma xörək-paylayan gülüb dedi** (“Bakı”).

A.3. “Üst” sözü eyni funksiyada “üstə” şəklində işlənir:

Əmrə müntəzir halda əli-əlinin üstə dayandı (S.Rəhimov); Hər görəndə urdu zəxmi zəxmin üstə cövr ilə (Q.Zakir).

Habelə:

...Düz on bir tamamda, əqrəb əqrəbin üstə olanda mənim yanımda hazır olarsınız (S.Rəhimov).

A.4. "Üstdən" sözü də eyni funksiyada işlənir: **Kamilov** eyni əsnəyi əsnək üstündən gətirirdi (S.Rəhimov); [Məşədi Hüseyn:] **Cəhənnəmə ki, əlli əlli üstən, bir əlli də onun üstən** (M.İbrahimov); **Zəngi zəng üstən çaldı** (S.Rəhimov).

Komponentlər dəqiqləşdirici ünsürlər də qəbul edə bilər:

Fələyin qaydasıdır, Çəkər dağı dağ üstən (Bayatıdan); **Çəkmisən sinəmə dağ üstən dağı** (SM, II).

A.5. Bu sözün "üstən" (danışıq -?) variantı da işlədilir:

Dağ üstən dağ çəkdi ruzigar sənə (M.Rahim); **Nə mürvətdir illər ilən; Sitəm üstən sitəm çəksin** (SM, I); **Daxı da artırdı qəm üstən qəmi** (Q.Zakir).

A.6. "Üstündən" sözü də eyni funksiyada işlənir və ədəbi-bədii dilimizdə buna nisbətən daha çox rast gəlinir:

Xələt xələt üstündən töküldü (Aşıq Ələsgər); **İşimiz düz gətirmir, bədlük bədlük üstündən aşır** (S.Əhmədov); [Qurbanəli:] **Mıtıryal mıtıryal üstündən gəlir** (M.İbrahimov).

Ə.Nəzminin aşağıdakı beytlə başlanan şeirinin bütün qafiyələri həmin növ təkrarlardan ibarətdir:

Basıb ağ nöqtəni, qəlbində zülmət, zülmət üstündən!

Nədir bilməm, a molla! Bunca söhbət söhbət üstündən?

Başqa misallar:

Yaranı yara üstündən! (S.Rəhimov); **Söyüş üstündən söyüş yağdırır, möcüzə üstündən möcüzə göstərirdi. Ərməğan...üşütmə üstündən üşütmə keçiriridi** (S.Rəhimov); **Götürməz ayağı üstündən ayaq** (Q.Zakir); **Yük üstündən yüklədilər yük ona** (R.Rza).

Göstərdiyi kimi, bu təkrarların düzəlməsində çox bö-

yük əhəmiyyəti olan **üst (alt, yan...)** kimi sözlər özləri də təkrarlana bilər və əvvəlki tərkiblərdə iştirak edən təkrarın bir komponentini əvəz edə bilər.

[Salamov:] **Adə, sən də bu türk nədir, üst-üstündən goplayırsan?** (C.Cabbarlı).

Beləliklə, dilimizdə təkrar tərkiblərin bir qismi “üst” sözünün (müxtəlif formalarda) köməyi ilə düzəlir.

“**Üst**” sözü həm təkrarlanan tərkiblərin ortasında, həm də sonunda gələ bilər. Əsas məsələ bu ifadələrin bildirdikləri mənədadır. Başlıca məna çoxluq, kəmiyyətə artımı (intensivlik) bildirməkdir. Odur ki, burada da emosional-effektiv cəhət mühüm rol oynayır. “**Elçi elçi üstdən tökülərdi**” (C.Məmmədquluzadə) – tipli ifadələr həqiqi, məntiqi mənada deyil, məcazi mənada işlənilir. Yəni, “**çoxlu elçi**”.

İntensivlik bildirdiyindəndir ki, adətən belə təkrarların komponentləri nominativ halda işlənilib ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirir. Tərəflərin biri müəyyən qrammatik şəkilçi qəbul etdikdə isə ifadə bütövlükdə dəqiqləşir. Və bu hal adətən konkret sözlərdə özünü göstərir.

Məs.: **O qamçını qamçı üstündən yabıya endirirdi** (Ə.Sadiq); **Daş daşın üstündə dayanmaz** (S.Rəhimov).

Təsadüfi deyil ki, mücərrəd mənalı sözlərdə belə əməliyyat aparmaq, tərəflərə qrammatik şəkilçi (dəqiqləşdirici ünsür) əlavə etmək olmur.

İntensivlik bildirdiyindəndir ki, tərəfləri mücərrəd halda işlənmiş bu təkrarlar bütöv bir tərkib yaradır, bir cümlə üzvü kimi işlənir, bir suala cavab olur. Bunları “qrammatik (sintaktik) frazeologizmlərin” bir qrupu saymaq mümkündür.

Beləliklə, qrammatik şəkilçilər ümumilik bildirən frazeoloji tərkiblərin dəqiqləşməsində mühüm rol oynayır. Məs.: “**Əl əl üstə qulluğunda duraram**” (SM, I) – cümləsində “**əl əl üstə**” frazeoloji tərkibi bütöv sintaktik vahiddir, bir məna bildirir (və ya “**Daş daş üstə qoymamaq**”).

Halbuki “**əllər üstə kimin əli**” (uşaq oyununda), “**daşı da-**

şın üstə qoy...” kimi dəqiqləşmiş tərkiblərdə təkrarların komponentləri cümlənin müxtəlif üzvləri ilə əlaqəyə girmiş olur və hər biri ayrılıqda müstəqil cümlə üzvü hesab edilə bilər.

B. Klassik poeziyamızda “**üst**” əvəzinə (və ya onunla müvazi) eyni mövqedə “**üzrə**” sözünün çox işləndiyini müşahidə edirik. Ümumiyyətlə, “**üst**” və “**üzrə**” sözlərinin işlənmə, dəyişmə yollarının tədqiqi çox maraqlıdır:

Ziya eylər hüsnünü xəttin səvad üzrə səvad (Füzuli). Xəncəri bidad ilə hərdəm urar zəxm üzrə zəxm (Füzuli). Ehtiyat eylə, günah üzrə günah etmə dəxi (Füzuli).

Komponentlər müəyyən qrammatik əlamətlər ilə dəqiqləşdikdə bir-birindən çox uzaq düşsə də bilərlər.

Məs.: Kədürət üzrə, lütf et, bir kədürət sən həm artırma (Füzuli); Zövq üzrə mey artırırdu zövqüm; Şövq üzrə ziyad olurdu şövqüm (Füzuli).

V. “**Dal**” sözü “**dalınca**” şəklində leksikləşərək “**dal-dala**” (“**dal-dalınca**”, “**dal(ı)-dalısınca**”) təkrarının transformlarını əmələ gətirir.

Məs.: **Sətirlər dal-dala (“dal-dalınca”...) düzülüb =Sətir sətir dalınca düzülüb.**

Bu transformun (“**sətir-sətir dalınca**”) tərkibindəki təkrar komponentlərin hər ikisi qeyri-müəyyən mücərrəd haldadır (“mücərrəd” sözü qrammatik termin kimi, fəlsəfi yox). “**Dalınca**” sözü həm təkrarların sonunda, həm də ortasında (arasında) gələ bilər.

a) **Adam adam dalınca gəlirdi** (Ə.Sadıq); **Sətir sətir dalınca doğur** (Y.V.Çəmənşəminli); **Şikayət şikayət dalınca divanın üstünə töküldü** (Ə.Haqverdiyev); [Töhfə:] ...**Odur ey, şəhər-şəhər dalınca verirlər** (M.İbrahimov); [Məşədi Qulamhüseyn:] **Yenə maşın maşın dalınca göndərirsən, xeyir ola?** (M.İbrahimov).

b) **Torpaq dalınca torpaq tuturdu** (S.Rəhimov); **Tükənmək bilmədən keçirdi; Gün dalınca gün; il dalınca il** (Ə.Ziyatay); **Səsli-küylü keçdi axşamkı iclas; etiraz dalınca etiraz**

oldu (H.Hüseynzadə).

Təkrar komponentlərin hər hansı biri (qrammatik hal) şəkilçisi qəbul etdikdə ifadə bir qədər dəqiqləşir.

Yavər...cığaranı cığara dalınca tüstülədir (M.İbrahimov); **Qasid qasidin dalına düzülmüşdü. Xotkara gündə bir xəbər gəlib çatırdı** ("Koroğlu").

Müəyyən təyinedici sözlərin əlavəsi də ifadələri dəqiqləşdirmədə az rol oynamır.

Fəsilər dalınca gələn fəsilər

Keçdi al bayraqlı nəsilər kimi (S.Vurğun).

Q. İkinci komponenti "**ilə**" qoşması ilə işlənən təkrarlar da geniş yayılmışdır. Belə təkrarlarda birinci komponentlər ya adlıq, ya yönlük, ya da təsirlik halda işlənmiş olur:

a) **Molla molla ilə ya ehsan üstə vuruşar, ya da yasin oxumaq üstə. It it ilə boğuşdu, yolçunun işi avanda düşdü. At at ilə boğuşar, hökumətin işi rast gələr** (C.Məmmədquluzadə); **Dost dost ilə tən gərək...**; [Aftil:] **Qazan qazan ilə döyüşər. arada güvəc çatlar** (C.Cabbarlı); **Yoldaş yoldaş ilə xə-dəngnisbət; Düz gərək** (Q.Zakir); **Çün dağ dağla qovuşmaz, insan insan ilə qovuşar** (S.Rəhimov).

b) **Atəşə atəşlə verərlər cavab** (Atalar sözü); [Məhəbbət:] **Mən xəyanətə xəyanətlə, vəfasızlığa vəfasızlıq ilə cavab verən qızlardan deyiləm** (M.İbrahimov); **Torpaq...qayğıya qayğı ilə cavab verir** ("Azərbaycan gəncləri" qəzeti).

v) **Qanı qanla yumazlar, (qanı) su ilə yuyarlar; Quşu quşla tutarlar.**

"**Düzü düz, ayrını əyri**" tipi təkrarlar xüsusi mövqe tutur.

Pisi pis, ayrını əyri, düzü düz həmvar yazım (M.Ə.Sabir).

D. Həmin qism sözlərdən biri də "**içində**" sözüdür.

Hamam hamam içində, xəlbir saman içində...Həkan həkan içində, qoz girdəkan içində..Pambıq pambıq içində; pambıq san-

dıq içində (Tapmaca).

Misallarda ritm, ahəng də mühüm rol oynayır və bir də buna görə **“içində”** sözü təkrarların komponentlərindən sonra gəlmişdir. Lakin **“səhnə içində səhnə”, söz içində söz (demək)** kimi tərkiblərdə həmin söz ortada gəlmişdir. Bu kimi təkrarların da komponentlərindən biri və ya hər ikisi dəqiqləşdirici ünsürlər qəbul edə bilər. Məs.: **Tütünlər içində tütünü başdır** (B.Adil); **İşin içində iş var...**(Danışiq dilindən); **İndi sən; küçələr içində adlı-sanlı küçəsən** (R.Rza).

Müasir dilimizdə “qoşmalı təkrarlar” nisbətən daha çox işləkdir. Qoşmalar mənənin dəqiqləşməsində mühüm rol oynayır.

Arvadlar içində arvadım itdi (SM, II).

Qeyd olunan sözlərdə dəqiqlik göz qabağındadır. Lakin qoşmasız işlənən belə təkrarlar məcazi-metaforik mənə kəsb edir. **“Atdarda kimin atı...”**. Qoşmasız işləndikdə “əsil, yaxşı” mənalarını ifadə edən təkrarlar bir seçilmə, fərqləndirilmə də əks etdirir.

Ağrılarda göz ağrısı; hər kəsənin öz ağrısı (Atalar sözü); **Yabılarda qotur yabı mərd olar...**(Atalar sözü).

E. Nəhayət, eyni xüsusiyyətlərin bəzi başqa (**yan, qabaq...**) sözlərdə də özünü göstərdiyini qeyd etmək zəruridir. Məs.: **Atı atın yanına bağlasan ya xoyunu götürər, ya xasiyyəti** (Atalar sözü); **Qazan qazan yanına düzüldü** (Nağıllar); **Sözünün qabağına söz demək olmur; [Zaman:] Onun ağacının qabağına ağac uzadan olmamışdır** (C.Cabbarlı); **Adam adam ardınca axışib gəldi** (S.Rəhimov); **Misallar arxasınca misallar axır** (N.Xəzri); **Papirosu papirosun dalınca calayırdı**¹ (S.Rəhimov); **Sual sual dalınca yağdırılırdı** (R.Nağıyev).

Bu təkrarlar da sintaqmatik cəhətdən mürəkkəbləşdirilə bilər.

Cavanlar yanında özünü cavan, qocalar yanında qoca sayırdı (Mir Cəlal).

Beləliklə, dilimizin sintaktik quruluşunda müxtəlif “qoş-

¹Müq.ət: Papirosu papirosa calamağa başladı (S.Rəhman).

malı təkrarlar” üçün çox münbit zəmin vardır. Ona görə də tarixən ədəbi-bədii dilimizdə işlənməyən bir sıra təkrar növlərinə müasir dövrdə rast olunduqda bunları hər hansı xarici dil təsiri ilə izah etmək doğru deyildir. Bunu belə izah etmək olar ki, zəruriyyət olmadığından tarixən bu və ya digər ifadə tərzii istifadə edilməmiş qalmış idi. Müasir dövrdə isə çox geniş ifadə vasitələrinin meydana çıxmasını dilimizin inkişaf səviyyəsi tələb etməkdədir. Ona görə də dilimizin daxili imkanlarından maksimum istifadə meylilə əlaqədar təkrarların da yeni-yeni tipləri yaranmaqdadır. Məsələn, “**üçün**” qoşması ilə düzəlmiş aşağıdakı təkrar tərzii dilimizdə yenilik hesab oluna bilər.

A. “Sənət sənət üçün” ola bilmədiyi kimi, mədəniyyət mədəniyyət üçün, elm də elm üçün ola bilməz (M.Məmməd-zadə); **“Gülüş gülüş üçün” dram fənninin əsaslarına ziddir.**

B. “Köhnə köhnə olduğu üçün pisdir, təzə təzə olduğu üçün yaxşıdır” demək səhv olardı (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti).

Aşağıda qeyd olunan və “**içində**”, “**xatirinə**”, “**səyəsində**” (leksik mənaların qrammatikləşdirilməsi də nəzərə çarpır) kimi “qoşmalanmış” sözlərin köməyilə düzələn təkrarlar haqqında eyni mülahizəni söyləmək olar.

A.C.Gözəlovun bir felyetonu belə adlanır: **“Ferma içində ferma”; oyun içində oyun düzəlmək də səciyyəvi bir cəhətdir** (Ə.Sultanlı); “Azərbaycan” jurnalında (1965, №10, səh. 165) Nabran kurortu haqqında getmiş oçerkin bölmələrindən birinin başlığı belədir: **Zona içində zona.**

B.Mübahisəni mübahisə və höcəti höcət xatirinə davam etdirmir (M.Məmməd-zadə); **Müqayisə müqayisə xatirinə deyildir** (M.Rəhimov); **Müzakirə müzakirə xatirinə deyil** (M.Rəhimov); **Əlbəttə, konflikt xatirinə konflikt uydurmaq lazım deyildir** (Q.Xəlilov); **Müşfiq şeiri şeir xatirinə, el-belə yazmamışdır** (N.Həsənzadə).

V. Adam adam səyəsində adam olar.

Q. “Dövlət daxilində dövlət” tipli ifadələr də yenidir və

tərcümə sayəsində meydana çıxmışdır. “Kommunist” qəzetində bu ifadə **“dövlətdə dövlət”** şəklində getmişdir ki, bu forma dilimizdə (mənanı nəzərə aldıqda) yoxdur. **“O** (mərkəzi kəşfiyyat idarəsi) **bir növ dövlətdə dövlətə çevrilmişdir** (31.7.66).

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1970-ci il, №1, səh.58-68.

RƏSUL RZANIN “LENİN” POEMASININ BƏZİ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dünyada bir sıra ümumbəşəri mövzular vardır. Vətən, zəhmət, məhəbbət, ədalət, humanizm, beynəlmilətçilik, xüsusilə müasir dövrdə sülh mövzusu bunlardandır. Qədim zamanlardan bəri həmin mövzularda az-çox sənət əsərləri yaradılmış, bununla əlaqədar olan bu və ya digər epitetlər, metaforalar və s. kimi bədii təsvir vasitələri meydana gəlmiş və sabitləşmişdir. Sovet dövründə zaman ilə ayaqlaşmayan köhnə epitetlərin çoxu atılmış, bir qisminin isə daxili mənası məfhumların yeni kəşf olunan təbiətinə, yeni məzmunu uyğunlaşdırılmış, müvafiq şəkildə dəyişdirilmişdir. Bundan əlavə, sovet dövründə tamamilə yeni mövzular da meydana çıxmışdır ki, bunlar yeni əda, yeni üslub, yeni təsvir vasitələri tələb edir.

Artıq yarım əsrə yaxındır ki, ədəbiyyatda, şeirdə Lenin mövzusu ümumbəşəri mövzu kimi işlənir. Bütün mədəni xalqlarda, bütün dillərdə bu mövzudan bəhs olunmuş və bəhs olunur.

Sovet dövründə yaşayan Azərbaycan şairləri bir sıra ideyaca dolğun, həyatı və bədii cəhətdən mükəmməl əsərlərini Leninə həsr etmişlər.

Çox ağırdır böyük sənət imtahanı

Hanı, ona layiq olan sözlər hanı? –

deyən R.Rza “sənətə sığınmayan bir sənətkar” haqqında yeni söz deməyə cəhd edən şairlərimizin axtarıqlarını ümumiləş-

dirici şəkildə ifadə etmişdir.

R.Rzanın Leninə həsr etdiyi poema şeirimizin, ədəbiyyatımızın ən populyar və kamil əsərlərindəndir. Əsərin müvəffəqiyyəti dərin ideya məzmunu ilə yükək üslub orijinallığının vəhdətində müəyyən edilir. Müəllif poetik sözün qüdrətindən istifadə etməklə şeir dilimizə bir sıra tamamilə yeni ifadə vasitələri gətirmişdir. Əsərdə V.İ.Lenin aşağıdakı yeni ifadələr ilə səciyyələndirilir:

“Bizim kimi ayaq tutan, dil açan”, “insanların toxunu, acını, dərini, ehtiyacını görən”, “ömrünü xalq işinə həsr edən”, “aqlına qərinələr həsrət qalan”, “qurtuluşu nişan verən qolunu kimsənin bükə bilmədiyi”, “elminin qüdrətilə mübarizə yolunu aydınladan”, “adı milyonlara əziz olan”, “qurtuluş davasında ilk sərkərdəmiz olan”, “dağ qartalı kimi fırtınalardan aşan”, “qarşımızda azadlığın nurlu yolunu açan” bir insan...

Lenin ilə əlaqədar bədii təyinlər, epitetlər çoxdur, tam yenedir, maraqlıdır: *“inqilab rəhbəri”, “inqilabın oğlu”, “inqilab əsgəri”, “doğma, əziz Lenin”, “müəllimimiz Lenin”, “sadə insan”, “məzlumların pənahı”, “bolşeviklərin başçısı, rəhbəri”, “inqilabi işlərin ilhamçısı”, “qurtuluş elminə vaqif bir insan”, “qurtuluş hərbinin sınalanmış əsgəri”, “başlayan üsyanın ilhamçısı”. “xalqın xilaskarı”, “inqilabi partlayışlar dahisi”, “qurtuluş yolunun böyük sərkərdəsi”....*

Müəllif poetik frazeologiyanın ən müxtəlif və yeni növlərinə üstünlük verməyə cəhd edir.

Əsər Lenin ilə əlaqədar metaforik ifadələr ilə də zəngindir: *“inqilabın qəlbi, beyni”, “inqilabın ürəyi”, “dağlar qartalı”, “ölümsüz varlıq”, “canlı, tükənməyən, qaynar ümid çeşməsi”, “mübariz xalqların düşünən beyni”, “gözəl bir gün, nurlu bir gələcək”, “daima canlı sahilsiz bir ümmən”, “fırtınalar quşu”. “mübarizə oğlu”, “azadlığın rəmzi”, “zülmət arasından doğan səhər”...*

Bədii dilimiz üçün bu kimi tam yeni ifadələr şairin gərgin yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsidir. “Köhnə sözə qələm çəkib

tazasını” yazan sənətkar poemada olduqca müxtəlif və əlvan üslubi vasitələrdən istifadə etmişdir.

Təsvirin yüksək pafos, daxili hərarətlə verilməsi əsərin başlıca üslubi məziyyətini təşkil edir. İlk sətirlərdən əsərin tamamilə mütəhərrik, oynaq dildə, rəngarəng təsvir vasitələri ilə zəngin bir üslubda yazıldığı məlum olur.

Əsərin bədii formasının bütün ünsürləri inqilab dahisinin xalqa xidmət etmək nümunəsi olan şərəfli həyatının ən gərgin anlardakı əhvali-ruhiyyəsini aydın şəkildə əks etdirməyə istiqamətləndirilmişdir. Burada Leninin inqilabi mübarizəsi, ideyaları, bu ideyaların təntənəsi şeir dili ilə təsvir edilir. Təsvir yox (“təsvir” zəif sözdür), qızğın, atəşin bir ilhamla oxucunun varlığına, qəlbinə, beyninə həkk olunur. Əsərdə quru və ya yersiz hay-küy-dən ibarət, təmtəraqlı, daxilən boş, puç söz, ifadə, cümlə yoxdur. “Mərd kəlmələr” öz yerinə çox möhkəm oturdulmuş, pərçimləndirilmişdir. “Fırtınalı, şimşirəkli, gurultulu” bir həyatı obrazlılıqdan məhrum söz və ifadələrlə təsvir etmək mümkün deyildir. Şair söz üzərində işləkən, kəlmələri silahlandıraraq onlara hücum əmri verərkən ideya və bədilik məsələlərini göz qabağında tutur. Oxucu poetik obrazlar mühitinə düşmüş olur, bu yeni aləmdə fəal bir şəxsə çevrilir.

Buradan əsərin idrakı əhəmiyyəti, estetik təsiri və təbliği mahiyyəti meydana çıxır.

Şeirdə deyilən söz adi, neytral sözdən seçilməli, öz təsirliliyi, estetik funksiyası etibarlı ilə çox qüvvətli olmalıdır. Elə buna görədir ki, el ədəbiyyatında, dastanlarda “Dil ilə desəm, dilim yanar, gərək söz (və ya saz) ilə deyəm” – cümləsi ilə eyni fikrin şeirdə ifadə olunmasının üstünlüyü və təsirliliyi döənə-döənə qeyd olunur. Şeirdə ifadə olunan fikri eyni təsir qüvvəsini saxlamaqla adi sözlərlə vermək çox çətindir.

Otaqlarda dərin sükut.

Əqrəblərin ucundan

Zaman əriyib düşür.

Vaxtın gəlib keçməsinə belə obrazlı şəkildə ancaq şeir dili

ilə ifadə etmək mümkündür. Aşağıdakı misralarda şair obrazlı şəkildə gözəl lövhələr çəkmişdir.

Damcı tək bir-bir düşür
Saatdan tıqqıltılar...

Belə obrazlı müqayisələr bütün şeirimiz üçün yenidir. Şair nəğmənin dalğalanmasını, yayılmasını bildirmək üçün deyir:

Nəğmə quş kimi çırpınır
Vaqonun divarından-divarına.

Metaforalarda şairin yaradıcılıq əməyini, novatorluğunu görmək mümkündür. Metafora şairə imkan verir ki, o, təsvir etdiyi əşya və hadisələrə həm də öz münasibətini bildirsin.

Şeirin təsir qüvvəsi də metaforanın yeniliyindən, “gözlənilməz” olmasından, habelə təbii və məntiqi olmasından çox asılıdır.

Bəlkə rast gəldik ona
Od yandıran zamanda
Kainatın həbəşi.

“Həbəş” sözünün metaforik işlənməsi və ümumiyyətlə qeyd olunan ifadə tərzini nizamildən qalma üslub xüsusiyyətidir: bədii dildə ənənənin təsiri qüvvətli olur.

Bu misralar şairin söz üzərində nə qədər zəhmət çəkdiyini obrazlı şəkildə əks etdirir: “Söz çıxıb ceyran dalına”. Şair proletariyatın dahi rəhbəri haqqında söz demək istəyir. O, fırtına quşu kimi ümmanlara baş vurmuş, dənizdən dürr seçmiş ki, lazımı söz, ləyaqətli söz, obrazlı söz deyə bilsin.

Bir qayda olaraq bütün böyük söz ustaları söz əzabından danışırkən bədii dilin məhz bu cəhətini – fikri obrazlarla ifadə etməyin çətin və məsul bir iş olduğunu nəzərdə tutmuşlar. Əsil şeir, əsil şeiriyət – obrazlılıqdır, mənalılıqdır.

Bütün şeir yaradıcılığında olduğu kimi, “Lenin” poemasında da R.Rzanın istifadə etdiyi obrazlılıq, yaratdığı obrazlar sistemi ideya ilə möhkəm əlaqədardır. Şairin işlətdiyi sözlər, ifadələr, yaratdığı təsvirlər dərin ideya məzmununa malikdir.

İnqilab alovları ilə işıqlanmaqda olan Rusiya belə təsvir olunur:

Döyüş bayrağı kimi
Parça-parçadır ölkə,
Qaranlıqlar çəkilir
Yerə qan tökə-tökə.

Bu parçada bənzəyən ilə bənzədilən (ölkə – bayraq) arasında çox qüvvətli əlaqə vardır.

Şair eyni əşya və hadisədən, onun müxtəlif cəhətlərindən, əsas və ya ikinci, üçüncü dərəcəli keyfiyyətlərindən obrazlı lövhələr yaradır:

İliç lamplarından
muncuq düzdük yollara

yaxud:

Göz yaşları ipi qırılmış
muncuq kimi
tökülür qara.

Ənənəvi bir obraz olan “muncuğun” tamamilə yeni keyfiyyətlərindən istifadə olunmuş, o, yeni məzmun kəsb etmişdir.

Şairin ideyası, qayəsi, hadisələrə münasibəti yaratdığı bədii lövhələrdə canlanır. Əgər şeirdə:

Bir qoca qonaq da var:
Mərkəzi Radadandır.
Boğazı var, gözü var,
Yəqin o da adamdır.

–deyilsə, burada müəllifin təsvir obyektinə bəslədiyi nifrət, istehzanı oxucu hiss edir və onun aşılamaq istədiyi fikrin təsirinə tutulur. Şair “boğazı”, “göy” olan “qonağın” adam olduğuna şübhə edir. Əlbəttə, müəllif bu sözün əsil mənasından deyil, məcazi, obrazlı mənasından istifadə edir. Bədii ədəbiyyatda, xüsusilə şeirdə təbliği fikirləri obrazlarla ifadə etmək üçün dilin imkanları geniş və intəhasızdır. Bədii dilin poetik üslubu xüsusən tendensiyalıdır.

Peterburq da ikidir:

biri zadəganların...

o biri – insanların.

Şairin həyata, insanlara və insanlığa münasibəti aydındır. Zadəganlar, “xalq qanı soranlar” insan hesab edilmir.

Amerikalı Frensisdən bəhs edərkən, şair onun dodaqlarında çinidən qayırmış bir heykəlin gülüşü olduğunu, onun təbəsümünün də Amerikada qayırdığını bəyan etməklə oxucunu bir növ bu qoca bankirin daxili aləmi və çirkin əməllərinə nifrət etməyə hazırlayır.

Poemanın dilində səciyyəvi cəhətlərdən biri də müxtəlif semantik sferalara daxil olan sözlərin yanaşdırılması, ardıcıl işlədilməsidir.

Hər fərmanı qanun olan yerdə

zölmün, çarın, buzun.

Şairin həmcins sözlər kimi bir sırada işlətdiyi bu sözlər başqa-başqa mənə qruplarına daxildir. Zölm – ictimai hadisə, çar – vəzifə, titul, buz – təbiət hadisəsidir. Həqiqi mənada qətiyyətlə bir-biri ilə əlaqədar olmayan bu kimi sözlər ancaq məcazi, obrazlı mənada işləndikdə yanaşdırıla bilər. Müxtəlif semantik məzmunlu sözlərin ardıcıl işlədilməsi R.Rzadan əvvəl də şeirdə olmuşdur. Sabir şeirində həmin üsul satirik məqsəd daşıyır. Məsələn, Sabirin bir beytini alaq:

Adı puldusa pulun, leyk özü can yonqaradı;

Vermək olmur qohuma, qonşuya, qardaşa, ətə...

Burada ailə, qohumluq, bir sözlə ictimai münasibətləri bildirən *qohum*, *qonşu*, *qardaş* sözləri leksik-semantik cəhətdən onlardan çox uzaq olan *ət* sözü ilə həmcinsləşdirilmişdir. Sabirin bir sıra sənətkarlıq xüsusiyyətlərini davam və inkişaf etdirən R.Rza bu üsuldan həm satirik məqsədlə, həm təbliği məqsədlə, həm də ümumi mənada istifadə edir.

Düşmənlər əksinqilab,

acıq, soyuq, yatalaq.

Burada ictimai və təbii hadisələrin insanlara düşmən olmasına, zərərli olmasına əsasən ardıcıl gəlmişdir. Poemada belə

misallar çoxdur.

Otaqdakı üç tüfəngdir,
bir aparat, üç adam...

və ya:

İnsan, bayraq ləpələnir,
qalxıb enir.

Azərbaycan dilində obrazlılıq imkanları çoxdur. Məsələ bunlardan istifadə etmək bacarığındadır. Poemada el ədəbiyyatı ilə səsləşən parçalara sıx-sıx təsadüf edirik ki, bu da dildə xəlqi-liyin başlıca təzahürlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Baş vurmuşam ümmanlara;
Dənizdə dürr axtarmışam.
Dəmir çarıq geymişəm ki,
Düzlər keçib, dağlar aşam.

Bu kimi ifadələr xalqın təfəkkür tərzini, xalqın zehniyyət tərzini ilə tamamilə həmahəngdir, cəlbedici və mənalıdır. Əsərin dili bütünlükdə xəlqidir. Şairin dildən istifadə etmə üsulları fikrimizi təsdiq edə bilər. Dilimizin bir sıra şifahi milli poetik keyfiyyətləri istedadlı sənətkar qələmində daha yeni zəmində işlədilər xüsusiyyətlər kimi əsər boyu özünü göstərir.

Dəymə mənə, mən də sənə dəymərəm...
Uçan quşlar bu yerlərdə
qorxusundan tük saldı...

Hamının (o cümlədən rus yazıçıların) təsdiq etdiyi bir həqiqət budur ki. "Lenin" poeması çox qiymətli, dəyərlı və qüvvətli əsərdir. Bizcə, bunun səbəbi əsərdə yüksək məzmunun yüksək forma ilə vəhdət təşkil etməsi – dilin bədii-poetik imkanlarından məharətlə istifadə olunmasıdır.

Şairin müqayisələri, ifadələri xalqdan gəlir.

Göylər enmişdir yerə,
yerlər göyə qabarmış...
Olan artıq olmuşdu,
Keçən artıq keçmişdi.

Müqayisə ilə fərqləndirmə keyfiyyəti xalq dilində ta qə-

dimlərdən bəri dərkətmə prosesində mühüm rol oynayır. Əlamətin son dərəcə üstün yüksək olduğunu bildirmək üçün xalq müqayisədən geniş istifadə edir. Məsələn. gözəllər gözəli, şahlar şahı və s. "Birinci gözəl", "ən gözəl", "hamıdan gözəl" və s. də demək olar, lakin bunlar "gözəllər gözəli" ifadəsindəki şairənə keyfiyyəti, obrazlılığı verə bilməz.

Çörçil meydan sulayır, –
azğınların azğını.

Bu kimi fərdi ifadələr sənətkarın gərgin axtarışlarının yekunudur. Şair xalqın ifadə tərzini, müqayisə formasını alıb, onu yeni məzmunlu sözlərə, ifadələrə tətbiq edir.

Bu canlar canı
Böyük can.
bu toplar topu
qara ağızlı nəhəng.

R.Rza sözün əsil mənasında novator şairdir. Sanki sözləri neçə dəfələrlə ölçüb-biçir, sonra şeirə salır. Özü də nə qədər müvəffəqiyyətlə. Dilimizdə olan hər hansı sözü yuxarıdakı şəkildə, həm də belə yerində işlətmək xüsusi ustalığ və məharət tələb edir.

Xalq dilindəki zəngin ifadə imkanlarından yaradıcı şəkildə istifadə edən sənətkar, eyni zamanda, bu dilin daxili qanunları əsasında meydana gətirdiyi bir sıra yeni ifadə vasitələrini təzədən xalqa təqdim edə bilmişdir.

İllər keçdi dolandı,
Sular axdı bulandı.
Məşəqqətliydi dövrən,
Zaman ağır zamandı.

Bizim bayatları yada salır. Poemanın dilinin xəlqiliyi onun sadəliyi ilə də bağlıdır. L.Tolstoy dildə sadəliyi gözəlliyin zəruri şərti hesab edirdi. Sadə və mənalı yazılmasına görə "Lenin" poeması bütün şeirimizdə bir örnək ola bilər. Hadisələrin, təsvir obyektinin məzmununa müvafiq olaraq əsərin dili də dəyişir, başqa-başqa cümlə quruluşları, ifadələr ön plana çəkilir.

Budur, uşaqlar Leninə məktub yazırlar:

Çox sağ ol, lap çox sağ ol,
Əziz, mehriban ata!
Məktubu yazdı Vova,
İndi gedirik yataq.

Bu sadə sözlərdə nə qədər real bir lövhə çəkilməmişdir! Uşaq təfəkkürü və səmimiyyəti göz önündə necə də canlanır. Elə bil ki, sən də yatmağa gedən bu Vovanı görürsən. Burada rəhbərdən razılıq hissini ifadəsi, məktub, məktubu yazan balaca Vova, yatmağa gedən körpə balalar...tam bir lövhə vardır. Bu misralarda bədii ifadə vasitələri, epitet, təşbeh, məcazlar yoxdur. Sözlər hamısı müstəqim mənalıdır. Elə buna görə də uşaq təfəkkürünə tam uyğundur. Hələ üçüncü və dördüncü misralar arasındakı məntiqi uyğunsuzluq necə də yerində və inandırıcıdır. Hadisənin özü bütövlükdə mənalıdır, şairanədir: həyata yenidən göz açmış, yenidən qədəm tutan tiffillərin tarixin sükanını əlinə almış, tarixin donmuş qanunlarını alt-üst edən bir dahiyə məktub yazması!

Əsərdə təkrar və qoşa sözlərin çox işlədilməsi də şairin dilinin xalqiliyinə bir sübutdur. Adətən belə sözlərin beşiyi el ədəbiyyatı və xalq danışığı dili hesab olunur.

Gəzdim yurdu başdan-başa,
şəhər-şəhər, oymaq-oymaq,
Minbir kitab açıb baxdım,
fəsil-fəsil, varaq-varaq.

Bu kimi sözlər şeirdə o zaman yerinə düşür ki, şair hadisənin təkrarlandığını, uzun müddət davam etdiyini göstərmək və ya topluluq, cəmlilik, şiddətləndirmə məqsədi izləmiş olsun.

Hər tərəfdə iz buraxır
ölüm-ölüm, məzar-məzar...

Əsərdə belə misallar çoxdur və demək lazımdır ki, kökü folklorla gedib çıxsada da, bu kimi sözləri işlətməkdə R.Rza bir novator sənətkar kimi hərəkət etmişdir. Düzdür, dilimizdə *dərin-dərin*, *zolaq-zolaq*, *qatar-qatar*, *yığın-yığın* və s. kimi külli miq-

darda təkrar sözlər var və başqa şairlər kimi R.Rza da bunlardan istifadə etmişdir. Lakin yuxarıdakı iki misalda və:

Hara baxsan...adam....adam...

və ya:

Hara baxsan şüar...şüar...

misralarındakı təkrar sözlər ədəbi-bədii dilimiz üçün tamamilə yenidir. Xalq dilinə əsaslanmaqla daim yeni istifadə imkanları axtaran şairin bir müvəffəqiyyəti də burasındadır.

Şair bu üsulla əsasən isim və feilləri təkrar işlədir. İsimlərin təkrarı əsas fikri oxucuya çatdırmaq, təkidlilik, topluluq məqsədi daşıyır.

Hər yerdə insan, insan,

Yenə insan görünür...

Gözlərində kin və kin...

Feillərin təkrarı iş və hadisənin uzun müddət davam etdiyini, davamlılığını bildirir.

Müdafinə qüdrəti

ölkənin artsın, artsın...

Lakin qara daş kimi

Göylər susur, susurdu...

Gəzir, gəzir xəyalı...

Yandı, yandı İliç lampası...

Qeyd olunan xüsusiyyətlər başqa əsərlərdə də az, ya çox şəkildə özünü göstərə bilər. Lakin bu keyfiyyətlər "Lenin" poemasında daha qabarıq, aydın şəkildə təzahür edir və əsərin üslubunu müəyyənləşdirən amillərdən birinə çevrilir.

Sadəlik və yığcamlıq əsərin başlıca üslubi məziyyətlərindəndir. Yığcamlıq tələbi bəzən çox mücərrəd şəkildə başa düşülür. Halbuki bu məsələnin izaha heç bir ehtiyacı yoxdur. Yığcamlıq – mümkün qədər, maksimum dərəcədə qıs yazmaq, yersiz olan heç bir ifadəyə, sözə, hətta şəkilçiyə belə yer verməmək deməkdir, atılması mümkün olanları atmaq deməkdir. Dil də öz tarixi inkişafı prosesində həmişə obyektiv olaraq yığcamlığa, ixtisara meyl edir. El ədəbiyyatı nümunələri ən yığcam parçalardır.

Çünkü əsrlərlə işlənmə müddətində bu nümunələr daim yonulmuş, cilalanmış, artıq və yersiz ola bilən sözləri, şəkilçiləri özündən kənar etmişdir. Dilin tarixən dəyişmə və inkişaf qanunlarını çox gözəl bilən R.Rza bu qanunlara istinad edir və bu əsasda yığcam cümlələr işlədir.

Buraya qədər R.Rzanın dildən istifadə etdiyi bəzi üsullardan ayrı-ayrılıqda bəhs etdik.

Bunların hər biri şairin keyfiyyətləri haqqında müəyyən təsəvvür oyanması yardım edə bilər.

Lakin R.Rza eyni misralarda, beytlərdə, bəndlərdə bir sıra xüsusiyyətləri birləşdirə bilən bacarıqlı sənətkardır.

Qırıq xətlər – səngər xətti
Nöqtə-nöqtə – piyadalar,
vergül-vergül pulemyotdur
düzlülmüşdür qatar-qatar.

Burada həm obrazlılıq, həm yeni təkrarlar (nöqtə-nöqtə, vergül-vergül), həm ixtisar, həm tiredən istifadə – hamısı birlikdə toplu şəkildə çıxış edir.

Cümlələrin sintaktik məna quruluşundakı səciyyəvi cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, əvvəlki cümlədə müəyyən bir fikir söylənir, məlumat verilir, sonrakı cümlədə isə əvvəlki fikir daha da şiddətləndirilir, qüvvətləndirilir.

Qış gecəsi uzun olur
sürgünlərdə daha uzun.

Yaxud:

Bura Sibir torpağıdır,
fəryadları boğan diyar.

Əvvəlki cümlələrə əlavə edilən sonrakı cümlələr özlüyündə bitmiş fikir bildirən, tam mənalı əvvəlki cümlələri dəqiqləşdirir, aydınlaşdırır, konkretləşdirir və dolğunlaşdırır.

Ümumiyyətlə, əlavələr canlı danışq dili ilə, şifahi dil ilə əlaqədar sintaktik vahidlərdir. Odur ki, bunların intonasiya etibarını ilə zəngin xüsusiyyətləri vardır.

Hər cümləsi bir güllədir –

sərrast atılmış...

Bir tək daxma – ağ göbələk,
qəribliyin buz heykəli...

Burada əvvəlinci misra bitmiş bir fikri bildirən müstəqil cümlədir. Lakin müstəqil cümlə intonasiyasından məhrumdur, qısa fasilə ilə ikinci misra – əlavə həmin cümləyə bağlanmalıdır.

İkinci misalda üç sintaktik vahid vardır ki, bunların da hər biri özünəməxsus intonasiya və vurğu ilə səciyyələnir. Obrazlı ifadələrin belə ardıcıl əlavələr şəklində işlənməsi ilə sözün poetik keyfiyyəti qüvvətləndirilir, fikir – başlıca diqqət də məhz bu əlavələrə cəlb olunur. Eyni miqdar sözlərlə azı üç məsələ nəzərə çarpdırılır. Burada həm də sözlərin mənə – intonasiya dəyərinədən maksimum dərəcədə istifadə olunur. Biz hələ demirik ki, sənətkar əlavəyə də əlavə işlədir. Bu isə təsiri, obrazlılığı qat-qat artırır.

Lenin ömrü bir nəğmədir –
həyat nəğməsi...
Sibir, Sibir, qoca torpaq –
tufanların cövləngahı...

Bütün bu əlavələr cümlədə sözlərin adi düzülüşündə təyindən başqa bir şey deyildir. Lakin bədii dildə – şeirdə təyinə nisbətən əlavələr ifadəlilik, təsirlilik cəhətindən çox üstündür.

Adi söz sırasına malik cümlələrdə xəbərlər diqqəti ən çox cəlb edən üzvlərdir. Hər cür adi (nəqli) cümlədən, bu cümlənin işlətməkdən məqsəd də xəbər verməkdir. Bu halda təyin, tamamlıq kimi ikinci dərəcəli üzvlər xəbər qədər dəyəərə, çəkiyə malik olur. Lakin yuxarıda təyinlərin əlavə kimi işlənməsi – sözün adi yerinin dəyişdirilməsi çox qüvvətli intonasiya ilə nəticələnir ki, bu hal da öz növbəsində həmin əlavələrin mənaca siqlətini xeyli artırır. Müasir şeirimizdə isə bu vasitəyə ən çox müraciət edən şair R.Rzadır.

Hələ zabitlər gəzir
bellərində yarağı...
Bura fəhlə evidir

Ayvazlı bir fəhlənin...
Aylar sovuşur gedir,
Günə əsrə bərabər.

Əsərdə bənzətmə və müqayisələr geniş yer tutur. Bədii təzadlar, mübaligələr, bədii nida və suallar və s. ifadə vasitələri hər misrada özünü göstərir. Xüsusilə “tək”, “kimi”, “elə”, “elə bil ki”, “ki...” və s. bənzətmə ədatlarına çox yer verilmişdir.

Poemada diqqəti cəlb edən üslubi keyfiyyətlərdən biri də çoxlu hakimənə sözlərin, müəyyən şəxsin dilindən, əsərlərdən. tarixi hadisələrdən yayılmış məşhur ifadələrin işlədilməsidir. Burada iki cəhəti nəzərə almaq lazım gəlir. Birincisi budur ki, şair V.İ.Leninin əsərlərini dərinlən mütaliə etmiş və öyrənmişdir. Məlumdur ki, V.İ.Lenin hikmətli sözlərə, onların təsir qüvvəsinə yüksək qiymət verir, əsərlərində həmin sözlərdən çox böyük məharətlə istifadə edirdi. V.İ.Leninin bu kimi dəyərli sözlərdən istifadə üsulu sonralar bütün bolşevik publisistikası üçün bir məktəb oldu. İkinci tərəfdən, istər V.İ.Leninin öz sözləri, istərsə də başqa müəlliflərin V.İ.Leninin əsərlərində işlənən sözləri poemada orijinal tərzdə ifadə olunur. Dərin ideya məzmununa malik bu sözləri odluğu kimi şeir dili ilə ifadə etmək, siyasi, fəlsəfi-elmi ifadələri şeirə salmaq böyük sənətkarlıq məharətidir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, şair burada, şübhəsiz ki, çətinliklərə qarşılaşmış və bu çətinliklərin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilmişdir. Məsələn, Leninin kommunizmə verdiyi məşhur tərifini şair aşağıdakı şəkildə oxucuya çatdırmışdır:

Əgər sual versələr:
–Deyin, kommunizm nədir?
Sovet hakimiyyəti
Bir də bütün ölkənin
Elektrikləşməsi
Kommunizmdir bilin.

Məlumdur ki, hələ XIX əsrdən çar Rusiyası “xalqlar həbsxanası” adlandırılırdı. V.İ.Leninin “Milli siyasət məsələlərinə dair” əsərində (1914) işlədilmiş həmin ifadə (bax: Əsərləri, XX

cild, səh. 219) şair tərəfindən çox mənalı tərzdə işlədilir. Buradakı müqayisə çox tutarlıdır və əsil yerinə düşmüşdür.

Bəllidir ki, zindanın
Yaxşısı, pisi olmaz....
Boyu üç arşın.
Bu arşınları
Milyon-milyon uzat
Nə görərsən?..Rusiya –
Xalqlar məhbəsi, qanı qazamat.

XVIII əsr Fransa burjua inqilabı zamanı meydana atılmış “Daxmalara sülh, saraylara hər b” şüarı Oktyabr inqilabı günlərində xüsusilə çox məşhur olmuşdu. Poemada bu şüar obrazlı şəkildə və vəziyyətlə əlaqədar yada salınır.

Bolşeviklərin *saraylara hər b*,
Daxmalara sülh deyən çağırışı
Hər kəsə xəbər verir
Məhv olub gedən qışı...

Poemada bir neçə yerdə “saraylar” ilə “daxmalar” antonim sözlərinin qarşılaşdırılmasının çox mühüm ictimai-siyasi mənası vardır.

Saraylarda eyş-işrət
daxmalarda qəm-kədər.

Bu misaldakı sırf üslubi-sənətkarlıq məsələləri (məna təzadı, sintaktik paralelizm, yığcamlıq və s.) ilə yanaşı və daha çox diqqəti cəlb edən odur ki, bu beyt məşhur “Saraylarda bir cür, daxmalarda başqa cür düşünülər” kəlamı ilə səsleşir.

Poemada kəndli saldatların oxuduğu mahnıda deyilir:

Torpaq, torpaq, ana torpaq,
Sən ögeysən bizə ancaq.
Həm qüdrətli, həm zəifsən,
Ey Rusiya, ana vətən.

Son iki misra N.A.Nekrasovun məşhur “Rusiyada yaşamaq kimə xoşdur” əsərindən yayılmışdır. Həmin misralar Leninin ən çox sevdiyi və işlətdiyi ifadələrdən idi (bax: Əsərləri, XV

c.. səh. 204 və XXVIII c., səh. 149).

Alman sosial-demokratiyasının və II İnternasionalın yaradıcılarından olan A.Bebelin (1840-1913) “Düşmən səni tərifi-
yirsə, gör nə səhv etmişən” məşhur fikrini şair belə işləmişdir.

Yolumuz çətinlə də
qələbəyə doğrudur.
*Düşmən bəyənmir, demək,
Qərarımız doğrudur.*

1848-1849-cu illərdə Avropada inqilabi hərəkatların yatırılmasında fəal iştirak etdiyi üçün çar Rusiyasına “beynəlxalq jandarm” adı verilmiş və həmin ifadə V.İ.Leninin əsərlərində özünü göstərir. Şair bu ifadəyə işarə ilə yazır:

*Jandarm – çar hücum çəkib
Əməkçilərin üstünə...*

1901-ci ildə yazdığı “...Təsadüfi qeydlər” məqaləsində V.İ.Lenin “bir damcı su günəşi əks etdirdiyi kimi...” ifadəsini işlədir ki, (bax: Əsərləri, IV c., səh. 4011) bu ifadə Q.R.Derjavinin “Allah” odasından yayılmışdır. R.Rza isə həmin ifadəni belə işlədir:

Leninin həyatını
Çevirib varaq-varaq,
Biz bu ümman içindən
Bir damla alsaq, ancaq,
*Günəş bircə damlada
Alışıb yanan kimi,
Bu damlada görünür
Lenin bir rəhbər kimi,
Lenin bir insan kimi.*

Poemada belə misalları çox göstərmək olar. Bunlar şairin həm axtarışına bir dəlil, həm sənətkarlıq qabiliyyətinə bir sübut, həm də ümumi dünyagörüşünə, erudisiyasına şəhadət verən bir sənəddir. Müxtəlif məşhur ifadələrin şeirə daxil edilməsi halı poeziyamızda əvvəllər də olmuşdur. Lakin “Lenin” poemasındakı bu ifadələr bir sistem təşkil edir, üslubi səciyyə daşıyır və bu

mənada istər R.Rzanın öz yaradıcılığında, istərsə də ümumiyyətlə Azərbaycan poeziyasında xüsusi yer tutur.

Odur ki, hər şeydən qabaq söz sənətkarının özü geniş dünyagörüşünə malik olmalıdır. Sənətkarın dünyagörüşü isə əsərlərində təzahür edir.

Beləliklə, R.Rza poetik dilin obrazlılığına xüsusi fikir verir, klassik Azərbaycan və rus şeiri ənənələrini öyrənib, onlardan yaradıcı şəkildə istifadə edir, şifahi xalq danışığı dilinin obrazlılığına əsaslanır, şeirə bir sadəlik və danışığı tonu verir.

Poemanın məziyyətləri çoxdur. Lirik hissələri epik parçalardan ayırmaq mümkün deyildir. Bunlar bir-birinə qovuşmuş şəkildə, vəhdət halında çıxış edir. Budur, xalqlara həyat verən bir həyata qəsd edilmişdir.

Çəkici yavaş vurun!
Körüyü yavaş basın!
Lenin yaralı yatır,
Qoy Lenin oyanmasın.

Şeiri oxuduqca qəlbimizdə incə, rıqqətli, titrək və təsirli hissələr oyanır. Gözün yaşarmaması mümkün deyildir.

R.Rzanın "Lenin" poeması ruhlara yeni qüvvət, şüurlara aydınlıq, bəşəriyyətə azadlıq gətirmiş inqilab bahadırına layiqli hədiyyədir.

*"Müxbir" jurnalı, 1970-ci il, №4, səh. 10-11.
M.Adilov, C.Məmmədov*

LENİN MƏTBUAT DİLİ HAQQINDA

V.İ.Lenin proletariatin inqilabi hərəkətinə düzgün istiqamət verəcək və rəhbərlik edəcək bir partiyanın yaradılması işində ümumrusiya siyasi qəzetinin rolunu hələ 1900-cü ildə yazdığı "Nədən başlamalı?" məqaləsində çox aydın şəkildə ifadə etmişdir. Qəzetin, mətbuatın azadlıq uğrunda aparılan mübarizəyə, in-

qilabi hərəkata böyük təsirini uzaqgörənliklə müəyyənləşdirən V.İ.Lenin bütün inqilabi fəaliyyəti boyu jurnalistikanın, inqilabi publisistikanın mühüm problemlərini, nəzəri məsələlərini işləyib hazırlamışdır. Dahi rəhbər habelə proletar mətbuatının, dili, üslubu haqqında da marksist təlimini inkişaf etdirmiş, onu daha da dərinləşdirmişdir.

V.İ.Lenin hər şeydən əvvəl qəzet üslubunda kütləviliyi yüksək qiymətləndirir, mətbuat işçilərinə olduqca sadə dildə yazmağı məsləhət görürdü. İnqilabi fəaliyyətinin lap ilk dövrlərindən bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verən Vladimir İliç 1901-ci ilin iyun-sentyabr aylarında yazdığı “Aqrar məsələsi və “Marksin tənqidçiləri” məqaləsində tələb edirdi ki, mübariz sosialist partiyasının üzvləri öz elmi əsərlərində də fəhlə oxucuları nəzərdən qaçırmamalı, sadə yazmağa çalışmalı, lüzumsuz ifadələrdən, “alimsayağı” ibarələrdən qaçmağa cəhd etməlidirlər.

Göründüyü kimi, V.İ.Lenin sadə yazmağı. Geniş kütlələr üçün yazmağı daha üstün tuturdu. O, inqilabi şüuru, inqilabi ideyaları, marksizmi, partiyanın qərar və göstərişlərini xalqa anlaşılıq, doğma və aydın dildə çatdırmaq məqsədini qarşıya qoyurdu.

Vladimir İliç “Plexanovun məramnaməsinin ikinci layihəsinə qeydlər”ində həmin məramnamədə sözcüklüyə, yerində işlənməyən ifadələrə və cümlələrə, geniş kütlə üçün qaranlıq qalan terminlərə çox yer verildiyini göstərmiş, burada bir sıra maraqlı düzəlişlər etmişdir. Zəif ifadəni, lüzumsuz sözləri V.İ.Lenin heç vaxt bəyənmirdi. Buna görə də o, həmin məramnamənin zəif yerlərindən danışarkən Plexanovun sətirlərini, sözlərini misal gətirərək yazır: “...Az-çox tam, az-çox açıq, az-çox ağır...” asılılıq – zənnimcə, bunlar lüzumsuz və mənanı zəiflədən sözlərdir. İlk layihənin “nöqərlər və bac verənlər” ifadəsi daha qüvvətli və daha barizdir”.

Yazılı nitqin anlaşılıq, axıcı olması, onun hamı tərəfindən başa düşülməsi işini terminlər həmişə çətinləşdirir. “Plexanovun məramnaməsinin ikinci layihəsinə qeydlər”ində V.İ.Lenin ter-

minlərin çoxluğunu qeyd edərək yazır: “Zənnimizlə, məramnamənin anlaşılması çətinliklərini azaltmaq üçün bir istilah, məhz sonuncu istilahi işlətmək lazım idi, zira birinci istilah çox nəzəridir...kamil və bütöv bir şeyi ifadə etmir”.

V.İ.Lenin özü terminləri çox işlətməkdən çəkinir, bolşevik mətbuatından və bolşevik publisistlərdən də sadə, yığcam, konkret yazmağı tələb edirdi. Dahi rəhbər öz məqalələrində geniş kütlələri əsas götürür, onlar üçün yazmağı başqalarına da tövsiyə edirdi.

“Partiyanın yenidən təşkil edilməsi” adlı məqaləsində V.İ.Lenin təbliğat və təşviqat işini “...daha artıq aydın danışmaq lüzumu, məsələyə yanaşmaq bacarığı, sosializmin əsas həqiqətlərini ən sadə, əyani, həqiqətən inandırıcı bir surətdə izah etmək bacarığı” ilə eyniləşdirirdi.

Vladimir İliç canlı xalq dilində, ehtirasla, məhəbbətlə yazılmış əsərləri tərifləməkdən yorulmazdı. “K.Marksın L. Kugelmana məktublarının rusca tərcüməsinə müqəddimə”sində V.İ.Lenin yazır: “...Marksın bu coşqun fikirlərini oxuyarkən – dahi bir mütəfəkkirin sanki nitqini dinləyirsən...” V.İ.Lenin Marksın bir neçə sözlə, “bir neçə kəlmə ilə olduqca aydın təsvirinə” heyran qalırdı.

V.İ.Lenin partiyadan, onun mübariz orqanlarından tələb edirdi ki, təbliğat və təşviqat işi aydın bir dil ilə aparılsın. “Kommunizmdə “solluq” uşaq xəstəliyi” əsərində o yazırdı: “...Kommunist partiyası istər şəhər və fabrik “küçə camaatını”, istərsə də kənd camaatını hamının başa düşdüyü ən anlaşılıq, ən aydın və canlı bir dildə həm təbliğ etməyi, həm təşkil etməyi, həm də təşviq etməyi bacarmalıdır”.

V.İ.Lenin peşəkar partiya publisistləri, bolşevik mətbuatı işçiləri ilə bərabər fəhlə müxbirlərin yazılarına, onların dil və üslubuna da qayğı ilə yanaşar, onlarda yeni fikir, istedad axtarar, bunu tapanda isə çox sevinərdi...O, fəhlə məktublarının sadəliyinə heyran qalar, bu üslubu, bu dili saxlamağa cəhd edərdi.

V.İ.Lenin mətbuat dilinin təmizliyini və saflığını qorumağı

tövsiyə edirdi. Onun “Svoboda” jurnalı haqqında və “Rus dilinin təmizliyi haqqında” məqalələri bu gün də jurnalistlərimiz üçün gözəl bir nümunədir. V.İ.Lenin bu məqalələrdə mətbuat dilində əcnəbi sözləri yersiz işlədənləri tənqid edir, mümkün qədər belə sözləri işlətməməyi məsləhət görürdü.

V.İ.Lenin habelə mənalı, maraqlı, məzmunla vəhdət təşkil edən sərəlvhələrin tərəfdarı idi. Biz onun əsərlərinə diqqət yetirdikdə İliçin bu tələbə necə diqqətlə, həssaslıqla yanaşdığının şahidi oluruq: “Nədən başlamalı?”, “Nə etməli?”, “Marksizm və üsyan”, “İnqilabın dərsləri”, “Qəzetlərimizin xarakteri haqqında” və s. kimi onlarla məqaləsi aydın, məzmunlu sərəlvhəsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu sərəlvhələrdə dərin bir məzmun və forma vəhdəti vardır ki, bu da oxucunu ələ alır, səfərbər edir.

Sovet mətbuatı dil və üslub haqqında Lenin prinsiplərini əsas tutaraq kütləvilikə, sadəlikə, aydın dildə yazmağa nail olmuşdur. Bolşevik mətbuatı ənənələrini davam və inkişaf etdirən “Pravda”, “İzvestiya”, “Trud” kimi mərkəzi qəzetlər, respublikamızda nəşr edilən “Kommunist”, “Bakinski raboçi”, “Kommunist” (erməni dilində), “Sovet kəndi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Bakı” və s. qəzetlər öz oxucuları ilə son dərəcə hərarətli və təmiz bir dildə “danışır”. Bu qəzetlərin minlərlə oxucusu mətbuatda öz doğma dilini, canlı xalq dilini görür, oxuyur, anlayır.

Mətbuat dilində Lenin prinsiplərinə əməl etmək, bu dildə kütləvilikə həmişə qoruyub saxlamaq dahi rəhbərin xatirəsinə jurnalistlərimizin ən qiymətli ehtiramıdır.

"Müxbir" jurnalı, 1970-ci il, №7, səh. 9-11.

QƏZET DİLİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qəzet üslubu ədəbi dilin üslubları sistemində bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Qəzetdə müxtəlif xarakterli yazılar özünə yer tapa bilər. Lakin qəzetdə çıxan hər cür yazı qəzet üslubunu əks etdirmir. Məsələn, qəzetdə elmi səciyyəli məqalə nəşr olunursa, bu, elmi üslubda yazılır, qəzet üslubunda yox. Qəzetdə çıxan hər cür bədii yazı (hekayə, oçerk, felyeton və s.) da öz dili etibarilə qəzet üslubuna daxil deyildir.

Qəzet üslubu baş məqalələrdə və məlumat xarakterli yazılarda (habelə elanlarda) təzahür edir. Bu kimi yazıların ən səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərini belə xülasə etmək olar.

Baş məqalələrdə ən çox diqqəti cəlb edən cəhət feili isimlərin geniş miqyasda işlədilməsidir. Bunlar – **ma, mə** şəkilçisi vasitəsi ilə düzələn feili isimlərdir. Bu feili isimlər çox zaman məchul növ feillərdən düzəlmiş olur və bütövlükdə cümlənin sintaktik quruluşunun mürəkkəbləşməsinə aparıb çıxarır. Beləliklə, feilin təsriflənən formaları hesabına təsriflənməyən formalar çoxalır. Təsriflənməyən formalarda isə tərz, zaman əlamətləri işlənilmədiyindən ümumiləşmə meydana gəlir. Bununla əlaqədar dəqiqlik yaranır. Burada konkret işin özü haqqında yox, bu işin təsiri ilə meydana çıxan ümumi təsəvvür, anlayış haqqında məlumat verilmiş olur.

Qəzet dilinin bir xüsusiyyəti də burada ştamplanmış, qəlib şəkli almış söz və ifadələrin geniş yer tutmasıdır. Bu vəziyyət ictimai-mədəni şərait ilə əlaqədar izah oluna bilər: eyni və ya bənzər hadisələrdən bəhs edilərkən müvafiq söz və ifadələrin təkrarlanması təbiidir.

Buna görədir ki, məlumat xarakterli yazıların çoxu bir-birinə bənzəyir. Cümlə quruluşu, ifadə tərzini adətən yeknəsəq olur. Yalnız məhdud qrup feillərdən istifadə edilir.

Mətbuat dili həmişə dəqiqliyə cəhd edir. Hər cür qeyri-müəyyənlik, ümumilik mətbuat dilinə prinsip etibarı ilə yaddır. Xalq dilində nisbətən azhecalı sözlər əsas yer tutur. Çünki xalq danışq dili hissi çalarlarla zəngin olan konkretliyi, ümumiliyi sevir. Dəqiqliyi ilə səciyyəolənən mətbuat dilində çoxhecalı sözlər üstünlük təşkil edir. Bu da təbiidir. Dəqiqlik tələbi mücərrəd sözlərin işlənməsi ilə ödənilə bilər. Mücərrəd sözlər isə adətən çoxhecalı olur.

Bu məsələni bir qədər aydınlaşdırmaq üçün bədii ədəbiyyatdan misal çəkmək istəyirik. C.Cabbarlının "Sevil" əsərində Atakişi belə danışır: "Yox, balam, su gətirmək nədir, işsiz darıxıram, mən ömrümdə bir gün də olsun işsiz qalmamışam, indi nə edim, zalım oğlunun maşını əlimi şikəst elədi, atdı məni evin küncünə, yoxsa məni evdə tapmaq olardı?"

Avam kəndlinin işlətdiyi sözlərin hamısı konkret sözlər olub, əsasən bir və ya iki hecadan ibarətdir.

Dramaturqun "Yaşar" pyesində mühəndis Yaşar belə danışır: **"...Halbuki hökumətimiz ikinci beşillikdə sinifsiz cəmiyyət yolunda mübarizə apararkən biz kustar təsərrüfatda mıxlanıb qala bilmərik. Biz təsərrüfatı maşınlaşdırmaqla təbiətin əlində olan bütün sərvəti sinifsiz cəmiyyətin ixtiyarına verməliyik"**.

Ali təhsilli ziyalının işlətdiyi sözlərin çoxu mücərrəd sözlər olub, əsasən üç və daha çox hecalardan ibarətdir.

Qəzet dili də savadlıların, ziyalıların dilidir, ədəbi dildir. Odur ki, bu dildə çoxhecalı və mücərrəd anlayışlar ifadə edən sözlərin üstün yer tutması tamamilə təbiidir.

Buradan da qəzet dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, bui dilə məxsus "ikili" cəhətlər meydana gəlir. Bir tərəfdən dəqiqliyi ilə fərqlənən bu dildə mücərrədliyin olması qanunauyğun haldır. Digər tərəfdən isə oxucuya təsir məqsədi ilə konkret sözlər işlətmək tələb olunur. Odur ki, bizim ən yaxşı jurnalistlərimiz bu iki cəhəti birləşdirməyə, yəni həm dəqiq, həm də konkret yazmağa cəhd göstərir.

Müasir həyatımız vəzifə və peşələrin çoxalması ilə səciyələndir. Yeni ictimai quruluş, yeni münasibətlər, müasir inkişaf bir sıra vəzifə adlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Habelə istehsal proseslərinin mürəkkəbləşməsi, əməyin diferensiasiyası külli miqdarda dəqiqləşdirilmiş sözlərin işləklik dərəcəsinin artmasına təkan vermişdir.

Bir çox köhnə peşə, vəzifə adları müasir dövrdə ona görə tərk olunur ki, bunlar yeni əmək bölgüsünə müvafiq gələ bilmir. Məsələn, vaxtilə işlək olan naxırçı, buzovçu və s. sözlər dildən çıxmaq üzrədir. İndi “buzovçu” sözü diffuz mənə bildirə bilər: həm buzov saxlayan, həm buzov otaran. Deməli, vaxtilə dəqiq mənalı “buzovçu” kimi sözlər müasir dildə dəqiqliyə mane olur. Odur ki, belə diffuz sözlərin çoxu atılır, yeni əmək bölgüsünü əks edən dəqiq sözlər düzəldilir. Külli miqdarda yeni peşə adlarının təsviri şəkildə – mürəkkəb sözlər şəklində meydana gəlməsi həmişə təmayülün nəticəsidir.

Dilimizdə gedən bu təbəddülat bütün ədəbi dil üslublarından daha çox və hər şeydən əvvəl qəzet yazılarında öz əksini tapmış olur. Hər gün hər hansı qəzetdə onlarla peşə, sənət, ixtisas sahiblərindən danışılır, onlarla peşə sahiblərinin imzası ilə məqalələr nəşr edilir. Beləliklə, peşə, sənət ifadə edən sözlər qəzet dilinin leksikasında ən mühüm yerlərdən birini tutur.

Qəzet dilində ikinci mühüm leksik təbəqə müxtəlif idarə, müəssisə, təşkilat adlarından ibarətdir. Bu adlar qəzet dilində daha çox dəqiqləşdirici funksiyaya malik olur. Qəzet bir şəxs və ya hadisə haqqında məlumat verərkən müvafiq idarə və təşkilatın adını çəkməyə məcburdur. Bu cəhətdən də qəzet üslubu dilin bütün üslublarından fərqlənir.

Dilimizdə sırf mətbuat üslubu ilə əlaqədar bir sıra cümlə tipləri formalaşmış və yayılmışdır ki, bu tipli cümlələrin başqa üslublarda özünə bu göstərməsi də mətbuat üslubunun təsiri ilə izah olunur.

“Cari dərslər ilində səkkizillik məktəbi bitirən şagirdlərin böyük əksəriyyəti orta məktəbdə oxuyur ki, bu da ümumi

orta təhsilə keçmək yolunda irəliyə doğru atılmış böyük addımdır”.

“Eyni zamanda mehmanxanadan itmiş 20-dək üstü möhürlü döş kağızlar, pərdələr də tapıldı ki, bunlar Şərəbanının nə yuvanın quşu olduğunu göstərdi”.

Belə cümlələrdə həmişə belə bir cəhət vardır: cümlənin əvvəlinci hissəsində bu və ya digər obyektiv fakt haqqında məlumat verilir, ikinci hissədə isə (“ki” bağlayıcısından sonra) bu fakt mənalandırılır, qiymətləndirilir. Beləliklə, oxucunun faktları, hadisələri düzgün başa düşüb dərk etməsinə yardım etmək üçün bu kimi cümlə növləri geniş imkan yaradır. Təsadüfi deyil ki, bütün başqa mürəkkəb cümlə növlərinin hamısına nisbətən bu göstərilən cümlə növləri mətbuatda daha çox işlənir.

Bütün bu qeyd edilən cəhətlər məhz mətbuat üslubu ilə əlaqədardır və obyektiv olaraq bu üslubu səciyyələndirir. Lakin hələlik mətbuat dilində subyektiv amillərin də təsiri hiss edilir ki, qəzetdə rast gəldiyimiz çoxlu dil xətalı bunun nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Obyektiv üslub xüsusiyyətləri bütün qəzetlər üçün ümumi olduğu halda, subyektiv dil xətalı ayrı-ayrı qəzetlərdə, müəlliflərdə, yazılarda müxtəlif şəkildə təzahür edir. Odur ki, bu sonuncuları ümumiləşdirmək də çox çətinidir. Burada tək-tək faktları sadalamaq lazım gəlir. Bir neçə nümunə ilə kifayətlənirik.

“Azərbaycan gəncləri” qəzetində (17 oktyabr, 1968-ci il) “Tərtib edilmiş, yaxud...” adlı maraqlı bir məqalə dərc olunmuşdur. Məqalədən məlum olur ki, M.V.Vidadinin yaxın vaxtlarda çapdan çıxan “Seçilmiş əsərləri” kitabında çoxlu dil xətalı, imla qüsurları vardır. Təəssüf ki, bu vəziyyət klassiklərimizin nəşrində özünü çox göstərir.

Məqalədə göstərilir ki, “orfoqrafik qüsurlar kimi görünən bu qüsurların üzərindən ötür keçmək qeyri-mümkündür”, yəni mümkün deyildir. Elə buna görə Vidadi şeirindəki “didarə” sözünün kitabda “didara” şəklində yazılışına və digər bu tipli nöqsanlara müəllif etiraz edir.

Haqlı etirazdır.

Lakin keçmiş ədəbi abidələrin nəşrində dil məsələlərinə diqqət yetirmək nə qədər zəruridirsə, müasir ədəbi dilimizin qayğısına qalmaq ondan da vacibdir. Həmin məqalədən bir cümləni nəzərə çarpdırırıq:

“Vidadi, görünür, məhbusda olarkən güman ki, kiminsə kəsdii vədə, kimi isə gözlədiyinə işarə edir”.

Bu cümlə haqqında nə demək olar?

a)Şübhə, ehtimal, güman, tərəddüd bildirən “görünür” və “güman ki” ara sözlərindən biri artıqdır və atılmalıdır.

“Müxbir” jurnalı, 1970-ci il, №8, səh.22-24.

QƏZET DİLİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(ikinci məqalə)

b)“Məhbusda olarkən” ifadəsi səhvdir, burda “məhbus yerinə həbs” və ya “məhbəs” işlətmək lazım idi.

v) “Güman ki” ara sözünün hər iki tərəfində vergül işarəsi qoyulmalı idi.

Ədəbi dildə yazmaq çox çətindir. Hər cür yazını ədəbi dil nümunəsi hesab etmək mümkün deyildir. Qəzet yazısı isə ədəbi dildə olmalıdır.

Eyni cümlə və ya ifadə daxilində sözün eyni mənada bir neçə dəfə işlədilməsi qəzet dili üçün nöqsan hesab edilir. Bu vəziyyət müəllifin dilə sahib olmadığını göstərir, yazının başdan-sondu yazıldığını sübut edir. Məsələn, aşağıdakı misallar dil kasıblığına nümunə kimi qeyd oluna bilər.

1.”Sosialist əməyinin mühafizəsi sahəsindəki nöqsanların aşkara çıxarılıb aradan qaldırılması sahəsində ayrı-ayrı xalq nəzarəti qrupları xüsusilə fərqlənirlər”.

2.”...Plyonka sexi üçün dəzgah almaq üçün sənədini

imzalayarkən....”

Hər bir adi qəzet işçisi bu kimi üslub qüsurlarını asanlıqla təshih edə bilər. Yalnız tələsməmək və bir az diqqətli olmaq gərəkdir.

Şəkilaltı yazıda oxuyuruq:

“Barents dənizində balıq ovunun qızğın çağıdır. Şəkildə: “Polyarnaya zvezda” üzən bazasında hər gün onlarca ton balıq emal edilir”.

“Hər gün” ifadəsi yerinə düşməmişdir. Bu ifadə işin davam etdiyini, hərəkəti əks etdirir. Şəkil isə statik vəziyyətdir, burada hərəkət verilmir.

“Müxbir” in oxucularına qəzetlərdəki bəzi dil-üslub qüsurları ilə əlaqədar aşağıdakı sualları veririk. Cavablarını redaksiyaya göndərilməsini xahiş edirik.

I. Qəzet dili sadə, aydın və oxunaqlı olmalıdır. İfadə edilmiş fikri oxucu tez və asanlıqla mənimsəyə bilməlidir. Respublika qəzetlərindən birində dərc edilmiş “Sosialist əmlakı toxunulmazdır” adlı məqalədən alınmış aşağıdakı cümlədə həmin prinsiplər nə dərəcədə gözlənilmişdir?

“Plana Qarabağ ipək kombinatında, 91 nömrəli tikinti idarəsində, rayonun kolxoz və sovxozlarında maddi sərvətlərin uçotunu və mühafizəsini, Stepanakert Qarışıq Mallar Ticarəti İdarəsinin rayon istehlak cəmiyyətinin anbar və mağazalarında, yağ-pendir zavodunun anbarlarında maddi sərvətlərin qorunmasını, Stepanakert Qarışıq Mallar Ticarət idarəsində, kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü təşkilatlarında nəzarət-ölçü cihazlarının və kökəltmə məntəqəsində mal-qaranın düzgün qəbul olunub-olunmamasını və sosialist mülkiyyətinin necə qorunduğunu yoxlamaq və s. kimi tədbirlər daxil edilmişdir”.

II. Bu cümlələri oxuyun:

I. Mən şəxsən bundan sonra həmişə və hər yerdə Tallini və onun sakinlərini dərin hörmət hissi ilə yad edəcəm, həm də bu vaxt qəlbimdə bu sözlər təkrar olunacaqdır”.

2. "Mən aegözlüklə ətrafa baxır, Aslan mənim arxamda dayanıb başını yana əyir, hər şeyə fikir verirdi".

Bu cümlələr üçün ümumi olan qüsurlar və belə qüsurların qarşısını hansı yolla almaq mümkündür?

III. Dilimizdə işlənən əcnəbi sözlərin məntiqi vurğuları da düzgün tələffüz olunmur. Məsələn, bir natiq öz çıxışında "proloq" sözündə vurğunu birinci heca üzərində vururdu və bununla da bu və ya digər kəlmənin ahəngini pozurdu".

IV. "Yeniyetmələr üçün hamımız məsuluq" başlığı ilə gətirilmiş məqalə rus dilindən tərcümə olunmuşdur. Lakin tərcümə aşağıdakı tipli cümlələrin qəzetə çıxarılmasına əsas verirmi?

"Biz burada yeniyetmənin ağır müqəddəratı üçün öz uşaqlarının gələcəyinə məsuliyyətsizcəsinə yanaşan və ya müəyyən səbəblər üzündən öz oğluna və ya qızına pis təsirə müqavimət göstərə bilməyən valideynlərin üzərinə nə dərəcədə (böyük) məsuliyyət düşdüyündən danışmayacağıq".

Bu cümlənin qüsuru nədir?

V. Şəhər qəzetlərindən birində nəşr olunmuş "Böyük qardaş" məqaləsi belə başlayır:

"Pedaqoji ədəbiyyatda gənc nəslin – övladların tərbiyəsi məsələsində ata və ananın rolundan geniş bəhs edilmiş, övlad tərbiyəsinin müsbət və mənfi cəhətləri valideynlərin pedaqoji biliyi, pedaqoji məharəti və məsrəfi ilə əlaqələndirilmişdir. Başqa sözlə, övlad tərbiyəsində buraxılan nöqsanların günahını, həmçinin yaxşı cəhətlərini ailədə yalnız ata və anada axtarmışlar".

Bu parçada üslubi və qrammatik qüsurlar varmı? Varsa hansılardır?

VI. Aşağıdakı mətndə iki müstəqil fikir ifadə edilmişdir. Bu fikirləri bir cümlə şəklində ifadə etmək mümkündürmü?

"Kənd Sovetinin icrakom iclaslarında və sessiyalarında günün tələbi ilə səsləşən məsələlər müzakirəyə qoyulur, konkret qərarlar qəbul edilir, onların yerinə yetirilməsi üzərində ciddi nəzarət vardır".

Bəs bu cümlədə?

“Yeniyetmə işə düzəlməyə gedir, onun əlində ixtisası yoxdur, odur ki, kadrlar şöbəsində onu köməkçi fəhlə kimi qəbul edirlər”.

VII. Aşağıdakı cümlələr haqqında fikriniz nədir?

“Özünü uşaqları tərbiyələndirmək üçün çətin və əziyyətli işdən kənara çəkib, bunu qocaman valideynlərin üzərinə atmağın düzgün hərəkət olmaması ancaq onlara qarşı insafsız hərəkət etməkdə deyildir. Bunun həm də hələ möhkəmlənməmiş gənc ailəyə zərərli təsir etməsindədir”.

VIII. Ədəbi dildə hər bir dil ünsürü (şəkilçi, söz, söz birləşməsi, cümlə) müəyyən məna ilə əlaqədardır. Burada məqsədsiz dil vahidinə yer verilməməlidir. Bəs bu misallarda “necə deyərlər” ifadəsini işlətməkdən məqsəd nədir?

1. **“Əyani vəsaitlər: cihazlar, maddələr, xəritələr, şəkilər, necə deyərlər, kabinetlərdə, müəllimlər otağında idi”.**

2. **“...Necə deyərlər, həyatın bərkindən-boşundan çıxmamışlar”.**

3. **“Direktor, necə deyərlər, öz-özünə düzəliş verməli oldu”.**

IX. Aşağıdakı cümlələrdə qeyd olunan sözlər mənaca öz yerindədirmi?

1. **“Hamı....Zərifənin....haqqında ürəkdolusu danışır”.**

2. **“Son altı ildir ki, rayonda kino planı ödənmir”.**

3. **“Şux geyinmiş adam”....**

X. “Partkom” sözünün aşağıdakı şəkildə işlənilməsi haqqında nə deyə bilərsiniz?

“Sədr partkomun sözünə etiraz etdi...İyirmi ildən bəri partkom olan Məmməd Məmmədov söhbətə qarışdı”.

Qəzet dili danışmaq dilindən müəyyən elmi prinsiplərə əsaslanması ilə fərqlənir. Çünki qəzet dili ədəbi dildir. Bu cəhətdən göstərilən tipli mürəkkəb ixtisarların funksiyaca dəyişdirilməsinə münasibətinizi bildirin.

XI. Aşağıdakı mətnə artıq sözləri göstərin:

“Gənc sənətkar ilk dəfə olaraq 1789-cu ildə təmsillər kitabını nəşr etdirir.

Krılöv təmsili rus ədəbiyyatının görkəmli sənətkarlarından Puşkin, Qoqol, Şedrin və başqalarına geniş örnək olur”.

XII. Vahid imla qaydalarının yaranmasında və sabitləşməsində, bununla da geniş xalq kütlələrinin ədəbi dil normalarına sahiblənməsində mətbuatın müstəsna rolu vardır. Vahid dil normalarına əməl etmək çox zəruridir.

L.Tolstoyun məşhur əsərinin adı bəzi qəzetlərdə “**Canlı meyit**”, başqalarında “**Canlı meyid**” şəklində yazılmışdır. **Hansı imla düzgündür və nə üçün?**

Qəzetlərdən birindəki məqalədə bir neçə dəfə “maqnitoforsklər” yazılmışdır. Bu sözün şəkilçilərindəki saıtləri necə yazmaq lazım idi?

Cavablarınızı “Müxbir”in redaksiyasına göndərin.

*«Советская тюркология», Тезисы докладов и сообщений
Б., 1970 №1, стр. 112-116.
М.И.Адилов, Г.Н.Асланов.*

ВСЕСОЮЗНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ТЮРКСКИМ ЯЗЫКАМ

14-18 октября 1969 г. в Баку состоялась Всесоюзная научная конференция, посвященная пятидесятилетию старейшего в республике вуза – Азербайджанского государственного университета им. С.М.Кирова.

В работе конференции приняли участие языковеды-тюркологи высших учебных заведений и научно-исследовательских институтов Москвы, Ашхабада, Баку, Душанбе, Казани, Ташкента, Тбилиси, Уфы и других городов. Была также представлена большая группа ученых

из Дагестанской АССР (г.Махачкала) и Карачаево-Балкарской АССР (г.Нальчик), занимающихся вопросами межъязыковых связей тюркских и иберийско-кавказских языков.

На конференции было заслушено и обсуждено около пятидесяти докладов и сообщений, посвященных трем проблемам: 1) сущность и природа грамматических категорий тюркских языков; 2) развитие синтаксического строя тюркских языков; 3) взаимодействия тюркских языков с другими языками.

После вступительного слова проректора Азгосуниверситета чл.корр. АН Азерб.ССР проф. *К.М.Султанова*, открывшего работу конференции, выступил декан филологического факультета проф. *А.А.Ахундов* с докладом: «Роль ученых Азгосуниверситета в развитии азербайджанского языкознания». Докладчик отметил, что университет является первым научным центром, в стенах которого развивалось азербайджанское языкознание. Здесь работали ученые широкого профиля: проф.Б.Чобанзаде, акад.АН Азерб. ССР М.Ш.Ширалиев, чл. корр. АН Азерб.ССР А.М.Демирчизаде и др.

В организации научной и учебной работы по филологии большую помощь оказали Азгосуниверситету академики Н.Я.Март, И.И.Мещанинов, чл. корр. АН СССР Н.К.Дмитриев, проф. Н.А.Баскаков и др.

О научном росте филологов республики свидетельствует и то, что в Азгосуниверситете защищаются кандидатские и докторские диссертации не только филологами Азербайджана, но также и братских республик Средней Азии, Дагестаны, некоторых вузов Москвы и других городов.

Ученые филологического факультета создали стабильные курсы на национальном языке по всему циклу филологических дисциплин, они успешно разрабатывают

актуальные вопросы азербайджанского языкознания в тюркологии в целом.

Акад.АН Азерб.ССР М.Ш.Ширалиев (Баку) выступил с докладом «Советская тюркская филология и задачи журнала «Советская тюркология». Дав краткий обзор достижений советской тюркологии за прошедшие годы, докладчик остановился на задачах нового журнала, который будет освещать актуальные проблемы изучения и практического преподавания тюркских языков, фольклора и литературы тюркоязычных народов Советского Союза.

В области лингвистики на страницах журнала найдут отражение вопросы теории и методологии, новейшие методы математической лингвистики, частные и общетеоретические вопросы фонетики, грамматики и лексики тюркских языков, их исторического развития (историческая и сравнительная грамматика и лексикология, фонетика и фонология), истории литературного языка и диалектов, вопросы стилистики и теории перевода.

В области литературоведения широко будут освещаться теоретические вопросы литературоведения и различные аспекты изучения литератур тюркоязычных народов СССР (например, советская и классическая литература, поэтика и фольклор и т. д.).

В заключение акад.М.Ш.Ширалиев сказал, что создание нового печатного органа тюркологов дает возможность улучшить информацию о состоянии ведущихся работ, открывает большие возможности для организации дискуссии и публикации исследований молодых авторов. Докладчик пригласил участников конференции к активному сотрудничеству в журнале.

Проф. *Ф.Р.Зейналов* (Баку) выступил с докладом на малоизученную в тюркологии тему: «Категория модальности и ее грамматическое выражение в современных тюркских языках». Говоря о выражении

модальности, докладчик отметил, что в тюркских языках отношение высказывания и действительности передается различными способами: интонацией, наклоном глагола, порядком слов, словосочетаниями, модальными частицами и наконец, модальными словами. Смещение модальных слов и средств выражения модальности, что особенно характерно для азербайджанского языкознания, – это результат неизученности в тюркских языках модальных слов как особой лексико-грамматической категории. Модальные слова, говорил докладчик, переходная в тюркских языках категория, она только стабилизуется. Так как модальные слова выражают отношение высказывания к реальной действительности, а также отношений говорящего к этому высказыванию с различных точек зрения, то семантические варианты их должны быть определены на этой основе. Исходя из этой посылки, выступающий считает целесообразным объединить модальные слова в тюркских языках в три группы:

- 1) модальные слова, выражающие необходимость;
- 2) модальные слова, выражающие предположение;
- 3) модальные слова, выражающие реальность, достоверность.

Доклад канд. филол. наук *Г.П.Мельникова* (Москва) «Тюркский строй как система» носил теоретический характер. Исходя из того, что детерминация является ведущей грамматической тенденцией языка, докладчик на примере анализа строя тюркских языков, в которых детерминанта формулируется как принцип экономии служебных элементов», т.е. аффиксов, показывает системную взаимообусловленность всех ярусов и единиц языка.

Доктор филол.наук *З.И.Будагова* (Баку) в докладе «К вопросу о сложных глаголах в тюркских языках» остановилась на противоречиях и отдельных ошибках,

которые, с ее точки зрения, встречаются у некоторых тюркологов при освещении и понятия сложного глагола, его типов и структуры. В заключительной части выступления докладчик предложила свое толкование: «Сложный глагол характеризуется разнообразием лексического состава при наличии не менее двух слов, самостоятельным ударением на каждом из компонентов сложного глагола; возможностью наличия различных частей речи в его составе, утратой первичного значения одним из компонентов, сохраняющих все же самостоятельность вне сочетания; употреблением в функции одного члена предложения, словоизменением второго компонента, а также структурно-семантической устойчивостью».

Доцент *Н.Н.Джанашиа* (Тбилиси) выступил с докладами «Система времен и наклонений в турецком глаголе». Выступающий отметил, что в спрягаемых формах турецкого глагола в зависимости от отношения говорящего к реальной действительности выделяется утвердительное, повелительное, желательное, должествовательное и условное, которое имеет два поднаклонения). В каждом отдельном наклонении наблюдается наличие разного количества временных форм (от 2 до 13). Каждая временная форма наклонения, за исключением утвердительного, располагает двумя видами актов действия – очного и заочного.

Канд. филол. наук *Ф.А.Ганиев* (Казань) в своем докладе «О лексическом и грамматическом значении некоторых аффиксов в татарском языке» делит аффиксы на три группы: 1) чисто словообразовательные, 2) чисто грамматические, 3) полифункциональные. Выступающий остановился на полуфункциональных аффиксах -лыг, (-лек), -чы (-че) и др. и констатировал, что они в одном случае выражают грамматическую функцию, в другом – лексическую.

Доклад «О параллельной полярности указательных местоимений *бу*, *о* в азербайджанском языке» сделал канд. филол. наук Г.Г.Зариназале (Баку). Основная мысль доклада сводилась к тому, что местоимение *бу* (это) и *о* (тот) заменяют не только отдельные слова, как пишут в грамматиках азербайджанского языка, но и словосочетания и даже целое предложения. Эту мысль автор подтверждает примерами (на материале азербайджанской литературы) извлеченными из произведений Насими, Физули, Сабира и др. писателей. Местоимения *о*, *бу*, говорит докладчик, могут выступать как грамматические антонимы.

В докладе канд.филол.наук *В.И.Асланова* (Баку) «О лексико-семантических параллелях в типологически разносистемных языках» рассматривались слова и сочетания (*роса*, *сырой* и др.), которые не восходят к единому источнику в азербайджанском, русском, английском и некоторых других языках. Докладчик подчеркнул, что лексико-семантические параллели в типологически разносистемных языках наблюдаются чаще всего в названий болезней, растений.

С сообщением «О природе грамматических категорий» выступил *Г.С.Самедов* (Баку), который отметил отсутствие единства понимания и интерпретации понятия грамматическая категория в трудах различных лингвистов. Выступивший предложил толкование грамматической категории на основе корреляции.

В сообщении проф. *М.Н.Хыдырова* (Ашхабад) «К вопросу установления первичных корней некоторых слов тюркских языков» были затронуты вопросы методики восстановлений исконного корня и выделения исторических аффиксов в тех лексемах, в которых в процессе опрощения в настоящее время на материале одного языка это сделать трудно или вовсе не удается.

Сообщение доцентов *Н.С.Дмитриевой* и

К.З.Закирьянова (Уфа) «Словообразовательное и семантическое освоение русского глагола в башкирском языке» было подготовлено по материалам двуязычного словаря, в котором около 37% заимствований из русского языка в башкирский составляет глагольная лексика, связанная с новым социалистическим укладом жизни. Авторы констатируют, что не зарегистрировано ни одного случая развития у этих глаголов нового значения на башкирской языковой почве. Среди заимствованных из русского языка основ большинство является латинским. К ним прибавляются башкирские аффиксы. Такие производные слова тоже были исключены в числе 37% заимствованных слов.

Интересные темы затронули выступающие по проблемам синтаксиса. В докладе проф. *Н.А.Баскакова* (Москва) «Бинарные оппозиции в структуре синтаксиса тюркских языков» были поставлены и рассмотрены сложные недостаточно разработанные в тюркологии вопросы: словосочетание и его объем, предикативность и членность предложения. За исходное в докладе принимается мысль о наличии во всех синтаксических структурах тюркских языков двух дихотомических или бинарных конструкций, базирующихся на двух различных типах мыслительных актов в мыслительной деятельности человека. К этим двум конструкциям были отнесены: предложение, основанное на предикации, и словосочетание, основанное на атрибуции. Далее было дано определение понятиям «предложение» и «словосочетание», указаны на характерные признаки.

Проф. *А.З.Абдуллаев* (Баку) в докладе «Пути возникновения сложноподчиненных предложений в тюркских языках» осветил исторический путь формирования сложноподчиненных предложений и разработал оригинальную их классификацию. Сложноподчиненные

предложения докладчик делит на две группы: в первую включает бессоюзные сложные предложения, в которых придаточное предшествует главному; во вторую – союзные сложноподчиненные предложения. В составе первой группы выделяются две подгруппы. Первая из коих оформляется на базе глагола условного наклонения, а вторая – путем слияния вопросительного и повествовательного предложений. Вторую группу союзных сложноподчиненных предложений проф. А.З.Абдуллаев делит на одноядерные, образующихся путем распространения простого предложения, один из распространенных членов, которого оформляется и реализуется как придаточное, и двоядерные, восходящие к сложноподчиненным предложениям. Докладчик особо подчеркнул, что образование подчинительных союзов не может предшествовать образованию сложноподчиненных предложений с союзами, так как оба эти явления результат единого эволюционного процесса.

О двойственной природе отыменных прилагательных в тюркских языках и их аналогах – причастных оборотах и соответствующих им придаточных предложениях – говорилось в докладе канд. филол. наук *А.Г.Гасанова* (Баку) «К специфике тюркских атрибутивных оборотов».

Доктор филол. наук *М.И.Адилев* (Баку) в докладе «О нечленимых синтаксических единицах в азербайджанском языке» затронул малоизученный аспект синтаксиса – повторы с внутренними членами «это такие выражения, – говорит докладчик, – в которых одно и то же слово и его варианты выступают и в подчиняющей. И в подчиненной функции и которые появляются в языке в виде словосочетаний и предложений» (*iş iştəmək; yazmağına yazar; qaşı qaş yerində; böyük böyükdür, kiçik kiçik*).

Доцент *С.А.Соколов* (Москва) в своем докладе «синтаксические особенности турецкого литературного

языка второй половины XIX века» остановился на вопросах развития синтаксиса турецкого языка в период, когда наблюдается активное движение за очищение турецкого языка иноязычных напластований в различных ярусах языка. В литературном языке рассматриваемого периода докладчик отмечает наличие значительного количества асиндетических конструкций, исконно присущим разговорному языку и фольклору; из союзов наиболее частотным является *ки* и составные союзы, вторым компонентом в которых он выступает и т.д.

На обширном экспериментальном материале был построен доклад проф. *З.Х.Тагизаде* «Некоторые фонетические показатели сложноподчиненных предложений в тюркских языках». Автор поставил перед собой задачу исследовать в сравнительном аспекте фонетические показатели придаточных предложений (высота основного тона, громкость и долгота, расчленение времени, пауза и др.) и установил что, между основными частями бессоюзного сложного предложения грамматическая пауза в два раза продолжительнее, чем в союзном и др. Результаты наблюдений были представлены в математическо-стилистических таблицах, в записи интонографа демонстрировались кинопроекционным аппаратом.

Канд.филол.наук *Х.Исматуллаев* (Ташкент) в докладе «Некоторые вопросы типологии простого предложения в современном узбекском языке» остановился в структурных особенностях простого предложения в узбекском языке и в связи с этим затронул некоторые аспекты выражений (эмоциональный, модальный и др.). Докладчик критически отозвался о работе (А.Нурмахановой, М.З.Закиева и др.) в которых утвердительные и отрицательные предложения рассматриваются как модальные типы предложений».

Ф.Убаева (Ташкент) в сообщении «О семантико-

грамматической классификации обстоятельств (на материале узбекского языка)» познакомила слушателей с выработанными ею принципами классификации отграничения обстоятельств от дополнений.

С изучением синтаксиса узбекского языка связано было и сообщение канд.филол.наук Р.Сейфуллаева (Ташкент) «Вводные члены предложения в узбекском языке».

Широко и разнопланово были представлены доклады и сообщения по третьей проблеме. Здесь обсуждались вопросы взаимодействия языков, интерференции, билингвизма и др.

В коллективном докладе членов кафедры русского языкознания Азгосуниверситета М.Т.Тагиева, Г.Н.Асланова, Р.З.Киясбейли и Э.Л.Львовой «Некоторые аспекты изучения русско-тюркских языковых связей» были освещены вопросы языковых связей по материалам среднерусских памятников, по произведениям русской художественной литературы XIXв., по данным словарей современного русского языка в периодической литературы, издаваемой в Азербайджане на русском языке, а также говоров русских поселенцев в Азербайджане.

Доклад проф. *М.Т.Тагиева* (Баку) «Тюркизмы в русских письменных памятниках позднего средневековья» построен был на материалах памятников XVI-XVII вв. Докладчик остановился на словах типа ямурлук, терлик, тай, паз, терези, юк и др., впоследствии вышедших из активного словарного запаса русского языка, но сохранившихся лишь в отдельных русских говорах; некоторые же из них являются достоянием только письменных памятников раннего и позднего средневековья.

О различных разрядах узбекских слов в таджикском языке, степени их освоения и употребления в различных стилях языка говорилось в докладе канд.филол.наук

М.А.Шарапова (Душанбе) «Некоторые вопросы обогащения лексики таджикского языка узбекскими словами».

Канд.филол.наук А.Ж.Будаев (Нальчик) в своем докладе «Скифо-карачаево-балкарские лексические соответствия» подверг лингво-историческому исследованию некоторые скифские, карачаевские и балкарские языковые параллели и на этой основе выдвинул гипотезу о том, что предки современных карачаевцев и балкарцев общались с теми скифскими племенами, которые были на Кавказе и которыми принадлежат слова типа *alan, as, bar* и др., представленные в современном карачаевском и балкарском языках. Выступающий подверг критике этимологию слова *alan*, представленную в работах В.И.Абаева, и предложил новую его интерпретацию на тюркской основе.

В сообщении доцента И.Г.Абдуллаева (Баку) «К этимологии географических названий, содержащих формант *ван*» рассматривались топонимы *Аркиван, Арчиван, Нахичевань, Сарван, Ширван* и др., в которых автор выделяет аффикс *-ван* (вариант *-бан*) представленный как словообразовательный элемент в современных иранских языках. Этот аффикс употребляется для производство новых слов и образует имена, обозначающие хранителя, сторожа, деятеля и т. д.

В сообщении «Язык урумов и его взаимоотношения с другими языками» И.А.Корелов (Груз. ССР, Цалка) познакомил участников конференции с историей формирования и развитием этого языка до 30-х гг. XIX в.в пределах Турции и после переселения – на территории Груз.ССР.

Ряд докладов и сообщений был посвящен вопросам азербайджанско-лезгинских языковых контактов, отмечалась направленность влияния старописьменного азербайджанского языка на младо письменный лезгинский.

Канд. филол. наук Н.С. Джадалаев (Баку) в докладе «Türçia-Daqistanica, его сущность и особенности» выделил три периода (гунно-хазарский, средний и азербайджанский) в тюркско-дагестанских языковых контактах, подчеркнув характерное для каждого периода.

Канд. филол. наук *В. Лукасян* (Баку) выступил с докладами «Тюркский язык и древнейший кавказский лингвистический ареал (древнейшая языковая карта Азербайджана)». Анализируя этнолингвистическую карту Азербайджана, докладчик приходит к выводу, что формирование развитого азербайджанского языка вв. нельзя считать заслугой только огузов и кыпчаков; он образовался на базе общенародного азербайджанского языка, в формировании которого приняли участие языки и диалекты не только тюркских племен, но и кавказских и иранских, бытующие на территории Азербайджана. Тюркский (азербайджанский) язык сложился на раннем средневековье (в VI-VII вв.), в процессе огузско-кыпчакского напластования начался с XII в.

Доклад канд. филол. наук *Ш.М. Садиева* (Баку) «К вопросу об уподоблении языков лезгинской группы азербайджанскому языку (в связи с двуязычием лезгиноязычных народностей)» построен был на материалах исследования языка и диалектов народностей лезгинской группы (лезгины, цахурцы, крызы, будухцы, хиналугцы, удины), проживающих на территории Азерб.ССР. На конкретных примерах Ш.М. Садиев показал, в чем заключается суть уподобления этих языков азербайджанскому языку: постепенно исчезают лабиализованные согласные м абруптивы, характерные для лезгинских языков Дагестана и отсутствующие в азербайджанском языке; возникают смежные звуки, близкие к лабиализованным гласным азербайджанского языка. Процесс уподобления охватывает и другие ярусы

языка, однако глубина его в различных ярусах неодинакова.

Несколько с ниних позиций анализировались взаимоотношения лезгинского и азербайджанского языков в докладе канд. филол. наук *А.Г.Гюльмамадова* и *Б.Б.Талыбова* (Махачкала) «О типах интерференции (на материале азербайджанского и лезгинского языков)». Авторы приводили данные исследования лезгинских говоров в Кубинском и Куткашенском районах Азерб.ССР и отмечали, что куткашинские говоры лезгинского языка испытали очень сильное влияние азербайджанского на всех уровнях языка, однако при освоении азербайджанских элементов в рассматриваемых говорах имели место различные типы интерференции: фонетико-морфологический, морфологический, лексико-семантический и др.

Канд.филол.наук *Р.И.Гайдаров* (Махачкала) выступил с докладом «Языковые контакты лезгин и азербайджанцев и их роль в развитии и обогащении лезгинского языка». Докладчик подчеркнул наличие разносторонних связей в прошлом и настоящем между лезгинами и азербайджанцами, указал на то, что в пределах Даг.АССР в настоящее время ослабевает влияние азербайджанского языка и речи лезгин занимают прочное место, их около 1500.

Рассмотрению продуктивных в современном табасаранском языке азербайджанских аффиксов (*-чи, -лу, -ламиш, -миш, -лар*) было посвящено выступление *Т.Н.Эфендиева* (Даг.АССР) «азербайджанские словообразовательные элементы в табасаранском языке».

Доклад доцента *Т.М.Гарипова* (Уфа) «Структурно-типологическая модель кыпчакского вокализма» был посвящен характеристике звукового строя кыпчакских языков и на этой основе уточнению места башкирского языка в структурно-типологической классификации тюркских языков. В связи с разным отражением пратюркских гласных в башкирском и родственном ему татарском языках

постигается выступающим идея существования так называемого Schwaturcium (по аналогии Schwaingermanicum и Schawauralicum для языков иных семей).

О билингвизме и изучении третьего языка говорилось в докладе проф. Л.Ю.Бирсук (Баку) «Некоторые экстралингвистические вопросы характеристики билингвизма». Докладчик подчеркнула, что учащийся национальной школы, владеющий кроме механизмов русской речи, объективно поставлен в более благоприятные условия, чем учащийся, начинающий изучать другой язык впервые. Однако эти условия, говорит докладчик, должны быть управляемы, иначе стихийный лингвистический опыт приносит минимальную пользу, а в некоторых случаях, при отсутствии профилактики интерферирующих влияний, даже вред.

На конференции было заслушено сообщение по лексикографии М.Т.Тагиева «Актуальные вопросы тюркско-русской лексикографии» в связи с подготовкой к составлению Институтом языкознания АН Азерб. ССР азербайджанско-русского словаря. Это сообщение вызвало большой интерес, так как в нем были сформулированы новые требования, которым должен отвечать на современном этапе развития лексикографии двуязычный словарь. С точки зрения выступающего, современный двуязычный словарь должен отражать прежде всего изоморфизм семантически соотносительных единиц сопоставляемых языков, показать состав, формы окружения и распространения лексических единиц.

Вопросам уточнения авторства и место написания глоссария Ибн-Муханны посвятил свое выступление Ю.З.Ширвани (Баку) «Некоторые замечания по поводу Ибн-Муханны и его глоссария».

С речью к участникам конференции обратился директор Мексиканского летнего института языков господин *Камерон*

Ульям Таунсенд, принявший участие в ее работе во время прибытия в г.Баку. Оратор отметил, что он счастлив присутствовать на представительной конференции тюркологов Советского Союза и приветствовать их. Далее господин К.У. Таунсенд говорил о прекрасных возможностях и хороших условиях работы у советских тюркологов, о большой плодотворной работе ученых, усовершенствовавших алфавиты и письменность тюркских народов, проживающих в Советском Союзе. Сотрудники возглавляемого господином К.У.Таунсендом института изучают свыше 130 языков: говорящих на этих языках народов они пытаются создать письменность на основе испанского алфавита. В заключении своего выступления господин К.У.Таунсенд говорил о необходимости использовать положительный опыт советских языковедов в создании письменности для бесписьменных народов.

В обсуждении докладов и сообщений приняли участие чл.корр. АН Азерб. ССР А.А.Оруджев, чл. корр. АН Азерб. ССР А.М.Демирчизаде, проф. М.Гусейнзаде, проф. Н.Агазаде, проф. С.Джафаров, проф. Ю.Сеидов, канд.филол.наук И.Х.Ахматов, А.Г.Алекперов, А.Х.Соттаев и др.

Конференция приняла решение просить Министерство высшего и среднего специального образования СССР санкционировать проведение всесоюзных научных конференций по тюркским языкам каждые три года.

Очередную конференцию 1972 года было решено провести в гор. Нальчике. Определение круга научных проблем и проведение подготовки конференции поручили Кабардино-Балкарскому госуниверситету.

Издание материалов бакинской конференции отдельной книгой планируется на 1970 год.

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1971-ci il, №5, səh. 27-34.

SİFƏTLƏRİN TAM TƏKRARI

Bir sıra tədqiqat əsərlərində göstərilir ki, sifətlərin tam təkrarı nəticəsində müqayisə dərəcəsi yaradılır. Guya sifət tam təkrarlanmaqla mövcud keyfiyyət və ya əlamət qüvvətləndirilir, intensivlik meydana gəlmiş olur.

Buna görə də sifətlərin yarımçıq və tam təkrarlarına təxminən eyni qiymət verilir. Halbuki bu iki qismi təkrarlar arasında mühüm fərqlər mövcuddur.

Yarımçıq təkrarlar nəticəsində sözdə əsaslı keyfiyyət dəyişikliyi yaranmır, bəlkə kəmiyyət fərqi meydana çıxır. Bunlar qrammatik cəhətdən ümumiləşməmişdir və dilin əsasən affektiv cəhəti ilə bağlıdır.

Tam təkrarlar isə zəif də olsa, sözdə keyfiyyət fərqi yaradabilir. Burada qrammatikləşmənin də mövcudluğunu inkar etmək mümkün deyildir. Adətən bütün tədqiqatçılar sifətin tam təkrarının qrammatik bir keyfiyyət olduğunu qəbul edirlər. Sifətin tam təkrarı distributiv çoxluq bildirirsə, o zaman onun təyin etdiyi söz (adətən isim) “-lar, -lər” kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməli olur. Məs.:

Yumru-yumru qayalar. Yastı-yastı təpələr...

Böyük-böyük suların köprüsü...(DQ); Qara-qara dağlardan xəbər aşdı, qanlı-qanlı sulardan xəbər keçdi (DQ).

Bu tərkiblərdəki təkrar sifətlər həm tək şəkildə, həm də yarımçıq təkrar şəklində çıxış edə bilər. Lakin bu zaman qrammatik cəhətdən müəyyən dəyişmələr də baş verməli olacaqdır. “Gözəl çiçək” və “gözəl-gözəl çiçəklər” ifadələrini müqayisə etdikdə görünür ki, ikinci misaldakı “Çiçək” sözünün “-lər” kəmiyyət şəkilçisi qəbul etməsinin səbəbi “gözəl” sözünün təkrarıdır.

Əvvəlki misalda “çiçək” və “gözəl” sözlərinin hər ikisi təkdədir. Burada isim öz təyini ilə kəmiyyətə uzlaşmışdır. İkinci misalda “çiçəklər” sözü də öz təyini ilə uzlaşmalı olmuşdur. “Gözəl çiçək” və ya “gözəl çiçəklər” deyildiyi halda, “gözəl-gözəl çiçək” deyilməz və ya çox nadir hallarda deyilər.

Deməli, sifətin tam təkrarı cəmlilik ilə əlaqədar ola bilər. Yarımçıq təkrarlarda isə bu cəhəti görmürük.

“Qırmızı-qırmızı qələmlər” ifadəsində “qələm” sözünün cəmliyi sifətin təkrarı ilə bağlıdır, lakin “qıpqırmızı qələmlər” birləşməsində həmin cəm şəkilçisi təkrar ilə bağlı deyil və buna görə buradakı “qələmlər” sözü “qələm” şəklində də işləyə bilər. Deməli, buradakı sözün yarımçıq təkrarı – “qıpqırmızı” cəmlilik ilə (qrammatik kateqoriya ilə) əlaqədar deyil, sözdə intensivlik mənası yaratmaq ilə əlaqədardır.

Bəzi tədqiqatçılar sifətin tam təkrarının əlaməti, keyfiyyəti qüvvətləndirən bir vasitə olduğu fikrini irəli sürürlər. Daha doğrusu, tam təkrarın ancaq intensivlik yaratdığını söyləyir və buna görə də həmin təkrarları da yarımçıq təkrarlar kimi dərəcə əlaməti hesab edirlər. Lakin göstərmək lazımdır ki, sifətlərin tam təkrarı ilə əlamətin qüvvətləndirilməsi çox nadir hallarda özünü göstərir. Məs.:

1) *Təmiz-təmiz* sildim. 2) *Möhkəm-möhkəm* bağına basdı. 3) *Ötkəm-ötkəm* danışır (Ə.Vəliyev) – cümlələrindəki təkrarlar intensivlik bildirir və buna görə də “çox təmiz”, “lap möhkəm”... kimi mənalara ifadə edir.

Lakin aşağıdakı misallarda vəziyyət belə deyildir.

Kölgə kimi *qara-qara* əllər gəzir vicdanında...

Qədim-qədim kilsələrin xaçlı qülləsi...

Nəhəng-nəhəng motorların qəlbindəki döyüntülər (S.Vurğun).

Burada sözlərin təkrarı intensivlik məqsədi güdmür, bəlkə əşyanın distributiv çoxluğunu bildirməyə xidmət edir. Məsələn, sonuncu misalda “nəhəng-nəhəng” təkrarı heç də matorun nəhəng, çox nəhəng olduğunu bildirmir, onun (matorun) birdən artıq olduğunu, qeyri-müəyyən miqdarda çoxluğunu (“matorlar”)

bildirir: “Çoxlu nəhəng matorlar”. Bu fikrin düzgünlüyünü ondan görmək olar ki, əgər əşya tək olsa, onu təyin edən sifət təkrarlana bilməz.

“Onun qara-qara (və ya iri-iri, yekə-yekə...) əlləri, ayaqları, gözləri və s. var” demək olar, lakin “qara-qara (iri-iri) başları, ağızları...var” demək mümkün deyildir. Çünki şəxsin bir neçə yox, yalnız bir başı, ağızı və s. olar. Təkrar yalnız intensivlik ilə bağlı olsa idi, onda belə ifadələr işlənə bilərdi. Lakin göründüyü kimi, sifətin təkrarı daha çox cəmlilik ilə əlaqədardır.

Buradan o nəticə çıxır ki, sifətlərin tam və yarımçıq təkrarları eyni keyfiyyətli dil hadisəsi hesab edilə bilməz.

Bundan əlavə, sifətlərin tam təkrarları həm isim, həm də feillər ilə əlaqədar ola bildiyi halda, yarımçıq təkrarlarda bu cəhət də özünü göstərə bilmir.

Dilimizdə əslində rəng bildirən bəzi sifətlər məcazi mənada tam) təkrarlandığında tamamilə sifətlikdən çıxır, zərflə çevrilir. Məs.:

Səlim Çəpərli *boz-boz* dedi (Ə.Vəliyev); O *qırmızı-qırmızı* dedi (Ə.Vəliyev); Çıxıb *qırmızı-qırmızı* dedi: “Evlənmişik” (İ.Hüseynov).

Belə sifətlər məcazi mənada ismin keyfiyyətini ifadə edə bilmir, yəni ismə yanaşa bilmirlər. Həqiqi mənada isə isimlər ilə əlaqədar ola bilirlər. Məs.: *Ağ-ağ* sütunlar uzanırdı (S.Rəhimov); Yarpaqların üstünə *sarı-sarı* xal düşür (B.Vahabzadə).

Bu zaman sifətlər elə sifət olaraq da qalır.

Əsli sifətlərin təkrarı ilə düzələn zərflər isə ellipsis ilə bağlı olur; başqa sözləri, bu zərfləri əmələ gətirən sifətlər tək də işlənə bilər. Lakin bu zaman “...olduğu halda”, “vəziyyətdə”, “tərzdə” sözləri işlədilməli olur. Məs.:

Heyvalar *göy-göy* yerə töküldü (S.dağlı); Paltarını *yaş-yaş* əyninə geydi (S.Rəhimov).

Yarımçıq təkrarlar isə feillər ilə bağlanmır. Yalnız eyni kökdən düzəlmiş düzəltmə feillərin əvvəlində işlənə bilən yarımçıq təkrarlar təkcə bu məhdudluğu ilə (yalnız “öz” feili ilə iş-

lənir) tam təkrardan fərqlənir.¹Məs.:

Bazar axşamçağı *bomboş boşaldı* (Q.Məmmədli); Qardaşımın rəngi *ağappaq ağardı* (S.Şamilov); Vurram başın, *darbadagım lap dağılar* (Ü.Hacıbəyov).

Maraqlı burasıdır ki, bu kimi təkrarlar intensivlik ilə, afektivlik ilə bağlı olduğundan adətən intensivliyə meyl edən S.Rəhimovun bədii əsərlərinin dilində daha çox işlənir. Məs.:

1)Zabit *qıpquru quruyur*; 2)Züleyxanın rəngi...*sap-sarı saraldı*; 3)Mehmanın boğazındakı damarlar şişib *göm-göygöyər-di*; 4) Nə dəxli var....*durub uzun-uuzadı uzunçuluq* eləyəsən; 5) Üşütmə onun bədənini *bumbuz buzlatdı*; 6) Xanım da pristavın ciblərini *tərtəmiz təmizlər*; 7) Züleyxanın gözü *qıpqırmızı qızarmışdı*; 8) Çoxdan asıla qalmış qadın *qapqara qaralmışdı*; 9) *Bomboz bozaran* paltar...10) Gözlərini *gömgöy göyərdirdi*.²

Bütün bu misallarda “uzun” sözünün təkrarı başqalarından fərqlənir. Qalan misalların hamısında əslə sifətlərin ancaq yarımçıq təkrarı həmin sifətin kökündən düzəlmiş feillər ilə işlədilmişdir. Həmin feillərin yanında sifətlərin tam təkrarı mümkün olmur (istisnalar həmişə vardır). Lakin “*Uzun-uzun uzanar*, özünə paltar qazanar” misalında vəziyyət başqalaşır. Burada eyni kökdən düzələn feil və həmin sözün tam təkrarı bir sintaktik vahid şəklində birləşmişdir, yanaşı gəlmişdir. Halbuki həmin sifətin də yarımçıq təkrarı (“upuzun”) mövcuddur. Yuxarıdakı tərkibdə isə heç vaxt yarımçıq təkrar işlənməz. Səbəbi o deyil ki, bunların hər iksinin “ilk” kökləri – “uz” eynidir. “Uzun” və “uzan” isə artıq bir növ bir-birindən uzaqlaşmışdır. Bizcə, burada məsələ “uzun-uzun” sözünün öz ibtidai şəklini – vurğusunu saxlamasıdır. “*Uzun-uzun* danlısır (adamlar)” ilə “*uzun -uzun*

¹ Lakin bəzən tam təkrarların da “öz” feili ilə işlədilməsinə təsadüf edilir.Məs.: Düzülməz əziyyətdən *göy-göy* göyərüb dili söz tutmayan usta dedi (Ə.Yusifovlu)

² Bəzən “düm” ədatının köməyi ilə düzələn şiddətləndirmə dərəcəsi eyni kökdən düzəlmiş feil ilə birləşir. Məs.:

Saçları *dümağ ağarıb* (H.Mehdi); *Dümağ ağaran* bir taladan keçdilər (Ç.Hüseynov); Rəngimin *dümağ ağardığımı* hiss etdim (İ.Əfəndiyev).

uzanar” (müq. et: ”uzun-uzadı”) misallarındakı “uzun-uzun” təkrarının tələffüzündə fərq vardır. İkincilərdə hələ tam birləşdirici vurğu formalaşmamış, başa çatmamışdır. Lakin bu tam sintaktik təkrar da deyildir. Bir növ “ara mərhələ” təşkil edən sözlərdir və belə sözlər dilimizdə az deyildir.

Başqa sözlə, burada semantik-sintaktik diferensiasiya özünü saxladığı halda, fonetik cəhətdən birləşməyə meyl – bir vurğuda tələffüzə meyl qüvvətlənmişdir.

Aşağıdakı tipli təkrar nadir hadisədir və dilə məxsus deyildir:

Ağ nər addım-addım addımladı (S.Rəhimov).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu feillərin intensivlik formasını yaratmasına görə də bu “uzun” sözündən düzələn feil başqalarından seçilir. Aşağıdakı tipli təkrarlara başqa sözlərdə rast gəlmədik. Məs.:

1. Daha bu oyun gərək elə də *uzana-uzana uzanmasın*.

2. İş *uzada-uzada uzatmaq* olmazdı (S.Rəhimov).

Yarımqıq təkrarlar feil əvvəlində işləyəndə də “öz feili” ilə, ismi feil (eyni sifət kökündən düzəlmiş feil) ilə işlənir. Bu isə o deməkdir ki, yarımqıq təkrarlar bu mövqedə də sifət olaraq qalır.

Lakin tam təkrar nəticəsində həm yeni mürəkkəb sifət, həm də mürəkkəb zərf əmələ gətirilir. Xüsusən sifətin təkrarı ilə zərf düzəldilməsi maraqlı məsələdir.

Bəzi tədqiqatçılar sifətin təkrarı nəticəsində zərf düzəldiyi fikrini qəbul etmirlər. Lakin yuxarıda qeyd olunan tam təkrarları (“*Göy-göy yerə töküldü*”; “*Yaş-yaş əyninə geydi*” və s.) zərf hesab etməmək mümkün deyildir.

Təkrarlanan sifətlərin zərf əmələ gətirdiyi bir də bununla qeyd oluna bilər ki, bu təkrarlar bəzən cümlənin hər hansı yerində – isimlərdən (hətta xüsusi isimlərdən də) əvvəl işlənir-ışlənsin, yəni də feil ilə əlaqədar olub hərəkətin tərzini bildirməyə xidmət edirlər. Məs.: *Xəstə-xəstə* gecə yerindən durub gedir (C.Gözəlov); Başladı *məzlum-məzlum* müdirin üzünə baxmağa

(C.Gözəlov); Qəmbər *fağır-fağır* İmranın işarə etdiyi yerdə oturdu (Ə.Sadiq); Güldəstə *yazıq-yazıq* başını çiyinə əydi (H.Seyidbəyli).

Bu sözlərin məhz zərf kimi formalaşması (sifətləkdən çıxması) nəticəsidir ki, aid olduqları feillərdən uzaqlaşa da bilir. Digər tərəfdən, belə təkrarlar tək işləndikdə "...adamlara məxsus bir tərzdə", "şəkildə", "tərzdə", "olduğu halda" kimi sözlər və ya birləşmələr ilə birlikdə gəlməli olur ki, bu vəziyyət də həmin sözlərin zərfləşdiyinə dəlil göstərilə bilər. Məs.:

Xəstə-xəstə işə niyə gəlibsən?(Ə.Sadiq); *Ciddi-ciddi* ona baxırdı (Ə.Kərim); Katib *lovğa-lovğa* dedi (C.Gözəlov); *Lovğa-lovğa* düşündükcə bunları bir-bir....(S.Vurğun).

Bütün bu göstərilən sözlərin çoxu tək şəkildə zərf kimi işlənə bilmir. Məs.: Bənövşə məzlum-məzlum kənarda durub baxır (M.İbrahimov) – cümləsində "məzlum-məzlum" sözünü eyni mövqedə tək şəkildə işlətmək mümkün deyildir. Tək formada mütləq sifət olan bu kimi sözlər təkrar formada həm sifət (ismin təyini), həm də zərf (feilin təyini) kimi çıxış edir. Beləliklə, sözün təkrarı onun leksik-qrammatik təbiətinə təsir göstərmiş olur. Buna görə də sifətlərin təkrarı ilə meydana gələn bu kimi komplekslərin həmişə ancaq sifət olduğunu irəli sürən bəzi tədqiqatçılar ilə razılaşmaq mümkün deyildir. A.N.Kononov yazır: "Təkrarlanan sifətlər öz sintaktik funksiyasına görə sifət olaraq qalır. Tək sifətlər kimi, təkrarlanan sifətlər də həm adların, həm də feillərin təyini ola bilər".¹

Lakin yuxarıda deyildiyi kimi, bir sıra sifətlər müstəqil mənada qətiyyət feil ilə əlaqədar olmur. əsasən rəng bildirən bu sözlər məcazi mənada feilin önünə gələ bilər. Odur ki, sifətlərin təkrarı ilə həm də zərf düzəldiyini göstərən tədqiqatçıların fikrinə haqq vermək lazım gəlir

Beləliklə, sifətlərin təkrarı:

a) Sözdəyişmə vasitəsidir. Təkrarlanan sifətlər əşyanın çox

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, Изд. АН СССР, М.-Л., 1956, стр.303.

olduğunu (birdən artıq, qeyri-müəyyən miqdarda çox olduğunu) göstərir;

b) İntensivlik ifadə edən vasitədir. Təkrarlanan sifətlər əlamətin, keyfiyyətin şiddətləndirilməsini bildirmək üçün də işlədilər. Məsələn, aşağıda qeyd olunan misallar intensivlik – şiddətləndirmə mənasını bildirir.

Əsrlərdən, *ulu-ulu* əcdaddan gələn dəbi pozur (S.Rəhimov).

v) Sözdüzəltmə vasitəsidir. Təkrarlanan sifətlər çox zaman zərfə çevrilir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, sifət-zərf ətrafında gedən mübahisələr həmin sözlərin təkrarında da öz qüvvəsini saxlayır. Məsələn, “*hirsli*” sözü təklikdə sifət (hirsli adam) və ya zərf (hirsli danışır) hesab edildiyi kimi, bunun təkrar forması da sifət, ya zərf hesab edilə bilər. Məs.: *Hirsli-hirsli* adamlar. *Hirsli-hirsli* danışır.

Göstərmək lazımdır ki, bütün bu sifət-zərf tipli sözlərin zərflik funksiyasında təkrarı daha geniş tərzdə yayılmışdır. Müqayisə göstərir ki, təyin kimi işlənməyə belə təkrarlar nisbət etibarilə azalmış olur. Zərflik vəzifəsində isə ən çox təkrar şəklində işlənir. Məs.: A kişi, *boş-boş* danışma (M.F.Axundov); *Yava-yava* danışma (M.F.Axundov); Hadisələri *təkrar-təkrar* yadına saldı (İ.Şıxlı).

Zərflik kimi işlənmək üçün bu təkrar bəzən lap zəruri olur. Bunu OL-dən götürdüyümüz aşağıdakı alınma sözlərin təkrarında görmək olar. Əsasən insan ilə əlaqədar olan bu sözlərin əksəri tək şəkildə zərflik kimi işlənmə bilmədiyi halda, təkrar şəkildə daha çox zərflik funksiyası daşıyır. Məs.: *avara-avarea, arxayın-archayın, ahəngdar-ahəngdar, qafil-qafil, qərib-qərib, qəşəng-qəşəng, sarsaq-sarsaq, saxta-saxta, fağır-fağır, zəlil-zəlil, laqeyd-laqeyd, mehriban-mehriban, məğrur-məğrur, məzlum-məz-*

¹ Bütün bu məsələlər haqqında dilçilikdə çox müxtəlif, bəzən bir-birinə zidd mülahizələr yürüdülmüşdür. Bunların hamısını burada sadlamağa ehtiyac görmədik.

lum, məhzun-məhzun, maymaq-maymaq, məlul-məlul, məsum-məsum, məftun-məftun, peşman-peşman, xəstə-xəstə, xumar-xumar, heyvərə-heyvərə, heyran-heyran, həzin-həzin, hərzə-hərzə, həsrət-həsrət, sakit-sakit...

Giryən-giryən cavab verdi (Füzuli); Oğlan *fağır-fağır* ətrafına baxırdı (H.Seyidbəyli); *Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin* ötərsiz (Vidadi); *Həlim-həlim* gülümsünüb dedi (V.Babanlı); *Cəfəng-cəfəng* danışma (S.Rəhimov).

Lakin bu kimi təkrarların təyin funksiyasında işlədilməsi də az deyildir.

Qərib-qərib, mübhəm-mübhəm xəyallar... (A.Səhhət); Belə *fitnə-fitnə* sözlər, Şaha verir qüssə-kədə (A.Şaiq); *Şirin-şirin* meynələrin gözəldir (M.Dilbazi).

Quruluşuna görə hansı sözlərin təkrarlandığına nəzər yetirək. Azərbaycan dilində bütün əslə sifətlər təkrarlana bilir. Lakin nisbi sifətlər və bəzi alınma sifətlərin təkrarı mümkün deyildir. Məs.: Bir məni *yaxşı-yaxşı* başa sal görüm (C.Gözəlov); *Tənbəl-tənbəl* yerindən qalxdı (S.Qədirzadə); *Tamarzı-tamarzı* baxırdı (Ə.Sadiq); *Əlvən-əlvən* o çeşidlər, o naxışlar (S.Vurğun); Hələ baxın *zərif-zərif* o cizgilər (S.Vurğun); *Qatı-qatı* inlədi, ah etdi (S.Vurğun); *Yumru-yumru* ağladı (DQ).

Hələ OL-dəki *şirin-şirin, təzə-təzə, uca-uca, incə-incə, köhnə-köhnə, isti-isti, iti-iti, yava-yava, yastı-yastı, yekə-yekə, yeni-yeni, kahal-kahal, ağır-ağır, acı-acı, köntöy-köntöy, çopur-çopur*...sözlərini göstərmək olar.

Hansı sözlərin təkrarlanıb-təkrarlanmaması işində sözün çox, ya az hecalı olmasının da əhəmiyyəti vardır. Ən çox təkhecalı (kök sözlər) və ikihecalı (düzəltmə) sözlər təkrarlanır. Üç və daha artıq hecası olan sözlərin təkrarına çox nadir hallarda təsadüf edilir ki, bunlar da əsasən ədəbi dildə işlənir.

Təkhecalı sözlərin təkrarları bunlardır: *bərk-bərk, bic-bic, boş-boş, qıs-qıs* (?), *dar-dar* (?), *dik-dik, kip-kip, gic-gic, xam-xam, çiy-çiy, çəp-çəp, çil-çil, sıx-sıx, tam-tam* (?), *şor-şor, şən-şən, yaş-yaş, tərs-tərs* (bax:OL).

Küt-küt buğa solmağa başladı (DQ); *Dustaq şit-şit* güldü (H.Seyidbəyli).

İki və çoxhecalı sözlər isə əsasən aşağıdakı şəkilçiləri qəbul etməklə təkrarlanmış olur.

a) *Lı...*şəkilçisi ilə düzələn ismi sifətlər təkrarlanır: *qeyzli-qeyzli, qəmli-qəmli, lkinayəli-kinayəli, yağlı-yağlı, kinli-kinli, kirli-kirli, mənalı-mənalı, nazlı-nazlı, odlu-odlu, hirsli-hirsli, tərlı-tərlı, fikirli-fikirli, şübhəli-şübhəli* (bax:OL).

Məs.: Direktor *niskilli-niskilli* deyirdi (Ə.Vəliyev);...*Şəkli-şəkli* soruşdu (H.Seyidbəyli); *İştahlı-ıştahlı* yeyirdi (Ə.Vəliyev); *Məzəli-məzəli* danışır (R.Rza).

Bu kimi sözlər canlılarla (əsasən insanlarla) əlaqədar olduqda feilə yanaşır, feilin tərzini bildirir, başqa varlıqlar ilə əlaqədar olduqda isə ismin yanında gəlir. Məs.: Sizə *yağlı-yağlı* şişlər çəkim ki...(İ.Hüseynov); Qılar qəmzən cəfalar *dürlü-dürlü* (Xətai).

Metaforik işlənən bəzi sözlər isə insanlar ilə əlaqədar olmadıqda da feil ilə yanaşa bilər. Məsələn, aşağıdakı misal şairənə-fərdi metaforadır.

Yad et, məni *yağlı-yağlı* yad et (Sabir).

b) *Lı...* ilə təkrarlanan sözlərin bir qismi həm də *sız...* ilə təkrarlana bilər. Məsələn, "*mənalı-mənalı*" sözü kimi dilimizdə "*mənasız-mənasız*" sözü də vardır (bax: OL). Lakin deyək ki, *qeyzli-qeyzli, kinayəli-kinayəli, şübhəli-şübhəli...* kimi sözlərin *sız...* ilə işlənməsinə rast gəlmədik. Digər tərəfdən, *sız...* ilə təkrarlanan sözlərin də bəziləri *lı...* ilə təkrarlana bilmir. Məs.: *heysiz-heysiz* kimi (*heyli-heyli* sözü yoxdur).

v) *Q, k, ıq, ik, uq, ük* şəkilçisi ilə feillərdən düzələn sifətlər təkrarlanır: *boğuş-boğuş, böyük-böyük, artıq-artıq, qırıq-qırıq, yazıq-yazıq, yalaq-yalaq, yaltaq-yaltaq* (?), *yanıq-yanıq, yarıq-yarıq, yoluq-yoluq, kəsik-kəsik, kiçik, kiçik, çələk-çələk* (?), *seyrək-seyrək, sınıq-sınıq, əzik-əzik, sorqa-sorqa* (?), *toxtaq-toxtaq, uzaq-uzaq, ürkək-ürkək* (bax:OL).

Bu sözlərdən ancaq "*yanıq-yanıq*" sözü həm də "*yanıqlı-*

yamıqlı” şəklində təkrarlana bilər. Ehtimal ki, bunun səbəbi həmin “*yamıq*” sözünün substantivləşmə bilməsidir (Məs.: *yamığın biri*).

Misallar: Cəmil *kəsik-kəsik* nəfəs alırdı (H.Mehdi); Qoça bir bax, buynuzları *buruq-buruq* (S.Vurğun); Baxır ona *soyuq-soyuq, naşı-naşı* (S.Vurğun); *Didik-didik* olmuş yarpaqlar yerə səpilmişdi (Y.V.Çəmənəminli); *Umsuq-umsuq* yatmışdıq (Ə.Vəliyev); *Boğuş-boğuş* öskürür (İ.Şıxlı); Şəmsi *sırtıq-sırtıq* qımışdı (H.Seyidbəyli); *Köyrək-köyrək* məktub yazırdı (V.Babanlı).

“*Sarsaq-sarsaq*” sözü bunlara oxşasa da, əslində “*sarsaq*” alınma sözdür. Habelə “*qoçaq-qoçaq*” sözü də bu bölgüyə aid edilə bilmir. “*Qoçaq*” sözünün kökü feil deyildir.

q) *Qın, kin, qun, kün, ğın, gin, qun, gün* şəkilçisi ilə feildən düzələn sifətlər təkrarlanır. Bu təkrarlar da addır. Ol-də yalnız bu sözlər vardır: *qəmgin-qəmgin, yorğun-yorğun, küskün-küskün, çaşqın-çaşqın, süzgün-süzgün*.

Coşqun-coşqun nəğmələrin gözəldir (M.Dilbazi).

ğ) *Ma-mə* şəkilçisi ilə feildən düzələn sifətlər təkrarlanır: *Seçmə-seçmə, eşmə-eşmə, deşmə-deşmə, qiymə-qiymə, dərmə-dərmə, kəsmə-kəsmə*.

Nəbinin bıqları *eşmə-eşmədir*. Papağı güllədən *deşmə-deşmədir* (Mahnıdan).

d) *Ar, ər* şəkilçisi ilə feildən düzələn sifətlər təkrarlanır: *qaynar-qaynar, yanar-yanar*.

Yenə məni *yanar-yanar* odlara; Dağılmış odlara saldı sevgilim (SM); Şorbaları *qaynar-qaynar* başına tök (Ə.Vəliyev).

e) *Ru, ri* şəkilçisi ilə feildən düzələn sifətlər təkrarlanır: *əyri-əyri, yumru-yumru*.

ə) Kiçiltmə bildirən *ca, cə* şəkilçisi bir sıra sifətlərə qoşulmaqla bu sifətlər təkrarlanır: *balaca-balaca, yenicə-yenicə, xırdaca-xırdaca* (bax:OL).

Moin dəxi *qaraca-qaraca* birələr dilədi (DQ).

Göstərilən “*balaca-balaca*” sözü müasir ədəbi-bədii dildə

danışıq dilinin təsiri ilə daha çox “*bala-bala*” şəklində işlədilməkdədir.

...*Bala-bala* xırıd eləyirlər (“Kirpi”); *Bala-bala* söhbət edirdilər (C.Gözəlov); Axıradək *bala-bala*; Bizlə vurdu meşəbəyi (H.Hüseynzadə); Pulu indi “*bala-bala*” xərcəyir (C.Hüseynov).

Daha bir sıra sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn düzəltmə sifətlər təkrar oluna bilər. Lakin əsas şəkilçilər bu yuxarıda qeyd olunanlardır. Qalanları bir və ya iki sözdə özünü göstərir. Məs.: *Dolamac-dolamac* yollar...(DQ)

Bir sıra sifətdüzəldici şəkilçilər (məs.: *lıq... çt... kt... və s.*) vasitəsilə əmələ gələn sifətlər təkrarlana bilmir. Habelə bəzi feildən düzələn sifətlər təkrarlandığı halda, feili sifətlər təkrarlana bilmir.¹

Sifətlərin tək və təkrar formaları müəyyən xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir:

1) Tək sifətlərin əksəriyyəti substantivləşə bilər, təkrarlar isə yox.

2) Tək sifətlər məhz substantivləşə bildiyi üçün ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri kimi işləməyə bilər ki, bu cəhəti də təkrarlarda görmürük.

3) Tək sifətlər dərəcə əlamətlərini qəbul edir, təkrarlar isə yox.

4) Tək sifətlər şəkilçi qəbul edib təkrarlana bilər, təkrarlar isə yox.

5) Tək sifətlərə sözdüzəldici şəkilçilər qoşmaqla yeni nitq hissəsi əmələ gəlir, təkrarlarda isə bu mümkün deyildir.

6) Tək formada sifətlər müqayisə məqamından ismin çıxışlıq halını idarə edə bilər, təkrarlar isə yox. Bu cəhətdən aşağıdakı misal səhv hesab edilməlidir.

Axı, ay el, bizdən də *qədim-qədim* dədə-babamız deyib...

¹ Feili sifətlər tək-tək hallarda (yalnız substantivləşdikdə) təkrarlana bilər. Məs.: *Gələn-gələni* şil-küt elədi (“Koroğlu”); *Gələn-gələni* cavab ver (İ.Hüseynov).

(S.Rəhimov).

Nəhayət qeyd edək ki, sifətlərin tam təkrarından bəzən stilizasiya məqsədi ilə istifadə olunur. Məsələn, Onun (Nöqtələrovun) xəyalında onlarla *böyük-böyük* vəzifələr, *geniş-geniş* kabinetlər, *yekə-yekə* stollar, *yumşaq-yumşaq* kürsülər, *girdə-girdə* möhürlər, *gözəl-gözəl* qələmdanlar, *qəşəng-qəşəng* avtomaşınlar və nəhayət, *xırda-xırda* adamlar canlandı (S.Dağlı).

“Советская тюркология”, 1971, № 3, стр. 113-117.

М.АДИЛОВ, З.САДЫХОВ

ОБ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АНТРОПОНИМИИ

Как известно, в антропонимии находят косвенное отображение исторический путь, пройденный народом, особенности его духовной культуры, склада ума, образа мыслей.

В народных сказаниях – дастанах, в том числе и в древнейшем письменном памятнике азербайджанского языка «Книге моего деда Коркута» (XI-XII века), постоянные имена даются детям не сразу при рождении, а после совершения ими подвига¹. Только тогда они получают право на ношение собственного имени². «В таких случаях новое, постоянное имя могло заменить старое, временное, данное в младенчестве»³.

По древнему обычаю у азербайджанцев имя новорожденному давалось почетными членами племени.

¹ См.: *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı, 1962, стр. 5.

² В современном азербайджанском языке выражения *ad gazanmaq* (доел.: заслужить имя), *ad almaq* получить имя, *ad çыхарmaq* сделать имя известным употребляются также в значении «получить известность, прославиться».

³ *В.М.Жирмунский*. Огузский героический эпос и «Книга Коркута». – «Книга моего деда Коркута». М.-Л., 1962, стр. 151.

Героям эпоса «Книга моего деда Коркута» имя дает старейшина племени Коркут. Например, после того как пятнадцатилетний сын Дерсе-хана ударом кулака убивает быка, дед Коркут, обращаясь к отцу молодого героя, говорит:

«О Дерсе-хан!.. Этот юноша сражался на белом ристалище Баюндур-хана, убил быка; пусть имя твоего сына будет Богач» (Слово *богач*/*бугач* происходит от *буга* и означает «бычок»).

Древние азербайджанцы в детстве носили одно имя, в молодости – другое, и вполне вероятно, что в старости – третье. Это соответствует особенностям древнетюркской ономастики, отмеченным Л.Н.Гумилевым: «Тюрки не носили одного и того же имени от рождения до смерти, как европейцы. Имя тюрка всегда указывало на его положение в обществе. Мальчиком он имел кличку, юношей – чин, мужем – титул, а если это был хан – то титул менялся, согласно удельно-лестничной системе»¹.

До XII века, да и много позднее арабская ономастика не оказывала сколько-нибудь существенного влияния на систему азербайджанских имен собственных.

Правда, в «Книге моего деда Коркута» огузы являются мусульманами, они ведут войны с «гяурами» (неверующими); там часто упоминаются имена пророка Мухаммеда, его сподвижников и последователей (Осман, Али, Хасан, Хусейн). Однако все эти имена не имеют прямой связи с общей идеей и содержанием дастанов. Герои эпоса носят имена восходящие к доисламскому кочевому образу жизни огузов.

В средние века благодаря усилиям мусульманского духовенства (мулл) приток арабских имен в азербайджанскую ономастику заметно усилился. И все же

¹ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. М., 1967, стр. 21.

арабские имена, особенно в первый период, среди местного населения распространялись очень медленно. Вот что пишет по этому поводу акад. В.А.Гордлевский:

«Официально огузы – мусульмане, но это внешняя оболочка, и долго еще у них сосуществовали два имени: новое, мусульманское, и старое, родовое имя, или прозвище. Сохраняя старое имя, огузы-мусульмане инстинктивно вспоминают народное наставление: «Брать чужое имя – значит уподобиться чужой нации». Двойное имя наблюдается даже у придворной или служилой верхушки (куда, конечно, ислам должен был глубже проникнуть). Например: Зияэддин Кара Арслан (начальник войскового арьергарда), Фахреддин Арслан Догмуш, Мубаризеддин Эртокуш...

У простых воинов власть старых имен, конечно, была еще сильнее»¹.

Двойные имена были и у таких известных исторических лиц, как Алаэддин Карасунгур (правитель Мараги – XIII в.), Шамседдин Турган (правитель Табриза – XIII в.), Ибрагим Янал (брат Тогрул-бека XII в.)².

В последующие века, по мере укрепления влияния ислама и при содействии духовенства, число арабских имен в азербайджанской ономастике увеличивается. Особенно часто использовались имена пророков и других святых: *Məhəmməd, Abdulla, Əli, Osman, Ömər, Əbubəkir, Həsən, Hüseyin, İsa, Musa, İbrahim, İsmayıl, Yaqub, Yusif, Yunis, Süleyman* и др.

Такие библейские имена, как Иисус (sa), Моисей (Musa), Авраам (İbrahim), Соломон (Süleyman), Иаков (Yaqub), Иосиф (Yusif), Ионис (Yunis) и так далее стали распространяться в Азербайджане в трансформированной арабами форме.

¹В.А.Гордлевский. Избранные сочинения, т. I. М., 1960, стр. 83-84.

²См.: *Ибн-эл-Эсир*. Эл-Камил-фит-тарих. Баку, 1959, стр. 135, 160, 170.

Широкими народными массами чужеродные (пусть даже «святые») имена воспринимались плохо. Об этом свидетельствуют имена многочисленных персонажей фольклора. В народных сказках явно преобладают имена, в основе которых лежат нарицательные слова азербайджанского языка.

В эпосе «Кероглы» (XVII в.) отсутствуют имена религиозного происхождения. Основу имен героев «Кероглы» в большинстве случаев составляют азербайджанские слова: *Koroğlu* «сын слепого» (*kor* «слепой», *opul* «сын», *u* – притяжательный аффикс третьего лица единственного числа), *Kürdoğlu* «сын курда», *Dəmirçi-oğlu* «сын кузнеца», *Tanritanımaz* «не признающий бога» (*tanrı* «бог», *tanımaz* «не признающий»), *Topdağdan* «разрушающий сборища (врага)», (*top* «сборище», «куча», *dağdan* «разрушающий»), *Bəlli Əhməd* «знаменитый, известный Ахмед», *Qaraxan* «черный хан», *Tellixanım* (*telli* «с челкой, с подрезанными на лбу волосами») и т.д.

Вместе с тем в азербайджанскую ономастику вошли и многие арабо-персидские имена, прижившиеся в ней и обогатившие ее. Это прежде всего имена, полностью подчинившиеся фонетико-морфологическим законам азербайджанского языка и поэтому почти не отличимые от исконно «своих» имен. К ним относятся: женские имена *Dilbər*, *Zivər*, *Sara*, *Sənəm*, *Nəzər*, *Yaqut*, *Əsmət*; мужские имена *Əkrəm*, *Camal*, *Cəlil*, *Hikmət*, *Lətif*, *Yunis*, *Mirzə* и др.

При наречении ребенка муллы обязательно прибавляли к азербайджанским именам имя какого-нибудь святого. Этим объясняется появление сложных имен, таких, как *Dursunəli* (*dursun* «пусть поживет»), *Əlibala*, *İsabala*, *Balahüseyn*, *Balaməmməd* (*bala* «дитя, ребенок, малыш»), *Hüseynqara* (*qara* «черный»).

Так формировалась модель сложных имен. Иногда оба компонента последних представляли собой заимствованные

имена. Например: *Əlihəsən, Məhəmmədəli, Əlimuxtar, Əliheydər, İbrahimxəlil, Məhəmmədhasən, Məmmədrəsul, Hacıəhməd, Heydərəli* и др.

Большие возможности для создания новых имен открывало соединение двух (и даже трех) полнозначных слов, а также перестановка компонентов сложных имен: *Daşdəmir – Dəmirdaş \\ Temurtaş, Ağabəy – Bəyağa, Ağəli – Əliağa, Ağahəsən – Həsənağa, Balabəy – Bəybala, Balamirzə – Mirzəbala, Bəydəmir – Dəmirbəy, Bəyməmməd – Məmmədbəy, Əhmədхан – Ханəhməd, Anaxanım – Ханımана, Bacıxanım – Ханımbacı, Qızana – Anaqız, Qızxanım – Ханımqız, Bibigül – Gülbibi, Nazxanım – Ханımnaz, Mirzəcan – Canmirzə* и т.п.

Часть собственных имен образуется на основе свободных словосочетаний. Переход описательного сочетания в имя – специфический словообразовательный процесс, характерный для ономастики. Например: *Şənhəyat* (*şən həyat* «радостная жизнь»), *Ataoğlan* (*atam oğlan* «мой отец мальчик»), *Qarabala* (*qara bala* «черный малыш»), *Böyükkəsi* (*böyük kişi* «большой мужчина»), *Qaraoğlan* (*qara oğlan* «черный парень»), *Qaryağdı* (*qar yarıdı* «снег шел»), *Ağgül* (*ağgül* «белый цветок»), *Dayandur* (*dayan dur* «остановись, стой»), *Almaxanım* (*alma xanım* «яблоко ханум»), *Anaqız* (*ana qız* «мать дочка»), *Balacabacı* (*balaca bacı* «младшая сестра»).

Преобразование словосочетания в сложное слово сопровождается фонетическими изменениями: обычно первый компонент сочетания теряет свое ударение (в азербайджанском языке место ударения в основном на последнем слоге слова), а гласные звуки видоизменяются соответственно закону сингармонизма.

В XIX-XX веках с ростом национального самосознания многие заимствованные азербайджанцами имена отвергаются и создаются новые, соответствующие духу языка и времени. В этом процессе значительную роль

сыграла передовая национальная интеллигенция. Имена многих героев произведений выдающихся драматургов Джафара Джаббарлы, Гусейна Джавида и других получили широкое распространение в пароде (*Gingiz, Sevil, Sevinc, Güllüş, Orxan, Toğrul, Dinməz* и др.).

Победа Советской власти в Азербайджане открыла новые перспективы в развитии ономастики.

Культурный подъем во всех областях духовной жизни, обучение на родном языке, развитие советской демократии и другие факторы дали мощный толчок к возникновению и распространению новых имен, более лаконичных, удобопроизносимых, гармоничных и благозвучных. Роль духовенства в наречении имен постепенно сошла на нет. Многие имена религиозного происхождения стали выходить из употребления.

Уменьшилось и количество сложных имен типа: *Ağacahangir, Hacınovruzəli, Qızanaxanım, Dürnisəhanım, Şiringülbanu* и др. Этот процесс связан также с повсеместным введением в Азербайджане фамилий, отсутствие которых прежде способствовало распространению сложных имен.

Большинство новых имен состоит из однокоренного нарицательного слова, в основном двусложного, например: *Azər, Azad, Bahar, Elçin, Tərlan, Sevər, Sevinc, Çiçək, Lalə, Uğur, Eldar, Elyaz, Elşad, Ötgün, Polad, İnci, İpək, Sönməz, Sürmə* и т.д.

Свобода выбора и стремление к оригинальности привела в ряде случаев к возникновению нелепых имен, таких, как *Traktor, Kukla, Knyaz, Çervon, Kombayn, Vayna, Kimsandjan* «носящий значок КИМ» и др.

Возникновение некоторых азербайджанских имен связано с народными традициями и обрядами, древними поверьями. Известную роль в этом играет и поэтическая фантазия народа. Остановимся на некоторых примерах:

Во многих семьях братьям и сёстрам даются

созвучные (*Fizzə, Fazil, Fəridə; Davud, Behbud, Mabud*) или рифмующиеся имена (*Oqtay, Surxay, Elxay; Xanlar, Canlar, Yanlar*).

В погоне за созвучностью имен своих детей родители выдумывают новые «слова», отсутствующие в лексическом составе языка (*Elxay* или *Yanlar*).

Иногда из начальных слогов имен отца (*Aydın*) и матери (*Gültəkin*) образуют новое имя для дочери (*Aygül*) «аналогично древнегерманским сложносокращенным собственным именам людей»¹.

Иногда при наречении ребенка исходят из принципа своеобразного табу. Так, например, мужчина 1930 года рождения был наречен явно «не советским» именем *Mülkədar* («помещик»). Оказывается, родители руководствовались желанием «обмануть злого духа; ведь он не возьмет неприятного».

В отдельных местностях (особенно в деревнях) все еще сохранились отголоски веры в магическую силу слова. То или иное имя как бы закрепляется за одной семьей, переходя из поколения в поколение.

В азербайджанском языке отсутствует грамматическая категория рода. Имена мужские и женские различаются в основном по традиции употребления. Существует немало общих имен – мужских и женских.

Вместе с тем некоторые заимствованные арабские имена сохраняют формальные показатели пола. Так, с помощью суффиксов *-ə, -iyə* образуются женские имена: *Həmid – Həmidə, Cəmil – Cəmilə, Azər – Azərə, Ramiz – Ramizə, Lətif – Lətifə, Xəlid – Xəlidə, Rəhim – Rəhimə, Sabir – Sabirə, Tahir – Tahirə, Fərid – Fəridə, Firuz – Firuzə, Həbib – Həbibə, Şəmsi – Şəmsiyə, Səfi – Səfiyə, Vəli – Vəliyə, Zəbi – Zəbiyə, Zəki – Zəkiyə, Zülfü – Zülfüyə, Lütfi – Lütfiyə* и др.

¹См.: «Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. (Тезисы докладов)». М., 1962.

Исторически феодальные титулы *bəy*, *xan* и производные от них *bəyim*, *xanım* (также *banı*, *bikə*) в настоящее время употребляются в функции родо-половых маркеров: первые образуют мужские, вторые – женские имена.

Имена с прозрачной внутренней формой со временем теряют мотивировку. Вследствие различных фонетических законов образуются все новые и новые формы имен, которые функционируют в речи параллельно со своими первоосновами. Можно привести ряд примеров:

а) ассимиляция – *Dürnisə*||*Dürrişə*, *Şahqulu*||*Şaqqulu*, *Qəndan*||*Qənnan*; б) диссимиляция – *Zindanbəy*||*Zildanbəy*, *Qənimət*||*Qəlimət*, *Əqrar*||*Əlqar*; в) метатеза – *Zərintac*||*Zərnitac*, *Əsilbahar*||*Əslibahar*, *Gülmünaz*||*Gülmünaz*; г) диреза (и гаплогия) – *Tanrıverdi*||*Tarverdi*, *Kizikmirzə*||*Kizmirzə*, *Dadaşbala*||*Daşbala*; д) афрезис – *Əliağa*||*Əlağa*, *Əliabbas*||*Əlabbas*; е) эпентеза – *Nayib*||*Nayib*, *Şücaət*||*Şücaət*, *Faciş*||*Faciş* и др.

Особо следует отметить усеченные (уменьшительно-ласкательные) формы имен, порою резко расходящиеся с полными формами и образующие новые гнезда имен: *Ibrahim*||*İbi*||*İbiş*, *İsmayıl*||*İsmi*, *İsabala*||*İsab*, *Mehriban*||*Mehri*, *Dilşad*||*Diliş* и др.

Написание азербайджанских собственных имен не унифицировано. Часто встречаются орфографические параллели, среди которых очень трудно выделить основные варианты. Так, например, имя *Abdurəhman* можно написать (и так действительно пишут) в 24-х вариантах.

Как справедливо пишет А.В.Суперанская, «некоторым организующим началом для написания имен собственных является написание имен нарицательных, с которыми исторически связаны имена собственные»¹.

В передаче на русском языке азербайджанских

¹А.В.Суперанская. Имена собственные в чужой языковой среде. – В сб.: «Топонимастика и транскрипция». М. 1964, стр. 38.

собственных имен, содержащих специфические гласные (ә, ı, ь), наблюдается разнობой: передача их не унифицирована. Традиционно (а роль традиции в языке существенна) эти гласные передаются следующим образом:

звук [ә]: а) в начале слов – посредством букв *a, ə* (*Əli – Ali, Ənvər – Анвер*||*Энвер*); б) после согласных – посредством букв *a, e, я* (*Sətəd – Самед, Lalə – Лале, Nərgiz – Нярғиз*||*Нарғиз*);

звук [ı]: а) в начале слов – посредством букв *o, u* (*Цmər – Омар*||*Умар*); б) после согласных – посредством букв *e, o* (*Böyükağa – Бейюкага, Söhrab – Сохраб*);

звук [ь]: а) в начале слов – посредством *ı* (*Ülkər – Улькар*||*Улькер*); б) после согласных – посредством *y, ю, u* (*Müşfiq – Мушфик, Bülbül – Бюльбюль, Füzuli – Физули*).

Специфические согласные азербайджанского языка *ğ, p, h, c* традиционно передаются в русском языке следующим образом:

звук [ğ] – посредством *г* (*Gülnarə – Гюльнара*); звук [h] – посредством *г* (*Ağabəy – Агабек, Noqul – Ногул*); звук [h] – посредством *г, х* (*Həsən – Гасан*||*Хасан, Əhməd – Ахмед*); звук [c] – посредством *дж* (*Cavad – Джавад, Minc – Минадж*).

Вопросы азербайджанской ономастики в связи с общим подъемом речевой культуры приобрели в последнее время актуальное значение. Предстоит проделать огромную работу по сбору бытующих в народе имен, по их систематизации. Ждут своего разрешения и многие вопросы правописания, орфоэпии, передачи азербайджанских имен на русском языке и др.

О ДЕТСКИХ СЛОВАХ

Впервые в тюркологии обратил внимание на необходимость изучения детских слов в тюркских языках Н.И.Ашмарин. Он все мимемы разделил на четыре группы: 1) звуко-подражания; 2) подражания явлениям света и движения; 3) подражания явлениям, протекающим в живом организме; 4) подражания детям, или формы детского языка¹.

Присоединяясь к данной классификации мимем, Н.К.Дмитриев приводит ряд интересных примеров на детские слова турецкого языка *biwa, ğiği, hav hav, lololo, mini mini, ninne (nine), ninni*².

Прежде всего необходимо сделать различие между детскими словами и словами, образованными в результате подражания детскому лепету. Например, слова, отмеченные в нижеприведенных предложениях, являются подражанием звукам детского лепета, и поэтому не следует их считать детскими словами.

Söz kar etmir qoduğa; hey deyir **“inqa-inqa”** (S.Rüstəm); **“İnqa-inqa”** deyib sevinir ça+a (S.Vurğun); Körpə... **“qığ-qığ”** edərək gülümsəyir (M.İbrahimov).

Выделенные в этих примерах слова образованы подражанием взрослыми звукам детей, у которых еще не сложилась речевая деятельность и которые произносят соответствующие

¹Н.И.Ашмарин. Подражание в языках Среднего Поволжья, «Известия Азербайджанского государственного университета им. В.И.Ленина» (серия общественных наук), Баку, 1925, т. 2, 3

²Н. К. Д м и т р и е в. К изучению турецкой мимологии, Сб. «Строй тюркских языков», ИВД, М., 1952, стр. 59 и 84.

звуки произвольно и совершенно недифференцированно.

В сущности и детские слова не создаются каждый раз заново детьми. Взрослые хорошо знают по своему опыту, какие звуки легко и доступно произносятся детьми, и стараются в раннем возрасте привить им произношение подобных звуков. Эти звуки с ранних лет связываются с понятиями, близкими к детям¹. Поэтому, как отмечают исследователи, детские слова в своей сущности интернациональны².

Далее, большинство детских слов состоит из повторов. Приведем несколько примеров на одинарные формы детских слов в азербайджанском языке.

Tamaşa, diiş gəl qucuma(Q.Xəlilov);[Tapdıq] “*Dovşanın başını xix elə*” deyib atasının üzünə baxdı (Ə.Vəliyev); *Qıç elə mama-nı; Oyan dur gedək, dədən səni “tuşiyə” mindirəcək* (N.Nərimanov).

Известно, что аффикс **-ақ, -әк, -ıқ, -ік, -uқ, -ük** имеет первостепенное значение в образовании существительных от звукоподражательных и вокативных слов. С помощью этого аффикса образуются существительные и от детских слов. Например, детское слово *qıç* (повторная форма *qıç-qıç*) вместе с аффиксом **-ақ** составляет имя существительное *qıcaq* (объятия).

Синкретичное слово *qıç* употребляется и в значении глагола (*qıç – taq//qıcaqlataq*), и в значении существительного (*qıç – ıta//qıcaqıta*).

Аффикс **-ақ** образует существительное и от детского слова *qıç (elə)*. В некоторых диалектах азербайджанского языка в значении «кусать» употребляется *qıç (elə)* вместо *qıç (elə)*. Можно предполагать, что формы *ənc* и *qıç* имеют общий корень. Отсюда легко выявляется этимология слова *qıncıq//qan-*

¹ Еще М.Кашгари отметил, что словом *чиш-чиш* چش چش женщины обращаются к ребенку, чтобы он начал мочиться. См. М.Кашгарий, Туркий сузлар девони, Тошкент, 1960, т. I, стр. 319.

² А.М.Газов - Гинзберг. Был ли язык изобразителен в своих истоках? Изд-во «Наука», М., 1965, стр. 87.

şıq (кусающий, т.е. собака). Кстати, из словаря В.Г.Егорова становится ясным, что по этимологии слова *ганчыг* имеются в тюркологии и другие соображения¹. Анализируя слово *ançak* (щенок, собака) в чувашском языке, В.Г.Егоров констатирует, что происхождение этого слова не ясно. А.М.Щербак связывает это слово с тур. *эник, энчэк* (щенок, медвежонок, волчонок, вообще молодое хищное животное), а Вамбери со словом *эмчек* (сосун, т.е. детеныш, который еще сосет мать).

По нашему убеждению, слово *ançak//qançiq* образовано от синкретичного корня *әnc//qic//qinc*.

Слова детского языка выступают в речи в основном в повторных формах (См. вышеприведенные примеры из статьи Н.К.Дмитриева). Говоря о времени усвоения детьми слов с разным количеством слогов, А.Н.Гвоздев пишет следующее: «Первым слоем слов можно признать односложные (на-на, дай-дай, там-там) и двусложные, состоящие из повторения одного слога, причем, оба слога произносятся с одинаково сильным ударением»². Например, в следующих повторах компоненты имеют самостоятельные ударения.

- Ata **çim-çim** elədim (Ә.Насизадә); Toğrul “**çim-çim**” deyə-deyə anasının dalınca hamama qaçdı (Ә.Насизадә); [Uşaq:] **piş-piş** araldı (С.Гөзәлов); – Radio әмидеди, yatmaq vaxtıdır. Ana, **bay-bay** (Ә.Насизадә).

По значению все повторы синкретичны. Со временем в речи детей «появляются также двусложные слова с одним ударением»³. Подобные слова уже входят в лексический фонд языка. Например, слова *dədə* («отец»), *nənə* («бабушка»), *bəbə*

¹ См. В.Г.Егоров. Этимологический словарь чувашского языка, Чувашиздат, Чебоксары, 1964, стр. 29.

² А.Н.Гвоздев. Усвоение ребенком звуковой стороны русского языка, М-Л., 1948, стр. 15.

³ Там же.

(«дед»), *qaqa* («тятя»), *tama* («тетя»), *bibi* («тетя»), *bəbə* («младенец») в азербайджанском языке. Все эти слова имеют точную семантику. Но среди подобных детских слов порою встречаются и такие, для которых характерна неопределенность, неточность по значению. Напр.: *Hə, oğlum, qaqa istəyirsənmi?* (N.Nərimanov).

Вне текста и общей ситуации совершенно не ясно значение слова *qaqa*, так как этим комплексом звуков можно обозначать, например, и конфету, и яйцо, и вообще любую съедобную вещь. Любопытно, что слово *qaqa* в словаре Ш.Сами толкуется (*cocuq lisanında*), как *pislik* «прочность, негодность» (антоним *cici*).

Под влиянием русского языка в современном азербайджанском разговорном языке слово *qaqa/kaka* приобрело отрицательный оттенок.

По свидетельству Б.В.Миллера, понятие “*donuz ili*” — двенадцатый год тюркского животного цикла, по-персидски передается сочетанием *qaqa* или в этом сочетании имеется оттенок отрицательности.

Как отмечено выше, многие детские слова исследователями считаются международными словами (А.М.Газов-Гинзберг). Интернациональный характер этих слов связан с ограниченным выбором согласных в них. Ребенок старается выразить соответствующие понятия, прибегая к помощи согласных, простых и легких по артикуляции. Таковыми являются согласные носовые (*nənə, tətə, tama*), губные (*baba, bibi, papa, bəbə*), переднеязычные (*dədə, dayday*). Указанные согласные могут участвовать в формировании тождественных или близких по значению детских слов в разносистемных языках. И поэтому нет необходимости говорить о заимствовании той или другой лексической единицы.

Говоря о слове *dədə*, Г.Зарине-заде обращает внимание на следующее утверждение современного иранского лингвиста Мухаммеда Мугаддама: тюркское *dədə*, халаджское *tata*,

санскритское *tātā*, др.-греч. *tata*, латинское *tata*, английское *dad/dada* – все они имеют значение *ata* (отец). Г.Зарине-заде пишет по этому поводу: “Этот лингвист, отыскивая корни всех тюркских слов, в том числе и корень “*dādā*”, в персидском и индоевропейских языках, хочет доказать, что тюркские языки являются якобы диалектами персидского языка и родственны с ним. Между тем нельзя сделать подобный вывод, исходя из идентичности или сходства некоторых слов в разных языках”¹.

Последнее суждение верно в отношении мимем и в особенности детских слов. А.М.Газов-Гинзберг приводит ряд примеров, свидетельствующих о близости или идентичности повторных детских слов в разных языках и по форме и по семантике. Например, слово *bəbə* в детском языке, выражающее понятие «ребенок, дитя», имеет следующие формы в разных языках: в английском *bəbi* (*baby*), в арабском *babba(t)*, в аккадском *bab(u)*, *bibi*, *bebe*, *bibin(u)*, *biban(u)* и т.д.²

Азербайджанское слово *tətə* («материнская грудь») в латинском языке имеет соответствие *mamma*. В азербайджанском языке *cici* означает хорошенькую, красивую игрушку. Это же понятие выражается в формах *цџџџ*, *tata* в русском, *temme* в чувашском, *цџџџ* в марийском, *mätij* в татарском (Н.И.Ашмарин) языках.

Подвергая всестороннему анализу слово *çičäk* («цветок») и сравнивая его формы в разных тюркских языках, Н.И.Ашмарин приходит к выводу, что слово это вначале имело значение «что-то красивое, прелестное»³ (ср. чичи). Как единичные, так и повторные формы детских слов могут иметь переносное значение, употребляясь в более широких контекстах.

¹ H.Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1962, str. 303.

² См. А.М.Газов-Гинзберг. Был ли язык изобразителен в своих истоках? Изд-во «Наука», М., 1965, стр. 88-90.

³ Н.И.Ашмарин. Подражание в языках Среднего Поволжья, «Изв. Азгосуниверситета им В.И.Ленина» (серия общественных наук), Баку, 1925, т. 4-5, стр. 97-98.

...Ayda-ildə bir dəfəgəlib **dit** eləyib gedirsən (H.Seyidbəyli); Mən sən deyən **xoxlardan** deyiləm (M.İbrahimov); Mən **dar-dar** yeriyib... oturdum (Əfqan); Axundov ayaq açıb **dar-dar** etmək istəyən milli Azərbaycan burjuaziyasını mühakimə edirdi (Ə.Məmmədخانli).

От ограниченного числа повторных детских слов образуются новые производные слова с помощью словообразовательных аффиксов. Как указал Р.Рустамов, в некоторых диалектах азербайджанского языка из существительного *pəpə* (в языке детей – «хлеб») образуется глагол *pəpələmək/pepələmək*¹.

Аффикс *-ş*, со значением ласкательности и вокативности, присоединяется преимущественно к повторным формам детских слов. Напр. *pəpəş, tətəş, qaqaş, çiçiş, dadaş* (? – *dədə*), *nənəş (-im)*.

Наконец, и слово *ninnini* (охумаг) следует считать детским.

Вообще повторы являются характерными особенностями детских слов. Названия большинства детских игр в азербайджанском языке и его диалектах образуются повторением одного и того же существительного. Примеры: *ağac-ağac, at-at, daş-daş, qaz-qaz, qoz-qoz, qıy-qıy, evcik-evcik, qıt-qıt, qodu-qodu, quda-quda, mazi-mazi, maça-maça, mərə-mərə, kos-kos, gəlin-gəlin, turna-turna, sınıf-sınıf, üzük-üzük, xala-xala, xan-xan, səngər-səngər, pula-pula, dava-dava, qaraz-qaraz, qonaq-qonaq, bənövşə-bənövşə, cirim-cirim, şupı-şupı, tətə-tətə, moca-moca, ləp-ləp, lıq-lıq, mətə-mətə, küt-küt, baca-baca, oğru-oğru, düymə-düymə, qələm-qələm, çilik-çilik, gud-gud, qupa-qupa//qupba-qupba, qala-qala, loppuq-loppuq, cımur-cımur, yumurta-yumurta, təpik-təpik* и др.

¹ См. R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1965, стр. 60.

Таким образом, повторы очень близки детскому образу мышления. И не случайно то, что в поэтических и прозаических произведениях большое внимание уделяется использованию детских слов в разных целях. В одном рассказе Н.Нариманова описывается старик, который начал ребячиться и в связи с этим употреблять слова, вроде *baba, tata, qaqqa, lulu*.

Стихотворение М.А.Сабира, написанное для детей, состоит из 36 полустушиций, в каждом из которых первое слово повторяется. Например:

*Dəftər-dəftərxəbərlərin var,
Rəhbər-rəhbər əsərlərin var,
Mişkin-mişkin qələmlərində
Ahu-ahu nəzərlərin var¹.*

*Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их
с другими языками. Б., 1972, стр. 21-37.*

СИНТАКТИКО-КОНСТРУКТИВНЫЕ ПОВТОРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Синтаксические повторы в азербайджанском языке тесно связаны с общей структурой предложения. Все типы синтаксических повторов можно сгруппировать следующим образом: а) синтактико-конструктивные повторы, б) повторы с приложениями, в) повторы членов предложений.

В отличие от других типов, синтактико-конструктивные повторы образуют сочетания подчинительного порядка, компоненты входят между собой в подчинительные связи.

¹ См. М.Адилов. М.Ə.Сабирин бədii dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında bəzi qeydlər, jurn. «Azərbaycan»; 1962, № 5, стр. 146.

Целые конструкции, образуемые повторением одних и тех же слов, составляют вместе одну синтаксическую единицу, которая не расчленяется по законам синтаксиса современного языка: компоненты в отдельности не выступают в качестве членов предложения. Налицо лишь внутреннее членение. И поэтому подчиненный компонент мы называем внутренним членом¹ сочетания.

Повторы же, один из компонентов которых употребляется в функции внутреннего члена, называем повторами с внутренними членами.

Повторы с внутренними членами – это такие выражения, в которых одно и то же слово или его дериваты выступают и в подчиняющей, и в подчиненной функциях и которые появляются в языке в виде словосочетаний и предложений. Подчиненные компоненты выступают в функциях, внутренних объектов, определений, субъектов, обстоятельств (адъектов).

Повторы с внутренними членами образуют и по семантике одно целое и не расчленяются по смыслу.

Нерасчлененные словосочетания образуются в виде глагольных и именных повторов с внутренними членами.

В азербайджанском языкознании были предметом особого рассмотрения глагольные повторы, состоящие из сочетания глагола со своим, (внутренним) объектом². Внутренние объекты выступают в следующих формах:

а) в номинативной форме (глаголы – производные); iş iş-ləmək «работу работать» (работать), uxiuixulamaq «сон заснуть» (заснуть), ütüütüləmək «утюг утюжить» (утюжить);

¹ Вообще термин «внутренний член» является не новым в азербайджанском языкознании. Обычно первые компоненты определительных словосочетаний второго и третьего типов называются «внутренним определением».

²V.Aslanov. Daxili obyektli fellər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər, "Dilçilik məcmuəsi", XIV c., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, B., 1960.

б) в форме отглагольного существительного с аффиксом **ış, iş, uş, üş**: *söyüş söymäk* «ругань ругать, брань бранить» (ругать, бранить), *yeriş yerimäk* «ходьбу «ходить» (ходить);

в) в форме отглагольного существительного с аффиксом **ım, im, um, üm**: *käsim käsmäk* «решение решать» (решать). В туркменском языке: *degim degmek* «разрешение разрешить» (разрешить);

г) в форме отглагольного существительного с аффиксом **aq, äk, iq, ik, uq, ük**: *buyuğuq buyuğmaq* «приказ приказать» (приказать), *diläk dilämäk* «желание желать» (желать);

д) в форме отглагольного существительного с аффиксом **gi, gi, gü, gü, qi, ki, qu, kü**: *hörgühögmäk* «плетение плести» (плести), *sevgi sevmäk* «любовь любить» (любить), *çalgi çalmaq* «метлу метать» (метать);

е) в форме отглагольного существительного с аффиксом **i, i, u, ü**: *yazi yazmaq* «письмо писать» (писать), *çäki çäkmäk* «вес вешать» (взвешивать); «вышивку вышивать» (вышивать). В словаре Ш.Сами *sağı sağmaq* «песни петь» (петь);

ж) в форме отглагольного существительного с аффиксом **ma, mä**: *qoşma qoşmaq* «сочинение сочинять» (сочинять), *geymä geymäk* «одежду одевать» (одеваться);

з) в форме субстантивированного инфинитива: *gülmäk gülür* «смех смеется» (смеется); *ağlamaq ağlayıq* «плач плачет» (плачет).

Здесь глаголы (вторые компоненты) выступают в спрягаемой форме.

Как легко убедиться на приведенных примерах, части высказывания, несущие избыточную, несущественную для сообщаемого информацию, и есть внутренние объекты. Вторые компоненты являются глаголами с конкретной семантикой, которые не полностью абстрагированы; и чтобы конкретность не привела к неопределенности в языке, эти глаголы сочетаясь с однокоренными существительными, образуют единицы с более или менее абстрактным значением.

Первый компонент сочетания *ov ovlamaq* «охоту охотиться» (охотиться) употреблен в общем и неопределенном значении. При замещении этого компонента словами с точной семантикой ликвидируется прежняя неопределенность, целое сочетание уточняется по смыслу. Ср. Гуш (ау, сеуган...) *ovlamaq*.

Здесь встает вопрос о произвольности языкового знака и его мотивированности. Тезис произвольности знака не отрицает и не упраздняет принципа мотивированности. Называя знаком соединение, единство понятия с акустическим образом, Соссюр указывал, что языковой знак может быть произвольным и по отношению к понятию (означаемому) и по отношению к акустическому образу (означающему)¹. Развивая и уточняя мысли своего учителя, Ш.Балли выдвинул положение об ассоциативном поле. Каждое слово в языке имеет с другими словами в той или иной степени скрытые связи. Назвав это явление «имплицитным мотивированием», Балли указал, что при большой мотивированности знаков внимание сосредотачивается на внутренней стороне их, и в результате уменьшается количество и значение внешних ассоциаций. Сущность полностью мотивированного знака состоит в том, что он имеет лишь одну необходимую внутреннюю ассоциацию. Сущность же полностью произвольного знака заключается в том, что он имеет возможность мысленно вступить со всеми другими знаками в факультативной ассоциации. С грамматической точки зрения идеально мотивированный знак образует одну единую синтагму. Произвольный же знак может образовать бесконечное число сочетаний.

Особенность повторов, составляющих сочетание глагола с внутренним объектом (как и со всякими внутренними членами) состоит в том, что они имеют одну необходимую

¹ Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, стр. 128.

внутреннюю ассоциацию и образуют одну единую синтагму, например: *уамаq уамамаq* (уамаq «заплата, латка»; уамамаq «класть заплату»).

При замещении внутреннего объекта число ассоциации увеличивается, возникают условия для образования многих сочетаний с точной семантикой. *Paltar* (*ауаqqabi, kбунэк, şalvar...*) уамамаq «Класть заплату, чинить одежду (обувь, рубашку, брюки...)».

Повторы с внутренними членами получили в лингвистической литературе различные названия: «корневой повтор»¹, «мнимая тавтология» (В.В.Виноградов), «этимологическая фигура», «повторение основы слова в форме зависимого от нее члена предложения» (Е.И.Убрятова), «парономазия», «анноминация» и т.д.

Термин «парономазия» считается термином стилистическим² и создан о индоевропейском языкознании. И в самом деле, подобные повторы в индоевропейских языках сравнительно немногочисленны и носят стилистический характер.

В тюркских же языках, в том числе в азербайджанском, указанные повторы, обозначаемые термином парономазия, связаны именно со строением словосочетания и предложения, в широком смысле – со структурой языка.

К.Броккельман включает в парономазию повторы типа *hara getsəgetsin*. Что же здесь стилистического? Этот способ выражения совершенно нейтрален и имеет широкое распространение во всех стилях языка.

Напомним, что Броккельманн говорит также о глаголах с внутренним адъектом, внутренним атрибутом, внутренним

¹И.Р.Гальперин. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958. стр. 265.

²См. Ж.Марузо. Словарь лингвистических терминов. ИЛ, М., 1960, стр. 202.

субъектом и т.д., вообще группируя их в двенадцати разрядах¹, которые можно было бы дифференцировать на повторы лексические, синтаксические, эмоционально-стилистические и др.

Внутренние объекты составляют не только субстантивированные отглагольные существительные, но и субстантивированные причастные формы со следующими аффиксами:

а) Аффикс **dıq, dik, duq, dük**; *Könül gərək istədiyın istəyə* (Aşıq Ələsgər); *Mən onda gördüyümü görmüşəm* (M.İbrahimov).

Отмеченные сочетания, образованные повторением одних и тех же корней слов, не являются ни полностью лексическими, ни полностью морфологическими образованиями. Более правомерным представляется называть их «лексико-грамматическими» (А.М.Щербак) сочетаниями.

Повторы эти характеризуются эмоциональностью и неопределенностью, по функции и значению зависят от общего контекста высказывания. В составе их не дифференцированы по значению и грамматические элементы. В предложении *Köroğlu elə dediyini dedi* («Köroğlu») повтор не расчленяется на члены предложения, и в составе **de-di-y-i-ni** аффикс **-и-** не воспринимается как аффикс принадлежности третьего лица единственного числа. *Dediyini demək* есть специфический фразеологизм в значении «настаивать на своем», а не в значении «сказать свое сказанное».

С помощью разных грамматических признаков нерасчлененные повторы с неопределенными (неопределенность связана с эмоциональностью) значениями расчленяются и уточняются по смыслу. Так, словоизменительные аффиксы, присоединяясь к внутреннему объекту, как бы отторгают, отдаляют этот объект от «родного» глагола, и этим создается возможность его самостоятельности в составе

¹ Prof.Dr. Brockelmann. *Osttürkische Grammatik der islamischen litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden, 1954, стр. 368-371.

предложения. Например: Elbaşı indiya qədər **düşünmədiklərini düşündü** (S.Rəhimov).

При полной грамматикализации компоненты не зависят и по значению от контекста (нарушается мотивированность): они вполне самостоятельны.

б) Аффикс **ası, əsi**; Gəldi **geyəsisin geydi** (Dədə Qorqud), Gözəl qarıdan biz **eşidəsinə eşitmişik** (R.Əfəndiyev).

Когда внутренние компоненты вступают в грамматические связи с другими словами в предложении, выражения уточняются и по смыслу, приобретая определенность. Напр.:

Az zamanda qoyunların kəsiləsinə kəsdi, satılmasını satdı («Nağillər»).

в) Аффикс **malı, məli**; Bolu bəy **deməlisinə dedi, tapşırılmasını tapşırırdı** («Koroğlu»).

И в этих повторах наблюдаются разнообразные трансформы. Напр.: Nəyin var **aparmalı**, özü daşayıb **aparasıdır** (R.Rza).

г) Аффикс **acaq, əcək**; **Alacağını aldı, verəcəyini verdi** («Koroğlu»).

Внутренние объекты, выраженные субстантивированными причастными формами, в отличие от других, наблюдаются, в основном, в параллельных конструкциях, которые являются по отношению друг к другу синонимами или антонимами (лексическими или грамматическими).

В этих конструкциях внутренние объекты допускают только замещение их словами с точной семантикой, тогда как в сочетаниях, первые компоненты которых составляют отглагольные существительные, внутренние объекты могут быть и вовсе элиминированы:

Ср. Ot otlamaq – otlamaq; yeriş yerimək – yerimək. Но «Gördüyünü görmək» и «görmək» не адекватны друг другу.

Во всех указанных примерах внутренние объекты употреблены в винительном падеже, так как управляющие их

глаголы являются переходными. Следует отметить, что и непереходные глаголы могут иметь внутренние объекты, которые стоят в других падежах, составляя нерасчлененное косвенное дополнение. Напр.:

Yazmağına yazarıq («Kİrpi»), İnanmağına inanır (C.Cabbarlı).

Конструкции указанного типа иногда обозначаются терминами «повторный вид простого сказуемого, выраженного глаголом». Но сказуемые эти не обязательно связывать с глаголом, потому что и именные части: речи могут употребляться в той же функции:

Aşıq olmağına aşıqdır (Ü.Naçıbəyov); Aydınliğına ayındır (İ.Hüseynov).

Повтор служит для выделения, подчеркивания предикативного признака, выраженного вторым компонентом. Подобные сочетания нередко выступают в конструкциях с уступительным значением. Основываясь на этом, некоторые исследователи полагают, будто указанные повторы выражают понятие уступительности. Между тем, последнее выражается не повторением, а целой конструкцией, куда входят также рассматриваемые повторы.

Первые компоненты, выраженные глаголами, выступают с аффиксами *-mağa, -məyə//-mağına, -məyəinə//-masına, -məsinə*, а если этот компонент является именем, то с аффиксом *-ına, inə, -ına, -inə*. Сл. *Oxumaq (-ına) oxuyar. Aşıqlıq (-ına) aşıqdır*.

Аффикс **ына...** в обоих случаях присоединяется к абстрактным формам: слов (инфинитивные формы глаголов, абстрактные формы имен).

Оба типа конструкции имеют и распространенные варианты. Ср.. Ср. *Oxumağına qalsa (gəlsə, qalanda...) oxuyar*.

Между компонентами могут вклиниваться различные члены предложения, но это не влияет на цельность формы и значения сочетания.

Широко распространены в азербайджанском языке и повторы типа: *Hə olar, gedəndəgedərsiniz, içəri buyurun* (MirCə-

lal). Danişanda adam kimi daniş (S.Rəhman).

Первые компоненты здесь выражены в деепричастной форме глагола с аффиксом -анда, -эндә, но они по содержанию и функции не являются деепричастиями. Будучи внутренними обстоятельствами, эти компоненты служат для усиления значения основного компонента повтора, и их устранение из контекста не приводит к изменению смысла высказывания.

Часть подобных повторов не допускает каких-либо изменений: употребление обоих компонентов оказывается обязательным: *Olanda olur. Gətirməyəndəgətirmir.*

Приобретая характер фразеологического сочетания, эти повторы выражают общие суждения.

Нерасчлененные внутренние обстоятельства могут быть и дистантными, когда основные компоненты повтора уточняются теми или иными *Nəg çörək yeyəndə elə bil ki, zəhrimar yeyirəm* (C.Cabbarlı).

Первые компоненты обычно являются внутренними обстоятельствами времени. Однако, имеются и такие повторы, первые компоненты которых выступают в роли внутренних обстоятельств меры и степени: *O ki, güc vurmah idi, vurdular* («Koroğlu»). *O ki, olmahydı oldu saqqalə* (Q.B.Zakir).

Внутренние члены могут иметь место не только в глагольных, но и именных сочетаниях. Последние в семантическом отношении образуют несколько групп, одна из которых связана с понятием времени. Сюда входят:

а) Внутреннее определение.

Qışın qış çilləsində. *Göyərçin əl çəkmək istəmir* (S.Rəhimov).

«Qışın... çilləsi» есть определительное словосочетание третьего типа. Интерпозиционное слово «гыш» служит для усиления значения. При устранении внутреннего определения «гыш» снимается и оттенок интенсивности целого.

Повторы с внутренними членами являются фактами, свидетельствующими о специфических особенностях азербайджанского языка, где сочетания с внутренними

определениями типа *bu günkügündә* очень распространены: это факты языка (а не речи). Эквиваленты же их в русском языке (на сегодняшний день) обычно расцениваются, как тавтология (периссология).

б) Внутреннее дополнение.

Günlәrdә birgün. Günlәrinbirgünü. Günlәrdән bir gün.

Первые компоненты повторов в этих примерах можно исключить и в оставшихся сочетаниях «бир gün», «бир günü» неопределенное слово «бир» заменить словами с точной семантикой.

Безболезненное отсечение первых (внутренних) компонентов возможно и в сочетаниях типа *Günün günorta vaxtı: gündüzün gündüz çağı; gün günorta çağı* и т.д. Включения интерпозиционных слов между компонентами не наблюдается. И наоборот, при употреблении слов между компонентами мы уже не можем говорить о повторах с внутренними членами.

Günümә bir gün qalınça intiqam alacağam (Ç.Çabbarlı).

Компоненты повторов с внутренними членами должны выступать в одном и том же значении. Между тем в приведенном примере первый компонент употреблен не в прямом (*gün* – день), а переносном значении (*ömür, həyat* – жизнь, век). Значит, компоненты употреблены в разных значениях, а потому здесь отсутствует внутренний член. Этим же обусловлена и возможность лишь замещения первого компонента синонимами, но отнюдь не опущения его.

в) Внутреннее обстоятельство.

Günü bugün. Günü ogündән.

И здесь внутренние члены (первые компоненты) повторов имеют значение интенсивности.

г) Внутреннее подлежащее.

Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava (S.Rüstәм). Vaxt o vaxt olur ki, uşaqlar böyüürlәр (Ә.Sabir).

В отличие от других внутренних членов внутренние подлежащие выступают лишь в предложениях.

Вторая подгруппа повторных (именных) сочетаний с внутренними членами связана с понятием места.

Göz göz yerində, qaşı qaş yerində xəlq olunub (Ordubadi)

Qulluq qulluq yerində dolanmaq da dolanmaq yerində (S.Rəhimov).

Об эквивалентах этих повторов в русском языке, типа «служба службой» (qulluq qulluq yerində), Н.Ю.Шведова пишет следующее: «Предложения данного типа нечленимы; выделение членов предложения по традиционной схеме здесь не может быть осуществлено. Значение конструкции – подчеркнутое утверждение наличия предикативного признака, выявляющегося самостоятельно и независимо от других»¹.

Внутренние члены (вторые компоненты) в этих повторах обязательны и лишь замещаются местоимением «öz» (свой). Qulluq qulluq yerində – qulluq öz yerində).

В речи подобные повторы подвергаются многочисленным изменениям, и связь разных трансформов с ядерными основами выявляется методом субституции.

Третья группа повторных сочетаний служит для выражения понятий, величины (количества) предмета и употребляется со словом «бор (рост, длина).

Bu boyda boynan gəlib nə dərs öyrədəçək (C.Cabbarlı). İndi o bu boyda boynan gəlib deyir... (C.Cabbarlı).

В этих примерах слово «boyda» можно и убрать. Тогда будет устранена образность (конкретность) в них, выраженная этими внутренними, членами. В сочетании «buboynan» передается тот же смысл, но в отличие от сочетания «bu boyda boynan» отсутствует образность.

Имеются разные трансформы и у этих повторов. Словосочетания (повторы) с внутренними членами нельзя расчленять ни синтаксически, не тем более морфологически, оставаясь в рамках грамматических понятий.

¹ Н.Ю.Шведова. Очерки по синтаксису русской разговорной речи, Изд-во АН СССР, М., 1960, стр. 56.

Как и нерасчлененные словосочетания, в азербайджанском языке широко представлены также нерасчлененные предложения, состоящие из повторов одних и тех же слов и подразделяющиеся на глагольные и именные.

Синтактико-конструктивные повторы, образующие словосочетания, характеризуются интенсивностью и неопределенностью значения; повторы, составляющие предложения, тоже неопределенны по значению и выражают категоричность.

Nər kim olsa da **qonaq qonaqdır** (S.Rəhimov). **Xanım xanımdır**, istər xan qızı olsun, istər kəndli (M.İbrahimov).

Подобные предложения неопределенны по значению и в сущности, являются тавтологией. И грамматически они нечленимы на подлежащее к сказуемое, так как компоненты не самостоятельны в составе целого.

Повторы, сводящиеся к нерасчлененным предложениям, составляют одну из характерных особенностей, оригинальных конструкций в синтаксической системе азербайджанского языка. И тем не менее они до сих пор специально не рассматривались в лингвистической литературе.

Впервые в азербайджанском языкознании М.П.Джангиров изложил свои взгляды на нерасчлененные предложения, отметив четыре их вида:

«При рассмотрении современного азербайджанского литературного языка, в особенности языка художественной литературы, встречаем такие слова и выражения, сочетания и обороты, которые, как и предложения, служат для выражения какой-нибудь мысли, но они не поддаются грамматическому членению... и остаются за пределами существующих правил, установленных современным азербайджанским языкознанием»¹.

¹ М.П.Джангиров. Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr. «Dilçilik məcmuəsi», Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutunun əsərləri. T. XVII. B., 1960, s. 27.

Вообще понятие член предложения является не столь уж ясным и простым. В последнее время языковеды пришли к такому единодушному заключению, что следует считать вполне нормальным явлением существования в языке нерасчлененных предложений, в которых выявить члены предложения оказывается совершенно невозможным¹.

И в русском языкознании лишь в последнее десятилетие начинают привлекать более пристальное внимание исследователей своими особенностями нерасчлененные предложения, которые ввиду неделимости на члены предложения резко отличаются как от двусоставных, так и односоставных предложений. Как правило, их причисляют к особому структурному типу предложений.

«Основной чертой, присущей данному типу предложений, в отличие от других, является то, что эти предложения предстают перед нами как синтаксически, структурно нерасчлененные и нечленимые; их нельзя назвать ни двусоставными, ни односоставными»².

По мнению В.Ф.Киприянова, следует отвести в синтаксисе особый раздел, посвященный характерным особенностям нечленимых предложений. Автор не без оснований предлагает разделить все предложения языка сперва по структурному признаку на нечленимые и членимые и лишь после этого членимые предложения классифицировать на двусоставные и односоставные³.

О нечленимых предложениях в русском языке имеются весьма ценные наблюдения и ряда других лингвистов-

¹ См.: И.А.Сизова. Что такое синтаксис. Изд. «Наука», М., 1966, стр. 35-36.

² Е.М.Галкина-Федорук. К.В.Горшкова, Н.М.Шанский. Современный русский язык (синтаксис), Учпедгиз, М., 1958, стр. 130.

³ В.Ф.Киприянов. Нечленимое предложение в русском языке как особый структурный тип простого предложения, «Русский язык в школе», 1961, № 5, стр. 60-63.

исследователей (Н.Ю.Шведовой, Д.Н. Шмелева и др.).

В азербайджанском языке параллельные предложения, состоящие из повторов, не расчленяются на члены предложения в современном понимании этого термина. Напр.: *Böyük böyükdür, kiçik-küçük*. «Старший есть старший, младший – младший».

Подобные повторы образуют в основном параллельные синтаксические единицы, в каждой из которых могут появляться разные трансформы. Ядерные составы этих трансформов обычно выступают в виде бессоюзных сложных предложений. Последний термин не является новым для тюркологии. О бессоюзных сложных предложениях в тюркских языках имеются весьма показательные суждения Г.А.Абдурахманова:

«Бессоюзные сложные предложения, – пишет автор, – были первоначальной формой сложных предложений и послужили основой для формирования сложносочиненных и сложноподчиненных конструкций современного языка. Вместе с тем бессоюзные сложные предложения продолжают, в свою очередь, развиваться»¹.

Следует напомнить, что иногда указывают на образование всех сложных предложений только в результате соединения простых предложений. Да и вопрос о том, каким образом происходит (конкретно) этот процесс, недостаточно выяснен. Между тем можно проследить способы и пути образования некоторых типов современных сложных предложений от бессоюзных сложных конструкций. При этом бросается в глаза обилие бессоюзных сложных предложений в древних памятниках. Г.А.Абдурахманов указывает, что в древности смысловые отношения в бессоюзных сложных предложениях «были выражены недостаточно четко и носили /в некоторой мере нерасчлененный характер. Части этих сложных

¹ Г.А.Абдурахманов. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка, Ташкент, 1960, стр. 17.

предложений обнаруживают известную смысловую и формально-грамматическую самостоятельность. Но с течением времени семантические отношения между ними проявляются более четко и дифференцируются»¹.

Вот некоторые признаки бессоюзных сложных предложений: а) в образовании их не принимают участие союзы; б) внутренние членения являются нечеткими; в) в них не завершилась семантическая дифференциация.

Исходя из этих признаков, мы считаем следующие типы предложений, состоящих из повторов одних и тех же лексических единиц, бессоюзными сложными предложениями: *Gedən getdi, gələn gəldi* «Уходящий ушел, проходящий пришел»; *Olar olar, olmaz olmaz* «Будет-будет, не будет-не будет (т.е. будь что будет)».

В бессоюзных сложных предложениях одна из параллельных конструкций может опускаться, или же предложение может осложняться новыми конструкциями. Все слова, относящиеся к знаменательным частям речи могут, повторяясь, образовать нечленимые предложения.

Çörək çörəkdir, su-su; ançaq min ağızda min çür dadır (R.Rza). Хлеб есть хлеб, вода-вода; но имеют разный вкус (имя существительное); **Nə fərqi var, Sibir Sibirdir** (O.Sarıvəlli). – Какая разница Сибирь есть Сибирь (имя существительное); **Gözəl gözəldir, çirkin çirkin** (Ə.Sadiq). Красивый есть красивый, некрасивый-некрасивый (имя прилагательное); **İki ikidir, sənə-heç bir də düşmür** (Из разговорного языка). – Двойка есть двойка, тебе же не причитается даже единицы (имя числительное); **Biz bizik, sən də sən!** Aldanma хауғ! (H.Cavid) – Мы – это мы, а ты есть ты! Не будь обманутым, нет! (местоимение); **ölmək ölməkdir, xırlılamaq nə deməkdir?** (поговорка) – Умирать – так умирать; к чему же хрипеть? (инфинитив).

¹ Г.А.Абдурахманов. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка, Ташкент, 1960, стр. 10.

Подобные повторы характерны только для имен. И глаголы повторяются только в именных формах. Поэтому в этих сочетаниях сказуемое образуется с помощью элементов; **idi, imiş, dir, dir, dur, dür** и вспомогательного глагола **olmaq** (в спрягаемой форме).

Вышеуказанные предложения, состоящие из повторов одного и того же слова, имеют неопределенное содержание. При уточнении этой неопределенности большую роль играют грамматические определители – аффиксы и слова (в основном, местоименные). Обычно первый компонент повтора уточняется при помощи аффиксов (*Sözümüz sözdür* – слово наше есть слово), а второй компонент – при помощи слов.

Здесь основная роль принадлежит местоимениям *o* (тот), **bu** (это), **belə** (так, такой, этак), **elə** (такой, так), **həmin** (этот самый), **haman** (тот самый), **necə** (какой), **nəcür** (как), **başqa** (другой), **aury** (иной) и т.д. Напр.: *Fəqət dağlar o dağlardır* (*S.Vurğun*) – «Но горы – те же горы»; *Daş haman daşdır, zaman başqa zamandır* (поговорка) – «Камень есть тот же самый камень, (только) время – (уже) другое время». В этой роли выступают не только местоимения, но и слова с конкретными значениями, причем конкретность зависит от контекста и ситуации. В предложении *At çox yaxşı atdır* («Koroğlu») – «Лошадь есть очень хорошая лошадь» и говорящим, и служащим совершенно ясно, о какой лошади идет речь. И поэтому можно прибавить к первому компоненту повтора разные уточнители, как-то: **bu, o həmin**, или же *gördüyümüz, haqqında danışdığımız* и др.

Другая же разновидность этих конструкций служит для выражения общих суждений и поэтому они лишены конкретности. Общие суждения, будучи семантически неопределенными, содержат в своих значениях и категоричность. Грамматический показатель их (явно или имплицитно) – частицы *yenə, yenə də* (все же).

Həyat həyatdır*yenə* (*H.Cavid*) – Жизнь есть все же жизнь;

Elm həmişə elmdir (С.Мəmmədquluzadə) – Наука всегда остается (все же) наукой.

Обычно подобные общие суждения носят характер пословиц, поговорок, афоризмов, сентенций. Они не связаны с конкретной ситуацией, и поэтому первый компонент повтора не поддается уточнению, т.е. всегда употребляется без определяемых слов (в номинативной форме).

При уточнении разными вспомогательными средствами первых компонентов цельная конструкция в имплицитной форме содержит также понятия *əsil*, *doğru*, *həqiqi*, *ciddi...* (настоящий, истинный, действительный, серьезный), которые в зависимости от определенных условий и ситуаций могут актуализироваться. С.Е.Малов, учитывавший это обстоятельство, при переводе следующих типов предложений в их состав включал слово «настоящий», которое лишь подразумевалось в оригинале, *L jəmā ilbolty, budun jəmā budun bolty* – государство стало (настоящим) государством, народ же стал (настоящим) народом¹.

Но актуализация имплицитных понятий происходит далеко не всегда. Здесь следует особо отметить специфику личных местоимений. Известно что личные местоимения не могут определяться, т.е. перед ними определяемые слова исключаются. Компоненты повторов, выраженные личными местоимениями, не употребляются дистантно:

Sən sən olsanheç vadə ona ana deməzsən (С.Мəmmədquluzadə) – Если был бы ты (настоящим), ты не назвал бы ее никогда матерью; **Biz bizik, sən də sən!** (H.Cavid). – Мы это мы, а ты это ты! **Sən sanma ki, oldur ol, mənəm mən** (Füzuli) – Ты не верь, что он – это он, а я – это я.

Местоимения играют очень важную роль в деле уточнения, дифференциации ряда грамматических

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. Изд. АН СССР, М.-Л., 1951, стр. 56 и 64.

(синтаксических) понятий. Но сами они не могут уточняться, вследствие чего имеют слабую семантическую и синтагматическую связь, по сравнению с другими основными частями речи.

Синтаксические повторы типа: *Qanun qanundur.* – Закон есть закон; *İlan ildir.* – Змея есть змея и т.д., выражают законченную мысль об объективных явлениях действительности и служат предложениями, из которых нельзя опустить ни одного компонента. Подобные предложения при употреблении в составе сложных синтаксических целых теряют свою самостоятельность по смыслу и функции, и даже интонации, и становятся частями целого. *İt itdi, hürən dəmdə tapır aşnani, yadı* (Q.B.Zakir) – («Уж на что) собака есть собака, (и то) когда она лает, узнает друга и недруга: **Quş quşdur, heç təyyarə də uça bilməz** – Птица есть птица, даже самолет (и то) не сможет пролететь.

В этих примерах легко можно опустить или заменить другими словами вторые компоненты повторов, ив силу этого их можно назвать «повторами с внутренними предикатами».

Повторы с внутренними предикатами имеют и непредикативные варианты:

Quş quşdur (-quş quşluğu ilə), o da uça bilməz. – Птица есть птица (-птица со своими птичьими способностями) и та не сможет пролететь; **Uşaq uşaqdır (-uşaq uşaqlığı ilə),** o da bunu deməzdi. — Ребенок есть ребенок (-ребенок со своим ребячеством), и тот не сказал бы этого.

Здесь формы *quşluq, uşaqlıq* являются абстрактными, их не следует считать лексическими единицами.

Как только компоненты нерасчленимых предложений типа *Böyük böyükdür* подвергаются синтагматическим или парадигматическим (или же синтагматико-парадигматическим) изменениям, целое выражение тут же расчленивается на члены предложения:

Uşağan uşaq deyiblər, böyüyə böyük. Böyüyü böyük bilmir,

kiçiyin kiçik. Böüyün böyük yerivar, kiçiyin kiçik.

Первые компоненты повторов при склонении (böüyü böüyü, böüyün...) выступают в роли независимых членов предложений.

Здесь при постоянных схемах лексическое наполнение меняется в зависимости от конкретной ситуации, предмета мысли. Только схема является устойчивой, т.е. не создается каждый раз заново.

Оба компонента могут уточняться при помощи определительных слов, принимая форму разных видов определительных словосочетаний:

Bu kitab yaxşı kitabdır (M.S.Ordubadi). Эта книга – хорошая книга; Əsrimizəmir əsridir (C.Cabbarlı). – Наш век есть железный век;

Таким образом, компоненты тавтологических повторов, выражающие неопределенность, при уточнении грамматическими элементами служат для выражения точных, ясных мыслей.

В предложениях типа: Bu kitab yaxşı kitabdır – отсутствует многозначность, неопределенность. Очень важно сохранение смысловой цельности и точности при их грамматическом анализе.

Впервые в азербайджанском языкознании на синтаксический разбор подобных предложений обратил внимание Р.Рустамов. По мнению Р.Рустамова, в предложениях типа: Bu kitab yaxşı kitabdır компоненты повторов являются членами предложения не в отдельности, а в сочетании со своими определениями. В этом примере yaxşı kitabdır есть сказуемое, а bu kitab – подлежащее¹.

Нечленимые повторы (**kitab kitabdır**) при утвердительных предложениях выражают категоричность и неопределенность. Но слова здесь употребляются

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə (sintaksis), Azərb. SSREAnəşr., B., 1959, стр. 76 и 116.

преимущественно в своих основных значениях. При отрицательных же конструкциях слова получают образный, субъективный оттенок: **Uşaq uşaq deyil, od paçasıdır.** – Ребенок (этот) – не ребенок, а кусок огня (не ребенок, а огонь).

Подобные повторы с логической точки зрения являются «ошибочными» тавтологиями, основное в них – эмоциональность, образность. Здесь мы наблюдаем возможность образования переносных значений слов. В предложении. **Xanım adı xanım deyil, mələkdir** (M.İbrahimov). – «Ханум не обыкновенная ханум, (а) ангел», можно отбросить слова **xanım, adı, deyil.** Остающаяся часть (**xanım – mələkdir**) есть метафора.

Одна из разновидностей метафорических повторов образуется следующим путем: первый компонент, являясь внутренним членом предложения, вместе с частицей уподобления **kimi (tək** и др.) составляют одну синтагму, которую без ущерба для семантики можно изъять из целого.

Yağışımız olsaydı; yaz kimi yazımız, qış kimi qışımız olaydı (R.Rza); **Qış qış kimigəlidir, bahar bahar tək** (B.Vahabzadə).

Внутренние метафорические повторы встречаются и в древнетюркских памятниках. **Tän, rimär män, pida bolmış turk bilrä kaqan bu Ğgkä olurtım**¹. В переводе С.Е.Малова: Непобежденный, неборожденный (собств. «на небе» или «из неба возникший») тюркский каган я нынче сел (на царство)².

Если принять во внимание, что выражение **män, rimär män, pida** является повтором с внутренней метафорой, то лучше перевести сочетание не как «небоподобнын», а как «подобный небу»³.

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, Изд. АН СССР, М.-Л., 1951, стр. 27.

² Там же, стр. 33.

³ Эту мысль выдвинули В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Е.И.Убрятова. См.: Е.И.Убрятова. Усилительное повторение основы слова в форме

Отрицательная форма этих повторов образуется с помощью союзного слова **nə**.

Nə köhnə kimi köhnədir, nə də təzə kimi təzə (M.İbrahimov).

И здесь можно опустить внутренние метафорические повторы. При этом исчезнет и образность выражения: останется только логико-грамматический факт: **Nə köhnədir, nə təzə**.

Речь идет о повторении именных слов, куда входят и причастные формы глаголов. Последние с аффиксами **-an, -ən; -dıq, -dik, -duq, -dük; -ar, -ər, -ır, -ir, -ur, ür** выступают в роли первого компонента послелогов уподобления **kimi, tək, qədər**.

Örtür dəftəri, seyfin ağzınıörtən tək (R.Rza); **Bir zavallı ya acıyar kimi** özümə acıdım (M.İbrahimov).

Первые компоненты повторов со сравнительными значениями при необходимости могут расширяться, осложняться, уточняться пояснительными словами, в результате чего образуются развернутые сравнительные обороты, являющиеся обособленными членами предложений.

Мы разделяем точку зрения тех лингвистов, которые склонны относить обособленные сравнительные обороты к второстепенным членам предложения, а не к одному из видов неполных придаточных предложений¹.

Вместо терминов «сравнение», «сравнительный оборот» мы употребляем более общий термин – метафора. Метафоры в азербайджанском языке создаются не только лексическим, но и синтаксическим путем.

Благодаря наличию сравнительных частиц в рассматриваемых выражениях становится возможным опущение первых компонентов, которые при желании

зависимого от нее члена предложения в якутском языке, «Тюркологические исследования», изд. АН СССР, М.-Л., 1963, стр. 91.

¹ А.Д.Рудиев. Синтаксис осложненного предложения. Учпедгиз, М., 1959, стр. 79.

совершенно свободно могут актуализироваться: Например, укажем на «восстановление» следующих опущенных первых компонентов в предложениях (они взяты в скобки); (Sən **göstərdin** оуна (göstərən, **göstərdiyi, göstərir, göstərlər**) kimi hər insanın üzünü (S. Vurğun); ilan (**qabıq qoyan, qoyduğu...**) kimi **qabıq qoymuşuq** (İ.Əfəndiyev)).

Иногда отсутствие первого компонента повтора приводит к двусмысленности выражения. Предложение: Mən Qafqazi anam kimi sevirəm (M.İbrahimov) можно истолковать и понять двояко: а) anam sevən (sevdiyi) kimi «как любит моя мать», б) anamı sevən (sevdiyim) kimi «как люблю я свою мать».

Многозначность выражения весьма характерна для сравнительных оборотов с частицами kimi, tək, qədər. Так, из выражения Sənin kimi pis oxumur вытекает, с одной стороны, что ты учишься плохо (sənin kimi pis), с другой – что ты учишься неплохо (pis oxumur). Точные значения оборотов определяются интонацией и ситуацией.

Указанная особенность сравнительных оборотов в азербайджанском языке связана с агглютинативным строем последнего. Во флективных, языках развитие аффиксов склонения с точным значением парализует многозначность в выражениях. Например, выражение в русском языке «доить как корову» передается в азербайджанском в виде saǧmal inək kimi saǧmaq¹. А это последнее по общему структурному принципу можно воспринять двояко: а) слово «inək» – в именительном падеже; б) то же слово – в винительном падеже. Между тем в русском выражении окончание в словоформе «корову» совершенно однозначно указывает на падеж последнего. И это говорит о том, что точные значения и функции слов и выражений в азербайджанском языке определяются не морфологической формой их, как в русском языке, а контекстом, общей ситуацией.

¹ См.: Краткий русско-азербайджанский фразеологический словарь, Баку, 1964, стр. 49.

Употребление одного и того же синтаксического оборота в разных значениях, синтаксическая многозначность связана с внутренней структурой азербайджанского языка. Прослеживание этого вопроса также с точки зрения стилистики дает ценные результаты.

Далее. Как явствует из вышеизложенного, синтаксические метафоры обусловлены структурой языка. И поэтому считать метафоры плодом индивидуального творчества вообще не совсем точно и верно. Образование и возникновение в языке большинства метафор (и синтаксических, и лексических) связаны со структурой, и это вполне естественно. Метафоры иногда называют сокращенными сравнениями. О возникновении лексических метафор из синтаксических говорил еще Н.Г.Пауль. Действительно, в результате сокращения первых компонентов в указанных повторах синтаксические метафоры переходят в лексические. Ср. *İnək sağın kimi sağmaq* и *inək kimi sağmaq*.

Н.Г.Пауль объяснил образование лексических метафор указанным способом общей своей психологической концепцией и утверждал о преобладающей роли «личных интересов» в этом процессе¹. Между тем объяснение это – внелингвистического порядка. Возникновение метафорических значений в слове в азербайджанском языке связано с синтаксическим строем, специфическими повторами. Как мы видели, при опущении первого компонента повтора слово приобретает переносное значение.

Применяя метод трансформационного анализа, можно устанавливать в азербайджанском языке различные трансформы нерасчлененных ядерных предложений, типа *Kitab kitabdır*, которые состоят из повторов одного и того же слова. Вот некоторые трансформы указанного повтора: *Kitab kitaba oxşar*. *Kitab kitabdan fərqlənir*. *Kitabın kitabdan fərqi olar*. *Kitabdan*

¹ См.: Г.Пауль. Принципы история языка (русский перевод), М., 1960, стр. 102.

kitabı fərq olar. Bu kitabın qiyməti o kitabdan bahadır. Bu kitab ki, var, əvvəlki kitablara oxşamır.

Удаление от абстрактной (нулевой) формы, принятие грамматических аффиксов одного из компонентов или же обоих компонентов свидетельствует о том, что перед нами расчленимые синтаксические явления.

Иными словами, компоненты нерасчленимых повторов, подвергаясь парадигматическим изменениям, образуют новые типы связей и конструкций. Например, в предложении: *Alma almadır, nə fərqi var* компоненты повторной конструкции могут изменяться парадигматически: *Almadan almaya fərq yoxdur. Almanın almadan fərqi olmaz (yoxdur, nə fərqi? и т.д.)* в этих последних примерах мысль выражена гораздо точнее.

Употребление компонентов с аффиксами склонения в сущности связано с процессом уточнения, соответственно – абстрагирования.

Таким образом, каждый компонент нерасчленимых повторных конструкций типа «*Kitab kitabdır*» имеет возможность выступать в различных парадигмах. Часть этих парадигматических форм «окаменела», застыла в некоторых образованиях, часть приобрела синтаксическую свободу и охватывает многочисленные примеры, часть же развивалась до морфологической абстракции. Например, в зависимости от изменения лишь вторых компонентов так называемых нерасчленимых предложений, прослеживаются следующие особенности:

1. Дательный падеж (A A-ya).

Повторы в этой форме двузначны: часть несет синтаксическую функцию (грамматикализовалась) и расчленивается (*Dağ dağa rast gəlməz, adam adama rast gələr*), другая – приобрела лексический (фразеологический) характер, и поэтому нечленимы. *Üz üzəgəlmək. Kəllə kəlləyə gəlmək*.

2. Родительный падеж (A A-nın).

Повтор приобрел широкую синтаксическую функцию.

- Borclu borclunun saqlıgını istər.
3. Винительный падеж (A A-nı).
Характеризуется синтаксической природой (Kor koru tapar... Qonaq qonağı sevməz), но имеются и фразеологизированные формы (Göz gözü görmür).
4. Местный падеж (отсутствует).
5. Исходный падеж (A A-дан).

Создают и синтаксические и фразеологические обороты.
Üz üzdən utanar. Əl əldən hökm edər.

Подвергаясь парадигматическим изменениям, компоненты повторов изменяются и по функции, и по значению. По значению они определяются, конкретизируются. В результате последующего уточнения и абстрагирования синтаксические сочетания превращаются в повторные сложные слова (дванда) – лексические единицы. При этом наблюдается развитие значений от неопределенности к определенности, конкретности и далее – уточнению и абстракции (ведь каждое слово, в том числе и образованное повторением сложное слово, – «уже обобщает»), В этом процессе существенная роль принадлежит грамматическим аффиксам (склонения).

Аналогичный процесс наблюдается и в синтагматических изменениях компонентов нерасчлененных повторов. Так, один из трансформов ядерного предложения «А есть А» (Kitab kitabdır) составляет повторение следующего типа: At izi it izinə qarışmaz. Если отбросить в этом примере слова – уточнители, то остающаяся часть (iz izə qarışmaz) уже абстрагирована. В деле абстрагирования повторных комплексов большая роль принадлежит послелогам...

Итак, некоторые повторы в результате парадигматических и синтагматических изменений компонентов, абстрагируясь, становятся лексическими единицами и обычно включаются в словари: Üz-üzə. Göz-gözə. Əl-ələ. Baş-başa. С другой стороны, имеются и промежуточные случаи, когда лексические повторы не могут оторваться полностью от своих первооснов. В языке

как бы продолжают сосуществовать в параллельных координатах все следы развития мышления. И это делает необходимым изучение языка как системы.

Вспомним, что писал В.И.Ленин о диалектическом пути познания: от живого созерцания к абстрактному мышлению...» На примере повторов мы отчетливо видим эти стадии познания: Повторы с общими, неопределенными значениями с помощью грамматических средств расчленяются, конкретизируются, а эти последние, т.е. расчленимые повторы, развиваются в одно слово. А «всякое слово уже обобщает» (В.И.Ленин).

Системное изучение повторов так или иначе помогает выяснению целого ряда лингвистических проблем. Так, в уточнении смысла, содержания повторов важную роль играют местоимения, которые употребляются в языке именно в целях уточнения. Как отмечают исследователи, вообще возникновение местоимений в языке связано с абстракцией¹.

«Как известно, в синтаксическом исследовании теперь применяют» следующие три метода: 1) текстульный (textual), 2) нетекстульный (или исходящий из пояснения примером exemplificatory и 3) трансформационно-порождающий. Некоторые лингвисты полагают, что этот последний должен заменить другие методы лингвистического описания. Другие же считают, что все три метода совершенно закономерно сосуществуют в лингвистике, так как ими достигаются разные цели»².

Метод трансформационного анализа дает объективные критерии в деле различения соответствующих друг другу по

¹ К.Е.Майтинская. К происхождению местоименных слов в языках разных систем, ВЯ, 1966, № 1, стр. 15-25.

² Н.И.Серкова. О некоторых вопросах функциональной перспективы предложения в терминах «сверхфразовых единств»; ВЯ, 1967, № 3, стр. 94.

форме разных конструкций. По неполной теории З.С.Харриса и Н.Хомского анализ по трансформациям дает возможность определить «трансформационную историю» конструкций, имеющих очень разнообразные виды. Иными словами, ядерные предложения, изменяясь, развиваясь, образуют различные трансформы. Широко распространенные, многочисленные и разнообразные предложения в сущности возникли из ограниченного количества ядерных предложений (kernel sentences).

Несмотря на то, что эта теория не всегда оправдывает себя, велико его значение в системном изучении разнообразных конструкций, образующих «ряд». Взгляды на соотношения, взаимопереходы, происхождение друг от друга разных конструкций открывают верный путь в объективном различении синтаксических единиц и ценны в деле их структурно-семантической классификации¹.

В синтаксической структуре азербайджанского языка компоненты нечленяемых повторов с расчленением последних приобретают очень широкие и сложные парадигматические и синтагматические модели, цельное, компактное изучение которых дает представление о системности.

Именно при системном изучении выявляется роль таких категорий слов в языке, как местоимения, прилагательные, союзы, послелоги, вводные слова, которые не связаны с ядерными предложениями.

Все элементы в системе составляют диалектическое единство и неразрывность с другими элементами. И при системном изучении одних приходится иметь в виду и особенности других.

Характерным для структурного исследования является объяснение случайностей и исключений в системе, где место и функция каждого элемента определены строго и точно. Всякая

¹ Д.Н.Шмелев. О «связанных» синтаксических конструкциях в русском языке. ВЯ. 1960, № 5, стр. 47-48.

индивидуальная форма зависит от общих закономерностей и определяется ими.

«...Где на поверхности происходит игра случайности, там эта случайность всегда оказывается подчиненной внутренним, скрытым законам. Все дело лишь в том, чтобы открыть эти законы»¹.

Итак, нерасчлененные повторы, подвергаясь синтагматическим и парадигматическим изменениям, приобретают функцию расчлененных синтаксических единиц. И эти последние в свою очередь имеют особые, специфические пути развития в системе языка. Возьмем в качестве иллюстрации повторы, первый компонент которых употребляется в исходном, второй – в дательном падеже, с синтагматическими изменениями.

Bir könüldən min könülə əmisi qızına aşiq oldu (Nağillər).

При исключении определений (выраженных в данном случае числительными, а вообще – и местоимениями) компоненты повтора образуют вместе комплексы с более или менее абстрактными значениями. Если сочетание *bir könüldən min könülə* является специфическим фразеологизмом, присущим народно-разговорной речи, то в сочетании *көнүлдән кенүлз* отсутствует конкретность (и стилистическая замкнутость).

И это свидетельствует о том, что распространенные модели повторов выражают абстрактные понятия конкретно-описательным путем и со временем обобщаются, освобождаясь от «лишних» элементов. Таким образом, образуются новые, отличные от прежних, модели – сложные словообразовательные и формообразовательные модели. И не случайно то, что в словари азербайджанского языка включаются повторы типа *başdan-başa, dildən-dilə, əldən-ələ*.

Многое остается спорным в вопросах об отнесении подобных повторов к разряду лексических или грамматических

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. Избранные произведения, М., 1949, т. II, стр. 373.

единиц, об их орфографии и т.д. Отсутствует единый принцип и последовательность также при включении их в словари.

На основе тщательного и всестороннего изучения разнообразных особенностей указанных повторов, предлагается в определении их места в системе языка придерживаться дифференцированного подхода.

1. повторы слов со значением времени, как правило, не образуют новых лексических единиц: *Aydan aya. Axsamdan axşama.*

Отдельные примеры в результате лексико-семаитической изоляции становятся сложными словами: *Gündən günə.*

2. повторы слов по значениям места являются двужначными; часть этих повторов имеет лексические, другая часть – синтаксические особенности;

3. группа повторов выступает лишь в составе фразеологических сочетаний, образуя фразеологически связанные конструкции: *Dildən-dilə (düşmək). Haçandan-haçana/handan-hana (özünə gəlmək).*

4. некоторые повторы служат для интенсификации значения: *Geridən geriyə = lap geriyə (qalmaq). Yüksəkdən yüksəyə = ən yüksəyə.*

Обычно, говоря об усилительных формах имен прилагательных, указывают и на синтаксическое их образование, где определенное место занимают повторы типа *gözəldən gözəl, aşıqdan aşıq* и др. Употребление здесь компонентов – прилагательных с падежными аффиксами объясняется их субстантивированием. Повторением в лексическое содержание слов не вносятся сколько-нибудь качественных изменений. Процессу повторения подвергаются слова и в основных, и в переносных значениях. В целом же повторные конструкции имеют переносные значения, и поэтому представляются неточными с точки зрения предметно-реальных значений. Действительно, трудно представить, что может быть *əladan əla, pisdən pis* в номинативном значении.

При увеличении и усилении оттенков в значении имен прилагательных субъективно-индивидуальные значения в словах покрывают предметно-логические значения. Смысловая грань слова становится расплывчатой.

При желании между компонентами включаются разные слова усилители, среди которых привлекают внимание усилительные частицы *da//də, artıq, çox...*

Pisdən də pis. Əladan artıq əla.

Эмоциональная функция в повторяемых словах доминирует над коммуникативной, вследствие чего при употреблении подобных сочетаний в речи наблюдаются погрешности, разного рода ошибки.

Следует отметить, что подобные повторы не ограничиваются одними только существительными. Наши материалы показывают, что повторению могут подвергаться и существительные с качественным значением, и наречия, и модальные слова, и даже частицы. И всегда в этих повторах явно выступает содержание сравнения. Как одно из эффективных средств познания объективного мира, сравнение с древнейших времен свойственно человеческому мышлению. В противоположность абстрактным грамматическим категориям сравнение всегда конкретно. Лишь слова с конкретной семантикой могут иметь указанные виды повторов.

Как бы ни осложнялись, расширялись за счет интерпозиционных слов компоненты этих повторов, – они всегда составляют вместе функцию одного члена в предложении. В то же время наблюдаются случаи, когда компоненты имеют тенденцию к независимости.

Прервав связь с прежней моделью, каждый из компонентов начинает развиваться своим путем, образуя новые модели, отличные друг от друга. Из неопределенных, расплывчатых и образных повторов возникают точные и определенные абстрактные способы выражения.

"Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1972-ci il, 19 aprel, səh. 2.

ŞAGİRDLƏRİN ADLARINA DİQQƏT YETİRİN

Cəmiyyətimizdə müəllimlər əsas ziyalı qüvvə hesab olunur. İstər valideynlər ilə aparılan fərdi və ya kollektiv söhbətlərdə, istərsə də daha geniş auditoriyalarda, yığıncaqlarda müəllimlərin ad məsələsinə müdaxiləsi, uşaqlara ad vermə ilə əlaqədar dəyərli məsləhət və mülahizələri balacalarımızın adlarının kamilliyinə, gözəlliyinə səbəb ola bilər. Bu haqda yəqin ki, hər məktəbdə hər müəllimin cib dəftərində, hafızasında deyilməli, həll edilməli məsələlərə, radan qaldırılmalı nöqsanlar çoxdur. Həmin məsələ ilə əlaqədar müəllimlərin müntəzəm şəkildə rayon və respublika mətbuatında çıxış etmələrinə ehtiyac vardır.

Gizlətmək lazım deyildir ki, uşaqları ilk dəfə qeydə alan kənd sovetləri katibləri bəzən savadı etibarını ilə o qədər də kamil olmur. Azsavadlı və ya savadsız valideyn uşağın adı olan sözü təhrif edilmiş şəkildə tələffüz edərsə, bu sözü təhrif edilmiş şəkildə də rəsmi sənədə, uşağın doğum şəhadətnaməsinə daxil etmək olmaz. Uşağın adını savadsız valideyni səhv tələffüzə əsasən deyil, ədəbi dil normalarına müvafiq yazmaq lazımdır. Nə üçün?

Xalqımız, xalqımızın hər bir üzvü daha ictimai olmuşdur, hər kəs dövlət aparatında müəyyən mövqə tutur. Hər kəsin fərdi adı da rəsmi ədəbi dildə olmalıdır. Bunu belə ifadə etmək olar: xüsusi adlar fərdilikdən çıxıb ictimailəşmişdir, daha geniş ictimai funksiya kəsb etmişdir. Odur ki, adın ümumi ədəbi normalara müvafiq yazılmasına nail olmaq lazımdır. Aşağıdakı şəkildə müxtəlif variantlarda yazı ilə mübarizə aparılmalıdır: Bünyad, Binyad, Bünyat, Binyət; Rəfail, Rafail, Rafael, Rəvayel; Sarxan, Sərxan. Sarıxan, Saruxan; Teymur, Temur, Temir; Ziyət, Zinyət, Zinət; Ümid, Ümüd, Ümmid, Umud; Aişə, Ayişə, Aysa; Bədirə, Bədurə, Bətirə, Bətülə....

Belə misallar beş deyil, on deyil, yüzlərlədir. Adlarımızın vahid imla olmasına nail ola bilməmişik. Bu, savadsızlıq ilə əlaqədar olsa da, nəticədə bir çox çətinliklərə, bürokratik yazışmalara aparıb çıxarır. Bir sənəd alanda, işə girəndə, rəsmi sənədə yazılmalı olmadı. Adamlar tək birçə hərfin yerində olmaması üzündən nə qədər əziyyət çəkməli, müxtəlif idarələrə ayaq döyməli olurlar. Halbuki, əvvəlcədən ədəbi dildə savadlı yazılmış sənədlər belə artıq əziyyətə yol vermir.

Adların nizama salınmasında, onların düzgün və savadlı yazılışına nail olmaqda müəllimlərin, xüsusilə kənd müəllimlərinin çox böyük köməyi dəyə bilər. Uşaq ictimai həyat ilk addımı məktəb ilə əlaqədar atmış olur. Uşaq ilk dəfə məktəbdə əsil kollektivə düşür. Burada onun adı da fərdi-ailəvi xarakter daşımaqdan çevrilib ictimai əhəmiyyət kəsb edir. Bu adın effekti, estetik dəyəri burada yoxlanılır. Uşağı məktəbə qəbul edərkən, şagirdin adını ilk dəfə jurnala yazarkən bütün bunları nəzərə almaq və bununla əlaqədar ad işinə təsir göstərə bilmək gərəkdir. Övlad valideyn üçün əzizdir, şirindir. Füzuli “can cövhərinə bədəldir övlad” deyirdi. Bu əziz, şirin övlada hər valideyn öz şəxsi hissləri, fərdi zövqü, öz inkişaf dərəcəsi, öz qohumluq duyğuları və s. cəhətdən ad qoymağa çalışırdısa, müəllim, məktəb, cəmiyyət uşağa daha obyektiv yanaşır, adın fərdi-hissi deyil, obyektiv – ictimai keyfiyyət kəsb etməsinə çalışır. Balaca, cumbulu, cırdan vətəndaşa Cücüntü, Sərcə xanım, Papı, Quşdan, Vido, Vano, Kintes, Katı və s. ad verərkən düşünmək lazımdır ki, bu körpələr sabah ictimai həyata atılacaqlar, cəmiyyətdə müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışacaqlar. Onların adları çox zaman rəsmi vəzifələri ilə, ictimai həyatda tutduqları mövqe ilə əlaqələndiriləcəkdir. Və bu yerdə şəxsin adı onun vəzifəsi ilə uyuşmazsa, nə qədər əcaib vəziyyət yarana bilər. Məsələn, “nazir müavini Narkom danışır”, “Həkim Qəbiristan xəstə qəbul edir”, “yazıçı Qeybətın yeni əsəri”, “bəstəkar Xosi mükafat alıb”, “biz deputatımız Deputat yoldaşa səs verəcəyik” və s.

Demək istəyirik ki, hər bir söz kimi adı da konkret mətn

ilə əlaqədar cümlə tərkibində qiymətləndirmək, onun keyfiyyətini qiymətləndirmək mümkündür. Şəxsin adı ən müxtəlif hadisələrlə əlaqədar, ən müxtəlif sözlərin yanında işləyə bilər və bu ad hər bir şəraitə hazır olmalı, elmi dildə desək, mümkün qədər neytral olmalıdır.

Əslində şəxs adında məna axtarmaq doğru deyil. Xüsusi ad əşyanın əlamətini bildirmir, sadəcə adlandırır, həm də məfhum bildirir – obyektiv əşyanı beyində ümumiləşmiş tərzdə əks etdirir. Başqa sözlə, xüsusi ad yalnız fərqləndirmə məqsədi izləyirsə, ümumi adlar seçib-ayırır, fərqləndirir, həm də (eynincisli əşyaları ümumiləşdirir.

Lakin burası var ki, xalq xüsusi şəxs adlarını yalnız bir işarə, fərqləndirici funksiyaya malik bir rəmz hesab etmir. Adların estetik keyfiyyətlərinə də mühüm əhəmiyyət verir, onun gözəl səslənməsi, estetik cəhətdən müvafiq gəlməyən əşya adları ilə assosiasiya yaratmaması qayğısına qalır. Bizim xalqımız, xalqın qabaqcıl nümayəndələri ad məsələsinə həmişə ciddi yanaşmış, bu işə böyük əhəmiyyət vermişdir.

Uşaqlara ad seçərkən bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan xalqının şairinə təfəkkürə malik olduğunu deyirlər. Doğrudan da, uşaqdan tutmuş yaşlılara, qocalara qədər ha hamı qafiyəli danışmağa meyl göstərir və ya bunu xoşlayır. Ən adi söhbətlərdə bu qafiyəli nitqi görmək olar. (Vəli ilə Tellinin dialoqunu xatırlayın – “Kimsən? – Kilimçi!”). Bunu yadda saxlamaq, uşağa. Xüsusilə mənfi mənəli sözlərlə qafiyələşə bilən ad verməkdən çəkinmək lazımdır.

Xalqın yaradıcı fantaziyası, şairinə təxəyyülü ad yaratma işində özünü çox aydın tərzdə göstərir. Ailədə uşaqların adlarının həmahəng səslənməsi, bunların ilk və ya son səslərinin həmqafiyə olması xatirinə süni adlar düzəldilir. Məsələn, qardaşın biri “Rafiq” adlanırsa, ikincisinə “Radiq” adı verilir. “Mayor” adlı oğlanın qardaşı üçün “Sayor” adı seçilir. Ahəng, qafiyə əsas götürülür. Sözü mənə cəhətinə əhəmiyyət verilmir. “Xanlar” ilə “Canlar”ın üçüncü qardaşı “Yanlar” adlanır. Daha bir sıra ən

müxtəlif üsullardan istifadə etməklə yeni-yeni uydurma, qondarma adlar düzəldilir.

Adların bu cür uydurulmasının müxtəlif səbəbləri ola bilər. Burada əsas səbəb qədim ənənəyə müvafiq olaraq yeni adlar, mümkün qədər orijinal adlar tapmaq, işlətmək meylidir. Əslində bu əqidə uşağa mövcud olan, işlənən adların verilməməsi ilə əlaqədardır və bu əqidə qəbilə quruluşu və adətlərinin qalığından başqa bir şey deyildir. İnsanlar adı sirli, ilahi bir şey hesab edir, adı əşya ilə, şəxsin özü ilə eyniləşdiridilər. Müasir elm sübut etmişdir ki, ad ilə əşyanın heç bir daxili rəbitəsi yoxdur. Bunların əlaqəsi yalnız şərtidir. Qədimdə isə belə düşünürdülər. İnsanlar söz-ad ilə əşyanın bir vahid təşkil etdiyini güman edirdilər. Güman edirdilər ki, adı bilmək, şəxsin adına sahib olmaq – onun özünə sahib olmaqdır. Dastan və nağıllarda məğlub olan şəxs ölməyə razı olur, lakin adını düşməyə demir. Adın belə qorunması istər-istəməz hər adın yalnız bir şəxslə bağlanmasına səbəb olmuşdur. Qəbilədə eyni adı ikinci şəxsə vermək mümkün sayılmırdı. Nəticədə cəmiyyətdə ad qıtlığı, ad qəhətliyi meydana gəlmiş olurdu. Hətta indinin özündə də bir kənddə eyni adlı iki şəxsə az təsadüf edilir, şəxsin adının başqasına da verilməsi narazılığa səbəb olur.

Xüsusilə geridə qalmış xalqlar arasında belə qəhətlik, “ad aqlığı”, ad azlığı özünü çox göstərir. Hazırda uşaqlara verilən adların miqdarı müəyyən ictimai-psixoloji amillər ilə əlaqədar azalmaqdadır. Burada dövrün estetik normalarının təsiri də özünü göstərir. Məsələn, vaxtı ilə çox geniş yayılmış mürəkkəb adlardan (Zeynalabdin, Məmmədsadiq, Məmmədşükür, Tanrıverdi, Hacınovruzəli, Gülabnisə, Mirəstəxanım, Ünbülbanu və s.) bircəfəlik əl çəkilməmişdir. Adlarımızın ümumi siyahısını süni, qondarma sözlər, çoxhecalı, çoxmərtəbəli sözlər hesabına çoxaltmaq qayğısına qalmaqdansa, onların düzgün yazılışı, yığcamlığı, mənə gözəlliyi qayğısına qalmaq zəruridir. Uşağa müştərək ad – qohumlarda, kənddə olan adlardan verməkdə heç bir mənfi cəhət yoxdur. Əsas məsələ budur ki, yaxşı səslənən, mənəli ad olsun.

İndi adamları fərqləndirmə işində ad ilə yanaşı familiyanın da, ata adının da iştirak etdiyi bir zamanda müştərək adlar heç bir dolaşlıq törədə bilməz.

Valideynlər ilə müsahibədə müəllimlər bu məsələləri qaldırmalı, geniş izahat işi aparmalıdırlar. Kütləvi savadlanmanın geniş vüsət alması nəticəsində bir çox adam öz adının müasir, estetik normalara uyğun gəlmədiyini başa düşərək valideyn tərəfindən verilmiş adı dəyişdirməyə məcbur olur. Bu işdə nə qədər əziyyət çəkilir. Vaxt hədəf yerə itir, kağızlar korlanılır və s.

Mənasız və ya mənfi mənalı adlar da yeni adlarla əvəz edilir. Məsələn, Məstan (Azər), Şaplı (Şamil), Kəlvəli (Vüqar), Şarabani (Xanım), Dayandur (Nadir), Mövhumat (Vahidə), Dilənçi (Ramiz), Kitabulla (Kamil), Cəllad (Firidun), Pəsərək (Adil), Şoryeyən (Məhəmməd), Kukla (Gülsüm), Alman (Elman), Qızqayıt (Təranə), Səfiqulu (Tofiq), Əbdürrəhman (Yaşar) və s.

Bütün bunlar xalqın savadlandıqca, irəlilədikcə adlara münasibətində də bir dönüş yarandığını, adlara daha şüurlu şüurlu və qayğılı yanaşıldığını sübut edir. Bu işdə müəllimlərin, təbliğatın da çox böyük köməyi dəyə bilər.

“Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzeti, 1972, 30 dekabr, səh. 4

NİYƏ BELƏ DEYİLİR.

QIZIL ƏSR

Bu ifadə məcazi mənada – “xoşbəxt zaman, dərdsiz, ehtiyacsız həyat, gözəl dövrən” mənasında işlədilir.

Qədim insanların təsəvvürünə görə, dünya yaranandan bəri üç müxtəlif dövr keçirmişdir. Birinci dövr “qızıl əsr”, ikincisi “mis” əsri, üçüncüsü isə müasir dövr – “dəmir” əsri imiş. Sən dövr amansız dövrüdür. Halbuki ilk dövrdə – qızıl əsrdə insanlar dərdsiz-qəmsiz yaşayarmış, gözəl günlər keçirərmişlər. Guya o

zamanlar bədbəxtlik, müsibət, qanun, cinayət, qorxu, aclıq, müharibə yox imiş. Qədim yunan şairi Hesiod, Roma şairi Ovidi və bir çox başqaları bu dövrü çox tərənnüm etmişlər. Hesiod məşhur "İşlər və günlər" poemasında bu dövr haqqında belə yazmışdır: "Adamlar da allahlar kimi dərdsiz, kədərsiz və zəhmətsiz yaşayırdılar. Vaxtlarını kefdə-damaqda keçiridilər....Zəngin torpaq öz-özünə bol məhsul verirdi".

Keçmişin belə idealizə edilməsi qədim "Avesta"da da özünü göstərir. Burada deyilir ki, birinci insan və birinci hökmdar olan Yima bütün yer üzünə sahib idi. Onun dövründə insanlar həmişə gənc (həmişəcavan) qalır, ölümün nə olduğunu bilmirdilər, təbiətdə də əbədi, daimi bahar (həmişəbahar) var idi. Torpaq çox zəngin məhsul verirdi. Həyat sevinc və səadətdən ibarət idi. Lakin bu xoş günlərin nəhayəti, sonu gəlib çatdı. Əhrimən öz saxtası və qarı ilə insan səadətinə son vermiş oldu.

İbtidai insanı və qədim dövrü idealizə etmək, "keçən günə gün çatmadığını" söyləmək meyli elmdə də olmuşdur. XVIII əsrin məşhur filosofu Jan Jak Russo da ibtidai dövrü "qızıl əsr" adlandırmışdı.

Hətta indi də tək-tək hallarda bu və ya digər dövr haqqında "qızıl əsr" ifadəsinin işlədildiyinə təsadüf olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi, siyasi və ya publisistik yazılarda keçmiş dövrlərin "qızıl əsr" adlandırılması kökündən yanlışdır.

V.İ.Lenin hələ 1906-cı ildə "Aqrar məsələsi və Marksın tənqidçiləri" əsərində yazırdı: "Bizdən qabaq heç bir qızıl əsr olmamışdır və ibtidai insanlar yaşayışın çətinlikləri içərisində, təbiətlə mübarizənin çətinlikləri içərisində tamamilə boğulmuşlar".

“Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzeti, 1972-ci il, 17 aprel, səh 4.

NİYƏ BELƏ DEYİLİR

GÖZDƏN ƏSGİ ASMAQ

“Aldatmaq, kələk gəlmək, olmadığı şəkildə görünmək”. “Əsgü” yerinə “pərdə” də deyilir və əslində ifadə “pərdə” sözü-nün çoxmənalılığından törəmişdir. Düzlüyə, doğruluğa yüksək qiymət verən xalq bu mənfi mənalı ifadədə “pərdə”ni nisbətən mənfi çalarlı “əsgü” ilə əvəz etmişdir. Məlumdur ki, göz pərdəsi və pəncərə (qapı) pərdəsi müxtəlif məfhumlardır. Füzulinin aşı-ğıldakı beytində “pərdə” sözü ikinci mənadadır.

Pərdə çək çöhrəmə hicran gün ey qanlı irişk!

Ki, gözüm görməyə o məhliqadan qeyri!

“Gözünə pərdə çəkmək”, “gözünü pərdə örtmək” isə artıq məcazi mənada da dərk olunur. C.Cabbarlının Gülüşü deyir: “Sən yazıqsan, Sevil! Sən adamlara o qədər inanmısan ki, sənün gözlərini qara pərdə örtmüşdür, mən o pərdəni yırtmaq istəyirəm”.

Əslində həqiqi məna daşıyan “gözünü pərdə örtüb” ifadə-sindəki” pərdə” sözünün çoxmənalılığı nəticəsində ifadə məcazi-lik kəsb edə bilmişdir. Yalnız bundan sonra “əsgü” ilə sinonim ola bilmiş və onun tərəfindən sıxışdırılmışdır.

ƏCƏM OĞLU

Xüsusilə xalq dastanlarında çox işlədilən bu ifadə adətən özgə, yad, uzaq yerdən gələn adamları bildirir.

Bəzən də sadəcə “əcəm” şəklində işlədilir. Bu söz isə əslin-də “İran” və ya “İran əhli, iranlı” mənası daşıyır.

Qədim ərəb müəlliflərinin əsərlərində bütün ərəb olmayan ölkələrə və xalqlara “əcəm” deyilirdi.Ərəblər İrani fəth etdikdən

sonra bu ölkəyə “İraq – əcəmi” adı vermişdilər. Bu ifadəni bəzi tədqiqatçılar “danışa bilməyənlər (danışmayanlar) ölkəsi” kimi tərcümə edirlər. Başqa fikrə görə “əcəm” sözü “aydın danışmayan və ya pəltək” mənasına gəlir.

Yad dillərə belə münasibət başqa bir çox xalqlarda olmuşdur. Qədim yunanlar yunan olmayan və yunanca danışmayan xalqları “varvar” (tərcüməsi: pəltək) adlandırırdılar. Slavyan dillərində işlənən “nemes” sözü də ümumiyyətlə avropalıları ifadə edirdi və “pəltək” mənası verirdi.

ƏSƏBLƏRİ İLƏ OYNAMAQ

Bu və “Əsəbləri pozulmaq”, “Əsəbləri gərilmək, dartılmaq”, “Əsəbləri korlanmaq” kimi ifadələr musiqi ifadələrinə bənzəmirmi? Tarixdən məlumdur ki, çox-çox qədimlərdə simli musiqi alətləri mövcud olmuşdur. “Sim” isə latın dilində “Nervus” (əsəb) deməkdir. O zaman həkimlər bədəndə əsəblərin olduğunu müəyyən etmişdilər ki, bu əsəblər simə bənzəyirdi. Romalılar əsəbi elə belə də “sim” deyə adlandırırdılar. Bu vaxta qədər musiqi simləri ilə əlaqədar olan bir sıra ifadələr indi əsəblər ilə bağlanmış oldu. “Sarı simə keçmək” ifadəsi də bununla əlaqədardır. Yenə də bununla əlaqədardır ki, adətən əsəbi sim ilə yanaşı xatırladırlar, bunları bir-biri ilə müqayisə edirlər.

Başqa sözlə: əsəbiləşdirmək, acıqlandırmaq.

İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında deyilir: “Molla Sadığa elə gəldi ki...əsəbləri tarıma çəkilməmiş sim kimi dartılı olan Allahyar indi, hər şeyi ona danışandan sonra, uzun sürən bir xəstəliyin təqətdən saldığı adamın vəziyyətindədir”.

XALQ HİKMƏTİ VƏ HİKMƏTSİZ SÖZLƏR

Görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin “Afət” faciəsində çox savadsız və hiyləgər maarif müdiri Xandəmir məclisdə bir çıxışında deyir: “Amerika şairindən Lev Tolstoy deyir ki, “məhəbbət bir bəla şeydir, giriftar olmayan bilməz”.

Müəllif məclisdəkilərin bu qəribə sözlərə münasibətini göstərmək üçün remarkada yazır: (“Hər kəsdə bir qəhqəhə”). Xandəmirov bilir ki, bu dünyada Lev Tolstoy deyilən böyük bir şəxsiyyət var, lakin Tolstoyun kimliyini, haralı olduğunu bilmir. Xandəmirov bilir ki, dahilərin çox tutarlı, dəyərlı, mənalı ifadələri olur və bunlar çox tez məşhurlaşır; lakin bilmir ki, onun (Xandəmirovun) bilmədiklərini başqaları bilirlər və s.

Respublika qəzet və jurnallarında verilən yazılarda tez-tez atalar sözü və məsəllər işlədilir və yerinə düşəndə yazının bədii dəyərini artırır. Lakin bəzi hallarda hikmətli sözlər pərdəsi altında yalan “hikmətlər” də quraşdırılır. Müəlliflər “məsəl var”, “atalar demişkən”, “yaxşı deyiblər” və s. kimi ara sözlərinin köməyi ilə oxucunu inandırmaq istəyirlər ki, bu deyilənlər də atalar sözüdür, məsəldir və i.a.

Xalqımızın söz xəzinəsi çox zəngindir və bu xəzinəyə süni qurama ifadələr isnad etməyə lüzum yoxdur. Belə uydurmaçılıq-dansa həqiqi xalq incilərini toplayıb səliqəli şəkildə nəşr etmək lazımdır.

Mətbuatda tez-tez “Qədim məsəl var, dəyərlər dostunun ürəyinə yol tapmazdan əvvəl onun dilini öyrən”, “Məsəl var, dəyərlər, çox danışib az iş görməkdənsə, az danışib çox iş görmək lazımdır”, “Məsəl var, insan çətində sınınar”, “Biz atalardan bir misal da gətirmək istəyirik: tikilən qalır” kimi primitiv “hikmətlər” işlədilir.

Bunların nə üçün xalq ifadəsi olmadığını sübut edən elmi

dəlillər gətirmək, bu barədə geniş söhbət açmaq mümkündür. Hələlik isə sadəcə onu deyək ki, bütün göstərilən ifadələrin heç biri "Atalar sözləri" kitablarında təsbit edilməmişdir və xalq ifadələrini səciyyələndirən dil xüsusiyyətlərindən çox uzaqdır.

Xalqımızın folklor xəzinəsində qəzet və jurnal məqalələrində rast gəldiyim aşağıdakı tərzdə ifadələr yoxdur: "Belə bir məsəl var, deyərlər ki, dərđini başqası ilə bölüşəndə kədərini yarıbayarı azalır, fərəhini başqası ilə bölüşəndə isə xoşbəxtlik ikiqat artır", "Babaların goruna qurban olum, deyərlər ki, tez evlənmənlə tez ayrılan udar" və s.

Azərbaycan dilində belə zərb-məsəllər olduğuna da şübhə edirik: "İgidin yaraşığı təvazökarlıqdır", "Özünü böyük göstərmək istəyənlər – əsllində balacadır", "Əgər sən böyüksənsə, təvazökar ol".

Hər cür ifadəni ata-babaların ayağına yazmaq, "zərb-məsəl", "kəlam" hesab etmək yanlışdır. Bəzən yazırlar: "Çörək insanın ürəyidir, dirəyidir. Xalqın bu müdrik kəlamı..." Buradaca saxlamaq lazımdır. Doğrudanmı bu ifadə "kəlam" hesab ediləlidir? Bunun nəyi "müdrək" oldu? Müdrikiyin ölçüsü nədir? Çox asanlıqla belə ifadələr düzəldib quraşdırmaq mümkündür. Atalar sözləri, xalq ifadələri çox da asan düzəlmir, əsrlərin sınağından çıxmış olur.

Dilə, sözə hörmət gərəkdir. Bu hörmətin məzmununu dəbdəbəli, bəlağətli epitetləri dilin ünvanın düzməkdən ibarət deyil, bəlkə zəhmət çəkib onu öyrənməkdən ibarətdir. Hörmət – qayğı ilə, gərgin düşüncə ilə, axtarmaqla, yoxlamaqla əlaqədardır. Məqalə müəllifləri bu və ya digər ifadənin xalqa məxsus olub-olmadığını dəqiq öyrənməli, sonra işlətməlidirlər.

Yoxsa "Atalar deyiblər ki, kürü yeyən adam yüz il də yaşasa, gözlərinə eynək taxmaya bilər", "Məsəl var, qoca deyingən olar", "Atalarda gözəl bir məsəl var, deyərlər ki, gül dərmək istəsən, gərək əyiləsən" kimi qondarma sözlər düzməyə nə var ki?!

Bədii əsərlərdə xalq ifadələrini müəyyən məqsədlə dəyiş-

mək, yeniləşdirmək və dilçilərin dedikləri kimi, aktuallaşdırmaq nəinki mümkün, hətta zəruridir. Yalnız bu yolla ümumxalq ifadələrini sənətkar özünüküləşdirər, onlara müdaxilə etməklə yeni-yeni ifadə formalarının və ya variantlarının yaradılmasına xidmət edə bilər. Məna dolğunluğu atalar sözlərinin, xalq ifadələrinin başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Aşağıdakı misallarda isə bu məna dolğunluğu, zənginlik ona görə yoxdur ki, xalq ifadələri təhrif edilmişdir. “Azərbaycan atalar sözünün solmayan tərəvətini bir daha duyasan: “Qonaq – ev yiyəsinin ən böyük fərəhidir”, “Samvel dedi: – “Qonaq ev sahibinin gülüdür”, “Atalar: “El gözü meyardır”, demişlər”, “El gözü – tərəzidir”, deyiblər” və s.

Yazıcıların, söz sənətkarlarının əsərlərində belə qüsurlar olduqca azdır və ya heç yoxdur. Gündəlik mətbuat yazılarında isə bunlar çoxdur və diqqəti cəlb edir. Məsələn, qəzetlərdən birində yanaşı gələn iki çox kiçik məqalədən belə misallar gətirmək olar:

1. Yaxşı deyiblər ki, yolunu azan tez məhv olar.

2. Axı, bizdən böyüklər deyiblər ki, insan öz nəfəsini saxlasa da, elin ağzını saxlaya bilməz.

İndi geniş xalq kütlələrinin mətbuata cəlb edilməsi ilə yanaşı, onların yazılarına qarşı tələbkarlıq da artırılmalıdır. Bəzilərinin yazılarında belə ifadələr sağ-sola səpələnir. Guya kimin isə adına çıxdıqda sözün kəsəri artacaqmış, söz daha təsirli olacaqmış.

Bu hərc-mərcliyin bir səbəbi də elmi filoloji ədəbiyyatda atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər və s kimi anlayışların hələ də dəqiqləşdirilməməsi, xalq ifadələrini səciyyələndirən əlamətlərin elmi şəkildə üzə çıxarılmamasıdır. Bəzən də əksinə, elmi yazılarda xalq ifadələri daha artıq dolaşmış şəkildə izah edilir. Nəticədə mətbuat dilində həmin ifadələrə subyektiv yanaşma, onları ixtiyari qiymətləndirmə halları geniş yayılmış olur. Bir neçə misal göstərək:

“El arasında belə bir məsəl var: “Yaxşı danışmağı bacarmaq yaxşı fikirləşməyi bacarmaq deməkdir”, “Atalar yaxşı deyib ki, yol mədəniyyət nişanəsidir”, “Deyirlər, arzu arzudan doğur”, “İstedad gec-tez parlayır”...”

Ümumiyyətlə, yazı dilində (mətbuatda da, bədii əsrlərdə də) atalar sözlərini müstəqim şəkildə, birbaşa mətnə daxil edib işlətmək daha effektiv təsir oyadır. Bunların yanında əlavə, müşayiətedici sözlərin gəlməsinə əslində heç bir ehtiyac yoxdur.

Atalar sözlərinin, məsələlərinin möhkəm daxili (məzmunca) və xarici (formaca) qanunauyğunluqları vardır ki, həmin ifadələrin sabitliyini əsrlər boyu yaddaşlarda həkk olub qalmasını təmin etmişdir. Yoxsa hər bir ümumi və ya mücərrəd hökmü, mühakiməni atalar sözü hesab etsək, o zaman bu ifadələrin hüdudu silinmiş olar və ümumiyyətə atalar sözlərinə, məsələlərə ehtiyac qalmazdı.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
“Elmi əsərlər”, Dil və ədəbiyyat seriyası,
1972-ci il, №1, səh.22-26.*

“BİR” SÖZÜNÜN SİNTAKTİK TƏKRARI

Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrı sözlərin tarixi inkişafına, etimologiyasına¹ və qrammatik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına, leksik-semantik məzmununun² izahına müəyyən miqdarda məqalələr diqqəti cəlb edir.

Hər bir söz sistemin bir ünsürüdür və sistemi təşkil edən digər ünsürlər ilə mürəkkəb tellərlə bağlıdır. Odur ki, əslində

¹ Ə.Z.Abdullayev Azərbaycan dilində işlənən “ki” bağlayıcının mənşəyi haqqında. “Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri”, XVII c, 1963.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilində işlənən “gərək” sözü, onun mənə və vəzifələri. “Azərbaycan dili və biyyt tədrisi”, II buraxılış, 1959; M.P.Cahangirov. Müasir Azərbaycan dilində “yox” sözü və onun derivatları haqqında. “Dilçilik məcmuəsi”, X c., Bakı 1957.

tək-tək ünsürlərin tədqiqi sistemin bu və ya digər səciiyyəvi cəhətlərini üzə çıxara bilir.

“Bir” sözü ilə əlaqədar aparılan müşahidələrdən məlum olur ki, bu sözün hələ də bütün xüsusiyyətləri tam araşdırılmamış, müəyyənləşdirilməmişdir. Halbuki bu sözə həsr edilən bir neçə tədqiqat əsəri məlumdur.¹

“Bir” sözünün əlavəli təkrarlarda qüvvətləndirici ədat rolu oynaması nəticəsində dilimizdə şəkilcə üçüncü növ təyini söz birləşməsinə bənzəyən, fəqət məna və funksiyaca bu birləşmələrdən köklü şəkildə fərqlənən tərkiblər işlənir ki, bunların semantik və qrammatik fərqləri ətraflı işıqlandırılmışdır.² Habelə “bir” sözünün bağlayıcı kimi çıxış edə bilməsi də bağlayıcıların türk mənşəli olması baxımından maraqlıdır. Məs.: *Bu sözü bir dedin, bir də demə* (şifahi nitqdən); *Bir biz idik, bir düz idi, bir də yamaclar* (C.Cabbarlı); *Bir mən, bir sən, bir də Kür; bu ki, dünyaya dəyir* (M.Rahim).

Burada məqsədimiz “bir” sözünün dilçilikdə çox az araşdırılmış həmin vəzifələrini işıqlandırmaq deyildir. Bu sözün yalnız sintaktik təkrarı haqqında topladığımız materialları nəzərə çatdırmaqdır. Bunlar elə təkrarlardır ki, bütöv tərkibin ikinci komponenti həmişə nisbət şəkilçisi ilə işlənməli olur, yalnız ikinci tərəfin nisbət şəkilçisindən sonra ismin hal şəkilçiləri, yaxud eyni funksiyalı qoşmalar gələ bilər. Bu təkrarların əslində birinci tərəfləri də nisbət şəkilçisi qəbul etmiş olur.

Birinci komponentin “biri” şəklində işlənilməsi müasir dilimizdə daha çox şeir üslubunda özünü göstərir:

Biri-birinə bənzəyən yarpaq...(R.Rza); *Ağaclar pöhrələdi, Yarpağı ləçək-ləçək; biri-birindən gözəl; biri-birindən göyçək*

¹C.A.Соколов. Функционально-семантический анализ слово «бир» и его производных в турецком языке, сб. «Тюркская лексикология и лексикография», М., 1971, 282-290; R.Xəlilov. Azərbaycan dilində “bir” sözü və onun törəmələri haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1961№6.

²M.Adilov. Əlavəli təkrarlar, ADU-nun “Elmi əsərləri”, (dil və ədəbiyyat seriyası), 1968 №1.

(R.Rza); İrili-xırdalı dəmir külçələr; Nə zaman seçilməz *biri-birindən* (Qabil); gözləri *biri-birinə* sataşdı... (S.Əhmədov).

S.A.Sokolovun fikrincə, adətən bu təkrarların birinci tərəfləri “biri” şəklində olub, bu sözdəki üçüncü şəxs nisbət şəkilçisi atıla da bilər.¹ İzahlı lüğətdə birinci tərəfin “biri” şəklində olması qeyd edilmir.² Misallardan görüldüyü üzrə isə dilimizdə belə təkrarlar heç də az deyildir. Həm də göstərmək lazımdır ki, klassik dilimiz üçün birinci komponentin “biri” şəklində olması səciyyəvidir.

Biri-birini qovur keyiklər (Füzuli).

Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, “bir” sözünün təkrarı ilə adətən qarşılıq mənası meydana çıxır ki, bu da təbii ki, failin – subyektin cəm olması ilə şərtlənəcəkdir. “Bir” sözünün təkrarı işlənən cümlələrdə haqqında söhbət gedən varlıq (adətən mübtəda) hər hansı şəxsin cəmində çıxış edir. Aşağıda hər üç şəxsin cəminə aid misallar verilir:

1) Təkrar birinci şəxsin cəmi ilə əlaqədar olduğundan aşağıdakı misallarda ikinci tərəflər müvafiq nisbət şəkilçiləri ilə işlənmişdir.

Biz *bir-birimizin* barmağından qan sorub qardaş olduq (Ə.Əylisli); *Bir-birimizlə* bərk dostlaşdıq (B.Talıblı); Bax, yənə...*bir-birimizə* rast gəlirik (H.Mehdi); Ölüm...*bizi bir-birimizdən* əbədi ayırır (S.Rəhimov); Biz *bir-birimizi* tez başa düşdük (Ə.Əbülhəsən); Nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu *bir-birimizə* əyani göstərməliyik (N.Nərimanov).

Bəzən bu dəqiq mənalı qrammatik birləşmələrdə ikinci tərəfdəki nisbət şəkilçiləri ixtisar olunur. Gözləmək olardı ki, bu ixtisar nəticəsində leksikləşmə baş verəcəkdir. Lakin belə deyil. Burada qrammatik nisbət şəkilçilərinin ixtiyari (fakultativ) olması sadəcə tələffüz asanlıığı ilə əlaqədardır, heç bir başqa üslubi, qrammatik və s. məqsəd izləmir.

(Sara:) Biz çoxdan *bir-birənə* aşıqıq (C.Cabbarlı):

¹Onun yuxarıda adı çəkilən əsərinə baxılsın (səh. 283).

²Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I c.

(Bəhram:) Kimsə bizi *bir-birindən* ayıra bilməyəcək (C.Cabbarlı).

Yalnız mətndən (kontekstdən) aydın olur ki, bu misallardakı “*bir-biri*” təkrarları üçüncü şəxs deyil, birinci şəxs cəmi ilə əlaqədardır.

2) Aşağıdakı misallarda isə təkrarların ikinci tərəfləri ikinci şəxs cəmin nisbət şəkilçilərini qəbul etmişdir:

Sizin *bir-birinizlə* iddia satmağınızla məşğul olmağa mənim vaxtım yoxdur (M.İbrahimov); Əgər siz başlasanız *bir-birinizin* ziddinə getməyə, aralıqda ziyan çəkən mən olaram (B.Talıblı); Sizi *bir-birinizə* yad eləyən tək Baxşı bəy deyil (Ə.Abasov); Siz *bir-birinizinsiniz* (İ.Əfəndiyev).

Burada da birinci şəxs cəmdə olduğu kimi, ikinci şəxs cəmin nisbət şəkilçiləri ixtisar edilə bilər.

3) Bu misallarda ikinci tərəflər üçüncü şəxs cəmin şəkilçilərini qəbul etmişdir.

Adama elə gəlir ki, onlar *bir-birilərini* xoşbəxt etmək üçündürlər (“Kommunist” qəzeti, 20/1-71); *Bir-birilərini* səsləyə-səsləyə dönüb quş olurlar (İ.Şıxlı); Ot biçini zamanı *bir-birilərini* tez-tez görürdülər (Ə.Abasov).

Bu kimi hallarda da cəm şəkilçisi atıla bilər və demək lazımdır ki, çox zaman atılır da. Və burada məntiqin tələb etdiyi uzlaşma (“daxili uzlaşma”) qanunu pozulmuş olur. Aşağıdakı misallarda ümumi məzmun “bir” təkrarının ikinci komponentinin cəmdə işlənməsini tələb etsə də, bu söz təkdə işlənməmişdir.

...İnsanların *bir-birinə* bəslədiyi təmiz və saf məhəbbət...Ah, insanları *bir-birindən* ayıran uçurum dərələr (N.Nərimanov).

Güman etmək olar ki, gözlənilən cəm şəkilçisinin işlədilməsi dilin, ifadənin bütövlükdə inkişaf meyli ilə, mücərrədləşmə meyli ilə əlaqədardır. Başqa misallar:

Altdan-altdan *bir-birinə* nəzər saldılar (Ə.Əylisli); *Bir-birini* səsləyən anadillər... (İ.Şıxlı); Ancaq *bir-birini* danışdırmadılar (Ə.Abasov); Tələbələr...*bir-birinin* qoluna girərək zəncir təşkil et-

məyə başladılar (Y.V.Çəmənəminli); Üzvlər heyərlə bir-birinin üzünə baxdılar (Y.V. Çəmənəminli).

Bundan sonra gətirəcəyimiz misallarda yalnız bu son vəziyyət müşahidə edilir; üçüncü şəxsin cəm şəkilçisi işlədilmir.

Həmin təkrarların ikinci komponentləri ismin bütün hallarında nəzəri cəhətdən işləmə bilsə də, topladığımız külli miqdarda misallardan aşağıdakıları müəyyən edə bildik:

A.İkinci komponent yönlük halda işlənir:

...Bu iki xalq *bir-birinə* nə qədər yaxın olduğunu göstərir (N.Nərimanov); Dostlar...*bir-birinə* baxdılar (M. İbrahimov); Gözləri *bir-birinə* dikildi (H.Mehdi); *Bir-birinə* yaxın gəlir, bəzən zaraflaşırıldı (Ə.Əbülhəsən); Sonra ikisi də atın belinə qalxıb...*bir-birinə* tərəf çapdılar (İ.Əfəndiyev).

Bəzən belə təkrarlar frazeoloji birləşmələrin təşkilində iştirak edirlər:

Camaat *bir-birinədəydi* (B.Talıblı).

İzahlı lüğətdə habelə *bir-birinə qarışmaq, bir-birinə vurmaq* kimi sabit birləşmələr təsbit olunmuşdur.

Klassik şeir dilimizdə ikinci komponentin tərkibindəki üçüncü şəxs nisbət şəkilçisinin ixtisar edilməsi halı geniş yayılmışdır.

Sanki bular **bir-birə** qardaşdılar,

Yoxdu təəssübləri, çaşbaşdılar (M.Ə.Sabir);

Qorxudan saldılar xüruşu səda

Bir-birə dəydi kəttavü koxa (A.Səhhət);

Yetdin yetənə, yetməyəne bir təpik atdın;

...Şeyxi, qazını, xanı, bəyi **bir-birə qatdın** (Ə.Qəmküsar);

Həm də vurub mollaları **bir-birə**

De, mən ölüm! Evlənim, evlənməyim? (Ə.Nəzmi).

B. İkinci komponent yiyəlik halda işlənir:

Hamısı *bir-birinin* üzünə baxa-baxa qaldılar (B.Talıblı);

Bir-birinin üzünə baxaraq qucaqlaşdılar (Y.V. Çəmənəminli); Onlar *bir-birinin* qəlb döyüntüsünü dinlədi (Ə.Əbülhəsən).

İstər izahlı lügətdə, istərsə də S.A.Sokolovun məqaləsində ikinci komponenti yiyəlik halında olan təkrarlar xatırlanmır və bunlara aid misal verilmir. Halbuki həmin növ təkrarlar da dilimizdə (türk dillərində) geniş yayılmışdır. Həm də bu kimi birləşmələr başqa təkrarlara nisbətən daha zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Xüsusilə qoşmalarla bu təkrarın əlaqəsi məsələsi türkologiya üçün yenidir və işlənilməmişdir. Belə təkrarlardan sonra *üstə (üstünə, üstündən, üstdə, üstdən)*, *üzrə, dalınca, ardınca, içində* və s. kimi “şəkilçiləşməkdə olan” qoşmaların işlənmə xüsusiyyətləri, bunların qrammatik, yoxsa leksik birləşmə təşkil etməsi məsələsi ayrıca məqalədə şərh edilmişdir.¹

Bəzən mənəni şiddətləndirmə (intensivlik) məqsədi ilə ikinci komponentdə üçüncü şəxs təkin nisbət şəkilçisi təkrarlanır ki, bu hal daha çox danışq dili üçün səciyyəvidir.

Hətta *bir-birinin* evini belə oda-alova veriblər (S.Rəhimov); Naxçıvan əmmaməliləri istəyirlər yeyələr *bir-birinin* ətini (Ə.Qəmküsar).

V.İkinci komponent təsirlik halda işlənir.

Onlar *bir-birini* qızıdırır və zarafatlaşırdılar (M.İbrahimov); Hər ikisi *bir-birini* anlamış kimi eyhamla danışmağa başladı (B.Talıblı); Zeynəb və Məryəm əyri-əyri başdan ayağacan *bir-birini* öldürdülər (B.Talıblı).

Bəzən şeir dilində və şifahi danışqda təsirlik halda işlənmiş tərkibdən sondakı “i” səsinin düşməsi müşahidə olunur.

Milləti-islam qırır **bir-birin**,

Allah aman, bu nə yaman qırhaqır (M.Ə.Sabir);

Dağda tağanlar;

Bir-birin boğanlar... (A.Səhhət);

Ana, oğul, bacı, qardaş **bir-birin** qucaqladı (A.Səhhət);

Bəzi yerlərdə əgərçi öldürürlər **bir-birin**... (Ə.Qəmküsar)

Bəyənmir **bir-birin** yeksər; Çəkir yek digərə peysər (Ə.Nəzmi).

¹Bax: M.Adilov. Qoşmaların təkrarda rolu. ADU-nun “Elmi əsərləri”, (dil və ədəbiyyat seriyası), 1970, № 5-6, səh. 60-66.

Q. İkinci komponent çıxışlıq halda işlənir.

Ayaqlarını *bir-birindən* aralı qoya-qoya irəlində gedirdi (M.İbrahimov); Haşım və Hacı Məhəmməd *bir-birindən* razı qalıb ayrıldılar (B.Talıblı); Onların *bir-birindən* heç xəbəri yoxdu (Ə.Əbülhəsən).

Bu təkrarlar əsində “bir-bir” şəklində deyil, bunların kökü (təbiri caizsə) “bir-biri” şəklindədir. Bir az da qəti desək, bunlar geniş sintaktik tərkib təşkil edən “biri o biri..” sintaktik frazeologizmin sıxılmış, ütölmüş, ixtisar edilmiş implisit şəklidir. Bu qrammatik frazeologizmi hər hansı müvafiq təkrardan “bərpa” etmək indi də mümkündür. Məsələn, müqayisə et:

a) Onlar bir-birinə (“biri o birinə”) baxdılar.

b) Sizi bir-birindən (“birinizi o birinizdən”) ayırdılar.

v) Biz bir-birimizi (“birimiz o birimizi”) gözləyirdik.

Sonralar buradakı formula şəkli almış sabit birləşmədən “o” sözü atılmış, birinci tərəfdəki nisbət şəkilçisinin işlədilməsi zəruri deyil, ixtiyari hesab olunmağa başlamışdır.

Bəzi mənbələrə əsasən “bir o biri” təkrarının “biri ikincisi”..., “biri başqası//digəri...” birləşmələrindən sonra meydana gəldiyini ehtimal etmək də olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, M.Kaşğarının əsərində hər iki formaya təsadüf edilir:

1. Bəglər bir-birnə yağıqti – Bəylər bir-biri ilə düşmənləşdi.

2. Buzuun bir ikindini yuluşdi – Xalq bir-birini yoluşdurdu.

3. Olar bir ikindigə oğri yuluşdi – Onların hər ikisi bir-birinə oğru deyib töhmət elədi.¹

Deməli, müxtəlif hal və nisbət şəkilçiləri qəbul etməklə canlı nitqə daxil edilən “bir-biri” təkrarının əslində “bir-bir” təkrarı ilə əlaqəsi yoxdur. Bu təkrarlarda ikinci tərəflərin “biri” olduğunu sübut edən faktlardan biri də odur ki, bəzən üçüncü şəxsə (bu şəxsin şəkilçisi *lar-lər* samitlə başlandığından, burası maraqlıdır) həmin “biri” söz forması tam şəklini saxlayır, yəni buradakı sonuncu “i” saitinin bəzi hallarda işlədilməməsi hədisənin sonrakı inkişafı, yığcamlıq məsələsi və s. izah edilməlidir. Bir neçə misal:

¹Bax: M.Koşqariy. Devonu luğotit türk. III t. Toşkent, 1968, səh. 83-84.

Mən elə gəlirdi ki, bu otlar da *bir-biriləri* ilə mənim haqqımda...danışdı...Baxıb gördüm ki, *bir-birilərini* çağırırlar (S.Rəhman).

Göründüyü kimi, hər üç şəxsi bildirən nisbət şəkilçiləri ikinci tərəflərdən düşə bilir və belə halda təkrarın hansı şəxslə bağlı olduğu məsələsi ümumi mətn və şərait ilə əlaqədar müəyyənləşdirilə bilir. Başqa sözlə, nisbət şəkilçilərindən azad olmuş təkrar vahid bir sözə doğru inkişaf prosesi keçirir. Qrammatik əlamətlərin atılması leksik vahidin formalaşmasını sürətləndirərdi. Lakin hələ ki qrammatik hal və nisbət şəkilçiləri "bir-biri" təkrarından o qədər də uzaqlaşmamış, ayrılmamışdır. Başqa sözlə, "bir-biri" təkrarı hələ də qrammatik birləşmə olaraq qalmaqdadır. Odur ki, bu sintaktik birləşməni və onun derivatları olan "bir-birinin", "bir-birinə", "bir-birindən", "bir-biri ilə", "*bir-birimizi*", "*bir-birinizə*", "*bir-biriləri üçün*" və s. kimi çoxlu sintaktik vahidləri bir (mürəkkəb) söz hesab edib defisə yazmağın heç bir elmi əsası yoxdur.

Adətən bu kimi təkrarların tərəfləri arasında defis işarəsi qoyulduğu halda (məqalədəki misallarda olduğu kimi), R.Rzanın "Həyat nəğməsi" poemasında həmin təkrarlarda doğru olaraq defis işlədilməmişdir:

Ağaclar pöhrələdi
Yarpağı ləçək-ləçək:
Biri birindən gözəl,
Biri birindən göyçək.

Bütün bunlardan sonra demək lazımdır ki,

1)"Bir" sayının təkrarı ilə yeni mənalı mürəkkəb zərf yaranır ki, bu mürəkkəb söz defislə yazılmalıdır.

2)"Bir" sözünün "birdən-birə", "birə-bir", "birəm-birəm/birər-birər" kimi təkrar formaları da leksikləşmiş vahidlər təşkil edir və defislə yazılmaları zəruridir.

3)"Bir" sözünün qrammatik birləşmələr yaradan təkrar formalarını ("bir-birinə", "bir-birini", "bir-birimizdən", "bir-biriniz ilə" və s. defis ilə yazmaq düzgün deyil, əsassızdır. Odur ki, müvafiq prinsipi orfoqrafiya qaydalarında təsbit etməyin vaxtı çatmışdır.

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, "Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1972-ci il, №1, səh.18-24.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏQLİDİ SÖZLƏRİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ümumiyyətlə, substantivləşmiş təqlidi sözlərin və ya bu sözlərdən düzəlmiş isimlərin tək və təkrar formada işlənə bilər və ya kimi təkrarlar isimlərin təkrarı ilə eyniyyət təşkil edə bilər. Belə təkrarların təqlidi sözlər ilə əlaqəsi yoxdur. Təqlidi isimlər digər nominativ isimlər kimi həm tək, həm təkrar şəklində, həm təqlidi feillərlə, həm də sözün semantik əlaqələrindən asılı olaraq başqa hər hansı feillər ilə işlənə bilər. Məs.: *Damcı damır. Damcı damcılayır. Damcı-damcı damır. Damcı gəlir. Damcı-damcı tökülür...*

Bununla belə aşağıdakı şəkilçiləri qəbul edən sözlər təkralanaraq yeni təqlidi sözlər düzəldir ki, bunların tük forması adətən (substantivləşərək) isim olur, yəni bu tək formalar təqlidi söz kimi dildə mövcud deyildir.

1)-*ım, -im, -um, -üm* şəkilçisi: *xılncım-xıncım, xorum-xorum, cırım-cırım, pırçım-pırçım, iflim-iflim, işim-işim*¹ ...

OL-də *xırdım-xırdım, girtim-girtim* (həm də bu sözün kökü: *girt-girt*) daxil edilmişdir.

Misallar: Qəlbimizdə ildırım; Bağıdır *gurum-gurum* (A.Şaiq); Sızladı *sızım-sızım* şair qəlbimin simi (S.Rüstəm); Hamı *titim-titim* titrəyir (N.Nərimanov); Sən mənə...qolçomağın qolunu eşib onu *ufum-ufum* ufuldatmaqdan danış (S.Rəhimov); Uğuldadılar *uğum-uğum* (R.Rza).

"*İlim-ilim*"(itmək) sözünü də buraya aid etmək olardı. Bu söz haqqında fikirlər müxtəlifdir. A.S.Quzanlının əlyazması şəklində olan lüğətində *ilim* sözü ərəbcə iqlim, yunanca klima (klima) ilə əlaqələndirilir və tək şəkildə baş söz kimi verilir. Qu-

¹Şərti olaraq *pisim-pişim* vokativ sözünü də buraya daxil etmək mümkündür.

zanlı “ölkəyə görə olan” kimi məna verdiyi bu sözə “*ilim-ilim it-di*”, “*ilim-ilim gəzdi*” misallarını çəkir (müq.et: *iqlim-iqlim gəzməyi var* – S.Vurğun). R.Rüstəmov “Quba dialekti” əsərinin lüğət hissəsində *ilim-ilim itmağ* və *ilğim-ilğım itmağ* sözlərinin Quba dialektində eyni mənada işləndiyini göstərir. Lakin əslində bu *ilim-ilim* sözünün nə *iqlim*, nə də *ilğım* ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. E.V.Sevortyan *itmək* sözünün əslini *iltmək//ilətmək* şəklində bərpa edir. Odur ki, bu sözün ilk hecası “*il*” üzərinə “*im*” şəkilçisi gəlməklə həmin *ilim* və ya *ilim-ilim* sözünün¹ düzəldiyini söyləmək üçün əsasımız vardır.

Tarixi mənbələrdə *ilətmək//iltmək* feilinin işləndiyinin şahidi oluruq:

Gəlibəni məni qarşıladılar (*ilətübəni*) qara otağa qondurdular (DQ); Hey mənim qırx yoldaşım! Bilirmisiz nələr olmuş? Yalançı oğlu Yalancıq mənim ölüm xəbərimi *ilətmiş* (DQ); Ey badı-səba, məndən ilət yarı salamı (Nəsimi).

Həqiqətən də ümumi (analogiya) qaydaya müvafiq olaraq ya *ilim-ilim ilmək*, ya da *itim-itim itmək* olar. Bəzən danışıq dilində *itim-itim itmək* işlənir. *İlim-ilim ilmək* isə yoxdur. Lakin məşhur bir türk mahnısında deyilir:

Aksarayın kilidi
İlim-ilim ilidi.²

Sonralar bu feil *itmək* ilə əvəz edilmiş ki, belə kontaminasiya ümumi dili hadisələrindəndir.

Bu şəkilçili sözlərin tək şəkli tam substantivləşmişdir və isim hesab olunur. Məs.: *xortum, hortum* (müq.et: *hort* eləmək), *ıldırım, sıldırım...*

Bəzi sözlər isə ikili səciyyə daşıyır. Həm təqlidi söpz, həm də (substantivləşmiş) isim kimi dərk olunur. Funksiya və formasına görə təqlidi sözlərə bənzəsə də, mənaca ismə çox ya-

¹“*İlim-ilim*” təkrarı bəzən başqa feillərlə də işlənir. Məs.: “Onları...ilim-ilim axtarırlar, tapa bilmirlər” (“Kirpi” jurnalı, 1965 №1).

²J.Deny. Türk dili qrameri (Osmanlı lehçesi), İstanbul, 1941, səh. 511

xın sözlərdir. Odur ki, bunları da isim (inkişaf meylinə əsasən) hesab etmək olar.

Qurtum, çirtim, şırım...

Bunların həm tək, həm də təkrar şəkli vardır. *Qurtum-qurtum* çay içmək...*Qarıların şırım-şırım* tumanları... (S.Rəhimov).

Hər halda “*Çirtim-çirtim* süd sağır” (S.Rəhimov) cümləsindəki “*çirtim*” sözünün təkrarı “*im...*” şəkilçili təqlidi sözlərin təkrarından deyildir. Heç olmasa ona görə ki, “əsil”, “həqiqi” təqlidi sözlərin təkrarı feilin kökü ilə (məs.: *sızım-sızım sızılmaq; ufum-ufum ufuldamaq...*) birləşib intensiv yarada bilirsə, bu tip sözlərdə həmin vəziyyət ya heç özünü göstərmir, ya da çox az göstərir. Bunlar tək şəkildə təqlidi sözlərdən substantivləşmə ilə düzələn isimlərdir və bunların təkrarı da kvantitativ isimlərin təkrarından fərqlənir.

2)-*an, -ən; -in, -in, -un, -ün* şəkilçisi: *xısın-xısın, zarın-zarın, pərən-pərən, lapan-lapan, girdin-girdin*.¹

Gah açıq dedilər, gah *xısın-xısın* (S.Vurğun); *Zarın-zarın* ağlamaq istəyirdim (A.Rəhimov).

3)-*ar, -ır, -ir, -ur* şəkilçisi: *puçur-puçur, tapır-tapır, sapır-şapır, xımır-xımır//xımirt-xımirt, çair-çatır, gumur-gumur, gumbur-gumbur, lappır-lappır, miğır-miğır, dinqır-dinqır, lanqurlunqur, dubur-dubur//dıbur-dıbur, tappır//tüppür, inir-nir (OL); hovur-hovur, digir-digir, cadar-cadar//(cad-cad; Yer cad-cad oldu), lapar-lapar, qıdır-qıdır (//qıd-qıd= diğ-dığ = diğdiğa), qıdır-qudur* (Qəmküsarin cümləsində qeyd olunmuş söz də bura aiddir: “*Rusca elə vıdır-vıdır* ötürlər ki...”).

Bunların tam substantivləşmiş olanları tək şəkildə işlədilir. Məs.: *ləpir, dıbur, hovur...*

Ümumiyyətlə, təqlidi sözlərin təkrar formasından feil düzəlmir. Bəzi müstəsna isə vardır. Məs.: Koroğlunun nalasın-

¹ R.Ə.Rüstəmov. “Feilin quruluşca növləri” (B, 1963, səh. 55) kitabında “*girdə//girdə* feilinin bu sözdən (*girdin > girt*) düzəldiyini göstərir. Bəzi dialektlərdə bu söz (*girdin*) tək şəkildə (isim mənasında) işlənir.

dan; hər yan *gumbur-gumburlanır* (“Koroğlu”); İgid meydanda hərlənər; Meydan *gümür-gümürlənər* (Qoşmalar).

4)-*dir*, -*dir* şəkilçisi.

Yuxarıdakı şəkilçiyə çox yaxındır. Bunu D (/T) və --ır hissələrinə ayırmaq mümkündür. Burada D(/T) ünsürü əslində təqlidi sözlərə xas olan struktur ünsürdür ki, -*ır*...şəkilçisi ilə birləşib, -*dir* şəklində nəzərə çarpır. Bu şəkilçi əsasən -*l* səsi ilə bitən təqlidi söz köklərinə qoşulur. Məs.: *gildir-gildir, bildir-bildir, şildir-şildir*....

Gözünün yaşını *bildir-bildir* tökdü (“Koroğlu”).

Həmin şəkilçili sözlərin də tək şəkli tam substantivləşmiş və ismə çevrilmişdir. Məs.: *cındır,şındır// şəndir// çəndir* (həblə – *sıldır-ım, ildir-ım* sözlərinin tərkibində).

5)-*ıl*, -*il*, -*ul*, -*ül* şəkilçisi: *şırıl-şırıl, sorul-şorul, xırıl-xırıl, dəngil-dəngil, sarıl-şarıl, çaqıl-çaqıl, tırl-tırl, əfil-əfil, veyil-veyil, mışıl-mışıl, dəngil-düngül*.

Beləliklə, məlum olur ki, təqlidi sözlərdən düzəlmiş isimlərin təkrarı digər hər hansı isimlərin təkrarından fərqlənir. Yəni təqlidi isimlər həm tək, həm də təkrar şəklində işləyə bilər. Məs.: *lomba* və *lomba-lomba, ləpə* və *ləpə-ləpə* və s.

Təqlidi sözlərin isə çox mühüm hissəsi ancaq təkrar şəklində (və ya feilləşmiş tərzdə) mövcuddur. Ayrılıqda müasir dilə işlənmir. Məs.: *şır-şır, lüm-lüm//lum-lum, marit-marit, zağ-zağ, əfil-əfil, pıç-pıç, pər-pər* və s.

Alnında titrər; *puçur-puçur* tər (S.Vurğun); Mehman *pırçım-pırçım* tər töküdü (S.Rəhimov); Arvadın sağ qılçası *xınc-xınc* olmuşdu (C.Məmmədquluzadə); Özü *lum-lum* udur batında amma...(Zakir); Pəncərələr *xıncılanıb* töküdü qırıq-qırıq (Ə.Cəmil).

Ümumiyyətlə, təqlidi sözlərin təkrar forması (istər sadə olsun, istərsə də struktur ünsürlü – mürəkkəbləşdirmiş forma) daha çox yayılmışdır və lüğətlərdə də bu təkrar şəkli qeyd və təsbit olunur. Ol-dən bir neçə misal göstərək: *girt-girt, güm-güm, zar-zar, zir-zir, tir-tir, tıq-tıq, tın-tın, tıp-tıp, tıs-tıs, fis-fis*,

fəş-fiş, xar-xar, dir-dir, vic-vic, viz-viz, qart-qart, qirt-qirt, qur-qur, mız-mız, mır-mır, xirt-xirt, xır-xır, xıs-xıs, xinc-xinc, çilik-çilik, car-car, sirt-çirt, cır-cır, cur-cur, şor-şor, şax-şax, şaq-şaq, şaraq-şaraq.

Tək işlənən təqlidi sözlərin semantik əlaqələri nisbətən məhduddur. Bunlar əsasən *eləmək/etmək* (və qismən bəzi başqa) köməkçi feil ilə birləşir. Məs.:

Molla Abbas birdən "*pıqq*" eləyib göyə tullanır... Tulalar katdanın üstünə tullanıb "*haff*" eləyirdilər (C.Məmmədquluzadə); Pişik *puf* eləyib Muradın üstünə atıladı (A.Şaiq); Lal Hüseyn "*nırç*" edib dodağını tərپətdi (M.İbrahimov); *Xort* düşüb yatdı (S.Rəhimov).

Təkrarlanmış sözlər isə bir çox sözlərə (feillərə) yanaşa bilir. Məs.: Quzu *xirtaxirt* yeyirdi (M.Cəfərov); Qoyunlar *xirt-xirt* otlayır (S.Rəhimov); Ala pişik...*xırt-xırt* gəmirir (S.Rəhimov).

Dilimizdə təqlidi sözlərin intensivlik yaratması da diqqəti cəlb edir.¹ Bu intensiv forma çox geniş yayılmışdır və bir neçə şəkildə özünü göstərir. İntensivlik təqlidi sözlərin təkrarında daha çoxdur. "*Didişmək*" və "*dir-dir didişmək*" tərkiblərinin müqayisəsindən bu ikincinin intensivlik yaratdığını görmək mümkündür. Misallar: Evin səqfi *cing-cing cingildəyir* (M.Cəlal);...*Març-març* öpüşdüyün bəsdır (S.Rəhimov); Telefon zəngi *çır-çır çığırdı* (S.Rəhimov); Şişpapaq kişi *zar-zar zarıdı*. Ona demirsiniz...məni *gir-girgırləyirsiniz* (C.Gözəlov).

Təkrarlanan təqlidi sözlərin əvvəlinə artırılan ədatlar bu intensivliyin daha da şiddətlənməsinə səbəb olurt, ikiqat intensivlik yaranır. Məs.:

Qulaqlar tutuldu hey *şaraq-şaraq*; Qalxana dəydikcə qılinc, ox, mizraq (A.Şaiq).

¹İntensivlik və uzun müddətlik bildirmək üçün bu sözlərin təkrarlandığını N.K.Dmitriyev «К изучению турецкой мимологии» məqaləsində qeyd etmişdir. Вах: Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков, ИВЛ, М., 1962, səh.65-66.

İntensivliyin şiddətləndirilməsində “a”, “ha” bitişdirici ünsürləri də mühüm rol oynayır. Məs.: *cibhacib/ /civhaciv, şaq-haşaq* (müq.et: şaq-şaq), *şaraqhaşaraq, şarpappaşarap, şarpaşarp, şaxaşax, şirtaşırt, şırhaşır....*

Ümumiyyətlə, təqlidi sözlərin təkrarı ilə başqa sözlərin təkrarı arasında o qədər böyük fərq yoxdur. Başqa cür desək, təqlidi sözlərin də təkrarında digər nitq hissələrinə məxsus sözlərdə gördüyümüz xüsusiyyətləri görürük. Bununla belə, bəzi cəhətlərinə görə təqlidi sözlərin təkrarı başqalarından fərqlənir. Məsələn, təqlidi söz kökü təkrar olunur və həmin kökdən düzələn feil ilə birləşərək spesifik formalı birləşmə düzəlir: *fir-firt firildamaq, gup-gup guppuldamaq, cır-cır cırıldamaq, gur-gur guruldamaq, fis-fis fisildamaq, xırç-xırç xırçıldamaq, xış-xış xışıldamaq, xır-xır xırıldamaq, şaq-şaq şaqıldamaq, zar-zar zarıldamaq, taq-taq taqıldamaq, mır-mır mırıldamaq, par-par parıldamaq, donq-donq donquldanmaq....*

Göründüyü kimi, bu növ təkrarlarda feil kökü ilə təqlidi söz eyni formalı olur; burada heç bir fərq nəzərə çarpmır. Yəni təqlidi söz birhecaldırsa, feilin kökü də birhecaldır, təqlidi söz də birsəslili struktur ünsür varsa, həmin ünsür feilin kökündə də var¹ və s.

Bu növ təkrarlarda bir maraqlı cəhət də belədir ki, tərkibin feil ünsürü həm də iki şəkildə (*ilda...və la..ilə*) işlənə bilər və bunlar arasında mənaca heç bir fərq olmur. Məsələn: *par-par (palamaq//parıldamaq), fırl-fırl (fırlamaq// fırlıldamaq), mirt-mirt (mirtlamaq//mirtıldamaq).*

Lakin bu ikilik çox az sözdə özünü göstərir. Təqlidi sözlərin çoxunda isə ancaq *-ilda...ünsürlü* feil ilə birləşmə nəzərə çarpmır. Məsələn, *qirt-qirt qirtıldamaq, mışıl-mışıl mışıldamaq,*

¹Lakin bəzən fərdi olaraq sözün başqa şəkildə işlənməsinə də təsadüf olunur ki, biz bunu ədəbi dil norması hesab etmirik. Məs.: “...həyasızcasına mirt-mirt mirtıldanırdı” (M.S.Ordubadı. “Gizli Bakı”, səh. 26) ifadəsində feil “mirtıldanırdı” olmalı idi.

fis-fis fisildamaq, xırç-xırç xırıldamaq, hırıl-hırıl hırıldamaq, hur-hur hırıldamaq....

Digər tərəfdən təqlidi sözlər *-il* struktur ünsürlü şəkildə və ilkin şəkildə təkrarlanır: *xır-xır//xırıl-xırıl xırıldamaq, hır-hır//hırıl-hırıl hırıldamaq, xor-xor //xorul-xorul xoruldamaq, şaq-şaq//şaqqıl-şaqqıl şaqqıldamaq.*

Əlbəttə, təkrarlanan təqlidi sözlər yalnız təqlidi feillə işlənməklə məhdud deyildir. Bu kimi təkrarların leksik-qrammatik əlaqələri daha genişdir. Təkrar təqlidi sözlər həm təqlidi feillərlə, həm başqa (leksik cəhətdən təqlidi feillərə yaxın, sinonim) feillərlə işlənə bildiyi kimi, bir sıra köməkçi feillərlə də işlənir. Məs.: Gözlərindən *pıril-pıril* yaş tökür (M.Cəlal); Qız ürəyimi *tıp-tıp* döyündürdü (S.Rəhman); Məstan pişik *xırıl-xırıl* yatırdı (H.Mehdi); Totuq yanaqlar *parıl-parıl* yanırdı (Çəmənzəminli); *Marıt-marıt* baxaraq...(M.İbrahimov); *Şır-şır* axan bulaqlar (S.Vurğun); *Par-par* yanan badamı gözlər (İ.Hüseynov); Suyu almaz kimi *par-par* axarmış (S.Vurğun); Axıb *şırıl-şırıl* süzülən bir su (S.Vurğun); *Parıl-parıl* ətrafınba şölə saçır (S.Vurğun); Yaxşı gündə *gup-gup* içər sağlığına (S.Vurğun).

Misallardakı təqlidi sözlər həm də təqlidi feillərlə birləşir: *par-par//parıl-parıl parlamaq (parıldamaq); şır-şır//şırıl-şırıl şırıldamaq* və s. kimi.

“Ha” və “a” bitişdirici ünsürlərin köməyi ilə birhecalı təqlidi sözlər təkrarlanır və yeni mənalı təqlidi sözlər düzəlir.

a)“a” bitişdiricisi ilə: *danqadanq, dınqadınq, zınqazınq, guppagup, maçamaç, marçamarç, lanqalanq, mirtamirt, nırçanırç, paqqapaq, partapart, pıqqapıq, pıçapıç, ufauf, taqqataq, tappatap, xapaxap, xincaxinc, xırçaxırç, çaqqaçaq, çırtaçirt, şarpaşarp, şaxaşax, şırpaşırp, şaqaşaq, şarappaşarap, şartaşart, hortahort, şirtaşırt, fışafış, xartaxart, xirtaxirt, hopahop.*

Məs.: İnsan dözəməz bu *şarpaşarpa* (M.Ə.Sabir); Onları *xapaxap*¹ yaxaladılar (S.Rəhimov); *Tappatap* səsi gəldi (Mir Cə-

¹ Maraqlıdır ki, bu sözün “qapaqap” variantına da təsadüf olunur. Məs.: “(Ohan:) Bu yerdə *qapaqap* üstümüzə çıxarlar” (M.F.Axundov). Bu cümlədə

lal); Yaxınlıqda *şartaşartla* bir neçə güllə atıldı (Ə.Əbülhəsən); Axşamacan *mirtamirt*, heyvərəlik, əlhəzər! (M.Ə.Sabir); Elə *partapart* düşdü ki...(Mir Cəlal); Gülbəniz buz kimi soyuq su ilə *xartaxart* yuyundu (İ.Hüseynov); Qapını *taqqataqla* döydülər (M.İbrahimov); Quzu...göy otları qırıb *xirtaxirt* yeyirdi (M.Cəfərov); *Qurtaqurt* içdi (S.Rəhimov).

“a” bitişdirici ünsürü ilə əsasən birhecalı təqlidei sözlər təkrarlanır: *guphagup*, *gurhagur*, *mırhamır*, *pırhapır*, *qıjhaqıj*, *fishafis*, *xorhaxor*, *taqhataq*, *cızhacız*, *şarhaşar*, *şırhaşır*, *pırthapirt*, *xırthaxirt*, *taraphatarap*, *şaraphaşarap*, *şaraqhaşaraq*, *cırınqhacırınq*, *ciringhaciring*, *zırınqhazırınq*, *cibhacib*, *civhaciv*, *şarhaşar*, *şırhaşır*.

Məs.: *Marçhamarç* o üzündən, bu üzündən öpüb dedi... (“Azərb. nağ.”); Qapının taxtasını *xırhaxırnan* kəsib.*Fishafisnan* yatır (“Azərb.nağ.”).

Xüsusən bəzi birhecalı sözlərin təkrarı ikili səciyyə daşıyır, yəni eyni söz həm “a” ünsürü ilə, həm də “ha” ünsürü ilə təkrarlana bilir. Məs.: *guppagup//guphagup*, *gurtagurt//gurthagurt*, *şaqqaşaq//şaqhaşaq*, *pırtapırt //pırthapırt*, *hortahort//hortahort*, *pıqqapıq//pıqhapıq*, *xirtaxirt//xırthaxirt*¹ və s.

“Ha” bitişdiricisinə aid misallar: Xan...özünü *çırtaçirtla* yanan buxarının yanına verib oturdu (Y.V.Çəmənəminli); Qarşı gəlsin edək cəngi *qıjhaqıj* (Aşiq Ələsgər); *Qıyhaqıyla* ağacdan tökülən qızıl quşlar (R.Rza); Gurla, ildırım; *Gurumhagurum* (A.Şaiq); Açılr güllələr *şaraqhaşaraq* (S.Vurğun); Qaçır mənzilinə *taraqhataraq* (S.Vurğun).

Təkrarlanan sözlərin fonetik dəyişməyə uğrayıb-uğramamasından asılı olaraq təqlidi sözləri iki qrupa bölmək olar:

qeyd olunan həmin söz “qaspaqap başladı” tərkibindəki eyni tərkibli söz ilə omonim nisbətindədir.

¹Burdan isə o nəticə çıxır ki, təqlidi sözlərin (habelə başqa cür sözlərin) təkrarında “ha” və “a” ünsürləri tamamilə eyni əhəmiyyətə malikdir və formaca fərqlənsələr də, məna və funksiyasına görə bu ünsürlərin dildə rolu birdir.

1)Söz heç bir fonetik dəyişməyə uğramadan təkrarlanır ki, burada bitişdirici ünsür ola da bilər, olmaya da. Təqlidi sözlərin əksəriyyəti bu şəkildə təkrar olunur: taq-taq, cib-cib, parıl-parıl, hönkür-hönkür, şırıl-şırıl, xırt-xırt, vız-vız, dınqır-dınqır...

2)İkinci tərəf müəyyən dəyişməyə məruz qalır: *şap-şup, şarap-şurup, danqır-duynqur, taraq-turuq, tarap-turup, lanq-lunq/(lanqalunq), laqqaluq, qar-qur, çax-çux, çaqqır-çuqqur, cız-vız, tıs-fıs/(tıs-pıs), nəm-nüm, şaqqır-şuqqur, sapır-şuppur, daranq-durunq, taq-tuq, çaq-çuq, hay-huy, çirt-pirt, tarap-tup-paz, cız-bız, cır-bır.*

Daha *daram-durum*, toy-zad yox (S.Rəhimov); *Taq-tuq, taq-tuq*: işdən bir qorxumuz yox (A.Şaiq); *Tarap-turup* atlılar...(Uşaq nağıllarından); Yağış çadırı *tarap-turup* döyəcləyirdi (İ.Əfəndiyev); *Şap* elə bilir *şupdadır*, *şup* elə bilir *sapdadır*, nə *sapdadır*, nə *şupda*, hələ də *şarapşurupda* (Atalar sözü).

Bu sonuncu misaldakı sözləri şərti olaraq təqlidi sözlərə aid edirik. Lakin bütün təqlidi sözlərdə motivləşmə çox aydın şəkildə təzahür etdiyi halda, buradakı sözlərdə ("şarap-şurup" sözündən başqa) bu motivləşmə (heç olmasa həmin misal daxilində) yoxdur və ya aydın deyildir. Odur ki, bu sözlər haqqında A.Şaiqin aşağıdakı qeydləri diqqəti cəlb edir və daha inandırıcı görünür.

"...Mənim "Ana" pyesində istifadə etdiyim aşağıdakı lətifəni ilk dəfə Haqverdiyevdə eşitmişdim.

Bir nəfərin iki arvadı varmış. Birini adı Şövkət, o birini Şəhrubanu imiş. Kişi Şövkəti "Şap", Şəhrubanunu isə "Şup" çağırarmış. Günülər bir yerdə yola getmədiklərindən kişi arvadlarından birini kəndin ortasından axan çayın o tayında, birini isə bu tayında saxlayırmış. Bir gecə o, Şapın evindən çıxıb Şupun evinə getmək istərkən ensiz körpüdən ayağı sürüşür, kişi çaya düşür. Nə qədər çalışır çaydan çıxa bilmir. Coşqun çay az qalır ki, onu aparsın. Kişi özünü zornan saxlayır və çaydan çıxmaq üçün əl-qol ataraq deyir:

Şup elə bilir Şapdayam,

Şap elə bilir Şupdayam.
Nə sapdayam, nə Şupdayam,
Burada şarap-şurupdayam”.¹

Ümumiyyətlə, təqlidi sözlərin komponentləri eyni miqdarda hecaya malik olur. Bəzən isə hecaların miqdarı müxtəlif olur. Məs.: *şaq-şaraq, çaq-çaraq...*

Uzun barmaqlarını *şaq-şaraq*la sındırdı (S.Rəhimov); *Hır-hırl* hırıldadı (S.Rəhimov); relsləri şiddətlə döyür təkərlər; *taraq-taq, taraq-taq* axşama qədər (Ə.Kürçaylı); Badələrin *cik-ciringiltisi* (S.Rəhimov).

Təkrar olunan tərəflərin hər hansı bir dəyişməyə uğrayıb-uğramaması təqlid olunmuş səsin keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Eyni keyfiyyətli səs heç bir dəyişiklik olmadan bir və ya ikihecalı sözlər şəklində təkrarlanan sözlərlə əks olunur. Bu təkrar həm bu səsin iki dəfə, həm də çox dəfə təkrarlandığını bildirə bilər. Burada çoxdəfəlik çaları daha geniş yayılmışdır və bu halda eyni səsin qeyri-müəyyən miqdarda təkrar edildiyi nəzərə çatdırılmış olur. Məs.: *taq-taq, mır-mır, xır-xır, sarıl-şurul, xırl-xırl* və s. Burada səsin keyfiyyəti dəyişmişdir. O, eyni, yeknəsəq səsə təqliddir.

Təkrar təqlidi sözləri təşkil edən tərəflərin hər hansı birində özünü göstərən fonetik dəyişmə onu bildirir ki, təqlid olunan hadisənin keyfiyyəti müxtəlifdir. Burada təqlid edilən səslər bu və ya digər cəhətdən bir-birindən müəyyən qədər fərqlənən səslərdir: *daranqdurunq, taqqataq, çırt-pırt, şaq-şaraq, taraq-taq* və s.

Girdi bacadan içəri elcarı;
Mırhamıro salıban hər sarı (S.Ə.Şirvani);
Bəylər xıs-xıs danışdırlar (Ə.Vəliyev).

Təqlidi sözlərin təkrarında “ha” və “a” bitişdirici ünsürləri mühüm rol oynayır. Bu ünsürlər nitq hissələrindən ancaq təkrarlanan feillərin və təqlidi sözlərin arasına gəlir. Lakin feillərin və təqlidi sözlərin təkrarlanmasında oynadığı roluna görə

¹A.Şaiq. Xatirələrim. B., 1961, səh. 194.

fərqlənir. Belə ki, feillərin təkrarında onların isimləşməsinə səbəb olursa¹, təqlidi sözlərin təkrarında bunları başqa nitq hissəsinə çevirə bilmir. Yəni, "vurhavur, "qaçaqaç" sözləri isim kimi dərk olunursa, "şırhaşır, "lanqalanq" tipli sözlər təqlidi söz olaraq qalır.

Təqlidi sözlərin təkrarında "a", "ha" ünsürlərinin iştirakı əsasən Azərbaycan dilinə xas olan bir xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Başqa türk dillərində bu hadisə ya yoxdur, ya da çox məhdud miqdarda sözlərdə özünü göstərir. B.M.Yunusaliyev bu "a", "ha" ünsürünün qırğız dilində bir neçə sözdə müşahidə edildiyini yazır: takatak, saka-şak.²

E.V.Sevortyan bu hadisənin əsasən Azərbaycan dili üçün səciyyəvi bir xüsusiyyət olduğunu göstərir.³

Təqlidi sözlər əsasən iki dəfə təkrarlanır. Lakin bəzi hallarda, xüsusən şeirdə (qafiyə və vəzn məsələsinin də rolu yox deyildir) bu sözlərin üç və daha çox dəfə təkrarına rast gəlmək mümkündür. Məs.: Gecənin qoynunda *tıraq-tıraq-taq*⁴; açılır güllələr *şaraqhaşaraq* (S.Vurğun); *Şarak-şarak-şararak*; Güllələr şığıyaraq; Dolur pəncərələrdən (S. Vurğun); Tikanı verdim, çörək aldım; sazım *dınqır, dınqır, dınqır...*("Nağıllar"); Elə bilir-sən ki, qoşun gəlir. *Tap! Tap! Tap! Tap...*(C.Məmmədquluzadə); Qayadan su damcılayır: *çıp-çıp, çıp-çıp* (Y.Həsənbəyov).

Təkrarlanan təqlidi sözlərin tərəfləri arasındakı fonetik fərqlərin səbəbi haqqında yuxarıda dediklərimiz sözün üç və ya daha çox təkrarına da aiddir.

¹Həmin ünsürlər vasitəsi ilə təkrarlanan feillərdə də proses, hərəkət çaları çox qüvvətli bir şəkildə qalmaqdadır. Buna görə də hər hansı feilin təkrarından düzəlmiş belə sözləri ismə aid etmək olmur.

²Bax: Б.М.Юнусалиев. Киргизская лексикология, ч.1, Фрунзе, 1959, səh.173.

³Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, М., 1962, səh.173.

⁴İki dəfədən artıq təkrarlanan təqlidi sözlərin defislə yazılması daha məqsəddə uyğun olardı. Lakin bu sözlər sırf leksik materialdan daha çox üslubi səciyyə daşıyır və buna görə də müxtəlif tərzdə yazılışa etiraz ola bilməz.

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

OL – “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”, B., 1960.

DQ – “Kitabi-Dədə Qorqud”, B., 1962.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
“Elmi əsərlər”, Dil və ədəbiyyat seriyası,
1972-ci il, №5, səh.91-97.*

*Aşıq Ələsgərin anadan olmasının
150 illiyi*

AŞIĞIN SÖZÜ

Ələsgər söz ustasıdır, həqiqi mənada böyük sənətkardır. Sənətkarlıq məsələlərindən biri də adətən müəllifin söz ehtiyatı, işlətdiyi sözlərin miqdarı ilə əlaqədardır. Söz, lüğət zənginliyini, fərdin ümumi dünyagörüşünün, təfəkkürünün zənginliyini əks etdirir.

Ələsgər şeiri hər şeydən əvvəl lüğətinin zənginliyi ilə fərqlənir. Bütün “Qafqaz elini” gəzən, daim ariflərlə ünsiyyətdə olan istedadlı sənətkar söz bilməyə, dil bilməyə çox böyük əhəmiyyət verirdi. Şeirlərində həyatın bütün sahələrinə məxsus söz və ifadələr vardır. Ana dilimizin sözləri ilə yanaşı müəllif digər dillərə də vaqif idi və bunu nümayiş etdirirdi. Aşıq Ələsgər ərəb, fars, rus, kürd və s. dillərə məxsus sözləri də öz şeirlərində müvəffəqiyyətlə işlədə bilirdi.

Ələsgər irsində həm ədəbi dilə, həm də müxtəlif dialektlərə məxsus sözlər, həm qədim, həm köhnə, həm də ən yeni sözlər, həm çox mücərrəd, həm də çox konkret məfhumları bildirən sözlər, həm klassik ədəbiyyat üçün səciyyəvi əfsanəvi-dini sözlər, həm də realist şeirə xas konkret şəxslərin adları və s. toplan-

mışdır. Bütün bu sözlərin məclislərdə oxunması, geniş kütlə tərəfindən dinlənilməsi nəticəsində xalqın şüurunu, təfəkkürünü inkişaf etdirməkdə rolu böyük olmuşdur. Elə buna görə də söz ustaları el ağsaqqalı hesab olunur, tərbiyəçi, müəllim hesab edilir.

Aşiq Ələsgər eyni misrada sinonim sözləri işlətməyi xoşlayırdı. Bu sözlər həm ifadə olunan mənənin təsirini artırmaq, həm də müəyyən ahəng yaratmaq məqsədi güdürdü. Özü də müəllif daha çox üç sözdən ibarət sinonimlərə üstünlük verirdi:

Ortalıqda işvə, qəmzə, naz olar....

Tükənər aramı, səbri, qərarı....

Bir az namus, qeyrət, ar sinəmdə var....

Əridib ürəyimi dərdü, qəm, fəraq....

İtir aqlım, huşum, kamalım mənim....

İkidən artıq sinonim sözün işlənməsi sadalama intonasiyası meydana gətirir ki, bu da şeirdə xüsusi ahəng, ritm yaradır.

Ələsgər şeirinin ritmi diqqəti cəlb edir. Saz üçün deyilmiş bu şeirlərdə sərrast bir daxili bölgü, tənəsbirlik vardır. Aşiq bir qayda olaraq yeknəsəq ahəngdən qaçır, şeirin təqtilərini tez-tez dəyişir. Bütün misraları eyni bölgülü olan şeir Ələsgər irsində çətin tapıla.

Cilvbələnib nə qarşımda durubsan,

Anam sənə qurban, ay sarı köynək....

Öldürsələr qorxum yoxdur qanımnan,

Yolunda durmuşam başı-canımnan....

Beytlərin birinci misraları 4-4-3, ikinci misraları 6-5 bölgüyə malik təqtilərdən ibarətdir ki, bu müxtəliflik müəllif üçün səciyyəvidir. Belə mütəhərriklik, ritm əlvanlığı şeirin oynaq çıxmasına çox yardım göstərir.

Aşiq Ələsgərin leksikonunda bəzən xalqımızın ən əziz sözlərini, kimsənin ədəbiyyatda işlətmədiyi doğma və heç bir dilə tərcüməsi mümkün olmayan sözləri görürük.

Baxtın vura bu nişanda qız ola...

Qayılsa, deyim, gül, sənə qurban....

Qaymaq dodaqlara bal bələnidir....

Bu sözlərin dadını yalnız Azərbaycan dilindən hala süd əmmişlər duya bilər və bunların bütün ətrini saxlamaqla dünyanın hər hansı bir dilində ifadə etmək çətin ki, mümkün ola.

“Bal bələnmək” ifadəsi özü bal qədər şirin deyilmi. Bəzən deyirlər ki, sözlərdə dad olur, sözün təmin olur. Şirin şeyləri ifadə edən sözlərin özləri də şirin olur.

Aşıq Ələsgər söz vurgunu idi. Məcəzi dil, müəmmalı nitq çox sevdiyi üslubi xüsusiyyət idi. Aşıq nadan, dilbilməz, hərcayi adamlardan həmişə şikayət edir, dərdlərini bölüşməyə “arif” axtarır. Sanki yeganə ideali da bu arifdir. Ələsgər şeirinin leksikonunda “arif” sözündən çox işlənən söz yoxdur. Eyhamlı sözləri yalnız arif qanar, arif söz qədrini bilən adamdır, arif məclisində olmaq böyük şərəfdir, arif diqqətli, fəhmlı olur və s. Aşıq arifə, əhli-dilə öz canını qurban etməyə hazırdır. Şeirində çoxlu əcnəbi söz vardır. Elə bu əcnəbi sözlər də ariflər üçündür, “söz qanan”lar üçündür. Əl, ağız, diş sözlərini hamı bilər, başa düşər. Lakin aşağıdakı sözləri yalnız ariflər bilər.

Dəstinlə qönçəni üz, qadan alım...

Dəhanı şahlığın xəzinəsidir.

Düzülüb dəndanı mirvari kimi....

Qoy aşıq “savadsız”, “elmsiz” hesab etməsinlər, hər elmdən halı olan aşıq qəliz sözləri şeirdə həzm edə bilər. Müəllif “mərifət elmindən” tez-tez bəhs açır, “qabiliyyət”, “tərəqqi”, “tənəzzül” kimi mücərrəd məfhumları işlətməyə çox böyük meyl göstərir.

Bəlkə də təhsil görmüş olsaydı Ələsgər bir bu qədər qəliz ərəb-fars söz və tərkibləri işlətməzdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, öz sənətinin bütün sirlərinə vəqif olan ustad aşıq bu sahədə də, dəbdəbəli, təmtəraqlı, “müəmmalı” sözləri bilməkdə də öz “mərifətini”, “kamalını” göstərməli, sübut etməli idi. Axı hər bir böyük şəxsiyyət kimi Aşıq Ələsgərin də müarizləri var idi, onun hər müvəffəqiyyətinə sevinən yüzlər və minlər olduğu kimi, bundan mütəəssir olan, onun izinə düşüb hər hansı qüsurlu ta-

pıb şişirtməyə, bundan istifadə etməyə çalışan tək-təklər də yox deyildi və bunların içərisində savadlılar da yox deyildi. Savadı da qəliz dildə danışmaqda, qəliz sözlər işlətməkdə bilənlər yox deyildi. Belələrinə də ustadlığını, “hər elmdən halı” olduğunu göstərmək lazım idi. “Aslanla savaşa girmək” istəyən tülküləri yalnız bu yolla “caynağında çalıb dağıtmaq” mümkün olardı. Məqsədin vasitəyə bəraət qazandırdığını nəzərə aldıqda, böyük sənətkara haqq vermək lazım gəlir.

Əcnəbi sözlərin işlədilməsi bəzi hallarda şeirin qayda-qanunları, qafiyə, ritm, vəzn, bölgü məsələləri ilə əlaqədar izah edilə bilər.

Pirə ata dedim, cavan qardaş,

Ana-bacı bildim qızı, gəlini....

Aşıq “pirə” yerinə “qocaya” işlədə bilməzdi, burada vəznin tələbi ilə söz ikihecalı gərəkdir.

Lisanından gəlməyəndə baratım....

“Lisan” ikihecalı, onun qarşılığı olan “dil” birhecalıdır. Bu yerdə “lisan” olmalıdır. Belə nümunələr çox gətirmək olar.

Addadı zimistan, gəldi novbahar....

“Addadı” sözünə şeirdə demək olar ki, təsadüf edilmir. Bu sırf danışmaq sözünün yanında “zimistan” nə üçün? Yalnız bölgü xatirinə işlənən bu sözün yerinə başqa şeirdə “qış” işlədilir:

Yayda yaylağımdır, qışda ovlağım...

Qafiyə xatirinə əcnəbi sözlərin işlədilməsi təkcə Aşıq Ələsgər deyil, ümumiyyətlə bütün klassik şeir dilimiz üçün xarakterikdir və bir problem kimi həll edilməlidir. İş burasındadır ki, bəzən ədəbi dil ilə bədii dili qarışıq salırlar, bədii dili də ədəbi dil (və ya onun bir qolu) hesab edirlər. Belə olduqda bədii dildə məhz bədii məqsəd güdən çoxlu fərdi-şairanə söz və ifadələri də ədəbi dil nümunəsi kimi təqdim etmək lazım gələrdi. Yəni demək lazım gələrdi ki, Aşıq Ələsgərin qafiyə məqsədi ilə işlətdiyi aşağıdakı və digər bir çox) əcnəbi sözlər nə vaxt isə bizim ədəbi dilimizə məxsus imiş:

Gözəllər çeşmindən götürür **abı**....
Tuti kimi xoş **zəbanım** gedibdir...
Ayılsın qəflətdən unutsun **xabı**...
Ələsgərin ağlın aldın **sərindən**....
Qənd əzilib dilə, dişə **dəhana**....

Heç vaxt bu sözlər Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olmamış və indi də dilimizin lüğət tərkibinin malı deyildir. Aşıq “**ab**” sözünü **şərab**, inqilab sözlərinə qafiyə üçün işlədib. “Zəbanım” isə **canım**, **imanım** ilə qafiyə üçündür. Və ilaxır.

Bəzən əcnəbi sözlərdən aşıq məhz sənətkarlıq, ustalıq məqsədi ilə istifadə edir. Məsələn, aşağıdakı beytdə ona görə “sər” işlənib ki, “baş” sözü təkrarlanmasın (Bu da sənətkarlıqdır).

Hər kəs **sərdən** keçib, mərdi-mərdana,
Baş qoysun bu yolda, meydana gəlsin.

Sözlərdə çoxmənalılıq, məcazi mənaların olması ümumiyyətlə, insan dilinin obyektiv mahiyyətindən doğur. Hər hansı inkişaf etmiş, müasir dillərin lüğət tərkibində yüz və ya ən çoxu iki yüz min söz olduğunu söyləyirlər. Halbuki obyektiv aləmin əşya və hadisələri, bunların əksi olan məfhumların miqdarı milyonlardır və bunları nisbətən məhdud miqdarda olan sözlərlə ifadə etmək lazım gəlir.

İmkan ilə zəruriyyət arasındakı bu ziddiyyət nəticəsində bütün dillərdə çoxmənalı sözlərin meydana çıxacağı aydın məsələdir.

Burası da var ki, dildə çoxmənalı sözlərin az-çoxluğu dillərin ümumi quruluşundan asılıdır. Bizim ana dilimizin sözləri xarici formal) morfoloji zənginlikdən daha artıq daxili (məzmun) mənə zənginliyi ilə səciyyələnir. Çox az sözümüz var ki, məcazi mənada işlənməsin və ya belə işlənmə imkanına malik olmasın. Bəzi dilçilər, məsələn, “ada” sözünü təkmənalı hesab edirlər. Çoxlu nümunələrdən məlumdur ki, bu söz də məcazi mənada xüslədilmişdir.

Dilimizin sözlərində çox incə çalarlara malik olan, çətinliklə tutula bilən, güclə sezilən, yalnız “arif”lərin duya bildiyi, nadanın başa düşmədiyi, başqa dillərə tərcüməsi mümkün olmayan mənalar gizlənmişdir ki, bunlar yalnız sənətkarın dilində reallaşa bilər. Aşıq Ələsgər isə “məcazi danışmağı”, sözü obrazlı və deməli, dolayı yolla deməyi çox xoşlayırdı. Bir cəhəti də nəzərə almalıdır ki, Azərbaycan dilinin öz sözləri mənşə etibarını ilə əsasən birhecalıdır. Söz isə azhecalı olduqda daha artıq çoxmənalı olur. Başqa cür desək, sözün mənası ilə hecalarının miqdarı tərs mütənasibdir.

Odur ki, realist şeirimizdə ana dili sözlərinin artımı bu sözlərin məna həcmünün daha tutumlu olmasına gətirib çıxarırdı. Şair aşığın fərdi sözlər, fərdi ifadələr işlətməsinin bədii dil tariximizdə oynadığı müsbət cəhəti bir də bununla izah edilə bilər.

Əslində hər bir söz sənətkarının qabiliyyəti, bacarıq və məharəti onun sözə fərdi məna verə bilməsi ilə ölçülür. Sözü hamının işlətdiyi əşyavi-həqiqi mənada işlətməklə həqiq bədii əsər yaratmaq mümkün deyildir. Sənətkar özü fərdiləşdirdiyi üçün, özünüküləşdirdiyi üçün müəyyən söz və ya ifadəni eşitdikdə “Bu filankəsin sözüdür” deyirlər.

Aşıq Ələsgərin ağızlarda gələn, məşhurlaşan sözləri az deyildir.

Dilimizdəki sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsində ümumiyyətlə qədim tarixi olan Azərbaycan şeirinin, xüsusilə qoşma janrının mühüm təsiri olmuşdur. Qoşmada bütün bəndlərin son misralarının həmqafiyə olması tələbi müəllifi məcbur edir ki, ixtiyari, sərbəst hərəkət etsin, lazım gəldikdə sözləri fərdi şəkildə işlətsin. Məsələn, eyni qoşmadan alınmış aşağıdakı misallarda qeyd edilən fərdi ifadələrə səbəb formal qanunlardır:

Atam-anam məni pula satdılar,

Onlar yetişməsin imana, – dedi.

Dünyada ədəklət, haqq-divan yoxdu,

Yetirə dərdimi dərmana, – dedi.

Adətən qoşmalarda rədiflərdən çox istifadə edilir. Bu da rədif olan sözün hər bənddə bir başqa özlə birləşməsi və həmin sözlərin də mənaca zənginləşməsi ilə nəticələnir. Məsələn, aşağıda qeyd olunan ifadələr kimi:

Müxənnət zəmanə, bimürvət fələk,
Şamı sübhə, **sübhü şamə çəkirsən.**
Ləhzədə açırsan min cürə kələk,
Gah pozursan, gah **nizama çəkirsən.**

Bütün bunlar aşığın sözə, dilə fəal münasibət bəslədiyini, sözün mənə dairəsini (həcmi) genişləndirməyə cəhd etdiyini göstərir ki, bu işdə müəllif, təbii olaraq, heç də həmişə müvəffəq ola bilmir.

Xatırladaq ki, bütün görkəmli söz sənətkarlarının dilində sözlərin səhv işlədildiyinə dair misallar çoxdur. Belə qüsurları 20-ci illərdə rus tənqidçisi A.A.İzmaylov “günəşin üzündə ləkə” kimi bir şey hesab etmişdir.

Söz sənətkarının qiyməti isə qüsurlarının deyil, müvəffəqiyyətlərinin miqdarı ilə müəyyən edilir. Aşıq Ələsgərin bir söz ustası kimi müvəffəqiyyətləri çoxdur.

Adətən əcnəbi sözlər daha çox şairənə hesab edilir. Ana dili sözləri tam real əşyanı bildirir və nə isə gündəlik ağır zəhmət, məşəqqət çəkmiş adamlar şeiri eşidərkən başqa mühitə düşməyə, eşitmədiklərini eşitməyə nail olurlar.

Aşıq deyir:

Düşəndə gürg ilə kəlbin savaşı,
Uzaq çəkər qilü-qalların, dağlar...

Burada “qurd” ilə “it” də işlətmək olardı. Bu sözlər nə vəzn, nə qafiyə, nə ritm nöqtəyi-nəzərindən həmin misrada əsaslandırılıla bilməz. Burası var ki, insan bilmədiyi hər şeyi daha maraqlı hesab edir. İnsan təbiətində naməlum, məchul sözlərə qarşı qorxu qarışıq bir hörmət gizlənmişdir.

Əcnəbi sözlərin işlədilməsi həm də ustadlıq, kamillik, mərifət, qabiliyyət ilə əlaqədar izah edilə bilər. Yalnız arif olanlar bu misraları başa düşə bilər.

1) İsmi üç hərf ilə eylərəm aşkar:

Biri **kafdir**, biri **lamdir**, biri **sat**...

2) İsmi üç hərfdir, ey çeşmi-xunar,

Biri **mimdir**, biri **nundur**, biri **sin**....

Beləliklə, aşığın üslubunda əcnəbi sözlər mühüm yer tutur. Əlbəttə, bu sözlər tarixi-etimoloji cəhətdən yox, üslubu-estetik baxımdan yanaşmaq gərəkdir. Bu sözlər nə dərəcədə yerində işlənir, müəllifin qayəsini nə dərəcədə əks etdirir. Deyirlər, aşıq təhsil görməyib. Bir də elə buna görə aşıq öz kamilliyini göstərmək üçün qəlib əcnəbi sözlər işlədir.

Ariflər üçün söz deyən müəllif metaforaya, məcaziliyə çox böyük əhəmiyyət verir. Və bu yerdə sözü mənadan həddindən artıq uzaqlaşdırır. Şair bir söz deyir, sən başqa söz başa düşməlisən. Elə arifliyin, əhli-dil, fəhmi olmağın bir şərti də budur. Aşağıda qeyd olunan sözlər bu cəhətdən nəzər çarpdırıla bilər.

Zəhmət, zillət çəkən yazıq əllərim,

İnsafdırmı səndə **nar** oynamasın....

Gərdəninə neçə **şahmar** dolanıb,

Könül istər o **şahmara** dolansın...

Qoynu gülşən ola, **bahar-yaz** ola....

Ələsgər irsində metaforik ifadələr mühüm yer tutur ki, bu vəziyyət klassik Şərq şeirinin ümumi xüsusiyyətləri ilə əlaqədarlıdır.

Ay qabaq, lələ yanaq, büllur buxaq, qönçə dodaq, inci diş, şahmar zülf və s. kimi yüzlərlə təşbehlərə müəllifin hər şeirində rast gəlmək mümkündür. Əlbəttə, bu kimi qəlib şəklinə düşmüş, trafaret, şablon birləşmələrin işlədilməsi sənətkarlıq baxımından bir o qədər də böyük məziyyət deyildir. Hər şeyi hər şeyə bənzətmək olar. Volter deyirdi ki, ayı pendir parçasına bənzətmək mümkündür. Burada diqqəti cəlb edən ayrı məsələdir. O məsələdir ki, savadsız hesab edilən aşıq klassik Şərq şeirini, onun qa-

nunlarını mükəmməl bilirdi. Sənətkarlıq məharəti bir də sözə verilən mənadır, sözün fərdi şəkildə, heç kəsin işlətmədiyi tərzdə və yerinə düşməklə işlətməkdədir. Hamının dediyi, deyə bildiyi söz və ifadələri şeirə gətirmək o qədər də məharət deyil. Sözə sahib olanlar, söz sənətkarları yeni söz düzümləri icad edə bilər. “Tənəzzül kəməncəsi”, “hüsn kitabı” tipli birləşmələr yalnız Aşıq Ələgər şeirinə xasdır.

Tərəqqi, **tənəzzül kəməncəsini**

Gah zilləyib, gah da bəmə çəkirsən...

Durub **hüsnün kitabına** baxıram....

Deməli, fərdi söz işlətmə tərzini həm də sənətkar qələmini, üslubunu səciyyələndirir. Sözü belə fərdi-metaforik işlədilməsinə bəzən “şairanə söz” deyirlər. Bu cür şairanə sözlərdə bəzən çox incə mənə çalarları mövcud olur, bunlar müəllifin sözə hakim kəsildiyini təsdiq edir. Doğrudan da, sözün fərdi, orijinal mənada, metaforik işlədilməsi şairlik, istedad ilə əlaqədardır, müəllifin çox böyük cəsarətidir.

Səndən ötrü **ömrün barın** becərdim....

Ümumiyyətlə bədii dildə fərdiliyin, sözü fərdi şəkildə işlətməyin bir qorxusu var ki, o da sözün təhrif edilməsidir. Bu cəhətlər xüsusilə şairlərin dilində, şeirdə özünü çox göstərir. Qafiyə, vəzn tələbi ilə, fərdi təəssüratı orijinal tərzdə ifadə etmək cəhdi ilə əlaqədar adətən şeirdə Ümumxalq dili üçün səciyyəvi olmayan birləşmələr özünə yer tapa bilir ki, bu hal Ələgər irsində də özünü göstərir. belə birləşmələrdən bir neçəsini qey edək:

Gözüm gördü, könlüm **qəmdən ayıldı...**

Şikəstə qəlbimin **pası seçilmiş...**

Namərdin dünyada **çox çəkdim bəhsin...**

Gözüm yolda **intizara yetmədi...**

Göz doymur, **gözünün mehribanıdı...**

Göründüyü kimi, aşıq sözlərlə çox sərbəst rəftar edir. Sanki elə bunu nəzərə alaraq o, özü haqqında “Mən aşığam, yasaq yoxdur dilimə” deyir.

Ümumiyyətlə Şərq şeirində, xüsusilə aşiq şeirində söz oyununa çox böyük əhəmiyyət verilirdi ki, bu sahədə Ələsgərin ustalığına söz ola bilməz. Həm də bu yerdə ustad aşiq hər hansı digər aşığa nisbətən çox-çox irəli getmiş, aşiq şeirinin dil, üslub xüsusiyyətlərini sənətkarçası genişləndirmişdir, sanki bədii sözün bütün sirlərini üzə çıxarmağa cəhd etmişdir.

Bir qayda olaraq şeir dilində diqqət sözlərin ifadə etdiyi anlayışlardan daha çox (və bəzən bununla yanaşı) sözlərin özünə istiqamətlənir. Müəyyən mənada bu cəhət saz ilə müşayiət edilən aşiq şeirinə daha çox xasdır.

Bəzən də aşiq şeirin formal cəhətlərinə həddindən artıq aludəçilik göstərir və nəticədə tək-tək də olsa əcaib şeirlər də qoşurdu. Aşiq şeirində zəncirləmə (və ya sərəpə), klassik poetikada rəddül-aciz-ələssədr adlanan bir üsula görə şeirdə əvvəlki misranın (və ya beytin, bəndin) son sözü sonrakı misranın (və ya beytin, bəndin) ilk sözü kimi bir daha işlədilməli olur. Şair bəzən bu üsuldan sanki qəsdən ifrat dərəcədə istifadə edir və nəticədə aşağıdakı tipli şeirləri deməli olur:

Əssalatü həştü ərkən əhli dil, hal **cənginə**,
Cənginə hal gəldi, ərlər seyr edərlər **hənginə**.
Hənginə səd əhsən olsun, tirinə, **xədənginə**,
Cənginə hey, **hənginə**, **xədənginə**, hər rənginə....

Və şeir bu qayda ilə davam edir. Lakin belə formalizmm Aşiq Ələsgər irsini səciyyələndirmir. Təsadüfi hal hesab edilməlidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan aşiq şeirinə formalizm, “dekadentizmə qədərki dekadentizm (A. Veselovski) xas deyilir.

Ələsgər forma kamilliyinə aludə olduqda, anki öz sənətkarlıq qabiliyyətini gözə soxmaq istədikdə müvəffəq ola bilmir.

Axı biya, biya bigu,
Bigu, biqaf, dağa bax-bax...
Həyyü, həqqü hakim sənsən
Həyyə bax, bu bağa bax-bax...

Şeir **b**, **h** səslərini təkrarlamaq məqsədi güdür. Lakin səsləri ustalıqla, sənətkarçasına təkrarlamaqla klassik şeir nümunələri

yarada bildiyinə dair aşığın irsindən çox misal gətirmək olar. Deməli, sənətini, sənətkarlığını gözə soxmaq meylı olan yerdə kamil sənət yoxdur.

Aşıq Ələsgər deyir:

Adı Tərlan, özü tərlan balası,
Cilvələnilib tərlan tavarı kimi.
Üzün görün xəstə düşər müttəsil,
Turuncun növrəstə nübarı kimi....

Burada da səslərin – t səsinin mexaniki yox, məhz şüurlu təkrarı var və bu cəhət heç də açıq-saçıq nəzərə çarpmır. Şeirın dili adi praktik nitqdən fərqli olur. Dil ünsiyyət və ya fikrin ifadəsinə xidmət edir. Bədii dil isə bir də əlavə olaraq məhz bədii-lik əldə etmə vasitəsidir. Odur ki, burada bədii-lik keyfiyyətləri həmişə ön plana çəkilir. Ən yaxşı bədii əsərlərdə sözün tək cə mənəsi deyil, onun estetik təsiri də əsas amillərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Vəzn və qafiyə şeirin əsas komponentləridir. Bunlar şeirin musiqiliyini, ahəngdarlığını təmin edən cəhətlərdir. Bu ahəngdarlıq başqa vasitələrlə də yaradıla bilər və təəssüf ki, həmin vasitələrdən müasir şeirimizdə çox az istifadə olunur. Mən burada qafiyədən daha qədim və daha çox səs ahəngdarlığı yarıdan alliterasiyanı və şeirdə intonasiya məsələsini nəzərdə tuturam.

Qafiyə müvafiq sözlərin son səslərinin yeniliyi və ya yaxınlığıdırsa, alliterasiya sözlərin ilk səslərinin (həbelə daxili səslərinin) eyniliyi və ya yaxınlığıdır. Bizim Azərbaycan xalq şeiri (atalar sözləri, bayatılar, qoşmalar, idiomatik ifadələr və s.) alliterasiya ilə çox zəngindir.

Alliterasiya hadisəsi bizim aşıq şeirimizdə də çox geniş yayılmış, ən qüvvətli aşıqların şeirində başlıca musiqilik vasitəsi olmuşdur. Aşıq-şairin bu misralarını qeyd etmək kifayət edər:

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara
Sağ əlinlə ağ kağızda yaz qara...

Bu parçada “ağ” ünsürü beş yerdə (d-ağ-lar, ağ, sağ, ağ, k-ağ-ıza) təkrarlanaraq başqa vasitələrlə birlikdə çox gözəl musiqilik yaranmasına səbəb olmuşdur.

Aşiq Ələsgər irsini tədqiq etməklə belə bir ümumi nəticəyə gəlmək mümkündür: klassik şeirimizdə bədiilik tələbi dil qanunlarının, normalarının tam ixtiyari şəkildə pozulmasına səbəb olurdu, dil qanunları bədiiliyə tabe tutulurdu, müasir şeirimizdə hər şey dil qanunlarına tabe tutulur. Daha artıq ictimai funksiya kəsb etmiş ədəbi dilimiz sabit normalara malikdir.

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, “Elmi əsərlər”, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1973-ci il, №1, səh.35-43.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏQLİDİ SÖZLƏRDƏN İSİM DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində təqlidi sözlərin çox böyük rolu vardır. Tarixi-etimoloji araşdırmalardan məlum olur ki, müasir dildə işlənən külli miqdarda isim və feillərin kökü təqlidi sözlərdən ibarətdir. Təqlidi sözlərdən xüsusilə isim əmələ gətirməyin müxtəlif üsulları vardır: semantik, morfoloji, leksik-semantik və leksik-morfoloji üsullar üzrə təqlidi sözlərdən isim düzəldilir.¹

Morfoloji üsul ilə, yəni sözdüzəldici şəkilçilərin təqlidi sözlərə qoşulması ilə isim əmələ gəlməsi halları nisbətən çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, haqqında aşağıda bəhs edəcəyimiz şəkilçiləri tədqiq edən bəzi müəlliflər bunların təqlidi sözlərdən də isim əmələ gətirdiyini göstərməmişlər. Müasir dildə çox işlək (fəal) olmasa da, tarixən bir çox isimlərin məhz təqlidi sözlərə həmin şəkilçiləri qoşmaqla düzəldiyi faktdır. Odur ki,

¹Bax: M.İ.Adilov. Təqlidi sözlər. Azərbaycan SSR EA “Xəbərləri”, 1961, №8.

sözlərin morfoloji təhlilində bu şəkilçilərin təqlidi sözlərə də qoşula bildiyi nəzərdə tutulmalıdır.

Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. -"a" şəkilçisi vasitəsilə əsasən birhecalı (bəzən də ikihecalı) və təkrarlanmayan təqlidi sözlərdən isim düzəlir. Burada sözün kökü – təqlidi söz iki şəkildə özünü göstərə bilər: kök bir səsdən (samitdən) ibarət struktur ünsürlə, ya da bu ünsürsüz həmin şəkilçi ilə birləşir.¹

a) Struktur ünsürsüz: *lopa, zopa, bağa*² (*vağ-vag*//*bağ-bağ* sözündən).

Bəzən danışq dilində həmin sözdüzəldici "-a" şəkilçisinin düşməsi də müşahidə edilir. Məsələn, aşağıdakı misalda *qiy*//*qiyya* sözündə olduğu kimi:

O nə quşdur ildə çəkər bir *qiya*; hər *qiyasında* yüz min na haq qan olur ("El şairləri").

b) Struktur ünsürlə: *lıqqa, cıqqa, şaqqa, daqqa* (qarın), *daqqa* (papaq), *zorba, dıqqa, cızza* (uşaq dilində), *qiyya* (çəkmək), *şəlpə, şəltə, domba, hərrə, lomba, danqa*³, *zoqqa, hap-pa*//*appa* (uşaq dilində yemək – Gəl *hapba* ye!).

Habelə *goppa* (DL), *çıqqa* (DL), *daqqa* (DL), *horra* (DL), *çıtqa* (DL), *bomba* (DL), *kömbə* (DL), *dəbbə* (DL). [Son iki misalda "a" şəkilçisinin ahənginə görə incə variantı "ə" işlənmişdir]

Tərgül Nərin ağzına duru *horra* da tökdü (S.Rəhimov).

¹Məqalədə belə şərti ixtisarlar vardır: OL – Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti", B., 1960; DL – "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti", B., 1964.

²A.Ş.Şerbak "qurbağa"sözünün mənşəyindən bəhs edərək yazır: "bağa sözünün əsasında, ehtimal ki, sətəqlidi söz durur. Müq.ət: uyğurca *pak-pak* (Qur/kur) sözünün mənşəyi haqqında müəyyən şey deyə bilmərik"(Вах:Названия домашних и диких животных в тюркских языках); Сб. «Историческое развитие лексики тюркских языков». Изд. АН СССР, М., 1961, səh.153). Lakin buradakı "qur" sözünün də təqlidi söz olduğu heç bir şübhə doğurmur. Bunu bir sıra tədqiqatçılar da təsdiq edirlər.

³Müq.ət: *cöngə*.

Bəzi sözlərdə “n” struktur ünsürünə təsadüf edilir. Məs.: *xorna* (çəkmək), *hırna* // *hırna* (vurmaq).

Bəzən bu isim düzəldən “a” şəkilçisi¹ iki dəfə işlənir və mənanın şiddətləndirilməsinə, intensivlik yaradılmasına səbəb olur. Məs.: *qaqqa(-na)* çəkmək.

Qaqqa sözü (*qaqqa çəkdi*) təqlidi sözdən -“a” şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimdir. Bu ismə yenə də təqlidi sözdən isim düzəldən “a” [-na komplekində “n” struktur ünsürdür; yuxarıdakı misallara bax] şəkilçisi qoşulmuşdur.

“a” şəkilçisi bəzi ikihecalı təqlidi sözlərdən də isim əmələ gətirir. Burada söz kökünün ikinci hecası struktur ünsürdən ibarət olur. Məs.: *şırıqqa*, *taraqqa/tırıqqa*, *dombra* (müqayisə et: *dombul//dumbul*; *dumbur-dumbur* təqlidi sözləri), *çolaqqa* (DL), *cırıqqa* (DL).

Dombranı çaldıqca sən; Güldü çiçək, güldü çəmən (S.Vurğun).

“a” şəkilçisi qəbul etmiş (və çox vaxt təkrar şəklində işlənmiş) təqlidi sözlərə yeni sözdüzəldici “-ma” şəkilçisi də qoşulur ki, bunsuz söz müstəqil şəkildə mövcud deyildir. Məs.: *zır-rama*, *cırcırama*, *qurqurama* (quşqulu) (DQ), *qırqırama* (çox duzlu mənasında) (DL), *gurguramma* (uşaq kitabında).

Belə “-a” şəkilçisi ilə düzəlmiş təqlidi isimlərin təkrarı başqa isimlərin təkrarından fərqlənir.

Lopa-lopa, *domba-domba*. *cıqqqa-cıqqqa* (tər tökmək) kimi təkrarların təqlidi sözlərə dəxli yoxdur. Başqa sözlə, isim əmələ

¹ Dialektlərdə bəzən “a” şəkilçisi əvəzinə “o” işlənir. Məs.: *qaqqa* (DL), *zəqqa* (DL). *Diqqo* ələk, *diqqo* sac (Atalar sözlündən). Sonu “o” ilə bitən sözlər haqqında E.V.Sevortyanın aşağıdakı fikri diqqəti cəlb edir. “Azərbaycan dilində “v”-dan qabaq “a” saiti işlənməz. Dodaq “v” samiti təsiri ilə “a” saiti assimilyasiyaya uğrayıb “o” dodaq saiti ilə əvəz olunur” (Bax: Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч.1, Фонетика. Изд-во АН СССР, М., 1955, səh. 38). Bu fikrin əksinə, “*zımqırov*” sözünü göstərmək olardı. Lakin bəzi türk dillərində (qazax, uyğur və b.) bu məfhum *konğurak* adlanır (müqayisə et: Karaim dilində - *konqurov*, qırğız dilində - *konğuroo*).

gəldikdən sonra artıq təqlidilik məfhumu arxa plana keçir. Əmələ gəlmiş isimlər isə ismə məxsus əlamətləri (sözdəyişdirici şəkilçilər, təkrarlanma və s.) qəbul edə bilər.

II. *-i, -i, -u, -ü* şəkilçisi ilə təqlidi sözlərdən isim düzəlir: *danqı, zırpı, mızı, zırı, sızı...*

Habelə: *ziqqı* (DL), *çaqqı* (DL), *bombı* (DL), *bombu* (DL), *şoqqu* (DL), *şoqqı* (DL), *xırxı* (bəzi dialektlərdə əl mişarı mənasında).

Bu şəkilçi bəzi sözlərin tərkibində yaşayır. *-il...* şəkilçisi də bir sıra təqlidi sözlərdən isim düzəldir. Məs.: *dombul//dumbul, gombul...*

Bu kimi isimlərə yenə də təqlidi sözdən isim düzəldən “*i*”...şəkilçisi qoşmaqla intensiv mənalı sözlər düzəlmiş olur. Məs.: *cıppılı//cumbuli* [*cumb-ul-i*], *cunquli* [bəzən *cunqul* yerinə *cunquş* da işlədilir; “*ş*” ünsürü ən çox kiçiltmə bildirən ünsürdür. Elə bu kimi intensivlik yaradan sözlər də kiçiltmə bildirir], *çıqqılı, dıqqılı*.¹

Bu intensivliyi yenə də artırmaq mümkündür: *cumcumbuli//cıpcıppılı* (əsasən danışq dilində və s.) bütün bu kimi kiçiltmə bildirən ((bir növ intensiv) sözlərə yenə kiçiltmə bildirən “*ca*” şəkilçisi qoşulur, sanki “intensivin kvadratı” yaradılır. Məs.: *çıqqılıca, dıqqılıca* və s.

II. *-an, -ən, -in* şəkilçisi vasitəsilə bəzi təqlidi sözlərdən isim düzəlir: *şırran* (şır-şır sözündən), *şırdan* (şırt sözündən), *dıqqan* (DL), *zobban* (DL).

Buraya OL-dəki *dombalangöz* (müq.et: *dombagöz*), *çəkçəkin* (ədəbi dildə: *çəkçəki* – quş adı), (*pərpəran//pərpərak*) sözləri də aiddir.

¹Müqayisə et: uşaq oyunu – naqquli.

Dilimizdə bir növ xüsusiləşmiş ad olan Şaqquli (klassik ədəbiyyatımızda olan Əmir və Zeyd adları ilə müqayisə et) sözü də bu üsulla düzəlmişdir. Misallar: 1) O yanı taxta, bu yanı taxta: Şaqqulu bəy otaqda (Tapmaca). 2) Şaqqulu bəzəkli qaldı (bu məcazi ifadə əsasən Bakı dialektində işlənir).

Məs: Müəllimlərin pərpərən toxumu kimi hərəsin bir kəndə dağıdır (C.Gözəlov).

Bu şəkilçi bəzi təqlidi sözlərdən həm də düzəltmə feil əmələ gətirir: *hoppanmaq, hıqqanmaq, qıcanmaq*.

Həmin şəkilçi bir sıra sözlərin tərkibində də özünü göstərir. Məs.: *pətənək*(//*pətək*), *sağsağan* (*zığ-zığ*//*zıxızx* quşu), *dağdağan* (Dağdağana¹ dağda dana böyüdü...Sabir).

Bu kimi sözlərin bir qismi xüsusi yer adları kimi də işlədilir: *Sağsağan* (dağ zirvəsi), *Dağdağan* (kənd). Buraya daxil edilmə bilər: *Mazmazaq* (çay)

IV.-Q, -k, -aq, -ək, -ıq, -ik, -uq, -ük şəkilçisi ilə əsasən birhecalı təqlidi sözlərdən (struktur ünsürlü və bunsuz) isim düzəldilir: *şillaq, şallaq, şiltaq, hinaq, qıdıq, pipik, tütək*//*düdük, fıriq* (iş fırıqdır), *lümək, lopuq, pərək* (burun pərəyi), *çəpik, şirtiq*//*çirtiq, pətək, tırıq, kirtik, topuq, cırıq, zırıq, titrək, palçıq*², *işiq* (müq.et: -iş// -iş-armaq – iş-qarmaq)³, *təpik*//*tipik*,⁴ *şapalaq*,⁵ *cinqırıq, sümük*⁶ və s.⁷

¹ Sonuna “a” əlavə edilən belə sözlər yenə vardır: *qaqqana, ciqqana*//*ciqqana, diqqana, şaqqana*//*şaqqanaq* (çəkmək). OL-də *pərtənəgöz* (müq.et: *pərtəgöz*).

² Bu sözün kökü “palç” dilimizdə təqlidi söz kimi işlənmişdir. Bəzi türk dillərində isə müstəqil söz kimi yaşayır. Bax: M.Худайкулиев. Подражательные слова в системе словопроизводство туркменского языка. Труды института языка и литературы, АН Туркм. ССР, 1957, səh.82.

³ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, Л., 1962, səh. 201.

⁴ Э.В.Севортян (bax: yenə orada, səh. 466) da bu sözün təqliddən düzəldiyini göstərir.

⁵ Bu sözün kökünün *şapp* (-ıq)//*şapb*(-ıq), yaxud *şap* (-alaq) olduğu ehtimal edilir.

⁶ E.V.Sevortyan da bu sözün kökünün (*süm*) buradan da *sümürmək* təqlidi söz olduğunu (bax: yenə orada, səh. 414) göstərir.

⁷ Dilimizdəki təqlidi *pətək*, vokativ *qoduq*//*xotux*, obrazlı *nıtq* (nıtq burun) (müq.et: *nıs*//*nısburun*) sözlərini də bura daxil etmək mümkündür. Habelə *torpaq*//*topraq* (top-ar-aq?) sözünün mənşəyi bununla əlaqədar izah edilə bilməzmi?

Palçıq (müq.et: eyni kökdən olan *bataq// batdaq//batlaq*), *balaq* (müq.et: eyni kökdən olan *-paltar*) sözlərini də buraya daxil etmək mümkündür.

Cıncırıq sözünün kökü – *cıncır* da isimdir. Bu ismin kökü isə *cınc* – təqlidi sözdür. Struktur “*q*” ünsürü qəbul edən “*cın*” sözü sözdüzəldici *-ır (-il;* müq.et: *dombul, cumbum-i* və s.) ilə birləşib *cıncır* təqlidi ismini (*cıncırını çıxarmamaq*) əmələ gətirmişdir ki, bu sonuncu da yenə təqlidi sözdən isim düzəldən “*ıq*” şəkilçisi vasitəsilə intensiv mənalı yeni isim əmələ gətirmişdir.

Xaricən bunlara bənzəsə də, aşağıdakı sözlər təqlidi sözlərdən deyil, təqlidi feillərdən düzəlmişdir. Məs.: *asqırıq, bağırıq, öskürək, püskürək//püskürük, fıncırıq, fısqırıq, fişqırıq, hıçqırıq, hönkürək, hayqırıq, çağırıq, çığırıq, qırpq (gözüqırpq), cırıq, qışqırıq*.¹

Türkm dilində “döş” mənasına gələn kükrək (kükrə-k) sözünü də buraya aid etmək olar. Bu sözlərin bəzilərinin kökləri (obrazlı *-qarp*, təqlidi *-cır*) həm təqlidi söz, həm də feil mənası daşıyır. Belə sinkretik köklər təqlidi sözlərə çox xasdır² və buna görədir ki, məsdər şəkilçisi “*maq, mək*” belə köklərə bitişdikdə isim əmələ gətirir. Məs.: *cırmaq, toxmaq, çaxmaq*,³ *qırpmaq*⁴ (göz qırpmaq tərkibində).

Bəzən *-aq* şəkilçisi təqlidi söz kökünə deyil, bu söz kökünə qoşulmuş olan *-an, -ən* şəkilçisindən sonra gəlir və beləliklə sanki *-anaq, -ənək* şəkilçiləri də təqlidi sözlərdən isim düzəldən şəkilçi kimi formalaşmış olur. Məs: *pətənək* (pətək), *xirdənək* (xirdək), *qayqanaq* və s.

¹Sözün əslı *qıyqırıqdır*. Bunun kökü “*qıy*” sözü “*qıy vurmaq*”, “*qıy çəkmək*” ifadələrində işlənir. DL-də həmin mənada *qıylamaq, qıyxırmaq* sözləri vardır.

²Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, ИВЛ, Л., 1962.

³Müqayisə et: *dırmıq, dırnaq, cırnaq*.

⁴E.V.Sevortyan da bu sözü təqlidi feil hesab edir. Bax: Göstərilən əsəri, səh. 333.

V.-iz, -iz, -uz, -üz, -az, (-əz) şəkilçisi də bir sıra təqlidi sözlərə qoşularaq isim düzəltmişdir: *ulduz*,¹ *cılız*,² *öküz*, *toppuz*, *donuz*//*donquz*,³ *dimbız*//*dumbuz* (dialektlərdə *yumruq*⁴ mənasında işlənir) *pampız*, *qapaz*...

Bəzən “qarpız” sözünün fars dilindəki “*xərbuzə*”dən düzəldiyini söyləyirlər. Məsələn, V.Q.Yeçorov müxtəlif türk dillərində işlənən bu sözün (arpuz, xarpuz, arbut, karpız, karbut, qar-pız, barpız, tarvuz) farscadan (خر بزه) olduğunu deyir. Müəllif göstərir ki, farsca “qarpız” tərbuz (تربوز) adlanır.⁵

خر بزه və ya خربوزه isə fars dilində yemişə, qovuna deyirlər.⁶

Belə bir fikir vardır ki, fars dilində iki cür yazılışı olan söz kökləri bir qayda olaraq fars sözü deyildir.⁷Məsələn, B.V. Millerin lüğətində gedən ağıl آغل və تپانچه tapança və تپانچه və s. kimi.

Bu cəhətdən də iki cür yazılan خربوزه və خربوزه sözünün əslində alınma olduğunu deyə bilərik.

¹Sözün əsl *yıldız* olub dilimizdə işlədilməyən “*yıld*” təqlidi sözündən düzəldilmişdir. Burada “l” səsi N.İ.Aşmarinin belə bir fikrini bir daha təsdiq edir ki, türk dillərində bu səs işıqla əlaqədar olan obrazlı sözlərdə özünü göstərir.(Вах: «Подражание В языках среднего Повольжья», Изв.АГУ им. В.И.Ленина,Б., 1925, т. 2-3,сəh.146

²Sözün kökü “*cıl*”, *cılığa* və *cılığı* sözlərinin tərkibində də qalır. Ehtimal ki, *dılqır*//*dılğır* sözünün kökü də fonetik dəyişməyə uğrayan (c-d) həmin “cıl” sözüdür.

³Sözün kökü – *don*//*donq*, feili – *donquldamaq*dır. İntensiv forması: *donq-donq donquldannaq*. Müasir dildə bu səslə donuz deyil, əsasən ayı səsində təqlid edilir. Olsun ki, bu sözlərin sonrakı mənə diferensiasiyasının nətiəsidir.

⁴P.Рустамов. Глагол в диалектах и говорах азербайджанского языка. Автореф. докт.дисс. Б., 1964, сəh.16.

Hər iki sözün kökü *dim* və *yum* müqayisə et.

⁵В.Г.Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

⁶Вах: Персидско-русский словарь, составитель Б.В.Миллер.

⁷Bu məlumat üçün filoloji elmlər namizədi В.Аbdullayevə təşəkkürümü bildirirəm.

Ehtimal etmək olar ki, bu söz bizim dilimizdən fars dilinə keçmiş və “xalq etimologiyası” təsiri ilə həmin şəkllə düşmüşdür. Qarpız sözünün kökü (qarp-) danışıq dilində “qarp elədi” tərkibində və məhz təqlidi söz mənasında yaşayır.

Göydən gedən qazlar; Bir-birilərin *gopazlar* (“El şairləri”, II, səh. 169) misalında “*gopazlar*” sözünün əsası olan “*gopaz*” (“*qapaz*” ilə yaxın deyilmi?) sözü *gop//gup* (və ya *gopp//gupp*) təqlidi sözündən (feili isə *gop//gup-a-maq*) düzəlmişdir.

Yıldız sözü ilə *yıldırım* sözlərinin kökü eyni “*yilt*” təqlidi sözüdür. Burada *-iz* və *-ır*[*yıld//t-ır-ım*]şəkilçilərinin biri əşya adı, digəri proses adı (*yıldır-*; müqayisə et *çıldır-maaq*) bildirir.

Məlum olduğu üzrə, qədim zamanlarda türk dilləri iki dialekt qrupuna bəölünürdü ki, buların birinin sözlərinin sonunda və ortasında işlənən “*z*” səsi digər qrupun sözlərində “*r*” ilə müvafiq gəlirdi. *R* qrupuna çuvaş dili, *Z* qrupun qalan türk dilləri daxildir.

Q.Ramstedt güman edirdi ki, bir sıra sözlərdə *R* səsi *Z* səsinə keçdiyi üçün, *R* qrupu dilləri daha qədim hesab olunmamalıdır. *Z* səsi *R*-dan törəmişdir. Başqa sözlə, göz sözü *görmək* feilindən, *quduz* sözü də *qudur-maq* feilindən törəmişdir və s. Bir çox türkoloqlar və monqolşünslük bu hipotezəni qeyd-şərtsiz qəbul etsələr də, həmin fikrə qarşı çıxanlar da yox deyildir. Məsələn, V.V.Radlov göstərirdi ki, çuvaş dilindəki *R* səsi *Z*-dan törəmişdir. B.A.Serebrennikovun fikrincə, müxtəlif dillərdə səslərin inkişafı tarixi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, qapalı hecanın sonunda *R* çox zaman *Z*-dan törəyir və *R* heç vaxt *Z*-ya çevrilmir.¹ Yuxarıdakı fikrə tam əks olan bu fikri doğrultmaq üçün müəllif bir sıra dillərdən nümunələr göstərir. Məsələn, kamsk-bulqarca “*xır*” sözünün daha qədim olan göz-dan əmələ gəldiyini qeyd edir.²

¹ Вак: Б.А.Серебренников. Методы изучения истории языков, применяемые в индоевропеистике и в тюркологии (с. «Вопросы методов изучения тюркских языков», Ашхабад, 1961, səh.56).

²Yenə orada, səh. 214.

Bizcə, məsələyə bir qədər başqa cəhətdən yanaşmaq lazımdır. “Göz” sözü “gör”dən yaranıb, yoxsa əksinə, “gör” sözü “göz”dən yaranıb? AXI *gözükmək//görükmək* feili müvazi formalarda işlənir və ya “gör” sözü bütün müasir türk dillərində və qədim yazılı abidələrdə mövcuddur və s. Burada məsələ sözün kökünü müəyyənləşdirməkdir. Hər iki sözün kökü “gö” ünsürüdür ki, “z” əlavəsi ilə bu kökdən isim, “r” əlavəsi ilə feil əmələ gəlmişdir. Z-nın isim, R-nın feil yaratması təqlidi sözlərdə daha aydın müşahidə olunur (*yıldız-yıldır-ım*). Müqayisələr göstərir ki, bəzi başqa sözlərdə də vəziyyət belədir. Məs.: *öküz* və *böyürmək* kimi...Tatar dilində *böyürmək* əvəzinə *üker*, *öküz* əvəzinə də *üqez* işlədilir (Yuldaşev).

Beləliklə, N.K.Dmitriyevin çox düzgün olan “R – feil əsasını, Z – isim əsasını səciyyələndirir”¹ fikri təqlidi sözlər materialı üzrə də təsdiq edilə bilər.

VI. -*Daq*, -*dək* və -*dıq* şəkilçiləri vasitəsi ilə təqlidi sözlərdən isim düzəli: *cızdaq*, *çatdaq*, *xirdək*, *tapdaq*, *firtdaq*, *fırlıdaq*, *qığırdaq*, *şaqqıldaq* (*//çaqqıldaq – DL*)².....

Bu mürəkkəb şəkilçilər *da//də* (habelə *dı*) və *q//k* ünsürlərinə bölünür. *Da//də* vaxtilə dilimizin sözdüzəltmə sistemində müəyyən rol oynasa da, artıq öz yerini *la//lə* şəkilçisinə tərk etmişdir. Bunların eyni şəkilçi odluğunu sübut edən faktlar çoxdur. Ədəbi dildə işlənən *aldanmaq*, *aldatmaq* (məhəlli forması – *allanmaq*, *allatmaq*), dialektlərdə: *başdamağ*, *işdəmək*, *tişdəmək*³ (*başlamaq*, *işləmək*, *dişləmək* əvəzinə); xalq dilində: *Bozdar* (it adı), *bozdamac//bozlamac*; “Şühədənəm”də: *örtüldük*

¹ Н.К.Дмитриев. Соответствие Р//З. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч.1, Фонетика. М., 1955, сәh. 325.

²Eyni şəkilçi başqa türk dillərində də mövcuddur. Məsələn, özbəkçə *x.gildog* (*hıqqıldaq*) sözü qırtıaq mənasında, *şilpildog* sözü yemək növü mənasında; türkməncə *şakırdık* sözü malları qaçıрмаq üçün onların quyruğuna bağlanan şaqqıdayan şey mənasında və s. işlədilir.

Tavanda işıq *şappıldaqları*...(R.Rza).

³Bax: K.T.Ramazanov. Salyan dialektinin fonetikasi. Azzərbaycan SSR EA “Xəbərləri”, 1956, №6, sәh.72.

(örtük), *bağırdaq* (uşaq bələmək üçün sarğı) və s. formalar geniş yayılmışdır. Ədəbi dildə habelə *batdaq*, *qızarıdaq*, *gözubatdaq*, *qarabatdaq*, *qaşqaldaq* kimi sözlərdə həmin şəkilçilər müşahidə olunur.

N.K.Dmitriyevin müxtəlif türk dillərindən misal olaraq gətirdiyi¹ *şaqraq* [-*şaqır(d)aq*], *fırıldaq* (uşaq oyuncağı mənasında), *şarpadaq*, *pitpıdaq*, *şapırdaq*, *çınqırdaq*sözləri də buraya aid edilə bilər. Bu şəkilçili sözlər dialektlərdə xüsusən çoxdur. Məs.: S.Rəhimovun işlətdiyi *işıldaq* (gözlər), *hövüldək* (adam) və s. dialektizmlər kimi.

Feil düzəldici *la//lə* şəkilçisi isimlərdən feil əmələ gətirdiyi kimi, *daq*, *dək* və *dıq* şəkilçilərinin birinci hissələri də təqlidi sözlərdən feil düzəldir. Məs.: *tapdamaq*, *partdamaq*, *çirtalamaq*....

Haqqında danışdığımız şəkilçilərin ikinci hissəsi *q//g* isə feillərdən isim düzəldən şəkilçidir. Həmin vəzifəni *çimdik*, *dimdik* sözlərində² “k” ünsürü, *xortdan*, *cırtan* sözlərində “n” ünsürü görür.

Müasir ədəbi dilimizdə eyni şəkilçi kimi *da...* və *la...*müvazi şəkildə bəzən özünü göstərir.

1)Zərbəli divarın *çatdağından*³ deyir (C. Məmmədquluzadə); 2) Qanun-qaydalar... *çatlaq-çatlaq* olmağa başlayırdı (M.İbrahimov).

Başqa misallar:

Camı *xirtdəyinə* yığıldı (S.Rəhimov); *Xirtdək* sümüyü... (Ə.Əbülhəsən) ifadələri (buradan da “xirtdəkləmək”) ilə yanaşı “*Xirtləgini cıru*” (Ə.Nəzmi), “*Xirtləgimin tərpendiyini gördü*” (Ə.Əbülhəsən) formaları yaşamaqda davam edir.

¹Bax: Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков, ИВЛ, М., səh.73-75.

²Yenə orada. səh.99.

³Bu sözün “*çat*” forması da metaforik şəkildə işlənir: 1)Usta, küpəniz irəlidən *çat* idi, ya təzəlikdə sınıb? (C.Məmmədquluzadə)” istidən *çat-çat* olan gölməçə yerlər...(M.Cəlal).

Bu şəkilçilərin paralelizmi təqlidi feillərin təkrarında da özünü göstərir. Məs.: *çırtlamaq//çırtlamaq*, *pırtlamaq//pırtlamaq*, *xortlamaq//xortlamaq* (lakin müq.ət: *tapdamaq* və onun intensiv forması *tapdalamaq*).

“*Fırtlıq*” (sözün kökü “*firt*”dır. Misal: Elə bil *firt* eləyib burnundan düşüb) sözündən “*d*” düşərək bəzən “*firtiq*” şəkli alır. Bu sözün “*firtliq*” şəkli də (ümumiyyətlə təqlidi sözlərdə -*il*...struktur ünsürü intensivlik yaradır) vardır. Məs.: Burnu *firtliqlı* colma-cocuqlar... (C. Məmmədquluzadə).

Həmin şəkilçili sözlər bəzən məhəlli və ya fərdi sözlərdən ibarət olur. Məs.: Çıraqdan bir *çırtdaq* atıldı (“Azərbaycan nağılları”).

Bütün bunlardan sonra S.Cəfərovun aşağıdakı qeydlərinə etiraz etmək azım gəlir. S.Cəfərov yazır:

“Fikrimizcə, dilimizin *çırtıq* (çırttıq), *firtıq* (firttıq) sözlərində təsadüf edilən *-ıq*, *-tıq*, *-qoltuq* sözündə təsadüf edilən *tuq* şəklçisi *-lıq/-luq* şəkilçisindən assimilyasiya və dissimilyasiya hadisələri nəticəsində *l* səsinin *t* səsinə keçməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir”.¹

Təkrar edirik ki, *da//də//dı* və *q//k* şəkilçilərindən birincilər təqlidi sözlərdən feil düzəldən, ikincilər isə bu təqlidi feildən isim düzəldən şəkilçilərdir. Və demək lazımdır ki, artıq bir bütöv kimi nəzərə çarpan bu *daq//dək* şəkilçili sözlərin bəziləri müasir dildə *laq//lək* şəkilçili sözlərə müvazi işlənir. Tarixən isə bu ikincilərin əvvəl, birincilərin sonra meydana gəldiyini və onlardan (ikincilərdən) törədiyini söyləmək üçün heç bir elmi əsas yoxdur. Əvvələn, bu *daq//dək* şəkilçili bütün sözlər *laq//lək* ilə əvəzlənə bilmir. Sonra, bu *daq*... forması “*da-q*” mürəkkəb şəkilçisidir ki, buradakı “*da*” bir çox tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə müasir “*la*”-ya nisbətən qədim hesab olunur. Odur ki, S.Cəfərovun yuxarıdakı fikri, habelə ədəbiyyatda bu şəkilçilərə münasibətdə özünü göstərən bəzi fikirlər, məsələn, “*cızdaq*” sö-

¹S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. B., 1960, səh. 84-85.

zünün guya müxtəlif fonetik hadisələrə uğrayaraq “*cızlıq*” sözündən düzəldiyi fikri qənaətbəxş deyildir.¹

Ümumiyyətlə, təqlidi isimlər müxtəlif fonetik-morfoloji variantlara malik olur. Burada müxtəlif dialektlərin təsiri özünü göstərdiyi kimi, subyektiv momentlərin də az əhəmiyyəti yoxdur. Məs: *bomba* (DL), *bombı* (DL), *bombu//bombu* (DL); *habelədiqqa*, *diqqana*, *diqqancıq*, *diqqanacıq* və s.

VII. Təqlidi sözlərdən isim əmələ gətirən bir sıra şəkilçilər çox az sözdə özünü göstərir.

a)-*Cək* şəkilçisi: *tüpcək*[*tüpür//tüfür* sinkretik tipli təqlidi sözün kökü *tüp//tüf*-dür].

b)-*Əng* şəkilçisi: *fişəng*, *tüfəng*.

v)-*Cı* şəkilçisi: *dameci* (sözün kökü *dam//tam* sinkretik təqlidi sözdür. Həm təqlidi söz, həm də feil kimi təsəvvür olunur.)²

q)-*Tə* şəkilçisi: *piltə* (sözün kökünü *pilpillə* sözü ilə müqayisə et).

ğ)-*Lağ* şəkilçisi: *taqqanaq* (əslə *taqqalaq*), *tağalaq*.

d)-*Ğa//gə* şəkilçisi: *qarğa*, *çayırtgə* [çik-ir(t)-gə]/

e)-*Man* şəkilçisi *dəyirman*.

Dəyirman//dəgirman//tıqırman sözünün kökü *dəgir//di-gir//diyir*³//*tıqır* təqlidi sözdür. Bu sözün ikinci hissəsi “man” bir sıra türk dillərində müstəqil söz kimi yaşayır. Qırğız dilində “getmək, “hərəkət etmək” (kayda mandın – hara getdin), altay və şor dillərində “qaçmaq, yüyürmək”, qədim uyğur dilində “ad-dımlama”, “qaçma”, “gediş”, qazax, yeni uyğur və yakut dillərində “getmək”, “yerimək” (man) m’nalarında işlədilir.

¹Bax:H.Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. B., 1962, səh. 252. Bu kitabda “*cız*” sözünün real mənası, etimologiyası, danışıq dilində işlənən *cızğal*, *cızğalaq*, *cızğalağım* çıxarmaq kimi söz və birləşmələrdə yeri çox düzgün şərh olunmuş, sözün fars dilinə keçdiyi göstərilmişdir.

²Rus dilində bu sözün qarşılığı “*капли*” isminin kökü “*кап*” həm feilin (капать) köküdür, həm də təqlidi sözdür.

³DL-da “*diyir*” sözünün təkər mənasında işləndiyi göstərilir. Hər iki sözün kökü eynidir.

ə) *-im, -im, -um, -üm* şəkilçisi: *qurtum, çirtım*¹ (bir qurtum su, bir çirtım soğan), *xortum, cırım* (bəzi dialektlərdə isim mənasında “cırım çəkmək” tərkibində), *ıldırım/yıldırım, sıldırım//şıldırım* (ümumiyyətlə təqlidi sözlərdə *S* və *Ş* səslərinin paralelizmi diqqəti cəlb edir: *şunqar//şonqar* və *sunqar* kimi).

Buraya *qığılçım* sözünü də aid etmək olar. Bu *qığılçım* (giyilçim<kivilcem) sözünün bəzi dialektlərdə *qılçım*² (*qılçıq* sözü ilə bunun kökü eynidir)variantı da vardır. Məs.: Güneş kivilçim gibi sönuverdi (“Güzel masallar”).

Təqlidi sözlərin quruluşca təhlili bir sıra isimlərin etimologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Gördüyümüz kimi, bir çox isimlər – heyvan, quş və s. adları mənşə etibarlı ilə təqlidi sözlərə bağlıdır. Məhz təqlidi sözlərin morfoloji quruluşunu öyrənmək nəticəsində, məsələn, *bildirçin* sözünün kökünü düzgün müəyyən etmək olar. Söz iki hissədən (*bildir-çin*) ibarətdir. İkinci hissəni təşkil edən “*çin*” sözü əsasən “quş” mənası (qədim türk dillərində) daşıyır. (Məs.: *sığırçin* sözündə də). Sözün birinci hissəsi *bildir* isə *bild-* təqlidi sözü və *-ir* struktur ünsürlərdən mütəşəkkildir. *Bild-(pilt-)* həmin quşun səsinə təqliddir. S.Rüstəmin bir şeirində deyilir:

Tarlalarda bildirçinlər konsert verir – *bit-bilit*.

Sözün əsli *bit-bilit//pit-pilit* (*bilt-bilit// pilt-pilit...*) şəklində bərpa oluna bilər.

Yuxarıda gördüyümüz *-aq...ıq* şəkilçisini də bu özə qoşub isim əmələ gətirmək olardı.

Məs.: *bit-bilit+aq* → *bitbıltaq* → *bitbıldaq*. Doğrudan da *bildirçin* sözü başqa türk dillərində təqlidi sözlərdən isim düzəldən həmin *-aq...şəkilçisi* köməyi ilə *bitbıldaq* şəklində işlənir.

¹Çirtma sözü də buraya aid edilə bilər: çirtım → çirtıma → çirtma. Məs.: birinə bir çirtma vurdu (S.S.Axundov).

²Təqlidi söz köklərindəki “*l*” səsinin əsasən işıqla əlaqədar sözlərdə özünü göstərdiyini N.İ.Aşmarinə əsaslanaraq qeyd etmişik. Məs.: *lup-lup* (gözlərini döymək), *lum-lum* (udmaq), *lök-lök* (ləkküldəmək) və s. Bu barədə həm də bax: Н.К.Дмитриев. Этимология слова لُقْدَى («Строй тюркских языков», ИВЛ, М., 1962, səh. 58).

“Bildirçin” quşuna çuvaş dilində *petpeltek*, bir sıra başqa türk dillərində *bitbildik* deyilir.¹ Qaqauz dilində pıtpıdaq (pitpidaq) adlanır.²

Bit-bilit (*bit-bilt+aq*) sözü şəklində qurulmuş başqa tərkiblər haqqında da eyni sözləri söyləmək mümkündür. Məs.: *qaş-qaldaq* və ya Bakı dialektində oyun havası adı *qıt-qılıda(q)//qıt-qılıdı(q)*.

Göstərilən bu sözlər – isimlər təqlidi sözlərə həmin *aq...*şəkilçisi qoşmaqla düzələn başqa isimlərdən onunla fərqlənir ki, bunların kökünü təşkil edən təqlidi sözlər məhz təkrarlanmış şəkildə mövcuddur: *bilt-bilt(-aq)* kimi.

Habelə *göyərçin* sözünün birinci hissəsi (*göyər-*) haqqında da eyni sözləri söyləmək mümkündür. Bu sözün rəng bildirən “göy” ilə əlaqəsi yoxdur. Müəllif “göy göyərçin qanadlıdır” ifadəsində yalnız alliterasiya məqsədi güdmüşdür. Göyərçin göy” rəngdə olduğu kimi, ağ, qara və s. rəngdə də ola bilər.

Bu sözün *gögərçin//gügərçin//gövərçin* variantları da vardır. Radlovun lüğətində qovarçin, quvarçin, quyyarçin; türkmən dilində: qoqerçin.

Demək, bu sözün kökü *gö* (*y//v//g*), *qu*, *qö* olub, struktur ünsür *-ar//-ər* ilə birləşmişdir. Sözün kökü isə hmin quşun səsinə təqliddən başqa bir şey deyildir. Müasir tatar ədəbi dili izahlı lüğətinin tərtibi üçün düzəlmiş təlimatda göstərilir ki, göyərçinlərin çıxardıqları səs (küpərçennərney qörləü avazı) olan *qör-qör* baş söz kimi lüğətə daxil ediləcəkdir.³

Türk dilində “göyərçin” sözü güverçin şəklində olub, bunların səsinə “dik-dik...” tərzində təqlid edilir. Demək bu öz də həmin təqliddən törəmişdir. Məsələn: 1.İlk önce ***güverçinler***

¹Вах: Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. ИВЛ, М., 1962, сәһ.429.

² Н.К.Дмитриев. Очерк южнотюркской мимологии («Строй тюркских языков, ИВЛ, М., 1962, сәһ.91).

³Вах: Хәзирге татар әдәби теленен anlatmallı süzleqen sözü instrukiyase, Kazan, 1964, сәһ. 38.

başlarını egmişlər. 2. İki **güverçin** bağırmışlar: *Guk-guk, guk-guk* ötüyorum; Terlikte kan görüyorum (“Güzel masallar”).

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, “Elmi əsərlər”, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1973-cü il, №3, səh.56-64.

JARQONUN BƏZİ NÖVLƏRİ

Müəyyən məqsədlə öz fikirlərini geniş kütlədən gizlətmək üçün bəzi qrup adamların yaradıb işlətdikləri uydurma, süni dilə jarqon deyilir.

Müəyyən təbəqənin və ya ictimai zümrənin jarqonun arqo deyilir. Jarqondan fərqli olaraq arqo hadisəsi mənfi hadisə hesab edilmir. Məsələn, tələbə arqosu, aşıq arqosu, quşbazlar arqosu, ovçular arqosu.

Bir sıra tədqiqat əsərlərində bu iki termin (arqo və jarqon) fərqləndirilmir, eyni və ya yaxın mənada işlədilir. Bəzən “arqotizm” başlığı altındakı yazılarda jarqonlardan (ictimai dialektizmlərdən) də bəhs edilir və ya əksinə “jarqonizm”ə həsr edilən yazılarda arqolar da yada salınır.

Ümumiyyətlə, jarqonizmlər, ümumxalq dili sözləri ilə sinonim olub, onlara qarşı qoyulur. Jarqon vahidlər adətən emosionallığı ilə səciyyəli və təsadüfi deyil ki, canlı danışmaq dilində daha çox işlədilir.

Azərbaycan dili jarqonlarla zəngindir. Lakin bunlar dilçiliyimizdə kifayətləndirici səviyyədə tədqiq olunmamışdır. Ə.Dəmirçizadə “Arqo və ya jarqon sözlər” adlı yazısında arqoya misal olaraq “Gədəbəy aşıqları arasında *xas, diüniif, çıpa, lafda, küp, davrı* kimi sözlər” işləndiyini qeyd etmiş və bununla kifayətlənmişdir.¹

¹Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. B., 1962, səh. 91.

Burada jarqonun çox zəngin növlərindən bəziləri haqqında konkret nümunələr veriləcəkdir.

Azərbaycan dilinə məxsus jarqonların aşağıdakı növləri diqqəti cəlb edir.

Oğru və cani (xuliqan) jarqonu. Bu jarqon hər hansı mövcud qanunlar kimi, dil qanunlarını da həyasızcasına pozmaq meyindən, xüsusilə də cinayəti gizlətmək meyindən irəli gəlir. Məsələn, müvafiq sözlər aşağıdakı jarqonlar ilə əvəz edilib işlədilir.

Atanda (ayıq ol, gələn var), *it* (dövlət nümayəndəsi), *sazan* (key), *suka* (xəbərçi), *barıqa* (alverçi), *hərif* (soymaq, aldatmaq mümkün olan şəxs), *yandı/ /yanduz* (ehtiyatlı olun, bizi tutmağa gəlirlər), *sağmaq* (pul qoparmaq, aldatmaq), *paçka basmaq//paçka atmaq//kart basmaq//potmanat atmaq* (aldatmaq, satmaq), *yaxma* (yalan danışma, gopa basma), *qəmiün kəm* (kinayə ilə: sağ ol; bil ki, səndən intiqam alacağam), *yazmaq* (kəsmək).

Müxtəlif cinayətkarlar – oğrular, canilər, rüşvətxorlar, cibgirlər və s. xüsusi tipli söz və ifadələrdən istifadə etməklə, habelə ümumxalq dilində mövcud olan sözləri xüsusi, səciyyəvi mənada işlətməklə bütün ictimai sərəvətlər kimi xalqın dili ilə də xuliqancasına davranmış olurlar. Belə “xuliqan dili”ni səciyyələndirən sözlərin bir qismi başqa dillərə məxsus vahidlərdən ibarət olur. Məsələn, *pasan//patsan*, *şestoy*, *liqava*, *atanda*, *suka*, *çuşka//çuşkə*, *frayer*, *tilbaş* (“trepaç”).

Bu kimi sözlər canilərə məxsus terminologiyadır ki, bunlar daha çox şəhərdə yayılmış olur. Rayon və kənd əhalisi arasında bunlar anlaşılır, şəhərlərdə də yalnız canilər mühiti ilə əlaqədar olanlar bunların mənasını başa düşürlər.

Oğrular mühitində “*cibə girmək*, *oğurlamaq*” əvəzinə adətən “*işləmək*” işlədilir ki, bu da bir növ evfemizmdir. Habelə “*pul*” əvəzinə “*siçan*”, “*tutulmaq*” əvəzinə “*yanmaq*” və s.

Nəticədə sanki obyektiv olaraq bəzi ümumxalq sözlərinin mənaca zənginləşməsi prosesi baş verir. Söz indi daha bir

əlavə mənə kəsb edir ki, bəzən həmin jarqon mənası da ümum-xalq keyfiyyəti qazana bilir. F.Xoşginabinin “İki qardaş” əsərində belə bir dialoq vardır:

–Məni buraya niyə gətiribsiniz?

–Tərlətməyə!

–Tərlətməyə? – də Məhəmməd ona baxdı. Məhəmməd elə düşündü ki, müstəntiq ondan pul istəyir”.

Xalq dilində “*tərləmək*” sözü “*tər tökmək*” kimi həqiqi mənadadırsa, canilər aləmində bu söz “*rüşvət vermək*” mənasında işlədilmiş və bundan sonra həmin mənə ümumiləşmişdir. Odur ki, sonralar bu söz ümumiyyətlə “*pul və s. vermək*” mənası kəsb etmiş, yəni söz mənəca genəlmişdir.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində bir alverçinin nitqi belə verilmişdir: “– Qədəşim, mən *sezon-mezon hərləmirəm*. Gül kimi ZİL xolodilniklərini *alib basıram* evə. İstilər düşəndə müştərişi pərvanə kimi dolanacaq başına” (16.XI.68).

M.Müşfiqin “Qaya” poemasında oğru Mişka dostu Qaya-ya deyir:

...Bu sabah girimə düşmüşdü bir “*yağ*”,
Hələ görməmişdim belə bir “*ayaq*”,
Nəhayət soyaraq buraxdım onu.
Soyulmaq deyilmi həyatın sonu?
Mişkanın əlindən varımı bir qaçan?
Sonra da əlimə keçdi bir “*siçan*”.
Bəlkə bu son sözü unutmuşsunuz,
Çünki siz bambaşqa yol tutmuşsunuz....

Bir az aşağıda şair yazır:

Sanki bizim lisan onlara dardır,
Özlərinə görə dilləri vardır.

“Yaxşı tullanıb, pis düşənlər” felyetonunda Ş.Abdullayev “fırılacaq Saranın camaatı aldadıb” ev verəcəyi vədi ilə soyduğundan bəhs edir və yazır:

“Həkim yalvar-yaxar elədi ki, yeddi min mənə. Sən gəl daşı ətəyindən tök, o mənzili düzəlt mənə. Sara gördü ki, bunlar, özü demişkən, *sazandırlar*” (“Bakı” qəzeti, 3.V.69). müəllif göstərir ki, Sara maymaqları *sazan* adlandırır.

C. Əmirovun “Brilyant məsələsi” əsərində oğru və cibgirdlərin jarqonuna geniş yer verilmişdir. Burada məlum olur ki, cəniblər mühitində milis işçiləri “*şestoy*” adlanırlar. Göstərilir ki, “*barıqa*” – oğrular dilində *alverçi* deməkdir. Bu əsərdən misallar veririk:

1.–Afərin! Sənin necə, *siçanın* var?

–Var!

2.–*Hərifdir?*

–Hərifliyini bilmirəm, ancaq kalandır.

3.–Axşamın xeyir, “*barıqa...*”

Başqa misallar:

Yananda iş alıb qazanmağa getmək hara, cərimə verib öz işində qalmaq hara (S.Dağlı. “Kim kimi basdırdı”); Yox, *qaranoy*, mən ondan *pəsəm* (Yenə orada).

Jurnalist R.Nağıyev “Cinayətin sonu” məqaləsində (“Kommunist” qəzeti, 20/IV.-72) göstərir ki, cinayətkar A.Kuşnerov “istintaq dövründə” bir dostuna məktubda belə yazır: “İndi *Qırmızı* dindirilir...*Ağ* haqqında *Qaramı*, Əlni və başqalarını xəbərdar et”. Müəllif qeyd edir ki, buradakı “ağ” şəkər tozu deməkdir”.

Qumarbaz jarqonu. Ən çox aşıq ilə oynanılan qumar xüsusi jarqon sözləri, ifadələri meydana gətirmişdir. Aşıq ilə oynanılan “alçı – dağan”, “aşıq-aşıq”, “xan-xan”. “yeddixan”, “cik-bik”, “üçü qurd cik-bik” və s. adlı oyunlar məlumdur.

Bunların içərisində ən məşhuru əsasən üç aşıq ilə oynandığı (bəzi rayonlarda dörd, hətta beş aşıqdan istifadə edilir) üçün “üç aşıq” adlanan oyundur. Hətta bu oyun ümumiyyətlə qumar oyununun rəmzi hesab edilir. “Qumar vuraq”, “qumar oynayır-lar”, “qumarbaz” və s. dedikdə hər şeydən əvvəl bu üç aşıq oyunu nəzərdə tutulur.

“Üç aşıq” və ya “cay” oyunu ilə əlaqədar söz və ifadələr: aşığın müxtəlif tərəfləri belə adlanır: – *cik, bik, alçı, toxan//doğan, omba*.

Aşıqların müxtəlif vəziyyətlərə düşməsi ilə əlaqədar olan adlar belədir:

a) *Naxış* – iki aşıq *bik*, biri *toخان* düşərsə (“*naxışı* gətirmə, “*naxışı* tutmaq” ifadələri bunun bağlıdır); b) *bəd* – iki aşıq *bik*, biri *alçı* düşərsə; v) *duxar* – iki aşıq *toخان*, biri *ci* (və ya *bik*) düşərsə; q) *çapraz* – iki aşıq *alçı*, biri *cik* (ya *bik*) düşərsə; ğ) *zaxar* – hər üç aşıq eyni cür (*alçı*, ya *toخان*) düşərsə; d) *səpəliş* – iki aşıq *toخان*, biri *alçı* və ya iki aşıq *alçı*, biri *toخان* düşərsə.

Bunlardan *naxış, duxar, zaxar* vəziyyəti müsbət (*udma*), *bəd, çapraz, səpəliş* vəziyyəti isə mənfi (*uduzma*) hesab edilir.

Göründüyü kimi, üç aşıq oyunu xüsusi sözlər sistemi meydana gətirmişdir. Aşıq atan hər bir oyunçunun sağ tərəfindəki oyunçu “*əlaltı*”, sol tərəfindəki isə “*əlüstü*” adlanır.

Bəzən aşıqların biri fərqləndirilərək “*qurd*” hesab edilir. Bu “*qurd*” aşıq başqalarından ikiqat artıq qüvvəyə malik olur.

Jarqon sözləri adi terminlərdən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu sözləri işlətməkdə əslində heç bir zəruriyyət yoxdur. “Üç aşıq oyununda “*oxumaq*” sözü xüsusi mənada – bildirmək. (pulun miqdarını) elan etmək mənasında işlənir. Yaxud aşığı vurmaq üçün ortalığa qoyulan daş “*dam*” adlanır.

Bu sözlər adətən hərəkət və əşya bildirir və bəzən sabit birləşmələr təşkil edir ki, buna “jarqon frazeologiyası” da deyilir: *do qoymaq... dərdi kəm//...dərdün kəm, bir qoz//at daşa//yudum, çur-saf*.

Korporativ jarqon. Müəyyən münasibətlə bir-biri ilə əlaqədar olan insan qrupları içərisində mövcud olur. Habelə qumar oyunu və sərxoşluqla məşğul olanların da nitqi korporativ jarqon hesab edilir.

Bəzi dilçilər korporativ jarqonları ictimai əyləncə, dil (“söz” daha doğru olar) oyunu hesab edir ki, burada məqsəd ekspresivlikdir. Məsələn, loto oyununda bəzi rəqəmlər belə söz-

lərlə əvəz edilir: *dumbul ağacı* – 11, *çaxır boçkası* – 40, *babası* – 90, *nənəsi* – 80, *nəhsən nüfuz* – 13, *siçan düjünü* – 13, *peşkə-lər* – 55, *partapart* – 55, *baş-ayaq* – 69, *arıq cayıllar* – 77, *oçko* – 21 və s. Yenə də loto ilə əlaqədar “*dovolna/bəsdir*”, “*terna*”, “*ambo*”, “*sürüşdürmə*”, “*gözləmək*”, “*bir-bir çağır*” və s. kimi söz və terminlər işlədilir.

Kart oyunu ilə əlaqədar *as*, *tuz*, *as-nas*, *oçko*, *yanmaq*, *banka getmək*, *get özüvə*, *get üstüvə*, *pencək-şalvar-cilitkə* (yəni 6-7-8), *ver bangivü* kimi söz və ifadələr səciyyəvidir.

Nərd oyununda işlənən söz və ifadələr bunlardır: *gülba-har*, *uzun*, *döymə/gödək* (oyun adları), *qoşalamaq //cütəmək*, *stəkanda atmaq*, *oyunçu deyil* (odunçudur), *oyunçu axtarıram* və s.

Nərd oyununda zərlərin xallarının farsca adlandırılması da jarqon təsiri ilə izah edilə bilər: *yek*, *dü*, *sə*, *çahar*, *pənc*, *şəş*, *sə-dü*, *şəş-beş*, *şüş-sə*, *çahar-sə*, *sə bir// sə-yek*, *pənc-yek* və s.

Sərxoşlara xas jarqonda bəzi feillərin ümumxalq dilindən fərqli mənada işləndiyi görünür. Məsələn, *vurmaq* (içmək), *at-maq* (içmək), *getmək* (içmək).

İçmək anlayışı müxtəlif semantikəli feillərlə ifadə edilir. “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”ndə Ə.Haqqverdiyev yazır: “Gör-düm cavanlardan biri üzünü o birilərinə tutub dedi:

–A kişi, burada oturmaqdan fayda yoxdur, durun gedək, bir az *yellədək*.

O saat yoldaşları bunun özünü təsdiq edib durdular aya-ğa, üçü də getdi.

Dedim:

–Məşədi Həsən, *yellədək* nədir?

Dedi:

–Bu Gəncə dilidir, *yellətmək içməyə deyirlər*”.

A.Əlisoltanlının “Qayıtmaq?...mümkündür!” adlı sənədli povestində sərxoşlar jarqonuna məxsus söz və ifadələr çoxdur. Məsələn:

1.Deyirəm, bir balaca *boğazımızı da isladaq*, necə olar.

2.–*Hərifin* damarını yamanca tutmusan.

3. – *Yana* bilərdin, Valeri.

4.–Bəli, sərxoşların bu günkü "*paxmel*" mərasimi başlandı.

5.–Puzakovun ovçu çömçə kimi ona uzandı:

–*Soobrazim...*

"Rahib əvvəllər bu sözün mənasını bilmirdi. Sonralar öyrənmişdi ki, sərxoşlar müflisləşəndə ciblərindəki olub-qalanı, xırda-xuruş pulu bir yerə cəmləyib "*yarımdənə*"dən, "*birdənə*"dən alıb içirdilər".

Təriqət jarqonu. Əsasən klassik poeziyada özünü göstərir. Klassik poetik jarqonizmlər obrazlılıq, məcazilik üçün çox əlverişli vasitə idi. Sufi terminlərinə aid bir neçə misal göstərək:

"*Saqi*" – mürşid, "*şərab*" – ilahi eşq, "*qədəh, cam*" – aşiqin qəlbi, "*ləb*" – kəlam, "*ləbi-ləl*" – batini feyz və ruhani ləzzətlər, "*naz*" – qəlbə qüvvət vermə, "*qamət*" – qulluğa olan ləyaqət, "*vəfa*" – allahın inayəti, "*xərabat*" – ilahi eşq şərabının içildiği yer, "*mütrüb*" – həqiqəti xəbər verən, "*dəf*" – əsil sevgili olan allahı hər an istəmə, "*təranə*" – məhəbbət ayini, "*nalə və zar*" – Allahı arzulama, tələb etmə, "*zəbani şirin*" – Allahın əmri, "*məclisi-işrət*" – Allahın inayətinin ləzzəti, "*muyi-miyan*" – təriqət sözlərinin incəliyi, "*xal*" – Allahın zatı, "*xali-siyah*" – aləmi qaib, "*çöhreyi-gülgün*" – Allahın təcəllisinə aid nurların zühuru və s.

Sonralar təriqət jarqonu ilə ümumxalq dilinin leksikası bir-birinə təsir göstərməkdən əlavə o dərəcədə qaynayıb-qarışıbdır ki, çox zaman bunları bir-birindən ayırmaq mümkün olmur, müxtəlif mübahisələrin meydana gəlməsinə səbəb olur.

"Əslində aşıqlar, eləcə də bədii zövqü etibarilə aşiq qoşma və dastanlarından olan dinləyicilər Qurbani kimi şairlərin arasına işlətdikləri təriqət istilalarını rəmz kimi, məcaz kimi deyil, adi söz kimi anlamış və qəbul etmişlər...Onlar ümmanı elə adicə də-

niz, qətrəni – damcı, zülfü – saç, gözəli – gözəl kimi anlamışlar”.¹

...Sufi-hürufi terminologiyasından hətta Aşıq Ələsgər, Şəmkirli Aşıq Hüseyn kimi belə təsirlərdən uzaq olan görkəmli aşıqlarımız da heç fərfinə varmadan istifadə etmişlər. Hətta bu günün sovet aşıqları da bəzən heç mənasını başa düşməyərək, yaxud tamamilə yeni məna verərək rümuzat işlədirlər.”²

Orta əsrlərdə mistik sufi təriqətində bir sıra söz və ifadələr xüsusi mənada işlədilirdi. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

Aşıq – Allahı sevən zahid, tərki-dünya; *bəqa* – sufinin öz mənliliyini, varlığını məhv etməsi və bununla da əbədiyyətə qovuşması vəsiyyəti; *zöhd* – mənəvi təkmilləşmənin elə mərhələsidir ki, bu mərhələdə sufi hər hansı bir istək və arzudan əl çəkmiş olur; *qürb* – sufinin allaha yaxınlığını göstərən ani duyğu, *məclis* – sufilərin yığınağıdır ki, burada şeir və mahnı oxunur, vəz dinlənilər, musiqi çalınardı; *məqam* – özünü təkmilləşdirmə yolunda sufinin əhval-ruhiyyəsi; *müşahidə* – Allahın varlığını bir növ sufinin görmüş olduğu zaman psixi vəziyyəti; *riza* – özünü təkmilləşdirmənin axıncı mərhələsidir ki, bu anda sufinin qəlbu sakitləşir; *səbir* – sufinin hər bir çətinliyi itaətlə qarşılama; *təvakkül* – sufinin elə əhval-ruhiyyəsidir ki, o özünü gələcək bütün qayğılardan azad edir, həyat haqqında təsəvvürünü tək bir günə bağlayır; *tövbə* – özünü təkmilləşdirmə ilə məşğul olmağı qərara almaq; *təriqət* – mənəvi təkmilləşmə yolu; *fəqr* – özünü təkmilləşdirmənin elə bir mərhələsidir ki, sufi həyat nemətlərindən könlü olaraq əl çəkir, özünü dilənçiliyə məhkum edir; *fəna* – özünü, mənliliyini tamamilə Allahda əritmək; *həqiqət* – intuitiv dərk etmənin son mərhələsi; *hal* – özünü təkmilləşmə yolu ilə gedən kəsin ani əhval-ruhiyyəsi; ekstaz; *xovf* – Allah qarşısında günahkar olduğunu etiraf etmə, qorxu.³

¹M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. B., 1972, səh. 364.

²Yenə orada, səh. 372-373.

³Misallar R.Fişin “Djalalddin Rumi (M., 1972) kitabından alınmışdır.

Kimyagərlik jarqonu. Bu jarqona məxsus söz və ifadələr də az deyildir.

Vaxtı ilə ömürlərini “iksir”i (“fəlsəfə daşı”) kəşf etməyə həsr etmiş kimyagərlər bir sıra anlaayışları ifadə etmək üçün tamamilə başqa sözlərdən (analyışın adından yox) istifadə edirdilər. Məsələn, müxtəlif səyyarələrin adını çəkməklə müxtəlif metalları ifadə edirdilər. Onların dilində *zühəl* – “qurşun”, *Mərrix* – “mis”, *müştəri* – “tunc”, *Utarid* – “civə”, *Zöhrə* – “qalay”, *Qəmər* – “gümüş”, *Şəms* – “günəş” mənasında işlədilirdi.

Daha bir sıra kimyagərlik terminlərini göstərmək olar: “*Ruh*” sözü “*iksir*” mənası, “*həll etmək*” isə “*ayırmaq*” mənası daşıyırdı. Üzərinə iksir əlavə edilib qiymətli metal (qızıl-gümüş) əldə edilən maddənin ilkin adı – “*cəsəd*”, iksirin özünü düzəltməyə yarayan maddənin adı isə “*həcər*” idi.

Yalançı elm olan astrologiya (nücum) üçün əsas obyekt yeddi səyyarə (Şəms, Qəmər, Zöhrə, Utarid, Mərrix, Müştəri, Zühəl) ilə 12 bürc hesab edilir. Bunlar yer üzündəki bütün canlı və cansız aləmin varlığına, həyatına təsir göstərir. Səyyarələrin hər birinin rəngi və təsir xüsusiyyətləri başqa-başqadır. Onlar insanların xüsusiyyətinə, təbiətinə, əxlaqına, sağlamlığına, duyğularına təsir edir və bu təsirdən asılı olaraq insanlar xoşbəxt və ya bədbəxt, əliaçıq və ya xəsis, zəngin və ya yoxsul və s. ola bilərlərmiş.

M.Təhmasib “Qərib” adı haqqında yazır:

“Bu sözün adı mənası aydındır. Lakin məlum olduğu üzrə, “qərib”in bu adı mənadan başqa bir də astral mənəni olmuşdur.¹Müəllif göstərir ki, “astral əsər orta əsrlərin astroloji, qismən də stonimik görüşləri ilə səsleşən....bədiî ədsərlər deyilir”.²Müəllif “qərib” sözünün astral mənəsini “ay” kimi izah edir. O yazır ki, astral əsərlərdə “adətən səma cisimlləri, səyyarələr, bəzən hətta fəcr, tulu, sübh, qürub, gecə səması, gündüz aləmi antropomorfik şəkildə təsəvvür və təsvir edilir”.

¹M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, səh. 224.

²Yenə orada.

Məlumdur ki, səhərin açılması astral mənada ayın məhv olması, günəşin taxta çıxması deməkdir”.¹

Ziyalı jarqonu. Ümumiyyətlə jarqon kapitalizm cəmiyyətinə daha çox xasdır. Xüsusilə burjua ziyalıların nitqini səciyyələndirən dil vahidlərindən ən məşhuru, ən çox yayılanı jarqonlardır.

Ə.Haqverdiyev “Tənqid” hekayəsində öz sütunlarını jarqonizmlərlə dolduran burjua qəzetlərini belə ifşa edir:

“Sübh saat on idi. “İftira” qəzetəsinin müdiri öz kabinəsində “İqbal”ın son nömrəsini qabağına qoyub oxuyurdu.

“Şimdi düşün! Məlul bir *beyti-həzin*, bir kəlmənin üzərində bu *vaxt-səkinanə* ilə bitsin, sonra *mütəntən* bir qafieyi digər bir beytin *həşəməti-mənasına* bir *qərari-möhtəşəm* versin. Bütün şeir bir yandan vəznin *əmvaci-musiqiyyəsinə təslimi-nəfs* edərək dalğalanırkən qafiyələr *ötəyə-bəriyə mənidar zümzümələr*, *ruh-pərvər nəğmələr sərisin*. Sonra o şeirdən bütün *xabidə təşbihləri*, bütün o köhnə *cinasları* çıxar”.

C.Məmmədquluzadənin “Şeir bülbülləri”ndə ziyalı jarqonunun nümunələri verilir və çox kəskin tənqid olunur. Müəllif göstərir ki, onun dostu qəliz bir beytə belə bir şərh verir: “Yəni əgərəm mən bustanımda “*ğəbr*” gülünü və “*ğəbrin*” qönçələri açılib müəttər olar və mən o güldən dərib aparar o nazənin yarım itəf edərəm. Demək burada “*ğəbir*” kəlməsi “*ğayın*”ın fəthi ilə soğan qabığına mənə edir, “*ğayın*”ın kəsrlə dəvənin quyruğunun ucuna deyir, “*ğayın*”ın *zəmmi iləhaman* gül ağacıdır ki, şair onun qönçələrini öz yarına ehda etmək istəyir”.

C.Cabbarlının “Sevil” pyesində Balaş öz atasına “mədəni”, ziyalı jarqonunu belə öyrədir: “...*özün də yaxşı-yaxşı, nəzakətli, danışanda bir az incə-incə, zərif danışarsan. Əfəndilər, gəllişinizdən pək məmnunum, deyərsən, hə...Məmmunəm yox, osmanlı-sayağı – axırda num. Məsələn. aparmaram yoxx, aparmarım. Burasını özüm də yaxşı bilmirəm ki, “marım” deyirlər, ya “ma-*

¹Yenə orada.

zım". Məsələn, aparadığ yox, aparıyoruz. Zəhrimar nə çox dızıldadı".

Ziyalı jarqonu C.Cabbarının "Yaşar" pyesində Həsəni bir tip kimi səciyyələndirməyə xidmət edir.

"(Həsən) Binasən-əleyh və məmafi, bir kənd soveti katibi kimi qonaqlığı bəndəniz idarə edəcəkdir.

(Əmirqulu). Bircə mən bunun mafiyasını başsa düşmədim, axı.

(Həsən). Arqadaş, siz həmişə mənim sözlərimi sui-təfəhhümə uğradırsınız və sizin sui-təfəhhümünüz məni sui-tənəzzümə düşürür.

(Əmirqulu). İtəm, əgər bir şey başa düşdümsə... belə qırıldad ki, bu xalq da bir şey başa düşsün də".

Mütərəqqi ziyalılar da öz əqidə düşmənləri ilə mübarizədə silahsız olmadıqlarını göstərmək üçün, ərəb-fars dillərini heç də zəif bilmədiklərini sübut etmək üçün öz dillərində jarqona yer verməli olurdular.

Bu cəhətdən H.B.Zərdabının, C.Məmmədquluzadənin bir sıra məqalə və felyetonları qeyd oluna bilər.

H.B.Zərdabi yazırdı:

"...Bəs dostum, doğru deyirlər ki, *əlhəqqü-mürr* (doğru söz acı olar), əmma bizə hökm olub ki, *qülil-həqq* və *lövkanə mürrən* (deyin sözün doğrusunu acı da olsa).

R u h a n i j a r q o n u . İnqilabdan əvvəl ruhanilərin, falçı və cadugərlik, dərvişlik və fırldaqçılıqla məşğul olanların nitqi bir sıra hallarda jarqonizmədən ibarət olardı.

Ruhanilər içərisində dini ifadələri, quran ayinləri və hədislərlə əlaqədar ərəb dilinə məxsus qəliz tərkibləri işlətmək ümumi bir hal almışdı, "fəsaḥət və bəlağət" kimi qiymətləndirilirdi.

Çünki "türk dilində danışmaq eyb" idi və "şəxsin elminin azlığına" dəalət edirdi.

Xüsusilə ruhanilərin dilinə jarqonizmlərin işlədiməsinə dair bəddii ədəbiyyatımızdan istənilən qədər misal gətirmək olar.

İnqilabdan əvvəl idarə sistemi xalqın mənafeyini müdafiə etməkdən çox uzaq idi və bu hal o zaman yaranmış olan rəsmi idarə jarqonunda da öz əksini tapırdı. Məsələn, Ə.Haqqverdiyevin "Dağılan tifaq" faciəsində Məşədi Cəfərdən borc alan Nəcəf bəy "təməssük kağızını" aşağıdakı tərzdə yazıb verir:

"Bu min iki yüz doxsan doqquzuncu ilin *rəcəbül-mürəcəb* ayının on yeddinci günündə, mən – Nəcəf bəy Murad oğlu Çaybasarski bu təməssükü verirəm öz həmsəhrim Məşədi Cəfər mərhum Dadaş oğluna, bu üzrə ki, *mişarileyhdən* iki yüz manat *məbləği-russi qərz* aldım. *Hali-təhrirdən* bir ilin müddətinə bir dəst qızıl çəprast, bir dəst qızıl yaxa düyməsi, bir ədəd mirvari boyunbağı girov verib, qərzdar oluram ki, *vədeyi-müəyyəninin tamamında məzkur məbləği məzkur müşarileyhə verib, təməssükümü və girovumu alım*. Əgər vədə tamamında *borcumu əta etməsəm, girovdan məyusam*. Mən – Nəcəf bəy Çaybasarski qol yazdım".

Bu nümunədən də göründüyü kimi, jarqon söz və ifadələrin mühüm hissəsini başqa dillərdən alınma vahidlər təşkil edir.

Falçılıq və cadugərlik jarqonu. Məsələn, "*Falın fal olsun, fərmanın allah*".

M.F.Axundovun "Müsyö Jordan" əsərində drvişin oxuduğu "Dəğdəğaha fətəndi" tipli səslər yığını buna misal ola bilər.

Bazar jarqonu. Buna bəzən "bazar dili", "bazar danışığı", "küçə sözü" də deyilir. Əsasən möhtəkirlərin, alverçilərin nitqini səciyyələndirən bu jarqon da geniş yayılmışdır. Məsələn: *Sarımaq. Əl-ələ. Baş-başa*. "S.Rəhmanın "Dirilər" komediyasında "qazlı cayıl", "malay oğlan" ifadələri bazar jarqonuna məxsusdur.

"Arşın mal allan" komediyasında bazarda suçu uşaq deyir: "*Ay sərin su, sərveri, ürəyi yana, gəl bəri!*"

Daha bir sıra söz və ifadələri misal göstərmək olar: *Kəf gəlmək. Paçka basmaq. Başını piyləmək. Gözünü oğurlamaq. Əldən zirək olmaq. Başdan tel aparmaq*.

Müasir dövrümüzdə bütün bu göstərilən jarqonlar aradan çıxır, ümumi vahid ədəbi dil normaları içərisində əriyib gedir. Bununla belə, bəzi jarqon növləri də yaranır ki, onlardan biri də tələbə jarqonudur.

Tələbə jarqonuna misal olaraq *kəsmək/kəsilmək*, *şparqalka* sözlərini və *iki*, *üç*, *dörd*, *beş* rəqəmlərinin xüsusi mənasını qeyd etmək mümkündür. Habelə “*yağlı iki yapışdırmaq*”, “*köçürmək*”, “*baxmaq*”, “*demək*” sözlərinin jarqon mənası vardır.

Tələbə jarqonu (ümumiyyətlə məktəb jarqonu) üçün ən səciyyəvi cəhət gün adlarının rəqəmlər ilə əvəz edilməsidir: *Birinci gün*, *beşinci gün* və s.

Tələbə arqosuna misal olaraq respublikanın əməkdar müəllimi A.Bədəlovun bir məqaləsindən alınan aşağıdakı cümlədə qeyd edilən misalı göstərmək mümkündür:

“Bu kimi valideynlərin xahişi bundan ibarətdir: “Müəllim, heç olmasa, *tramvay altında qalmış bir “3”-ü müzayiqə etməyin*”.

Bəzən ümumxalq dili sözlərini başqa şəkllə salıb işlətməklə şərti jarqonlar meydana gətirirlər ki, buna şərti dil də deyilir. Məsələn, sözləri hecalara bölüb, hər hecanın əvvəlinə “*pi*” ünsürü qoşmaqla tələffüz edirlər və bununla nitqi ətrafdakılardan gizlədə bilirlər: *pitap pişi piri piği piyaz pimi pişam*. (“*pi*”ləri atsaq, “*tapşırığı yazmışam*” alınar). Rus dilində sözlərin əvvəlinə *ku*, *şa*, *şu* ünsürləri əlavə edilir: *kuqora* (qora), *şatuça* (tuça), *şureka* (reka)... alaman dilində bu yerdə *li*...hecası işlənir: *li-liebe* *liebe* kimi....

Bəzi jarqonizmlər ilə varvarizmlər arasında o qədər də kəskin hədd yoxdur. Çünki bunlardan eyni mətndə birlikdə, qarışıq tərzdə istifadə oluna bilər.

C.Məmmədquluzadə “Əlifa” ffelyetonunda yazırdı: “Uca papaqlılarımız bir-birinə kağız yazanda yazır:”*və nigarani nədərim səvayi əz duri və mofariqoti şoma*”.

Alçaq papaqlılarımız da bircə il qorodskoy şkolada uçit eliyəndən sonra küçədə bir iznakomini vstret eliyəndə o saat şapqasını çıxarıb deyir: – izdrasti, bacalusqa”.

Burada “uca və alçaq papaqlıların” nitqi jarqonizmə, müəllifin nitqi varvarizmə misal ola bilər. Göründüyü kimi, uca papaqlıların nitqi ruhani-ziyalı jarqonuna, alçaq papaqlıların nitqi burjua-ziyalı jarqonuna məxsusdur.

Bununla belə, varvarizmlərlə jarqonizmlər arasında hər halda hədd qoyulmalıdır. Əsərdə bu və ya digər sözlər, ifadələr başqa dilə məxsus olduqda varvarizm hesab edilir. Nitq tamam aydın olmadıqda isə jarqon adlandırılır. Məsələn, aşağıdakı parçada farsca danışığ tərzini “hacı və məşədilərin” nitqini səciyyələndirən ruhani jarqonuna bir nümunədir.

C.Məmmədquluzadə “Cümə günləri” felyetonunda yazırdı ki, “hacı və məşədilərimiz, seyidlərimiz və kərbəlayılarımız...çömbələcəklər divarların dibində və başlayacaqlar şirin söhbəti, biri deyəcək:

“Dər sali bistü çəhar ruz nəhs əst ki, hər mahi do rüz başəd; əgər kəsi bimar şəvəd bəmirdə və əgər bəsəfər rəvəd bər nəgərdəd və əgər bəcəng rəvəd koştə şəvəd və əgər fərzənd mütəvəllüd şəvəd, namənəd”.

Hayıf ki, farsca savadım yoxdur, yoxsa tərcümə edərdim

Dilin müəyyən jarqonuna məxsus söz və ifadələr jarqonizm adlanır. Bədii əsərdə jarqonizm üslubi səciyyə daşıyır.

Jarqon ədəbi dilə deyil, ümumxalq dilinə daxildir. Özü də ümumxalq dilinin ictimai cəhətdən heç bir dəyəri olmayan ünsürüdür, hətta ictimai zərərli ünsürüdür.

Burası var ki, ədəbi dilin müəyyən söz və ifadələrlə zənginləşməsində jarqonun da rolu vardır. Jarqona məxsus bəzi nitq vahidləri ədəbi dilə daxil ola bilər.

Müxtəlif jarqonlarla əlaqədar söz və ifadələr ədəbi dilə keçir:

Məsələn: *Satmaq* (xəyanət etmək). *Vurmaq* (spirtli içki içmək). *Baş* –... eləmək (vurmaq, öldürmək, döymək). *Xosunvay*

olmaq (ölmək). *Yatmaq* (həbsxanaya düşmək). *Mən igirmi birəm, özünə get* (yəni, məni aldada bilməyəcəksən). *Aşığı alçı durmaq* (bəxti gətirmək). *Əli gətirmək* (qazanmaq). *Bir qoz* (heç). *Do gəlmək*. *Əlinə do düşüb* (fərsət düşüb). *Cikini-biikini bilmək* (sirinini bilmək).

...Mənə elə gəlir, onu əməlli-başlı tanıyıram, *cikinə də bələdəm, bikinə də* (Elçin, "Gürcüstana teleqram"); Axıradək balabala Bizlə *vurdu* meşəbəyi (H.Hüseynzadə); *Uduzmağa* meyylim yoxdur. *Əlim çox yaxşı gətirir* (N.B.Vəzirov).

Aşağıdakı misallarda qeyd olunan varvarizmlərin işlənməsi də jarqon (nərd oyunu – korporativ jarqon) ilə əlaqədardır.

Qurbanidir mənim adım,
Adam atadı bünyadım,
Şeş atdım, çahar oynadım,
Axır fələk uddu məni.

("Azərbaycan dastanları", I c., səh. 51).

"Koroğlu" dastanında bir qoşmada deyilir:

Sənə deyim, Aşıq Cünun,
Gözlərimdə yaş inildər.
Bir igid oğul ucundan
Şeş atanda beş inildər.

Tələbə jarqonunun təsiri ilə ədəbi dildə gün adları rəqəmlərlə ifadə edilir ki, buna qarşı mübarizə aparılmalıdır.

"...Bəzi rayonlarda həftənin *ikinci gününə xas günü* deyirlər" ("Azərbaycan müəllimi", 28. 1.72); Hər həftənin *birinci günü...* ("Kommunist"); Həftə səkkiz, mən doqquz, hər *beşinci gün...* minir idarənin məşinə...bir baş Bakıya ("Kommunist").

S.Qədirzadənin "İki günün sevinci" novellasında belə bir dialoq vardır:

"–Niyə tələsirsən! Şənbə bir, bazar iki, istirahət günlərin ürək açıqlığı ilə keçir. Sağlıq olsun, *bazar ertəsi* özün hər şeyi biləcəksən.

–Yəni *həftənin birinci günü* gəlib oturacaq yerində!"

Ədəbi dilin (lüğət tərkibinin) zənginləşməsindən bəhs edərkən jarqonları unutmaz düzgün deyildir.

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, "Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1973-cü il, №5, səh.10-18.

BƏDİİ DİL HAQQINDA QEYDLƏR (S.Rəhimovun fərdi üslubu əsasında)

(Birinci məqalə)

S.Rəhimovun "Ana abidəsi" romanında istedadlı heykəltəraş Fərhad haqqında deyilir:

"Fərhad daima ciddi-cəhd edirdi ki, dünyanın ən məşhur sənətkarlarının kölgəsində qalmasın, öz yaradıcı ömründə heç kəsi təqlid edib, İnsaf kimisi sayacağına çəşni çıxarmasın...Hər bir sənət əsəri fərdi kəşflərin, fərdi axtarışların, nəhayət, öz zəhmətinin sənət qüdrətilə əbədiləşən bəri-bəhrəsi, məhsuludur. Bu hal qanunidir! Başqa cür ondan-bundan çirpışdırmaq, üstəlik, İnsafsyağı çirpışdırdığını da özünə borclu çıxarmaq "qanuni" deyildir".

Müəllif sanki özünün sənət məramnaməsini izah edir: *"Sənətdə çəşni çıxarmaq "qanuni" deyildir".*

S.Rəhimov bütün Azərbaycan nəsrində tam yeni bir üslub əsasını qoymuş və inkişaf etdirmişdir. Bu üslub daxili nitqin yeni bir növü olan və həm vasitəli, həm də vasitəsiz nitqin sintezindən, qovuşmasından meydana çıxan bədii dil kimi səciyyələndirilir. Tiplərin daxili düşüncələri, nitqi ilə müəllif nitqi bir vəhdət təşkil edir, bunları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir. Bu yeni üslub dərin psixoloji təhlil üçün geniş və əlverişli imkan yaradır. Bu növ "vasitəli-vasitəsiz nitq" kimi qiymətləndirilə bilən bu yeni daxili nitqin bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

Ümumiyyətlə, müəllif nitqi ilə tiplərin nitqi arasında istər sözlərin seçilməsi, istər cümlə, ifadə quruluşu, istərsə də intonasiya və obrazlılıq cəhətindən heç bir fərq nəzərə çarpmır. Hətta mətn daxilində nitqin bu iki növü elə qaynayıb-qarıxmış olur ki, hansı fikrin müəllifə, hansının tiplərə məxsus olduğunu kəsdirmək işi çox çətinləşir.

Zərzəbərçət üçün elə də təvafütü yox idi, bu qısır xanım ac idi, bütün babətdən acgöz idi, dünyanı da udsa doymazdı, birə kərə də olsa "daha doydum" deməzdi! Acam, acam, dünyaya ac gəlib ac da gedirəm!... ("Ana abidəsi").

Bu üsluba sahib olan müəllif öz təsvir-təhlillərində çox sürətlə bir fikirdən, mövzudan başqasına keçə bilir, kiçik bir mətn parçası, abzas daxilində, ən müxtəlif, mürəkkəb hadisələrdən, şəxslərdən, hissələrdən və s. bəhs açə bilir. Burada kəskin sıçrayışlar edilməsi, zaman və məkanca çox uzaq predmetlərin, əhvalatların bir yerə toplanması üçün də imkan yaranır ki, burası bədii dil-üslub üçün mühüm nailiyyətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyanın ən qabaqcıl sənətkarları tərəfindən müxtəlif milli dillər əsasında inkişaf etdirilən həmin üslub növünün bədii dildə yaradıcısı L.N.Tolstoy hesab olunur. Hələ XIX əsrdə daxili nitqin bu yeni növünün L.N.Tolstoy tərəfindən yaradıldığını N.Q.Çernişevski görmüş və alqışlamışdı. Sonralar bu üslub Rusiyada və Avropada geniş miqyasda yayılmağa başladı. Çernişevski bu üslubda bir hissənin dramatik tərzdə başqa hissə keçməsi, hissələrin meydana gəlməsinin psixoloji təhlili və s. kimi cəhətlər görürdü.

Daxili nitqin bu növü monoloqların şifahi danışq dili əsasında yaranmasına səbəb olur. Şifahi danışq dili isə həmişə obrazlı və emosionaldır. Daxili nitqin bədiiliyini şərtləndirən də bu cəhətdir.

Görkəmli rus tənqidçisi V.V.Stasov vaxtilə L.N.Tolstoya bir məktubunda yazmışdı: "Məncə tiplərin dilində monoloqdan çətini yoxdur. Müəlliflər ən çox burada şərtiliyə, "ədəbiliyə" və akademizmə meyl edirlər. Burada heç kimin yazısında həqiqət

yoxdur – yəni təsadüflər, səhvlər, rəbitəsizlik, qırıqlıq, nata-mamlıq və hər hansı sığrayış yoxdur. Bütün müəlliflər monoloqu tamamilə düzgün, ardıcıl tərzdə yazırlar... Lakin adam öz-özünə fikirləşəndə beləmi fikirləşir? Qətiyyətlə! Mən yeganə bir istisna tapmışam. Lev Tolstoy. Onun romanlarında əsil monoloqlar var”.

Məktub müəllifi Tolstoy qəhrəmanlarının monoloqlarında “səhvləri, təsadüfləri, sığrayışları” bütün dünyada yaranmış monoloqlardan üstün tutur.

S.Rəhimovun istinad etdiyi bu yeni üslub konkret və obrazlı xalq dilini onun əsərlərinə çəkib gətirir.

“Zəkəriyyəoğlu işin bu tərəfinə baxanda bu tərəfin gərəklı olduğunu, o tərəfinə baxanda o tərəfin də heç də az gərəklı olmadığını görürdü. Günün zəruri tələbi qarşısında hansı daha vacibdir, müəllimmi? Sənətkar heykəltəraşımı?...”

İnsan fikri çox sürətlə işləyir, fikrin maddi cildi dil onunla ayaqlaşma bilmir. İnsan hələ birinci sözü söylərkən sonrakı sözlərin də nə olacağını, beşinci, onuncu...sözləri də fikrində canlandırır. Forma olan dil məzmunundan, fikrin iti sürətindən çox geri qalır. Sanki daxili nitq dil ilə fikir arasındakı bu uyğunsuzluğu azaltmağa doğru yönəldilmiş olur. Sənətkar elə buna görə də çox zaman fikirləri bütün təfərrüatı ilə təsvirə-təhlilə meyl edir.

Vahid Azərbaycan dili aşağıdakı tərkib hissələrini, başlıca daxili növləri ehtiva edir: ədəbi dil, bədii dil, canlı xalq dili, dialektlər. Bunların hər biri şifahi və ya yazılı şəkildə təzahür edə bilər (adətən əvvəlkilər daha çox yazılı, sonrakılar daha çox şifahi olur). Ədəbi dil öz növbəsində müxtəlif funksional üslublara bölünür: mətbuat üslubu, elmi üslub, rəsmi-işgüzar üslub, idarə (kanselyariya) üslubu.

Öz leksikasına, ifadəlilik vasitələrinə, sözü işlətmə, müxtəlif cümlə və birləşmə tiplərinə üstünlük verməsinə görə bütün bu üslublar bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlərin az-çoxluğu ədəbi dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ədəbi dillərdə üslub fərqləri daha qüvvətli olur. Azərbaycan

dilində üslublar arasında diferensial fərqlər nəzərə çarpacaq dərəcədə kəskindir ki, bu hal dilimizin inkişaf qüdrəti əlamətidir.

Bədii dildən danışarkən bu dilin adətən üç üslubu qeyd olunur: yüksək (ali) təntənəli üslub, orta (adi, neytral) üslub, aşağı (alçaq, loru) üslub. Neytral üslub bütün funksional üslubların əsasını təşkil edir. Yüksək və aşağı üslublar bir-birinə qarşı qoyulur və biri digərini rədd edir (bəzən bunlara “kitab dili” və “danışiq dili” deyilir). Yüksək üslub üçün alınma sözlər (bəzi terminlər), mücərrəd anlayışları bildirən vahidlər, şairanə ifadələr səciyyəvidirsə, aşağı üslubda dialekt-məhəlli sözlər, jarqon və arqotizmlər, varvarizm və vulqarizmlər işləkdir.

Bütün bunları yada salmaqdan məqsəd onu qeyd etməkdir ki, S.Rəhimovun fərdi dil-üslub xüsusiyyətlərindən ənənəvi şəkildə yazmaq və sənətkarı mövcud qəliblərə, meyarlara əsasən qiymətləndirmək heç də asan və düzgün iş deyildir. Bütün bu bölgülərin, üslub qəliblərinin məhdud çərçivəsi real fakt qarşısında – qüdrətli sənətkar qələmi qarşısında geriləməli, təslim olmalı olur. S.Rəhimovun başlıca üslubi xüsusiyyəti hər bir üslubi xüsusiyyətin əsiri olmamaqdır, bütün şərtləklərin zəncirindən azad olmaqdır. Ən müxtəlif istiqamətlərdəki bölgülərə məxsus bir çox mürəkkəb xüsusiyyətlər bir-birinə qaynayıb-qovuşmuş halda təzahür edir, həm bədii dil, həm canlı xalq dili, həm dialekt, həm mətbuat dili, həm ali üslub, həm neytral və aşağı üslub və s.-nin xüsusiyyətlərinin sintezindən tam yeni bir üslub alınır ki, bu, S.Rəhimovun üslubudur. Həmin sintezi, vəhdəti sənətkarın az qala hər abzasında, hər cümləsində müşahidə etmək, görmək mümkündür.

Bu cəhətdən S.Rəhimov bədii dil tariximizdə xüsusi bir mövqe tutur. Elə bu xüsusiyyət də S.Rəhimovu zəngin bədii ənənələri olan xalq ədəbiyyatına, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinə daha çox bağlayır.

S.Rəhimov 1946-cı ildə nəşr olunmuş “Ötən günlər dəftərindən” kitabını böyük ədibimiz C.Məmmədquudəyə həsr etmişdir. Bunun səbəbi təkcə o deyil ki, hər iki sənətkar realistdir.

Hər iki sənətkarın yaradıcılığın ümumi cəhət həm də tənqidi – satirik slubun qüvvətli olmasından ibarət deyildir. C.Məmməd-quluzadə yaradıcılığının izləri S.Rəhimov yaradıcılığında dərin kök salmışdır. Hər iki söz ustasının üslubunda müştərək cəhət – xalq danışq dilindən bənzər şəkildə istifadədir. Ən mükəmməl bədilik keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirən şifahi danışq dili və onun zəngin xüsusiyyətləri ikisinin də yaradıcılığında birinci yer tutur. Bununla belə, S.Rəhimovun – ənənə əsasında öz üslubunu formalaşdırıb inkişaf etdirən bu orijinal sənətkarın dilində digər üslubların da çox qüvvətli təsiri vardır.

S.Rəhimovun dilində üsluba etinasız olan, bədilik baxımından əhəmiyyəti olmayan ifadəyə, sözə nadir hallarda təsadüf edilə bilər. Bununla belə, S.Rəhimovun əsərlərində üslub məhdudluğu yoxdur. Hər cür şərtlilərdən azad olan, heç bir “qadağan”a etina etməyən sənətkar ən müxtəlif üslubların imtizacından yeni bir üslub yaratmışdır. Müəllif, demək olar ki, bütün üslubi maniələri çox böyük müvəffəqiyyətlə addımlayıb keçir.

Əgər övlad anasının qarşısında öz borcunu ödəməyi birinci dərəcəli vəzifə saymazdısa, daha hansı haqla icma içində adamlıqdan bəhs açə bilərdi (“Ana abidəsi”).

Bu kiçik parçada bir neçə üslubun ünsürləri birlikdə işlənmişdir. Bütünlüklə ədəbi dil normaları əsasında qurulmuş cümlədə həm qəzet üslubu (“*anasının qarşısında... borc*”, “*öz borcunu ödəmək*”), həm rəsmi üslub (“*birinci dərəcəli vəzifə*”), həm arxaik üslub (“*icma içində*”), həm də danışq dili ünsürləri (“*saymaq*”, “*adamlıqdan bəhs açmaq*”) bir qrammatik vahidə toplanmışdır.

Zərzəbərəcətin düsturu mövcibincə mirqəzəblənən, Şəlaləni teyləməyə hazır olan sirdaş rəfiqələr Şəlalənin sağ-solunda dayandılar (“Ana abidəsi”).

Bu cümlədə də bir tərəfdən arxaik “yüksək” – dəbdəbəli üsluba, digər tərəfdən məhəli-danışq dilinə məxsus sözlər, habelə müəllifin yaratdığı fərdi söz-formalar bir yerdə çıxış etmişdir.

S. Rəhimov xalq dilindən nə qədər geniş miqyasda istifadə etsə də, adətən hazır xalq ifadələrini çox az halda olduğu şəkildə əsərlərinə daxil edir. Sənətkar bir qada olaraq hazır, qəliblənmiş xalq ifadələri üzərində yaradıcılıq əməliyyatı aparır, bunları bu və ya digər şəkildə dəyişdirir, fərdiləşdirir, bir növ özününküləşdirir. Həm də bu zaman mövcud ifadələr daha artıq kəsərlilik, daha yüksək emosionallıq kəsb etmiş olur. Özlüyündə nə qədər obrazlı olsa da, “bəxti yatmaq” ifadəsi bir növ neytrallaşmaq üzrədir və bu ifadəyə danışanın münasibəti o qədər də kəskin tərzdə aydın deyildir. Lakin Zərzəbərcət xanım əri haqqında “*hələ ki, əmi oğlu İnsafın bəxti xorna çəkir*” (“Ana abidəsi”) – dedikdə hadisəyə onun kinayəli, istehzalı münasibəti çox qabarıq verilmiş olur.

Burada ikinci bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Hazır, qəliblənmiş xalq ifadələri daha çox ümumi hökmlər, qənaətləri əks etdirir. Bədii dildə isə konkretlik vacib tələblərdəndir. Bədii dilin obrazlılığı da konkretləşdirmə sayəsində əldə edilir. S.Rəhimov ümumi ifadələri konkretləşdirməkdə müxtəlif üsullardan məharətlə istifadə edir.

Zərzəbərcət...bir yandan çöllü Fərhadın başını ustalıqla yarar, o biri yandan da onun qılığına girib ətəyinə yağlı qoz ləpəsi töküdü (“Ana abidəsi”).

Xalq ifadələrinin konkretləşdirici ünsürlər, təyin-epitetlər vasitəsi ilə genişləndirilməsi, mürəkkəbləşdirilməsi müəllifin çox istifadə etdiyi üsullardandır.

Bəzən də bütöv bir ifadənin, cümlənin, hətta mürəkkəb cümlənin tərkibindən yalnız bir-iki sözü alıb işlətməklə sənətkar həm sözə qənaət, həm də aktuallaşdırma prinsiplərinə riayət edir, habelə oxucunun diqqət və marağını artırmağa nail olur.

İnsafın sökəkləri heç də İnsafdan az maraqlı deyildilər. Onlar İnsafın simasında düzəldikləri “qaya kölgəsində” rahatca yatır...(“Ana abidəsi”).

Əsrlərdən bəri şifahi dildə işlənə-işlənə gələn və elə bu işləkliyinə görə də donmuş, kristallaşmış ifadələri dəyişə bilmək,

onları hərəkətə gətirmək, onları aktualaşdırmaq işində S.Rəhimov misilsiz sənətkarlardandır. Hazır xalq ifadələrini bədii əsərə olduğu şəkildə gətirmək özlüyündə o qədər də böyük sənətkarlıq deyildir. Gərək öz sözünü deyəsən, öz ifadələrini yaradasan. H.Cavid, C. Məmmədquluzadə kimi söz ustaları hazır ifadələr işlətməyi sevmirdilər.

Xall dilindən istifadənin yaradıcı xarakteri məsələsinin izaha ehtiyacı vardır. Xalq dili öz şablon, hazır, qəliblənmiş ifadələri ilə, hazır fikirləri ilə fərqlənir. Gündəlik məişətdə adamlar heç də dilin keyfiyyəti üzərində düşünmədən bir-biri ilə ünsiyyət saxlayırlar. Öz nitqinin, danışığının qayğısına qalmaq, onu sevgələndirmək adamların yadına düşmür, çünki nitq prosesində səslənmə forması yox, məna, məzmun dərk edilir. Adamlar hazır ifadələri və əslində başqalarının düzəldib-yaradıb qoyduqları hazır fikirləri söyləməklə ünsiyyətdə ola bilirlər. Başqalarının fikrini söyləmək isə özünün fikir yoxsulluğundan, hətta özünün fikir tənbəlliyindən irəli gəlir. Əslində dil yaradıcılıqdır, fəaliyyətdir və hər bir yaradıcılıq kimi öz fikrini müstəqil qurmaq, qura bilmək işi müəyyən zəhmət tələb edir, əqli gərginlik tələb edir. Həm də hazır xalq ifadələrindəki sözlər ayrılıqda diqqəti o qədər də cəlb etmədiyi kimi (tək-tək sözlər yox, bütövlükdə ifadə nəzərə çarpdırılır), bunlarda bir avtomatizm xüsusiyyəti vardır. Bədii əsərdən məqsəd isə oxucunu fəallaşdırmaq, onun düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir, onu düşünməyə sövq etməkdir.

XX əsrdə bir sıra elmlər kimi, dilçilik elmində də böyük təbəddülatlar baş vermiş, bir çox mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Praqa dilçilik məktəbinin 1928-ci ildə irəli sürdüyü tezislərinə bədii (poetik) dil və ədəbi dilin fərqi məsələsi bütün kəskinliyi ilə qeyd olunurdu, bu fərqi həmişə nəzərdə tutmaq tələb edilirdi. Göstərilirdi ki, həm funksiya (vəzifə), həm dil vahidlərinin seçilib işlədilməsi, həm işarənin (dil işarəsinin) obyektiv aləm faktlarına münasibətinə, həm də inkişaf xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dil nəinki bədii dildən fərqlənir, hətta bir sıra hallarda

bunlar bir-birinə daban-dabana zidd olur. Ədəbi dil avtomatlaşdırmaya meyl edirsə, bədii dildə aktuallaşdırma əsasdır.

Avtomatlaşdırma nədir? Elmi üslubda, mətbuat və rəsmi idarə dilində (habelə xalq danışığı dilində) adətən hazır, qəlib, klişe şəkli almış ifadələr, şamp tipli yazı tərzini özünü çox göstərir və bu hal tam qanunidir. Odur ki, hər hansı elmə məxsus yüksək müvəffəqiyyətlər əldə edilibsə, dildə həmin elmə xas üslub formalaşıbsa, bu elmə aid əsər yazmaq işi asanlaşır (mətbuat və digər üslublarda da belədir). Çünki həmin üslubda nitq avtomatlaşdırılır.

Bədi dildə fərdi keyfiyyətlər mühüm olduğundan burada hazır ifadələrin işlədilməsi o qədər də effektiv deyildir və əslində dolayısı ilə müəllifin yaradıcılıq acizliyini əks etdirir. Bədii dildə yenilik, mövcud ifadələr üzərində əməliyyat aparmaq, başqa sözlərə, aktuallaşdırma tələb olunur. Bu həqiqəti dərk edən əsil söz sənətkarı adətən hazır ifadələr müdaxilə edirlər, onları müxtəlif şəkildə dəyişməyə çalışırlar. Bu cəhətdən S.Rəhimovun yaradıcılıq zəhməti, dil və üslubların geniş imkanlarından bəhrələnmək qabiliyyəti diqqəti cəlb edir. Əgər sənətkar "İnsaf Mürüvvətzadənin qaya kölgəsində yatdığı" sözarası deyib keçirsə, sonuncu üç söz oxucunun zehmində məşhur misal bütöv şəkildə canlandırır ("İt qaya kölgəsində yatar, elə bilər öz kölgəsidir"). Məhdud miqdar söz çoxlu sözlərlə ifadə ediləsi fikri müvəffəqiyyətlə ifadə edir. Oxucunun fikirləşmə qabiliyyətini inkişaf etdirmə də budur. Az sözlə çox və dərin fikir ifadə etmək də budur. V.İ.Lenin Feyerbaxın belə bir fikrini rəğbətlə qarşılayır: "ağıllı yazı tərzini odur ki, bu yazı müəllifi oxucuda da ağıl olduğunu nəzərə alır və buna görə də heç də hər şeyi açıb söyləmir, oxucuya imkan verir ki, ifadənin qalan ünsürləri haqqında, o ifadənin əlaqələri, şəraiti, məhdudlaşdırıldığı haqqında özlüyündə düşünməli olsun".

Belə hallarda deyilməyən, ixtisar edilən ünsürləri oxucu öz şüurunda bərpa etməli olur, fəallaşır. Sənətkar bir çox dialoqları məhz sabit tərkiblərin aktuallaşdırılması prinsipi üzrə qurur.

“ – *Belə-belə şeylər bizim Ağdaşdakı evimizdə bişməyib, qonum-qonşudan da gəlməyibdir!*

–*İndi daha bizim hamımızın evində bişməyə başlayıbdır, Əhmədəli əmi!*

–*Görünür daha özümüz bişirik!*

–*Bəli, Əhmədəli əmi, özümüz bişirik!*” (“Ana abidəsi”).

Ümumiyyətlə, sabit tərkiblər, frazeoloji ifadələr, atalar sözləri və məsəllər adətən obrazlı olur. Bu isə o deməkdir ki, bütövlükdə də olsa, həmin dil vahidləri diqqəti məhz işarələrə cəlb edir, yüksək bədii keyfiyyətdə olur. Sənətkar bunları aktuallaşdırarkən onların obrazlılığını nəinki ləğv etmir və ya azaltmır, bəlkə bu obrazlılığı qat-qat yüksəltməyə müvəffəq olur. S.Rəhimovun nəsr bədiiyyətinə, obrazlılığına görə bütün nəsrimizdə fərqlənir. Yazıçı obraz xairinə irəliləməni, dinamikanı zəiflətmir, hadisələr, söhbətlər davam edir, bir əhvalatdan, faktdan başqasına keçid davam edir. Obraz obraza qarışır, bədii dil mürəkkəbləşdirilir. Az qala bütün sözlər məhz bədii-fərdi məna kəsb edir. Deyirlər, ən kamil bədii əsərlərdə fərdi üsluba biganə söz olmur. S.Rəhimovun üslubu bu fikri bir daha təsdiq edir.

Xalq ifadələrini yazıçı bəzən lap tanınmaz dərəcədə dəyişib personajların nitqində işlədir. Belə halda xalq ifadəsindən yalnız ümumi qrammatik quruluş, abstrakt sxem qalır. Məsələn, “isti aşa soyuq su qatmaq” ifadəsi belə aktuallaşdırılır:

–*Sən gəl işin-gücün belə bir məqamında qaynar qazana buzlu su çıxılda!*

–*Mən belə qaynar qazana buzlu sudan peydərpey çıxılda-dacağam...Belə qazanı qaynamağa qoymayacağam!... Qoymayacağam ki, bu qaynar qazan bir gün üstümüzə calanıb bizi pülüşükdən çıxara!...*(“Ana abidəsi”).

Sənətkar sözün məna dairəsinə yeni və özünə müəyyən məqsəd üçün lazım olan istədiyi (əlbəttə, sözün obyektiv qanunlarına əsaslanmaqla) mənaları daxil etməklə, onun mənaca həcmi genişləndirər, sözü yeni-fərdi mənada işlədə bilər (əslində söz sənətkarlığında bu başlıca meyardır). Lakin sözün mənasın-

da – semantikada aparılan bu əməliyyat, bu dəyişiklik, şüurdakı müəyyən əlaqələrə – assosiasiyalara əsaslanmalıdır. Bu xüsusiyyəti nəzərə almadan bədii dili anlamaq, bu üslubun ən əsas əlamətlərini dərk etmək, bədii üslubu əsaslandırmaq mümkün deyildir. Deməli, əsil bədii əsərdə, bədii dildə söz ikiplanlıdır: biri sözün ümumxalq dilində işlənən və buna görə də obyektiv keyfiyyətə malik mənası, digəri sənətkarın sözə verdiyi fərdi-subyektiv məna. Sanki burada bir söz deyilir, lakin həmin sözün mənası deyil, başqa sözün mənası nəzərdə tutulur. S.Rəhimov Ceyranoğlunun düşüncələrini belə təsvir edir:

“Harada bircə quruş qazanc oldumu, Petros zalım oğlu quzğun kimi hazırın naziridir! Heç bilmirsən harada yatıb bu quzğun, hansı qayada gizlənib, elə ki, leş görünür, bir balaca qazanc özünü göstərir, qanad çala-çala gəlir, bütün millət qazancını öz dimdiyinə götürüb gedir” (“Şamo”).

Əvvəlki cümlədə Petros quzğuna bənzədilir. Sonrakı cümlədə isə bu bədii ifadə vasitəsi bütün sözlərin mənasını dəyişdirmişdir. Söz öz ümumi-adi mənasından çox kəskin şəkildə uzaqlaşdırılmışdır. Elə bədii dilin mühüm və zəruri hesab olunan xüsusiyyətlərindən biri də budur. Odur ki, realist bədii əsərdəki söz ancaq bütöv mətnin tərkibində öz təsirini göstərir. Mətnədən ayrılıqda bədii söz öz hərarətini itirir, ölgünləşir, adiləşir, emosional təsirdən məhrum olur. Hələ bu azdır. Mətnədən ayrılan söz hətta anlaşılmaz bir müəmmaya çevrilir, mənasızlaşır (necə yəni *quzğun... millətin qazancını öz dimdiyinə götürüb gedir*).

Bədii dilin obrazlılığına bu yolla nail olan S.Rəhimov ədəbiyyat tariximizdə ən qüdrətli söz ustalarından biri kimi diqqəti cəlb edir. Ənənəvi olaraq bədii dilin obrazlılığı adətən bənzətmə məqsədi ilə işlənən söz və şəkilçilər vasitəsi ilə əldə edilir. Müqayisə ədatları, sifətlərin müqayisə dərəcəsi bu işdə əsas rol oynayır.

S.Rəhimovun əsərlərində yalnız ayrı-ayrı söz və ifadələr deyil, bütöv cümlələr, abzaslar, mətnlər, bütövlükdə əsərin özü obrazlılıq keyfiyyəti kəsb edir.

“...Ər arvaddan, arvad da ərindən özünü gizləyir, heç kəs heç nə bürüzə vermirdi. Sanki şahə qalxan düşmənçilik dalğaları yatmışdı, təlatüm dayanmışdı, ləpələr isə gülürdü. Əslində dalğa da, təlatüm də içəri düşmənçilik dənizinin aşağı axarına, sualtı burlğanlarına keçmişdi” (“Ana abidəsi”).

Sonuncu cümlə bütövlükdə obrazdır və ayrılıqda alındıqda tamamilə başqa məna verə bilər.

Göstərilən üslub xüsusiyyəti yazıçının əsərlərində təsadüfi, ötəri, özünü adda-budda tərzdə göstərilən bir hal deyildir, demək olar ki, bütün əsərlərində çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpan ən ümumi keyfiyyətlərdəndir. Müəllifin daxili nitq məsələsinə daha çox üstünlük verdiyi hissələrdə bu cəhət özünü daha aydın tərzdə hiss etdirir.

Bütün bunlar obrazlı dilin digər bir əsas xüsusiyyətini aydınlaşdırır. Bədii söz bütöv əsərlə ayrılmaz, qırılmaz şəkildə əlaqədar olur (təsadüfi deyil ki, yaxşı oxucu adətən hansı cümləni, hətta hansı ifadənin, birləşmənin, bəzən də lap sözün hansı əsərdə işləndiyini söyləyəndə səhv etmir). Hətta sözün mənasını bilmək üçün bütövlükdə bədii əsəri oxumaq lazım gəlir.

Ümumi sözün mətnə bağlanması və bu yolla da xüsusiləşdirilməsinin, fərdiləşdirməsinin daha bir sıra səbəbləri vardır.

Ümumi praktik (və ədəbi dildə) söz semantikaca adətən sadələşdirilməyə doğru inkişaf edir, mürəkkəb semantikalı (mürəkkəb) söz tədriclə sadələşir. Bədii dildə isə sözün işlənməsi bu prosesə əks bir istiqamət almış olur.

Bədii söz üçün semantikanın sadələşməsi deyil, əksinə, mürəkkəbləşməsi səciyyəvidir. Burada söz bir növ iki istiqamətə istiqamətləndirilir. Həm ümumi praktik (və ədəbi) dildəki mənada, həm də müəyyən mətnə bağlı-fərdi mənada işlənir. Hər iki məna eyni parçada birlikdə mövcud olur. Bu cəhətdən bədii poetik metaforalar nəzəri daha artıq cəlb edir. Ümumi dil metaforalarında sözün əlavə mənası ilə əsas mənası bir vəhdət təşkil edir və get-gedə sözün əvvəlki, ilkin mənası unudulur, söz “daxili formadan” məhrum olur. “Qapının ağzı”, “iynənin gözü” tipli

birləşmələrdə ikinci sözlərin nominativ mənalarından sərf-nəzər edilmişdir.

Bədii dilə məxsus fərdi metaforalarda isə sözün ilkin və əlavə mənaları vəhdət yaratmır və ya belə “vəhdət” çox keçici və ötəri olur, müəyyən konkret mətn parçası ilə bağlanır, ümumxalq səciyyəsi daşmır.

S.Rəhimovun əsərlərində mühüm yer tutan metaforik sözlər obyektiv aləmə məxsus əşya və hadisələrə iki şəkildə istiqamət almış olur. Yazıçının hər hansı əsərində, kiçik bir mətn parçasında belə bu ikiliyi görmək mümkündür.

İftira-böhtan mədrəsəsində təlimlənən Tünzalə... (“Ana abidəsi”).

Fərhad istəyirdi ki, yaradıcı təxəyyül gəmissi dumduru yaradıcılıq dalğalarını yara-yara, ağ köpükləri ötürə-ötürə üzsün, ürəyinə heç bir şübhə izi-tozu buraxmasın (“Ana abidəsi”).

Bu misallarda “mədrəsə”, “gəmi”, “dalğa” sözləri həm ümumxalq dilindəki mənada (belə olmasaydı, yazıçı ilə oxucunun ünsiyyəti baş tutmazdı, ümumiyyətlə mətn anlaşılmaz qalardı), həm də tam fərdi-bədii mənada işlədilmişdir. Ümumxalq dilində “iftira-böhtan mədrəsəsi”, “təxəyyül gəmissi”, “yaradıcılıq dalğaları” və s. kimi S.Rəhimovun dilindəki yüzlərlə, minlərlə misallar yoxdur. Deyirlər ki, dili sözlərlə alimlər və jurnalistlər, ifadələrlə söz sənətkarları zənginləşdirirlər. Göründüyü kimi, eyni sözlər həm əsas, həm də əlavə-poetik mənada işlənmişdir. Hərada sözün işlənməsində belə ikilik varsa, orada sözün estetik funksiyasından bəhs etmək mümkündür. Deyirlər ki, bədii söz ümumxalq sözünün semantikaca mürəkkəbləşdirmiş, estetik keyfiyyət qazanmış növüdür. Bədii dildə sözün “canlandırılması” da məhz budur. Əsil sənət əsərində sözlər də, hazır xalq ifadələri də müəllifin müdaxiləsi ilə çox mürəkkəb şəkillər və mənalar ala bilər.

Azərbaycan dilində xarici əlamətə, görünüşə, geyimə və s. görə şəxsə adqoyma, ləqəb (ayama) vermə xüsusiyyəti geniş yayılmışdır. Baş, göz, ağız, burun, dodaq, üz, çənə, qulaq, papaq,

don və s. ilə bağlı olan və təsviri xarakter daşıyan mürəkkəb sözlər dilimizdə çoxdur. Belə sözlərin bəziləri hətta ümumiləşib müəyyən zümrələr üçün ümumi ada çevrilmişdir. Sənətkar “*buxara papaqlı*”, “*göy qurşaqlı, ağ əmmaməli*” (“Ana abidəsi”) adamlardan danışarkən hər bir azərbaycanlı oxucu bunların kimlər olduğunu çox gözəl anlayır. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində iki sözün yanaşib müəyyən şəxsi səciyyələndirməsi imkanından söz sənətkarı çoxlu və yeni, fərdi sözlər düzəltmək üçün bacarıqla istifadə edir. Başqa bir əsərində “*qırmusaqqal kərbəlayılar, tirməqurşaq hacılar, buxarapapaq məşədilər*” (“Şamir”) yada salır.

Bu ümumiləşmiş sözlərdən əlavə sənətkar konkret fərdlərin portretini yaratmaq üçün də mürəkkəb sözlərə bol-bol müraciət edir. Burada müxtəlif üsullar nəzərə çarpır.

Xalq maarif komissarı Zəkəriyyəoğlu haqqında dəfələrlə *top qarasaqqal, Yevropasaqqal, qırdırmasaqqal, çənəsaqqal, xaçpərətsaqqal, tutamsaqqal* epitetləri (“Ana abidəsi”) işlədilir.

Bu sözlər müxtəlif yerlərdə, müxtəlif münasibətlə, bəzən müəllifin, bəzən tiplərin dilində Zəkəriyyəoğlunun ünvanına deyilir. Əsər boyu oxucu belə fərdi sözlərin yaranma prosesinin şahidi olur. Gah əvvəl müəllifin dilində işlənilib sonra tiplərin dilinə keçir, gah da əksinə. Yenə əsərin bir yerində Tünzalə və Nazilə deyirlər:

“Təki sən çəkməli, bığır bığlı oğlan bizimçün döşümüzə yatan daş-qaş tap...”

Bir az sonra müəllif yazır:

“Bığırbiğdan heç bir iz-toz görə bilmirdilər. Kim bilir, bəlkə “bığırbiğ” yaxalanmışdır”.

Göründüyü kimi, şəxsin öz adının işlənməsinə ehtiyac qalmır. Hər bir xüsusi ad əsasən neytraldır (çünki məfhum ifadə etmir). Xüsusi adı əvəzinə şəxsin müəyyən əlamət əsasında adlandırılması ilə subyektiv imkanlar yaranır, müəllifin tipə münasibətini ifadə etməsi, oxucuya da həmin münasibəti aşılması işi asanlaşır.

S.Rəhimov bir qayda olaraq tiplərin xarici görkəmini, geyimini təsvirə xüsusi diqqət yetirir ki, nəticədə çoxlu epitetlər işlətməsi lazım gəlir. Bu epitetlər daha çox mürəkkəb sözlər (birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb sözlər) şəklində təzahür edir.

Armudboğaz, şişbiğ satıcıdan aldığı daş-qaşı myabuda yetiştirmək ("Şamo").

Orta boylu, tosqun vücudlu, şişkin burunlu Şərbət... ("Şamo").

Uca boylu, enli kürəkli, sarışın saqqallı, lappır yaqlı Xəlqverdi... ("Şamo").

Özü də sənətkar bu kimi epitetləri müvafiq tip ilə əlaqədar dönmə-dönmə işlədir, xatırladır, epitet-sifəti təyinləndəndən – xüsusi isimdən ayırmır. Əsər boyu bir söz digərinə təhkim edilir. Ayrıca işləndikdə də mürəkkəb söz olan epitetin kimə məxsus olduğu oxucuya qaranlıq qalmır. Belə sözlər də fərdi-mətni səciyyə kəsb edir.

Digər tərəfdən müvafiq üsulla fərdi söz yaratmaq üçün dilimizin imkanları genişdir və bu geniş imkanlardan məharətlə istifadə edən sənətkar artıq xüsusi adı işlətməyi lazım bilmir. Ümumi addan ibarət olan epitet xüsusi adı əvəz etməyə başlayır. Yazıçı sözün semantikasına müdaxilə edir, ümumi sözü xüsusiləşdirmiş olur.

Çalbiğ hələki gözləyirdi. Çalbiğ duyurdu ki, gəlini Ərməğanın səbir kasası aşıb-daşmışdır ("Məhtaban").

Bu parça ümumi sözü xüsusiləşdirməkdə sənətkarın istifadə etdiyi üsullara aid səciyyəvi misaldır. Əvvəlcə xüsusi söz bir qayda olaraq eyni epitetlə birlikdə bir neçə dəfə təkrarlanır, nəhayət, epitetin özü simvola, rəmzə, xüsusi adın işarəsinə çevrilir. Sonrakı cümlədə xüsusi ad işlənməyibdir. Belə hallarda sifətlər substantivləşdirilir ki, bu vəziyyət sözün mənə həcmini də genişləndirir, onun üslubu ilə əlaqələnilir və fərdi-poetik keyfiyyət kəsb edir.

S.Rəhimovun əsərlərində bu cəhət bir sistem şəklində özünü göstərir. Məsələn, “Bəhram və Zərəfşan”da “bozbala oğlan” (Bəhram haqqında), “yaşılbaş sona” (Zərəfşan haqqında), “Ana abidəsi”ndə “cütçü baba” (Əhmədəli əmi haqqında), “kərpickəsən” (Həzrətullah haqqında) və s.

Uzun müddətli və gərgin yaradıcılıq təcrübəsində S.Rəhimov bədii dil ilə ədəbi dil arasındakı fərqləri çox aydın duya bilmişdir. Ədəbi dil müəyyən normativ qanunlara tabe edilmiş dildir. Bədii dildə isə çox geniş yaradıcılıq sərbəstliyi vardır. Buna görədir ki, S.Rəhimov yalnız ədəbi dil normaları ilə məhdudlaşmış qalmır, hər cür puristcəsinə qadağanlara düzgün olaraq etina etmir. Bu cəhətdən sənətkarın dildə qarşılıqlı olan alınma sözlərə, sinonimlərə, dialektizmlərə və s. münasibəti maraqlıdır.

Ədəbi dilimizdə qarşılıqlı olan əcnəbi sözlərin işlədilməsi düzgün hesab edilmir. Bədii dildə isə məqsəd vasitəyə bəraət qazandırır. Burada nə işlətmək yox, necə və nə cür işlətmək məsələsi əsasdır.

Girəvəni əlinə keçirən, xanlıq ixtiyarını öz dəstində toplayan Ərməğan... atasını məhv etmək istəyirdi (“Məhtəban”).

Ədəbi dildə “dəst” sözü bu mənada işlənməz. Burada isə eyni sözün təkrarının qarşısını almaq, belə ifadə tərzində əlvanlıq yaratmaq məqsədi ilə və müvəffəqiyyətlə işlədilmişdir. Yazıcının əsərlərində belə faktlar çoxdur və bunlar belə bir həqiqəti bir daha təsdiq edir ki, əslində bədii dil anlayışı ədəbi dil anlayışından daha genişdir və onun “bir qolu” deyildir. Geniş anlayış daha məhdud anlayışına daxil olub onun “bir qolu” ola bilməz.

Eyni dil vahidi daxilində qarşılıqlı olan alınma sözün və ana dili sözünün işlənməsi özünü çox göstərir.

İndiyə qədər onu sağ-səlim saxlayan pəhləvan Məhəmmədin sayəsi, əlinə silah götürən fədainin kölgəsi idi (“Məhtəban”).

Heç kəs pəhləvan Məhəmmədin namına toxunmaz, onun qürurlu adını ötüb aşmaz (Yenə orada).

Ərməğan boğulduğuna görə gözlərinə güclü qan gəlir, didələrini tez-tez silirdi (Yenə orada).

Ədəbi didə məqsəd informasiyadır, məlumat verməkdir. Ona görə də burada yaxın mənalı və ya sinonim sözlərdən bir neçəsinin ardıcıl şəkildə sadalanmasına ehtiyac yoxdur. Əksinə, belə sadalama sözün kommunikativ qüvvəsini zəiflədir və müəllifin dilində dəqiqlik olmadığını sübut edir. Bədii dildə isə belə deyildir. Bədii dildə sinonimin, yaxın mənalı sözlərin bir sıraya düzülməsi emosionallığı qüvvətləndirir, yadda qalmanı asanlaşdırır.

Özləri də gizlətmədən, utanmadan, heç kəsdən bak etmədən deyirdilər ("Məhtəban").

O da bu növi sayaqlayır, deyindir, alovlanır, yanır, tüstülənib kömür kimi sönüdü ("Şamo").

Sözlərin belə sadalanması ilə emosional təsir də qat-qat yüksəlir, hər sonrakı həmcins üzv əvvəlkinə bir əlavə təsiri bağışlayır, hamısının qüvvəsi isə bir sintaktik vahidə toplanır ki, bu da intensivlik yaratmağa xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, sənətkar daha çox hərəkətli sözləri – feilləri bu cür işlətməyə meyl edir. Burada bir itilik, sürət də nəzərə çarpır.

Bütün dünyanın gözəllərini düzəldərəm, gəzərəm, bəzərəm, düzərəm, yığaram, gətirərəm, tökərəm başından üzünəşağı ("Şamo").*(Əfsanələr) onun gözləri qabağında böyüyüb artıb, çoxalıb, canlanırdı* ("Şamo").

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
"Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1973-cü il, №6,
səh.32-38.*

BƏDİİ DİL HAQQINDA QEYDLƏR (S.Rəhimovun fərdi üslubu əsasında)

(İkinci məqalə)

Həç bir üslub məhdudluğunu yaxın qoymadığından sənətkarın bədii əsərinin dili, hər şeydən əvvəl, lüğətinin zənginliyinə görə fərqlənir. S.Rəhimov lüğətinin zənginliyinə görə ədəbiyyatımızda birinci yeri tutur. Bu zənginlik müxtəlif mənbələrin hesabına əldə edilir. Odur ki, eyni məfhumun ifadəsi üçün arxaik, məhəlli, yeni, alınma, fərdi və s. səciyyəli sözlər yanaşı işlədilir.

Töhfə idi; hədiyyə idi, sovqat, ya köhnə ləhcədə peşkəş idi, bunun nə dəxli var idi rüşvətə? ("Taysız xalça"); Məni öz əlaltı ehsiyəniçinizə, cədvəlçinizə çevirmək istəyirsiniz ("Ana abidəsi"); ...Oğlanda köhnə sözlə vergi, yeni sözlə ilham var, sənətkarlıq var ("Ana abidəsi"); Deməli; yarım heykəl sizin sənətşünas dilində büst, bütün heykəl – abidədir, eləmi ("Ana abidəsi"); Öz vahid övladından sonra yetimləşmək, öksüzləşmək demək idi ("Ana abidəsi").

Sanki müəllif sözlərin mənasını açmaqda oxucuya kömək etmək istəyir, onun leksikonunu (və bununla da dünyagörüşünü) zənginləşdirməyə çalışır. Elə bədii əsərin bir məqsədi də burası deyilmi?

S.Rəhimovun üslubundan danışarkən dialektizm məsələsindən yan keçmək mümkün deyildir. Daha çox bu məsələdə yazıçıya on illər boyu irad tutulmuş, haqlı, ya haqsız hücumlar edilmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar fikrimizi ümumi şəkildə söyləmişik. Söz sənətində nəyin işlədilməsi yox, necə işlədilməsi

marahlıdır. Dialektizmlər haqqında fikrimizi bir az da konkretləşdirək.

1934-cü ildə "Literaturnaya qazeta" bədii ədəbiyyatın dili ilə əlaqədar müzakirə açmışdı. O zaman bzi rus yazıçı və şairləri "yeni ədəbi dil", "inqilab dili" şüarları ilə çıxış edir, rus ədəbi dilinin əldə etdiyi bütün əvvəlki nailiyyətlərdən əl çəkməyi tələb edirdilər. Bu "yeni dil" tərəfdarları A.Karavayeva, L.Seyfullina, F.Panfyorov, V.İvanov və s. kimi görkəmli söz ustaları idi. Onlar yeni dili yaradarkən dialekt sözlərinə, professional terminlərə və ya fərdi sözyaratma meyllərinə qapılır, ədəbi dildə sabitləşmiş sözlərə etina etmirdilər. Onların dialektizmə həddən artıq aludə olmalarını M.Qorki və "Pravda" qəzeti kəskin tənqid etmişdi. Lakin dialektizmə aludəçiliyin, yeni dil yaratma meyllərinin tənqidi heç də ümumiyyətlə dialektizmlərdən əl çəkilməsi tələbi kimi qiymətləndirilməməlidir və böyük söz sənətkarı M.Qorkinin bədii irsində dialektizmlər heç də yox deyildir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, burada söhbət rus bədii ədəbiyyatının dilindən gedir və bu dil üçün irəli sürülən bu və ya digər mülahizəni mexaniki tərzdə başqa dillərə tətbiq etməyin özünə etiraz edilməlidir. Xatırladaq ki, rus bədii dil tarixində özünü göstərən yuxarıdakı meyllər Azərbaycan bədii dili üçün səciyyəvi olmamışdır.

Digər tərəfdən, müqayisə etibarını ilə geniş, çox geniş ərazidə yayılmış və bəzən olduqca kəskin və çox fərqli xüsusiyyətlərə malik rus dili dialektləri ilə bizim nisbətən kiçik ərazidəki dialektlərimizi yanaşı qoymaq, bunlar haqqında eyni hökmlər vermək doğru deyildir.

Nəhayət, tarixi faktorlara diqqət yetirilməlidir. 20-30-cu illərdə irəli sürülən mülahizələr, şəxsiz ki, bu gün üçün öz əhəmiyyətini o qədər də saxlaya bilməz. Xüsusilə ona görə ki, müasir dövrdə bədii dildə dialektizmin işlənməsi ədəbi dilə heç bir mənfi təsir göstərə bilməz, bəlkə bədii dilin zənginləşməsinə xidmət edir. Elmi qrammatikalar və lüğətlərin hazırlanması ilə

ədəbi dil normaları sabitləşmişdir və indi ədəbi dil normalarının dialektlərə təsirindən danışmaq mümkündür, əksinə yox.

Təsadüfi deyil ki, 50-ci illərdən rus filoloji elmində dialektizmlərə olan əvvəlki münasibətlərə qarşı tənqidi mülahizələr get-gedə daha artıq şəkildə özünü göstərməyə başlamışdır. Əməli cəhətdən böyük rus sənətkarları da bu mülahizələr tərəfdar çıxdıqlarını nümayiş etdirmişlər və etdirirlər. Məsələn, M.Şoloxovun əsərlərində dialektizmlərin işlənməsi əsasən müsbət qiymətləndirilmişdir.

Dialektizmlər mövzusu bizim filoloji elmimizdə xüsusi tədqiqat obyektı olaraq ətraflı və dərinlən işlənməsə də, çox az dilçi və ya ədəbiyyatçı göstərmək mümkündür ki, u və ya başqa məsələ ilə əlaqədar həmin mövzuya toxunmasın, həmin problem haqqında az-çox mülahizə yürütməsin.

Filoloji elmimizdə dialektizm anlayışı haqqında ümumi, sabit fikir yoxdur. Məsələnin nəzəri cəhəti belə olduqda, təbii ki, təcrübədə də mübahisələr, biri digərini rədd edən fikirlər yaranacaqdır.

Bütün bu müxtəlifliklərin səbəbi nədir? Nə üçün filologiyamızda dialektizmlərə biri-birindən bu qədər fərqli münasibətlər mövcuddur?

Nə qədər qərribə görünsə də, demək lazımdır ki, bu müxtəliflik əslində heç dialektizm anlayışı ilə bağlı deyildir və məsələnin kökü daha dərinlən və buna görə də daha mürəkkəbdır. İş burasındadır ki, bu vaxta kimi bizim filologiyamızda birləşməsi mümkün olmayan iki kateqoriya – ədəbi dil və bədii dil anlayışları birləşdirilmiş və süni şəkildə, heç bir əsas olmadan eyniləşdirilmişdir.

Tək-tək istisnalar nəzərə alınmazsa, demək olar ki, ədəbi və ya bədii dildən bəhs edən bütün dissertasiyalarda, kitablarda, məqalələrdə “ədəbi dil” və “bədii dil” terminləri sinonim kimi işlədilmişdir. Ona görə də ədəbi dil normalarından çıxış edib bədii dilə yanaşmışlar. Bədii dilə əsaslanıb ədəbi dil haqqında hökmlər vermişlər. Əlbəttə, bu işdə müəyyən nailiyyətlər də qa-

zanılmışdır və məqsədimiz heç də dilçiliyin nailiyyətlərini inkar etməkdir.

Burada V.V.Vinoqradovun aşağıdakı mülahizəsini xatırlatmağı lazım bilirik: filologiya elmi üçün ədəbi dil ilə bədii dili eyniləşdirməkdən qorxulu heç nə yoxdur. Çünki bu iki müxtəlif kateqoriyanın xüsusiyyətləri tamamilə başqa-başqa və çox zaman daban-dabana ziddir.

Məlum olur ki, bir çox müəlliflər ədəbi dil dedikdə məhz bədii dili nəzərdə tuturlar. Bədii üslubda dialektizmlərin işlədilməsi əleyhdarları məhz belə hərəkət edirlər. Halbuki dialektizmləri bədii dil ilə deyil, ədəbi dil normaları ilə qarşılaşdırmaq olar. Bu kateqoriya bədii üsluba qarşı deyil. Dialektizm anlayışının özü də, onun meydana gəlməsi də bədii üslub ilə əlaqədardır.

Bəzi müəlliflər bədii əsərlərdə surətlərin nitqində işlənən dialektizmlərə bəraət qazandırmaqla yanaşı, bu dil vahidlərinin müəllifin təsvir dilində özünə yer tutmasına qarşı çıxırlar. Lakin söhbət bədii əsərdən gedərkən burada nəyi işlədib-ışlətməmək deyil, necə işlədib-ışlətməməkdən getməlidir. Məsələn daha dərinə tədqiq edən müəlliflərin fikrincə isə dialektizmlərin müəllif tərəfindən işlənməsi də (məsələn, Turgenevdə, Şoloxovda olduğu kimi) zəruridir. Çünki bunsuz personaj nitqi ilə müəllif nitqi arasında zəruri vəhdət yarana bilməz (B.P.Ardentov).

Bir sıra kateqoriyalar kimi, dialektizmlərin də işlədilməsində S.Rəhimovun bədii üslubunda səciyyəvi cəhət – monoloq və dialoq nitqləri arasında heç bir əsaslı fərqin olmamasıdır.

İstər fonetik və morfoloji, istərsə də (xüsusilə) leksik, semantik dialektizmləri işlətməkdə kəmiyyət və keyfiyyətə S.Rəhimovun bədii nəsrini bütün ədəbiyyatımızda fərqlənir. Bu sözlər sənətkarın əsərlərində özünü göstərən həm yerli dialektizmlərə, həm də jarqonizmlərə (ictimai-sinfi dialektizmlərə) aiddir.

Dilçiliyimizdə dialektizm – arxaizm; dialektizm – loru danışq dili kimi kateqoriyaların hüdudları tam dəqiqləşdirilməmişdir. Buna görə ki, bir sıra hallarda yazıcının əsərlərindəki arxaik sözlər də, loru danışq ünsürləri də, bir çox fərdi sözlər də

dialektizmlər kimi qələmə verilmişdir. Yazıçının tez-tez işlətdiyi *ağırraq, müşkülraq, çoxraq, uzunraq, yumşaqraq, yalınaraq, qısaraq, möhkəmraq* tipli fərdi-üslubi sözlər müəyyən məqsədlə düzəldilmişdir və dialektizm hesab edilə bilməzlər. Habelə loru danışq dilinə məxsus olub tarixi səciyyə daşıyan *darıxmaqlıq, çatdırmaqlıq, geriyə çəkilməklilik, müştəq olmaqlıq, rəva sayılmaqlıq, süd gölündə üzməklilik, məhrum olmaqlıq, tutmaqlıq, verməklilik, məhv etməklilik, çalmaqlıq, görməklilik* və s. tipli formaların da dialektizm hesab edilməsi üçün bir əsas yoxdur. Müasir bədii dilimizdə bu formalar əsasən S.Rəhimovun əsərlərində mühafizə edilib yaşayır.

Ümumiyyətlə, yazıçının əsərlərində danışq dili ünsürləri daha çox yer tutur. Bu sözlər onun dilinin lüğət tərkibinə, morfoloji formalarına, sintaktik quruluşuna və xüsusilə də intonasiyasına aiddir.

İntonasiyasız şifahi dil yoxdur (əslində heç yazılı dil də yoxdur). Buna görədir ki, bütün böyük sənətkarlar kimi S.Rəhimov da adətən danışq dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirməyə xüsusi fikir verir. Sənətkar sözün tələffüz tərzini, sürəti, tonu, vurğuları və şairəni əyaniləşdirməyə cəhd edir ki, bu da danışanı səciyyələndirmək işində, onun daxili aləmini açmaqda az rol oynamır. Bu yolla yazıçı “özündən deməmək, sözlərlə rəsm etmək lazımdır” (M.Qorki) tələbinə layiqincə cavab vermiş olur.

S.Rəhimovun xüsusən son dövr yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bir cəhət kimi sənətkarın alliterasiya adlanan üslubi sözişlətmə qaydasına çox böyük diqqət yetirməsi nəzərə çarpır.

Alliterasiya ifadə daxilində yanaşı gələn sözlərin eyni səmit səslərlə başlanmasına deyilir və şeir üçün daha səciyyəvi hesab olunur.

Dilimizin daxilində alliterasiya imkanları çoxdur və lüğət tərkibindəki yüzlərlə qoşa sözlər bu prinsip əsasında formalaşmışdır. Habelə çoxlu frazeoloji ifadələrdə, atalar sözlərində alliterasiya prinsipi əsas təşkiledici faktorlardandır. Bu isə xalq ifadələrinin ahəngdarlığında, musiqiliyində mühüm rol oy-

nayır. Dilimizin daxili şeiriyyət sirlərindən biri və bəlkə də ən mühümü elə bu alliterasiyadır. Diqqəti cəlb edən burasıdır ki, S.Rəhimov öz əsərlərində alliterasiya üzrə qurulmuş xalq ifadələrini işlətməyə daha çox meildir. Həmin fakt özlüyündə söz sənətkarının sözə, dilə nə qədər böyük əhəmiyyət verdiyini, axtarışlar apardığını, nəhayət, öz böyük və uzunmüddətli yaradıcılıq təcrübəsində ana dilimizin daxili və füsunkar qədərinə bələd ola bildiyini əyani surətdə sübut edir.

Əsərlərində sıx-sıx işlədilən belə ifadələrdən bir neçəsini qeyd edirik: *düyün düşmək, daxil düşmək, duyuyq düşmək, dörd dövrəsinə dolanmaq, düşməninə dəri diddirmək, tanrısına təpik atmaq, fürsəti fəvta vermək, tütünü təpəsindən çıxmaq, titrətmə tutmaq, boynunu bükmək, qeybət qırmaq, qəsəm qılmaq, qızıl qəfəs, qiyamət qoparmaq, qədəmi qurumaq, kəbin kəsmək, gərəyinə gəlmək, çeşni çıxarmaq, cəhəngləri cəhd bağlamaq, çiçəyi çırtdamaq, dadı danmağında qalmaq, qazan qarası, soyuq su, qolunun qüvvəti, dinc durmaq* və s. yüzlərlə belə ifadələri işlədərkən sənətkarın şüurlu hərəkət etdiyini ondan görmək olar ki, özü də bu kimi – alliterasiya üzrə qurulan fərdi ifadələr yaradır, əsərlərinə bol-bol daxil edir. “Ana abidəsi”ndən bir neçə misal qeyd edək:

(S) Hər yan sərt, sıldırım idi.

(Q) Fərhad qürurlanıb qartal kimi qanadları...

(X) Xoş xəyal içində xumarlandı...

(B) Gün bozarıb batmağa başlayır....

(D) Əks-səda dağlar dünyasını doldurdu...

(Q) Nəbələd qonağı quşqonmaz qüllələrə qaldırır....

(Q) Fərhad qanadlanıb qayaya qonur....

(Q) Qapqara qaralan qartmalı ləkələr...

(D) Divarın dibi ilə dolayısına düzülən dəmir torramalı çarpayı....

Bunlardan başqa, “*dörd dirəkli dam*”, “*dəmir düymə*”, “*qoca qartal*”, “*şəlalərin çırılıtları*”, “*toy toğlusu kimi*”, “*daxili dəyanət*”, “*düşmənlə dil-dişinə düşmək*” və s. kimi çoxlu ifadələr...

dələr tez-tez təkrar olunur. Adətən şeir üçün çox əlverişli olan alliterasiyanın nəsrdə özünü göstərməsini o qədər də müsbət cəhət hesab etmirlər. Çünki nəsrdə başlıca məqsəd məzmunudur. Hadisə və əhvalatların real təsvir edilməsidir. Diqqət sözün özünə yox, onun mənasına cəlb edilməlidir. Şeirdə isə zahiri cəhəti, formanın rolu böyükdür və diqqət daha çox sözün özünə, formasına yönəldilir.

Nəzərə alınmalıdır ki, S.Rəhimov heç yerdə məzmunu formaya qurban vermir, bəlkə məzmun gözəlliyi ilə forma gözəlliyinin vəhdətinə nail olur. Bu da vardır ki, nəsrdə alliterasiya məsələsinin bizdə qədim bir ənənəsi vardır. “Dədə Qorqud” dastanlarında bu hadisə olduqca geniş yayılmış və dastanların ən mühüm üslubi keyfiyyətlərindəndir. Göründüyü kimi, xalq ifadələrində də alliterasiya mühüm yer tutur. Xalq yazıçısı xalq dilinə əsaslanmaqla bədii nəsrimizdə bu məsələdə də bir yenilik yarada bilmişdir. Sənətkar hətta personajların adlarının seçilməsində də xalq ənənələrinə əsaslanır, alliterasiya vəə qafiyə kimi sənətkarlıq məsələlərini nəzərdən qaçırmır.

“Küp qarısı” hekayəsində göstərilir ki, qarı iki qardaşın “adlarını yaraşdırıb birinə Heydər, o biriinə Səftər adını qoydu”, “qızların adlarını yaraşdırıb birisinə Məstan, o birisinə Gülüstan adını qoydu”. “Adların yaraşdırılıb qoyulmasına” azərbaycanlı ailələrdə çox böyük diqqət yetirilir və realist sənətkar bu məsələdən də yan keçə bilmir. Qardaşların adları belədir: Ərşad, Gürşad, Şümşad (“Məhtəban”); qaynana və gəlinin adları: Lalə, Şəlalə (“Ana abidəsi”); ata, ana və oğulun adları: Nuru, Nuriyyə, Nəriman (“Mehman”)...

S.Rəhimov ad məsələsində özünü göstərən bu məhdud ailəvi xüsusiyyəti bədii əsərlərində sanki daha da ictimailəşdirməyə, yüksəltməyə cəhd göstərir. Yalnız eyni ailə üzvlərinin yox, eyni əqidəyə, məsləkə mənsub adamların adlarında bu cəhətdən həmahəngliyə fikir verən müəllifin təcrübəsi göstərir ki, bədii dildə hər şey sənətkarın məqsədinə tabe tutulmalıdır. “Ana abidəsi”ndə *Zərzəbərcət, Tünzalə, Nazilə* (müəllif bu yerdə bun-

ların “zzz” ətrafında birləşdiyini yazır); “Mehman”da *Cabirov, Cəlilzadə* və ya *Məlikə xanım, Məlikzadə, Mehman...*

Alliterasiyaya meyl yazıcının əsərlərində səciyyəvi leksik vahidlərin – qoşa sözlərin nisbi çoxluğuna aparıb çıxarır. Əsasən bir mürəkkəb söz təşkil edən qoşa feillər və isimlər (habelə sifətlər) əsərlərində daha çoxdur ki, bunların da müəyyən qismi fərdi yaradıcılıq məhsuludur: *yoğrulub-yaranmaq, yoğrulub-yapmaq, silib-süpürmək, sovurub-süpürmək, qocalıb-qarımaq, boğub-boğulmaq, durub-dayanmaq, yanıb-yxılmaq, alıb-aldatmaq, usanıb-utanmaq; daş-divar, xalı-xalça, töhnmət-tənqid, əzab-əziyyət, sərhəd-sünür, vaxt-vədə, şər-şuğul, cılız-cırt-dan, təntənə-təmtəraq, təsiri-tərbiyəsi, qəlib-qəfəs...*

Ümumiyyətlə S.Rəhimov yeni sözlər yaratmaqda böyük fəallıq göstərən sənətkarlardandır.

S.Rəhimovun dialoqlarında da psixologizm ünsürləri çox qüvvətlidir. Bu cəhət dialoqların dil-üslubunda da əks olunur. Əsasən analitik məqsəd izləyən dialoqlarda hər personaj bir qayda olaraq öz müxatibinə suallarla müraciət edir, bu və ya digər fakt, hadisə, şəxs haqqında daha çox məlumat almağa çalışır. Özü də hər replika müxatibin adı ilə bitir ki, bu halda ya bir səmimiyyət, lirika, intim duyğular, ya da münaqişə, mübarizə, fikirlərin, məqsədlərin toqquşması dolayı yolla ifadə edilir.

–Get, get, Maral xanım!

–Sən də yat, yat, Göy göl!

–Mən yatmıram, hərəkətdəyəm, mənim ağ-çağ suyum səndən yüz qat artıq məsafəni qət edir, Maral xanım.

–Ötüşə bilməzsən mənsiz, Göy göl! (“Güzgü göl əfsanəsi”).

Belə xitab-müraciətlər müəllifin bütün bədii irsi üçün səciyyəvidir.

Dialoqlarda bir xüsusiyyət də əvvəlki personajın nitqində müəyyən sözlərin sonrakı tərəfindən də təkrar edilməsidir. Cavab üçün, düşünmək üçün vaxt qazanmaq, tiplərin əhval-ruhiyyəsinə ifadə etmək nöqtəyi-nəzərindən belə təkrarlar təbiidir.

Qeyd olunan hər iki cəhət birlikdə S.Rəhimovun dialoqlarını səciyyələndirir və fərqləndirir.

- Soruşuram, nə üçün belə sustalmısan, çaqqal bəy?
- Niyə sustalıram, Maral xanım?
- Belə ki, bir cürə asta-asta və ədəblə tərənirsən?!
- Necə asta, necə nəzakət və ədəblə, xanım?
- Belə asta, belə nəzakət və ədəblə ki, mən baş tapmıram. Axı əzəlləri sən az qala yalquzaqlaşdırdın, canavarlaşdırdın!
- Necə yalquzaqlaşır-canavarlaşdırdım?...
- Mənin qanım da, canım da sənə halaldır, Çaqqal!
- Necə yəni sənənin qanın-canın mənə halaldır, maral? (“Güzgü göl əfsanəsi”).

Bu üsulla qurulan dialoqlar psixoloji keyfiyyət kəsb edir, müəllifin üslubunun fərdiləşdirilməsində mühüm rol oynayır. S.Rəhimovun dialoqlarını çox uzaqdan tanımaq, müəllifini müəyyənləşdirmək mümkündür. Fərdilik də budur.

Adətən dialoqlarında sual əvəzliliklərinin bol-bol işlədilməsi də nəzərə çarpır ki, bunlar dialoq nitqinin leksik xüsusiyyətlərə görə məhdud olduğunu göstərir. Bəzən də psixologizmi şiddətləndirmək məqsədi ilə eyni tərkibdə müxtəlif sual əvəzlilikləri sadalanır.

“-Cənab ağanın payımı ver!

-Hansı payımı? -deyə Kərbəlayı Hatəmخان qeyzlə soruşdu.

-Necə payımı, nə cürə payımı, neçənci payımı?” (“Şamo”).

Sənətkarın dialoqlarını bu xüsusiyyətlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Hər hansı ən kiçik mətnə də bunları görmək olar.

S.Rəhimovun dilində *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* feili bağlama, *-an*, *-ən* feili sifət şəkilçili sözlərin, habelə konkretləşdirici, təyinedici sifət və zərflərin işlənmə tezliyi çox yüksəkdir. Bununla əla-

qədar sənətkarın cümlələri adətən çox böyük olur, sayca çoxlu leksik və sintaktik vahidləri əhatə edir.

*Güclə özünü ələ alan Lalə qara aftaranı mis sənəyin dü-
nəndən qalan suyu ilə doldurub, orta ocağın gözündə qızındırdı,
madarının qana bulanan üz-gözünü ürək acısıyla yudu, uşağını
yorğan-döşəyə saldı; dönüb onun qana bulanan pal-paltarını da
qara qazanda qaynatdı, çıxarıb, soyuq suda durulayıb sıxdı, hə-
yətin çərbəndli çöl-çəpərinin üstünə salıb qurutdu* ("Ana abi-
dəsi")

Feili sifət və feili bağlamalar adətən genişləndirilmiş, mürəkkəbləşdirilmiş olur ki, bu da müəllifin konkretləşdirmə və deməli, əyaniləşdirmə, bu yolla da obrazlılıq əldə etmə meylin-
dən irəli gəlir. Burada digər bir cəhət də vardır: daxilində müxtə-
lif genişləndirilmiş (feili sifət, feili bağlama, məsdər) tərkiblərin
bir yerə toplanması, işlənməsi bütövlükdə cümlənin daha da mü-
rəkkəbləşməsinə (sintaktik yox, üslubi mənada), qollu-şaxəli ol-
masına gətirib çıxarır ki, özlüyündə bunun özü bir enerjidir,
qüvvətdir. Bir çox və müxtəlif hadisələrin bir qrammatik vahid-
də toplanması həmin vahidin gücünü və təsirini artırmaya bil-
məz.

Yazıçının *ib, ib, ub, üb* şəkilçili feili bağlamaları çox iş-
lətməsinin həm də obyektiv səbəbləri vardır. Ümumiyyətlə,
müasir Azərbaycan dilində həmin şəkilçili feili bağlamalar bü-
tün başqalarına nisbətən daha çox işləkdir. Digər tərəfdən, hə-
min şəkilçilərin dilimizdə funksiyası çox geniş olub, həm sintak-
tik, həm leksik-qrammatik (bəzən də leksik, frazeoloji-leksik),
həm də morfoloji vəzifə daşıyırlar. Odur ki, bu formalı sözlərin
nisbətən çoxluğu da təbiidir. Lakin bənzər formaların eyni dil
vahidi tərkibində təkrarının özü bir üslubi xüsusiyyət kimi diq-
qəti özünə çəkir.

*Biz özmüzə zərif xanım paltarı tikdirib gedib şəhərlərə
çıxıb, zınqırovlarda yanpörtü oturub, dalay-dalay çağıra bilmə-
rik* ("Şamo").

Ümumiyyətlə, əşyanın (feili sifət və sifət) və hərəkətin (feili bağlama və zərf) bu və ya digər əlamətini müəyyənləşdirməkdə, bu yolla da bədiilik əldə etməkdə sənətkarın zəhməti, istedadı qeyd olunmalıdır.

Təsadüfi deyil ki, həm feili bağlama, həm də zərf keyfiyyətinə malik olan söz formalarına (feil təkrarına) müəllif tez-tez və çox-çox müraciət edir. Əsərlərində xalq dili ilə əlaqədar olan və intensivlik məqsədi izləyən təkrarlar məsələsi xüsusi və böyük mövzudur. Burada yalnız onu xatırladıyıq ki, aşağıdakı tipli feil formaları onun əsərlərinin lüğətini səciyyələndirən vahidlərdir.

Fərhad isə bütün zahiri kələ-kötürlüyünə baxmayaraq, anadangəlmə sənət üçün yaranıb, sonra da görüldüyü üzrə, işləyə-işləyə, pillədən-pilləyə qalxa-qalxa, gündən-günnə, yetişə-yetişə, bişə-bişə sənət üçün doğulubdur ("Ana abidəsi").

An, ən şəkilçili feili sifətlər və bunların köməyi ilə düzələn tərkiblər də S.Rəhimovun bədii dilində nisbətən çoxluq təşkil edir.

Oğul tərəfindən oxşanan, qarıbləşib kövrələn, gözlərində gilələnən göz yaşlarını öz həyəcanlarına qatıb-qarıxdıran, ürəyi oğlu üçün tir-tir titrəyən Lalə...özünü saxlaya bilmirdi... ("Ana abidəsi").

Ümumiyyətlə, sənətkarın dilində sintaktik xüsusiyyətlər daha rəngarəng və mürəkkəbdir. Surətlərin nitqində bir neçə mərtəbəli əlavələrdən istifadə olunur ki, bunu ən çox S.Rəhimovun əsərlərində müşahidə edirik.

Əşi, məndən, Cabirdən daşyonan oğlundan iyirminci ildən silahdan yapışıb hələ də yerə qoymayandan nə gizlin? ("Mehman").

Mənsiz, Anaxanımsız Dağətəyində Lalə elçiləyən, gəlin-siz, qızı doğan anasız qızın ağızına dil atırsan? ("Ana abidəsi").

Mən bu qəsəbənin kənarında, o iri çinarların dibində, Cavanşirin arxının qırağında, o üstü qırmızı dəmirli məktəbdə oxuyan (uşaqları) nəzərdə tuturam ("Şamo").

Göründüyü kimi, bu misallarda sintaktik həmcins əlavələr məzmun cəhətindən bir-birini təyin etməyə, yəni dəqiqləşdirməyə, konkretləşdirməyə kömək edir. Həm də hər sonrakı həmcins əlavə əvvəlkinə (və ya əvvəlkilərə) nisbətən daha çox təyinlər ilə mürəkkəbləşdirilir. Sanki eyni vahidin emosional çalarları get-gedə, tədriclə daha da qüvvətlənir, daha artıq şiddət kəsb edir.

S.Rəhimov irsində daha bir sıra səciyyəvi əlavələr mühüm yer tutur və çox geniş yayılmışdır. Bunlardan biri eyni feilin bir dəfə işləndikdən sonra bir daha mürəkkəb bacarıq forması kəsb edərək təkrarlanmasıdır. Təkcə "Ana abidəsi"ndə yüzlərlə belə əlavələr vardır ki, onlardan bir neçəsini qeyd edirik.

Fərhad yenə də heykəllərdən, yayım heykəllərdən qopmur, qopa bilmirdi.

Əgər Fərhad...eşitsə də qulağına inanmazdı, inana da bilmədi...

Fərhad bilmirdi, bilə də bilməzdi ki...

"Ana abidəsi" ürək işi idi, zərrəcə də olsa baş tutmayan, baş tuta bilməyən iş idi.

Heykəltəraş belə üzüntülü ruhi əzab içində yatmadı, yata da bilmədi.

Hər cür əlavə kimi bu formalar da ümumi mənanı qüvvətləndirmək məqsədi izləyir, sonrakı mürəkkəb formalar əvvəlki sözlərin məzmununa bir qətilik, kəskinlik çaları gətirmiş olur.

*“İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurnalı,
1973-cü il, №6, səh.63-67.*

DİL İCTİMAİ HADİSƏDİR

Uzun müddət dili ictimai hadisə hesab etməmiş, təbiət hadisələri, psixoloji hadisələr sırasına daxil etmişlər. Buna müvafiq olaraq dilçiliyi də gah təbiətşünaslıq, gah da psixologiya elmlərindən saymışlar. Lakin dil ictimai hadisədir və dilçilik ictimai elmlərə daxildir.

Dili təbii, bioloji hadisə hesab edənlər yemək, içmək, gəzmək və s. qabiliyyəti ilə danışmaq qabiliyyətini eyniləşdirirlər. Bu fikir, xüsusilə XIX əsrdə, Darvin ideyalarının hakim olduğu dövrdə geniş yayılmışdı. Bu zaman darvinizm bir çox elmlərə təsir göstərdiyi kimi, dilçiliyin də istiqamətini dəyişməyə müvəffəq olmuşdu. Dili təbiət hadisəsi hesab edən tədqiqatçılar güman edirdilər ki, o da bitkilərə, heyvanlara məxsus təbii qanunlara tabedir. Başqa sözlə, dil də doğulur, böyüyür, qocalır və ölür.

Düzdür ki, dillər əmələ gəlir, inkişaf edir, bəzən də ölür (yəni işlənilmir). Lakin buna görə dili təbii hadisə hesab etmək səhvdir. Ölüm orqanizm üçün bioloji bir zərurətdir Dil üçün isə belə bir zərurət yoxdur. Qədim latın dili “ölüdür”, yəni ondan istifadə olunmur. Bundan çox-çox qədim Çin dili yaşamaqda davam edir. Dilin ölümü yalnız bir imkandır, zərurət deyildir. Həm də dilin ölümü bioloji deyil, tam ictimai hadisədir.

İnsanın təbii, bioloji xüsusiyyətləri cəmiyyət ilə əlaqədar deyil və cəmiyyətdən kənar da inkişaf edə bilər. Təzəcə doğulmuş körpə, kimsəsiz bir yerdə böyüsə, heç kəs ilə ünsiyyətdə olmasa da gəzə bilər, yetə bilər, lakin danışa bilməz. Uşağın dilə sahib olmaması üçün, dil açması üçün o, insanlar içərisində, cəmiyyətdə yaşmalıdır. Müəyyən bir səbəb üzündən uşaqların heyvanlar arasına düşüb vəhşilər içərisində böyümələrinə dair

çoxlu faktlar məlumdur. Lakin belə uşaqların heç biri insan dilinə yiyələnmə bilməyib, hətta sonralar insan mühitinə düşdükdə belə dil açma bilməyib.

Dil ictimai hadisə olduğundandır ki, uşaq valideynin dilində yox, onu əhatə edən adamların dilində danışmağa başlayır. Məsələn, Azərbaycanlı ailəsində doğulmuş uşaq Bolqarıyada böyüsə, bolqar dilində danışacaqdır. Deməli. Dil irsən keçmir. Bioloji xüsusiyyətlər valideyndən irsən övlada keçir və valideyn ilə övladın müxtəlif məmləkətlərdə, müxtəlif xalqlar içərisində yaşaması həmin xüsusiyyətlərə təsir göstərə bilmir. Bioloji hadisələr (saçın rəngi, forması, üzün quruluşu, başın quruluşu və s.) isə irsidir, irsən keçir.

Bəziləri dili irq ilə əlaqələndiriblər. Bu da səhvdir. Dilin irq ilə əlaqəsi yoxdur. Müxtəlif dillərdə danışan xalqlar eyni irqə mənsub ola bilər və ya müxtəlif irqə mənsub olanlar eyni dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edə bilər: məsələn, fransız dilində danışan əhali üç irqə (şimali, mərkəzi və cənubi fransızlar) bölünür. Habelə müxtəlif dillərdə danışan Aralıq dənizi sahilə əhalisi (albanlar, italyanlar, serblər, türklər, yunanlar, ispanlar) bir irq təşkil edir.

Bəzən də dili pis hadisələrdən sayırlar. Elmi dəlillər bu fikrin də səhv olduğunu sübut edir. Dil psixi hadisə olsaydı, hər kəsin ayrı-ayrılıqda bir dili olardı, yəni şəxsin dili onu əhatə edənlərin nitqi ilə əlaqədar olmaz idi. Halbuki fərdin dili yaşadığı mühitin, cəmiyyətin dilidir. Dil yalnız insan kollektivində, cəmiyyətdə mövcud olur. Buna görə də marksist dilçilik dili ictimai hadisə hesab edir.

Müasir sovet dilçilik elmi dilin ictimai hadisə olduğunu irəli sürərkən ümumiyyətlə ictimai hadisələr haqqında marksizm müddəalarına, dilin funksiyası və inkişafını əks etdirən obyektiv qanunauyunluqlara əsaslanır. K.Marks və F.Engelsin dilə verdikləri fəlsəfi tərif dilin ictimai hadisə olduğunu çox qabarıq tərzdə nəzərə çarpdırır: "Dil də şüur qədər qədimdir; dil başqaları üçün mövcud olan və yalnız bununla da mənim özüm üçün də

mövcud olan praktik, həqiqi şüurdur və şüur kimi dil də yalnız ehtiyacdən yaranmışdır”.

Bu klassik tərifdə dilin ictimai mahiyyət olduğu iki dəfə qeyd edilmişdir. Birincisi, dil ona görə ictimai hadisədir ki, o, hər şeydən əvvəl “başqaları üçün” mövcuddur və yalnız mən də cəmiyyətin bir üzvü (başqalarından biri) olduğuma görə həm də mənim üçün mövcuddur. İkincisi, dil ona görə ictimai hadisədir ki, o, insanların ünsiyyətə olan ehtiyacı ilə əlaqədar meydana gəlmişdir, deməli, cəmiyyətə xidmət üçün yaranmışdır. Cəmiyyətə xidmət edən hadisələr ictimai hadisələrdir. İctimai hadisələr sırasında istehsal, texnika, elm, bazis, üstqurum, mədəniyyət, təfəkkür və s. qeyd edilə bilər. Cəmiyyətdəki roluna, vəzifəsinə və tarixi inkişaf üsulların görə dil bütün bu ictimai hadisələrdən fərqlənir.

Dilin bioloji hadisə deyil, ictimai hadisə olduğunu əvvəllər həm idealist dilçilər (F.de Sössür, J.Vandriyes, A.Meye), həm də materialist dilçilər (L.Nuqre, N.Y.Marr) göstərmişlər. Lakin bir ictimai hadisə kimi dilin mahiyyətini yalnız marksist dilçilik müəyyənləşdirə bilmişdir.

Marksizmə görə bazis müəyyən inkişaf dövründə cəmiyyətin iqtisadi quruluşudur. Üstqurum isə cəmiyyətin bədii, siyasi, dini, hüquqi görüşləridir və bunlara müvafiq olan təsisatdır. Hər bazisin özünəməxsus üstqurumu olur. Dili heç kəs bazislər sırasına daxil etməmişdir. Lakin ictimai hadisə olan dili ictimai hadisə olan üstquruma aid edənlər, dili mədəniyyət ilə eyniləşdirənlər olmuşdur.

Dil mədəniyyət ilə əlaqədardır. Hələ XVIII əsrdə məşhur alman filosofu Q.V.Leybnits deyirdi ki, mənə mükəmməl bir dil verin, sizə mükəmməl bir mədəniyyət verim. Bununla belə, dil ilə mədəniyyətin əlaqədar olması onları eyniləşdirməyə əsas vermir. Mədəniyyət ideologiyanın bir sahəsi olaraq üstquruma daxildir, dil isə üstqurum hadisəsi deyildir. Dil ümumxalq səciyyəsi daşıyır, mədəniyyət isə sinfidir, ayrı-ayrı siniflərə xidmət edir.

Dil ilə mədəniyyətin əlaqəsi belədir ki, milli dil milli mədəniyyət formasıdır. Dilsiz mədəniyyət, mədəniyyətdən kənarında dil ola bilməz. Mədəniyyətin əsasını ideologiya təşkil edirsə də, dil ideologiya deyildir: məsələn, burjuaziya mədəniyyəti ilə proletar mədəniyyəti bir-birindən fərqləndiyi halda, bunlar eyni dildən istifadə edirlər.

Buradan o nəticə çıxır ki, dil sinfi deyil, bəlkə cəmiyyətin bütün üzvlərinin ixtiyarına verilmiş olan, onun bütün üzvlərinə eyni dərəcədə müvəffəqiyyətlə xidmət edən ictimai hadisədir.

Bəziləri dili də istehsal alətləri sırasına daxil etmişlər. Dil fikri ifadə edən bir alət kimi qiymətləndirilə bilər, lakin onu istehsal aləti hesab etmək səhvdir. Doğrudur ki, dil də istehsal alətləri kimi üstquruma biganədir, cəmiyyətin sinfi bölgüsünə biganədir. İstehsal alətləri (məsələn, kombayn, balta, kotan və s) maddi nemətlər istehsal edirsə, dil yalnız ünsiyyətə xidmət etməsi ilə fərqlənir. Dil ideologiya aləti, fikir alətidir və onu istehsal aləti hesab etmək vulqarizmdir.

Beləliklə, dil xüsusi quruluş və vəzifəyə malik ictimai hadisədir. Marksist dilçiliyə görə, dilin başlıca funksiyası, onun ictimai əhəmiyyəti insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. V.İ.Lenin göstərirdi ki. "dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir". Adamlar yalnız dil sayəsində məişətdə və əmək prosesində bir-birini başa düşə bilirlər, dil sayəsində öz fikir və duyğularını, arzu və istəklərini başqalarına çatdırı bilirlər.

Dil müxtəlif ünsürlərdən (səs, morfem, söz, cümlə) təşkil olunmuş çox mürəkkəb bir strukturadır. Bu strukturanın ünsürləri keyfiyyətcə bir-birindən fərqlənir ki, bu da onların ictimai ünsiyyət prosesində malik olduqları funksiya (vəzifə) ilə əlaqədardır.

Dili təşkil edən səslər (fonemlər) dilin maddi işarələri olub, iki funksiyaya malikdirlər: a) bu səslər eşitmə duyğusu vasitəsilə qavranılır (perspektiv funksiya); b) dilin mənalı ünsürlərini (morfem, söz, cümlə) fərqləndirir.

Morfemlər sözün mənalı hissələrinə deyilir ki, söz kökləri və şəkilçilər tərzində təzahür edir. Morfemlər dildə məna bildirməsinə görə semasioloji funksiyaya malik olurlar.

Sözlər dildə adlandırma funksiyasını yerinə yetirirlər ki, buna nominativ funksiya deyilir. Bütün sözlərdə bu funksiya vardır. Xüsusilə isimlər yalnız adlandırır, yəni eyni cinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir; məsələn, Akif xüsusi adı o deməkdir ki, biz Arifi yox, məhz Akifi nəzərdə tuturuq. Ad fərqləndirir. Ümumi sözlər isə həm adlandırır (yəni fərqləndirir), həm də ümumiləşdirir. Odur ki, sözlərin semasioloji funksiyaya da malik olduğu göstərilir. Dilin əsas funksiyası, yəni ünsiyyət vahidi olma funksiyası, əsasən cümlələr ilə əlaqədardır. Cümlə əsas kommunikativ vahid hesab olunur.

Dilin ikinci mühüm funksiyası ekspressiv funksiya adlanır. Dil ünsiyyətə xidmət etməklə yanaşı danışanın emosional aləmini, arzu və istəklərini, iradə və əzmini də bildirməyə xidmət edir. Kommunikativ funksiya obyektiv aləmə malikdirsə, ekspressiv funksiya subyektiv səciyyəlidir. Dilin ikinci, əlavə funksiyası olsa da ekspressiv funksiyanın da çox böyük əhəmiyyəti və rolu vardır. Kommunikativ cəhətdən dil ünsiyyət vasitəsidir, ekspressiv cəhətdən dil fikri ifadə vasitəsidir. Dil insanın həm əqli (intellektual), həm də hissi (emosional) cəhətləri ilə əlaqədardır. Kommunikativ funksiya əqli cəhəti ilə, ekspressiv funksiya hissi cəhət ilə əlaqədardır: Məsələn, terminlərdə ekspressiya yoxdur (və ya olduqca zəifdir) və bunlar sırf kommunikativ vahidlər hesab olunur. Bunun əksinə, nidalar sırf ekspressiv vahidlərdir və yalnız insan hissləri ilə əlaqədardır (təfəkkür ilə yox). Dil, əsasən, fikri ifadə vasitəsi olsa da, yalnız bu funksiya ilə də məhdudlaşmır. Dil insanın həm də iradi və emosional keyfiyyətlərini əks etdirir.

Dil fikrin ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də fikri formalaşdırma vasitəsidir. Burada dilin daha bir funksiyası – fikri formalaşdırma funksiyası meydana çıxır. Fikir bilavasitə dil materialları əsasında meydana çıxıb müəyyənləşir, müəyyən forma-

ya düşür. Bu dil materialları sözlərdən və onların birləşmələrindən ibarətdir.

Hətta öz-özünə düşündükdə də, fikirlərini başqalarına demədikdə də insan yalnız dilin təbiət materiyası əsasında fikirləşə bilir. Maddi dil şəkli kəsb etməmiş fikirlər qeyri-müəyyən, yaygın təsəvvürlərin toplusundan başqa bir şey deyildir. Hər bir dil-də elə sözlər var ki, bunların başlıca və yeganə vəzifəsi işarə etməkdən ibarətdir: məsələn, işarə və şəxs əvəzlilikləri, bəzi ədatlar.

Dilin bu işarəlmə xüsusiyyətinə dilin deyktik (işarələyici) funksiyası deyilir. Dilin deyktik işarələri ilə insanın əl-hərəkət işarələri arasında müəyyən yaxınlıq vardır. Dil qarşılıqlı mütəqabil ünsiyyət vasitədirsə, belə ünsiyyət qabiliyyəti heyvanlarda da vardır. Heyvanlarda ünsiyyət ehtiyacı çox qüvvətlidir. Dildən başqa digər vasitələr ilə də ünsiyyət saxlamaq mümkündür ki, bunlardan mimika (əl-üz, qaş-göz hərəkəti), hərəkət dili heyvanlar üçün daha səciyyəvidir. Hamıya məlumdur ki, it quyruğunu tərpətməklə çox ifadəli tərzdə öz sevincini, kədərini, marağını və s. ifadə edir, quyruğunu qısmaqla qorxusunu əks etdirir, qulaqlarını şəkəlməklə diqqətini müəyyən obyektə yönəldir və s.

Bədən hərəkətləri, mimika və jest vasitəsilə ünsiyyətdən insanlar da geniş miqyasda istifadə edirlər: misal üçün hindu qəbilələrini göstərmək olar. Müasir dövrdə belə ünsiyyətə meyl etməmək, mimika və jestin işlənməsi mədəniyyət və savadlılıq əlaməti hesab olunsa da, bu hərəkət dilindən istifadə etməyən, demək olar ki, yoxdur; məsələn, barmağı ilə hədələmək, barmağı ağızın qabağına tutmaqla susmağı əmr etmək olur. Əlilə, ağızı əyməklə, üz-gözü turşutmaqla zəhləsi getmək, iyrenmək anlayışları ifadə edilir. Göz ilə razılığa gəlmək, utandığını bildirmək və s. mümkündür.

Bununla belə dil vahidləri ilə digər hər hansı işarələr arasında tam eyniyyət görmək qətiyyən düzgün deyildir məsələn, musiqinin də, təsviri sənət əsərlərinin ünsiyyət imkanları nə qədər geniş olsa da, insan dili ilə müqayisədə çox məhduddur. Mu-

siqi yalnız insanın hiss və duyğularını əks etdirir, dinləyicidə çox da dəqiq, aydın olmayan təsəvvürlər oyada bilir. Musiqi əsəri aydın fikir, dəqiq məfhum ifadə edə bilmədiyindən hamıya eyni dərəcədə təsir göstərə bilmir.

Təsviri sənət əsərindən alınan məlumat da hamı üçün eyni dərəcədə deyildir. Bu isə göstərir ki, musiqi də, təsviri sənət də daha çox duyğulara, təsəvvürlərə təsir göstərən ünsiyyət üçün dil qədər əlverişli və əhəmiyyətli ola bilməz. Müxtəlif siqnallar, simvollar və işarələr dəünsiyyətə xidmət edə bilər. Lakin bütün bunların işlənmə, əhatə dairəsi özlüyündə çox məhdud olaraq, dil ilə müqayisədə ünsiyyətə xidmətləri olduqca zəifdir. Habelə bu siqnallar, işarələr, adətən məhdud qrup adamlara xidmət edir, cəmiyyətin heç də bütün üzvləri üçün ünsiyyət rolu oynaya bilmir. Siqnal və işarələr özlüyündə qaldıqca, insan dili vasitəsilə izah edilmədikcə heç bir dəyərə malik olmur, fikirlərimizi ifadə edə bilmir. Bunlar əsas ünsiyyət vasitəsi olmayıb, əlavə, yardımçı vasitədir, əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə köməkçi vasitədir. Dil faktları işarə, bütünlüklə dil özü isə işarələr sistemi hesab olunur. Lakin dil işarəsi bütün digər işarələrdən kəskin şəkildə fərqlənir. Bütün digər işarələr (dənizçilikdə işlədilən siqnallar, yol işarələri, çayın dərinliyini və ya dayazlığını göstərmək üçün yerə basdırılmış paya, əkin sahəsinin hüdudunu göstərən daş yığımları və s.) şərti və ixtiyaridir, yəni adamların razılığına əsasən müəyyən edilir və adamlar istədikləri vaxt onları dəyişə bilərlər. Dil işarəsi şərti və ixtiyari deyil, məcburidir. Adamların iardəsindən asılı deyil. ona görə də ayrı-ayrı şəxslər dil işarəsini istədikləri tərzdə dəyişdirə bilməzlər. Dil tək-tək adamların iradəsinə tabe deyil. Dil öz tarixi boyu məhz öz daxili inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə dəyişə və təkmilləşə bilər. Dil işarəsinin bir səciyyəvixüsusiyyəti də belədir ki, bütün başqalarından fərqli olaraq yalnız o ancaq işarə vəzifəsi görür, başqa heç bir şeyə xidmət etmir, elə ilk yaranışından işarənin məqsədi ünsiyyətə xidmət etməkdir. Bütün qalan işarələrin əsas funksiyası isə başqadır. Yəni işarəvilik (dil işarəsində olduğu kimi) onların mahiy-

yətində, təbiətində deyildir, onların əlavə funksiyasıdır. Öz təbiətinə görə işrə üçün yox, başqa şeylər üçündür. Onun müəyyən həddü, məzə göstərmək üçün işlənməsi müvəqqətidir, ötürüdür. Dil işarəsi isə yalnız işarə üçündür. Dil işarəsi digər işarələr ilə müqayisədə olduqca mürəkkəbdir. Dil işarəsi çox mənalı ola bilər, variantlara malik ola bilər. Başqa işarələr variantlılıqdan məhrumdur və yalnız bir məna ifadə edir. Adətən dil işarəsi ümumiləşdirmə xüsusiyyəti ilə səciyyələnirsə, digər işarələrdə bu cəhət yoxdur. Dil işarəsi təfəkkürlə bağlıdır və onun maddi cildi şəklində təzahür edir, başqa işarələrin təfəkkürlə əlaqəsi yoxdur.

Dil xalqın mədəni inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Xalqın öz tarixi ərzində əldə etdiyi bütün müvəffəqiyyətlər, təfəkkürün bütün nailiyyətləri sözlər və birləşmələr şəklində dildə qeyd və təsbit olunur. Odur ki, marksist dilçiliyə görə dilin inkişafı onun söz ehtiyatının zənginliyi ilə, daim qarşıya çıxan yeni-yeni məfhumları ifadə etmə qüdrəti ilə müəyyənləşdirilir. Burjua dilçiliyi isə dilin inkişaf səviyyəsini qrammatik quruluşu ilə əlaqələndirir və bu yolla əslində faşist mahiyyətli müddəa yürütmüş olur. Marksist dilçiliyi tərəfindən elmi faktlarla sübut edildiyi üzrə lüğət tərkibində daha çox söz olan dillər yüksək dərəcədə inkişaf etmiş dillərdir.

Dilin bir vəzifəsi də mədəniyyət aləti olmasıdır. Xalqın mənəvi həyatının inkişaf edib çiçəklənməsində dilin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Hər hansı xalqın elminin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin bu və ya digər sahəsi, hər şeydən əvvəl ana dilinin bilavasitə iştirakı sayəsində yaranıb inkişaf edir. F.M.Dostoyevski yazmışdır: "Dil xalq deməkdir".

Buna görədir ki, öz milli mədəniyyətini inkişaf etdirmək qayğısına qalan hər bir xalq öz milli dilinin çiçəklənməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verir. Böyük fransız rəssamı Jan Effel yazmışdır: "Dil hər şeydən əvvəl Vətən deməkdir".

Hər bir nəsil yalnız dil sayəsində əvvəlki nəsillərin əldə etdiyi nailiyyətlərin varisi ola bilər. Deməli, dil elmi fikrin inkişafına əsas təkanverici ictimai hadisədir.

M.Qorki dili bədii ədəbiyyatın “ilk ünsürü”, onun “əsas materialı” hesab edirdi. Bədii ədəbiyyatın bütün nailiyyətləri yalnız dil vasitəsilə əldə olunur. Buradan məlum olur ki, dilin bir funksiyası da poetik funksiyadır. Bu əsas funksiya deyil və dil bu funksiyadan məhrum olduqda da ünsiyyət vasitəsi ola bilər. Lakin əlavə, köməkçi rol daşısa da, hər halda dilin poetik funksiyaya malik olduğu da bir faktir. Bu funksiya da zəhmət adamına xidmət edir, lakin ünsiyyət üçün yox, əyləncə (deməli, istirahət) vasitəsi olaraq işlədilir: məsələn, müxtəlif atmacalar, tapmacalar, yanıltmaclar və digər söz oyunları məhz poetik məqsəd izləyən dil faktları əsasında meydana çıxır.

Nəhayət, dil insanlar arasında birlik, yaxınlıq, məhrəmlik yaradan vasitədir. “Bizim dildə danışırsa, o da bizlərdəndir” əqidəsi yayılmışdır. Bu mənada dil birliyi insanları yaxınlaşdıran vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1973-cü il, 23 may, səh.3.

BƏZİ ƏCNƏBİ ADLARIN ORFOQRAFİYASI

Radio, mətbuat və digər informasiya vasitələri yer kürəsinin hər hansı bir nöqtəsində baş verən yenilikdən. dəyişiklikdən xəbər tutmağı mümkün edir.

Bütün bunlar ilə əlaqədar, müasir dünya xəritəsindəki ən müxtəlif toponimik adları, müxtəlif millətlərin şəxs adlarını ana dilində tələffüz və yazıda əks edə bilmək kimi aktual məsələlər meydana çıxmışdır. Odur ki, hazırda bu məsələlərlə məşğul olan transliterasiya elminin nəzəri və praktik rolu çox artmışdır.

Transliterasiyada əsas məsələ ənənədir. Ümumiyyətlə, dildə ənənədən ali qanun yoxdur. Hər hansı əcnəbi xüsusi adın ənə-

nəvi yazılış şəkli, sabit imlası mühafizə edilməlidir. Ənənəni mühafizə və davam etdirməkdən məqsəd imlada baş verə biləcək hərc-mərcliyin qarşısını almaqdır.

Ədəbi dilimizdə Qertsen, qospital sözlərinin həmin formaları sabitləşmişdir. Öz mənşəyinə görə almanca olan bu sözlər “H” hərfi ilə başlandığından bəziləri bu sözləri “Hertsen”, “hospital” kimi yazmağı təklif edir və yazır.

Deməli, transliterasiya tələb edir ki, ənənəvi imlanın mühafizə edilməsi (hətta “səhv” də olsa) əsas məslədir. əcnəbi adlara münasibətdə sırf empirizmdən qaçmaq lazımdır. İmlanın tez-tez dəyişdirilməsi yalnız müxtəliflik, dolaşıqlıq, hərc-mərclik yaradır.

Bütün bunlardan sonra, demək lazımdır ki, əsrlər boyu ədəbi-bədii dilimizdə işlədilib sabit şəkil almış Əflatun, Ərəstun, İsgəndər, Sokrat kimi adların hazırda bəzi əsərlərdə Platon, Aristotel, Aleksandr, Hippokrat şəklində təqdim edilməsinə etiraz etmək gərəkdir. Belə yazı ya savadsızlıqdan, sözün Şərq variantında xəbərsizlikdən, ya da zəhmət çəkib bu variantı öyrənməməkdən irəli gəlir. Bu vəziyyət, belə ikilik praktikada çox mühüm çətinliklər yaradır. Bəziləri bu çətinliyin öhdəsindən belə gəlir, bu variantların birini yazır, onun yanında isə mötərizədə digər variantı qeyd edirlər. Məsələn, gah “İsgəndər (Aleksandr), gah da Aleksandr (İsgəndər)” şəklində ikiliklər özünü göstər-məkdədir. Belə savadsızlıq ilə bağlı olan misallar, təəssüf ki, çoxdur.

Məsələn, Avissenna adlı alimdən bəhs olunur. Bu alim əsrlər boyu bizdə (Əbu Əli) İbn Sina kimi tanınmışdır.

Bəzən tələffüzü fetişləşdirənlər, həddən ziyadə fonetizmə meyl edənlər olur ki, bunlar dilimizdə sabitləşmiş adları “yeni-dən nəzərdən keçirməyi” təklif edirlər. Belələrinin zənnincə “Şekspir” səhvdir, “Şeykspir” olmalıdır, “Mark Tven” yox, “Mark Tveyn”, “Çemberlen” yox, “Çeynberlen” yazılmalıdır və s. Bunlar qaş qayıрмаq istərkən vurub gözü də tökmüş olurlar,

“ədəbi dilə xidmət” etmək istərkən məhz ədəbi dildə müxtəliflik, hərc-mərclik yaratmış olurlar.

Bu hal xüsusilə tədris işində mühüm çətinliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Orta məktəbdə (deyək ki, beşinci sinfin “Coğrafiya” dərsliliyindən) məşhur səyyahın adının “Magellan” olduğunu öyrənən şagird mətbuatda bu adın “Macellan” şəklində yazıldığını gördükdə, ya bunların iki müxtəlif şəxs olduğunu güman edə bilər, ya da bunların birinin imlasının səhv olduğu qənaətinə gəlir ki, hər iki hal pedaqoji cəhətdən zərərli və buna görə də belə ikiliklərin qarşısı alınmalıdır.

Son vaxtlar mətbuatda və başqa yazılarda bəzi “ədəbi dil nümayəndələri” “Tbilisi” yazmağı təklif edirlər və beləcə də yazırlar. Dildə ənənə əsasdır. İndiki azərbaycanlıların babaları, lap yeddi arxa dönənləri “Tiflis” işlətmişlər. M.P.Vaqif məhz “Tiflis”i mədh etmişdir. Azərbaycan dilində ümumiyyətlə söz başında iki samitin yanaşması, xüsusilə “tb” birləşməsi mümkün deyildir. “Tiflis” yerinə “Tbilisi” işlətməklə ədəbi dilə necə xidmət edirik? Mətbuatda yazırıq “Tbilisi” (mətbuat dili ədəbi dildir), təzə bir mahnı çıxıb ki, xanəndə oxuyur: bu mahnının nəqəratında deyilir: “Tbilisi, Tbilisi” (mahnı bədii dildir ki, bunu da ədəbi dilin bir növü hesab edirlər). Demək, “Tbilisi”. Lakin biz həm də ənənədən əl çəkməmişik. Orta məktəbdə Vaqifin Tiflisə həsr olunan şeiri keçilir. Orta məktəb dərsliyində (“Ana dili”, III sinif üçün) oxuyuruq: “Qacar ordusu Tiflis üzərinə hərəkət etdi” (sə. əh. 126).

Yenə orada çap edilən bir şeirdə deyilir: “Çox olubdur qalmaqalı Tiflisin...”.

Kitabda “Tiflis” öyrənən yüz minlərlə şagird qəzətdə “Tbilisi” oxuyanda müəllim, kitab, elm, savad haqqında çətin ki, müsbət bir qənaətə gələ.

Gürcü dilində həm xüsusi, həm də ümumi isimlərin sonunda bir “n” şəkilçisinin işlənməsi səciyyəvi haldır və həmin dildən aldığımız bu kimi sözlər bizim dilimizdə iki cür yazılır: a)

xüsusi isimlərdən bu şəkilçi atılır: Tiflis (Tbilisi), Alazan (Alazani); b) ümumi isimlərdə qalır: conquri.

Başqa bir misal: Moskvanın adı ingilis dilində “Moskou”, fransız dilində “Mosku”, Vyetnam dilində “Matikua” şəklindədir. “Rusiya” sözünü ingilislər “raşa”, fransızlar “Ryusi”, almanlar “Rusland”, çinlər “Ero”, latışlar “Kriyeviya” tərzində işlədirlər. Dunay çayının adı rusca Dunay, macarca Dina, almanca Donan, bolqarca Dunav, rumınca Dinaçev tərzindədir.

Bir daha nəzərə çarpdırırıq ki, əcnəbi xüsusi adların yazılışında ana dilimizin ənənəsinə əsaslanılmalıdır. İlk mənbə – dildəki şəkil əsas ola bilməz və ilk mənbə xatirinə dilimizdə sabitləşən formaları dəyişmək düzgün hesab edilə bilməz.

Ümumi isimlərə nisbətən xüsusi adların daha sürətlə dəyişildiyi nəzərə çarpır. Qafur Rəşadın 1911-ci ildə nəşr olunan “Ümumi coğrafiya” kitabında verilən coğrafi adlar müasir dilimizdə aşağıdakı şəkildə dəyişdirilmişdir.

Atna – Afina, Adalar dənizi – Egey dənizi, Fələməng – Hollandiya, Romaniya – Rumıniya, Bəhr Əhmər – Qırmızı dəniz, Portəgiz – Portuqaliya, Fas – Mərakeş, Qərbi Trablis – Liviya, Cəzir – Əlcəzair, Bəhr Səfid – Ağ dəniz. Arjentin – Argentina.

Xüsusi alınma isimlərin belə müxtəlif tərzdə imlası kataloqların, xəritələrin, hər cür məlumat kitabçalarının işini çətinləşdirir. Əcnəbi xüsusi adların yazılışındakı nizamsızlığı akademik L.V.Şerba “kiçik də olsa, hər halda ictimai bəla” adlandırmışdır.

Bütün bunlardan sonra transliterasiyanın beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş bəzi müddəalarını qeyd edir:

1.Əcnəbi xüsusi adlar ana dilimizdə asan tələffüz edilən bir şəkil almalı, dilimizin tələffüz qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

2.Bir sıra dillərdə tərcümə olunan xüsusi adlar bizim dilə də tərcümə edilməlidir. Məsələn: Ümid burnu, Qırmızı dəniz, Qara dəniz, Yeni Zelandiya.

3. Bəzi xüsusi adlar tərcümə edilmədən alınıb işlədilir. Bu cəhətdən rus dili dilimiz üçün nümunə rolu oynayır. Bu və ya digər xarici ad rus dilinə tərcümə edilərsə, bunları biz də ana dilimizə tərcümə etməyə cəhd göstərməliyik. Lakin bir sıra yazılarda əcnəbi ad rus dilinə tərcümə edildiyi halda, bizim dilimizə tərcümə edilmir, başqa sözlə, mətnə varvarizm kimi daxil edilir. Anarın “Gürcü familiası” novellasında deyilir: “Bolqarıstanda bilirsən necə otellər tikiblər, “Zolotıye peski” “Solneçniy bereq” – adamın ağı başından çıxır”. Bu adları başqa yazılarda daha düzgün göstərirlər: Qızıl qumlar, Günəşli sahil.

Bütün bu məsələləri ictimaiyyətimizin müzakirəsinə vermək, gündəlik mətbuatda, dərsliklərdə, elmi və bədii əsərlərdə əcnəbi adların transliterasiya qanunlarına müvafiq işlədilməsinə nail olmaq vaxtı çatmışdır. Yalnız bu yolla həmin sahədə ədəbi dil normalarını sabitləşdirmək mümkündür.

“Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzeti, 1973-cü il, 30 yanvar, səh.3

NİYƏ BELƏ DEYİRLƏR

GÖZ DƏYMƏK (GÖZƏ GƏLMƏK)

Dilimizdə qədim tarixi olan bu ifadələr qədim xurafat ilə əlaqədardır. Bir sıra xalqlarda “pis göz” ilə bağlı olan xurafat geniş yayılmışdır. “Pis göz” ifadəsinə M.Ə.Sabirin şeirlərində rast gəlirik. “Mahı-Rəməizandır” adlı şeirində deyilir:

Sail, qapıdan baxma bizə, pis göz atarsan!

Çox qanqıma, durram, elə vurram ki, batarsan!

Qədim insanların fikrincə bizim bu maddi, təbii dünyamızdan əlavə bir də təbiətdən xaricdə, real olmayan adam da var

imiş. Bu mövhum aləmdə ölümlərin ruhları, cinlər, pərilər yaşayırmış. Guya bəzi adamların. Xüsusilə cadugərlərin gözündə pis ruhlar yerləşdiyindən onların baxışı, nəzəri çox zərərliyədir.

Hələ "Avesta"da göstərilir ki, bəzi adamlar pis göz sahibləridir və onların gözləri xəstəlik gətirir. Bu inam bir çox xalqlarda da vardır. Guya nəinki insanın, habelə ilanın, şirin, pişiyin, itin də gözləri bədbəxtlik, bəla gətirmə qabiliyyətinə malikdir. İndi də bir çox xalqlar inanırlar ki, gözdəymədən adamlar və heyvanlar xətlənir, ağaclar, güllər quruyur və s. Bir çox xalqlarda uşağı bəd nəzərdən qorumaq üçün boynundan həmayil asır, paltarlarına gözmuncuğu tikirlər və s. Bəd nəzərə qarşı xalq üzərlik tüstüsündən, sarı tikandan istifadə edir, gözə gəlməmək üçün yanını qaşıyanlar da tapılır.

Qədim Romada uşağı pis gözdən, bəd nəzərdən qoruyan xüsusi bir qüvvə var idi.

1958-ci ildə ABŞ-da professor E.Hifford "Bəd nəzər" kitabını nəşr edib burada çoxlu faktik material gətirmişdir.

Hindistanda çox yayılan bir inama görə, bəd nəzər sahibi kimə baxsa, o şəxs hökmən arıqlayıb öləcəkdir.

İtaliyada bəd nəzər sahiblərini xüsusi gözlükdə gəzməyə məcbur edirlər.

Tədqiqat göstərmişdir ki, ABŞ-da universitet tələbələrinin 70-90 faizi bəd nəzərə inanır. Çikaqo radiostansiyası məşhur bədnəzər Finkel haqqında geniş veriliş təşkil etmişdi. Finkel xüsusilə idmançılar arasında geniş şöhrət qazanmışdır. Guya Finkel hansı idmançıya baxarsa, o mütləq uduzacaqdır.

Əslində gözün müsbət və ya mənfi xasiyyəti yoxdur. Bədnəzərə inam çox böyük zərər vurur.

“Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzeti, 1973-cü il, 19 mart, səh.3

NİYƏ BELƏ DEYİRLƏR

ON ÜÇ NƏHSDİRMİ?

Keçmiş xurafatın qalıqlarından biri də adamların on üç rəqəmindən qorxması, on üçü nəhs əlamət hesab etməsidir. Hətta bir sıra məşhur elm nümayəndələri belə bu xurafatdan yaxasını qurtara bilməmişdir. Məsələn, məşhur filosof Jan Jak Russo on üç rəqəmindən qorxurdu.

Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə qədim yəhudilər rəqəmləri hərflər ilə işarə edirdilər və “13” rəqəmi “!M” hərfi ilə yazılırdı. “M” hərfi isə yəhudi dilində “ölüm” (“mem”) sözünün ilk hərfi id on üç rəqəmini göstərən fal kartını qədimdə falçılar ölüm müjdəçisi hesab edirdilər və çox zaman kart kağızında insan başını dəryazla üzən skelet şəkli çəkilmiş olurdu.

Sonralar Bibliya əfsanələrində 13-cü müqəddəsin satqın İuda olduğu misalı da bu xurafata əlavə olunmuş, habelə İsanın əfsanəvi on iki həvariyyunu (əshabəsi) olması rəvayəti yayılmışdı. Bütün bunlardan mövhumatçı adamlar belə bir səhv qənaətə gəlmişdilər ki, guya on üç rəqəmi bədbəxtlik gətiricidir.

On üç rəqəminin bədbəxtlik gətirdiyi haqqındakı xurafat ən çox İngiltərədə yayılmışdır. İngilis şəhərlərinin bir sıra küçələrində on üçüncü bina yoxdur, binaların on üçüncü otaqları yoxdur, mehmanxanalarda on ikinci otaqdan sonra on dördüncü otaq gəlir. 1930-cu ildə Londonun bir neçə min sakini hökumətə petisiya verərək evlərdən on üç nömrələri ləğv etməyi xahiş etmişdi.

1970-ci ildə Meksikada keçirilən futbol üzrə beynəlxalq dünya çempionatı ərəfəsində Beynəlxalq futbol federasiyası xüsusi qərarla oyunçuların köynəyində 13 rəqəmini “qanundan kə-

nar” elan etmişdi. Öz komanda heyətində həmin nömrə ilə qeydə alınmış oyunçu istəsəydi nömrəsiz köynəkdə çıxış edə bilərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, on üç rəqəmi heç də bütün xalqlar üçün “bədbəxt”, “qara taleli” rəqəm deyildir. Bəzi xalqlar dörd rəqəmini, bəziləri yeddini, başqa xalqlar doqquzu belə “qara rəqəm” hesab edirlər.

On üç rəqəminə başqa münasibətlər də vardır: mərkəzi və Cənubi Amerikanın bir çox qədim sakinləri bu rəqəmi müqəddəs və səadət gətirici rəqəm hesab edirlər. Hindu əfsanə və rəvayətlərində on üçün sirli, ilahi qüvvəyə malik olduğu geniş təsvir edilir. İtalyanlar da on üç rəqəminin səadət gətirdiyinə əmindirlər.

Külli miqdarda konkret-tarixi faktlar sübut etmişdir ki, on üçün bədbəxtlik ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məşhur rus müğənnisi F.İ.Şalyapin fevralın on üçündə doğulmuşdur. Musiqiçilərin P.İ.Çaykovski adına müsabiqəsində on üçüncü nömrə ilə çıxış edən Van Kliberi fevralın on üçündə qalib gəlmişdi. A.Nikolayev və P.Popoviçin qrup halında kosmik uçuşu on üç avqustda müvəffəqiyyətlə başa çatmışdı. Bir çox idmançıların məhz on üç nömrə ilə çıxış edib qalib gəldikləri məlumdur.

Bir sıra ölkələrdə on üç rəqəminin fetişləşdirilməsinə qarşı mübarizə qüvvətlənir. 1966-cı ildə ABŞ-da “Onüçlər klubu” təsis edilmişdir. Klubun ilk iclası on üç nömrəli göydələnin on üçüncü mərtəbəsindəki on üç nömrəli otaqda və dekabrın üçündə keçirilmişdi. Burada klubun on üç üzvü və on üç qara pişiyi olan ev sahibəsi iştirak edirdi. İclasda çoxlu güzgü sındırılmış, duz dağıdılmış və “Xanım Antionüç” seçilmişdi. ABŞ-nın bir çox ştatlarında “On üç xurafət əleyhinə” klubunun filialları yaradılmışdır. “On üçlər klubu” Londonda da fəaliyyət göstərir. On üç üzvü olan bu klubun yığıncaqları hər ayın on üçündə saat on üçdə keçirilir. Klub on üç pilləsi olan binada yerləşir.

NİYƏ BELƏ DEYİRLƏR

YERİNDƏ OTURTMAQ

Məcəzi mənada: cavabını vermək, qarşısını almaq.

Müasir dilimizdə həm də “yerini göstərmək”, “yerini tanımaq”, “hər kəsin öz yeri var” və s. kimi çox zaman məcəzi mənada işlənən bir çox ifadələr vardır ki, bu ifadələr köhnə qəbilə-feodal adətlərinin dildə qalıqından başqa bir şey deyildir.

Qədimlərdə nəinki dövləti vəzifələrdə işləmək, həm də yı-ğıncaq və məclislərdə oturmaq üçün yerlər əsl-nəsəbə görə müəyyənləşirdi. Buradan da zənginliyinə və nəslinin qədimliyinə görə özündən aşağıda olanlara yerini güzəştə getmək istəməyənlər ilə bu yerləri tutmaq istəyənlər arasında kəskin ixtilaf, mübarizələr olurdu. Hər kəsi yerində oturtmaq o qədər də asan deyildi. Məlumdur ki, oğuz türkləri bu yerlilik (əsasən kinayə tərzində işlənən “Yersiz gəldi, yerli qaç” misalına fikir verilsin) qaydalarına ciddi əməl edirdilər. Hər kəs özü üçün müəyyən edilmiş yerdə oturardı. Kimin harada oturmalı olması haqqında hüquqlar oğuzların əfsanəvi babası Oğuz xan tərəfindən verilmişdi. Oğuzların bu ənənəsi haqqında, qonaqlıqlarda müxtəlif qəbilə nümayəndələrinin oturmaq qaydaları haqqında XV əsrdən yazılı mənbələr qalmışdır. Burada kimin harada oturması, xanın sağında kimin, solunda kimlərin və s. oturması qaydalarından geniş bəhs olunur.

“Dədə Qorqud” dastanlarının birində deyilir ki, Bamsı Beyrəyin atası Baybura “ipək xalçaları saldı, keçdi oturdu. Oğlunu sağ yanına aldı”. Başqa bir dastanda isə göstərilir ki, Əgrək adlı igid “bəyləri basıb Qazan önündə oturardı. Kimsəyə iltifat eləməzdi”. Bir gün ona deyirlər: “Bu oturan bəylər hər biri oturduğu yeri qılıcıyla, ətməyilə alıbdır. Mərə, sən başını kəsdin? Qanını tökdün? Acını doyurdun? Yalıncağını donatdın?”

İrənin Sasanilər dövründəki saray adətlərindən danışan V əsr erməni tarixçisi Favst Buzand göstərir ki, müxtəlif yığıncaqlarda padşahın sağ tərəfində oturmaq çox böyük şərəf hesab olunurdu. Lakin zadəganların hər biri üçün əvvəlcədən xüsusi yer müəyyən edilirdi, orada qiymətli taxt qoyulurdu. Bu yerlər irsi səlahiyyət hesab olunurdu.

“Şahnamə”də təsvir olunur ki, İsfəndiyar qonaqlığa gəlmiş Rüstəmi özündən sol tərəfdə oturtmaq istədikdə Rüstəm qəzəblənir və bunu özü üçün həqarət sayır.

ÖLÜB ÖLÜMDƏN QURTARMAQ

İfadə məcazi mənada – çox ağır xəstəlik, ağrı keçirmək, iztirab çəkmək, bərk həyəcanlanmaq – mənasında və bəzən də “ölüb ölümdən qurtarmaq” şəklində işlədilir.

Qədim Hind abidəsi məşhur “Kəlilə və Dimnə” də təsvir edilən belə bir əfsanə ilə bağlıdır: səfərə çıxan bir tacirdən ailə üzvlərinin hərəsi bir şey alıb gətirməsini xahiş edir. Qəfəsdə saxlanan tutuquşu heç nə istəmir, yalnız öz tutu yoldaşlarına salam göndərir. Tacir meşədə tutulara rast gəlib, evdəki quşdan onlara salam yetirir. Bu zaman quşlardan biri nahaqat yerə yıxılıb çırpınmağa başlayır və nəhayət, ölür. Bunları görə tacir evə qayıtdıqdan sonra bu əhvalatı evdəki tutuya nəql edir. Əhvalatı eşidən kimi evdəki quş da qəfəsdə bir az çırpınıb, qəflətən gözlərini yumur və hərəkətsiz qalır. Tacir onu ölmüş bilib, qəfəsdən çölə atdıqda quş havaya qalxıb yoldaşlarının yanına uçmağa başlayır. Tacir başa düşür ki, meşədəki tutu özünü ölümlüyə vurmaqla (“ölüb”) xilas olmaq (“ölümdən qurtarmaq”) yolunu göstərmiş.

Bu misaldan Nizami, Xaqani, Rumi, Sədi, Cami və s. kimi böyük sənətkarlar istifadə etmişlər.

N.Gəncəvi yazmışdır:

İbrətlə göz yuman o tutiyə bax

Ki, “öldü”, qəfəsdən qurtardı ancaq.

Bu əhvalat Mollayı Ruminin məsnəvisində xüsusilə təsirli bir tərzdə təsvir olunmuşdur.

H.Mehdinin “Qara daşlar” romanında təsvir edilir ki, Bakıda yaşayan oğlu Tahirin xəstələnməsi xəbərini kənddə nisbətən gec eşidən Gülsənəm iki əlini zərblə başına çırpdı. – Vay, kül mənim başıma, uşaq ölüb ölümdən qayıdıb, amma mən başı batmışım heç nədən xəbəri yoxdur”.

C.Bərgüşadın “Boz atın belində” romanında falçı qarı Cavad xana deyir: – Cavan oğlan, sənin bu Qaradağ mahalında düşmənin çoxdur. Bir dəfə ölüb-ölümdən qurtarmısan.. İrənin qızları sənin dərdindən dəli-divanı olublar...”

İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında deyilir: “Basqınçılar xeyli gözlədilər, hətta bir-iki dəfə lap Salatının yanından keçdilər. Qız bir an içində bir neçə dəfə ölüb ölümdən qayıtdı”.

“Lenin tərbiyəsi uğrunda” qəzeti, 1973-cü il, 6 oktyabr, səh.3.

NİYƏ BELƏ DEYİRLƏR

QARI NƏNƏNİN ÖRKƏNİ

Xalq arasında göy qurşağı (qövsü-qüzeh) belə adlanır. Bəzən “qarı nənə” ifadəsi əvəzinə Fatma (nənə) xala ifadəsi işlədilir. Ehtimal olunur ki, buradakı ana/nənə sözünün işlədilməsi totemizm ilə əlaqədardır. Həmin ifadədə “örkən” yerinə bəzən də “hana” işlədilir.

Göy qurşağının yaranması yağış və ya dumanda olan su damalarında müstəqim günəş (bəzən də ay) şüalarının sınması nəticəsində meydana çıxan optik hadisədir. Yağəçş damalarından keçən günəş şüası bu damalarda sınaq spektrin ayrı-ayrı rəngdə olan şüalarına çevrilir. Göy qurşağının rəngləri adətən belə sıralanır: xarici tərəfdən əvvəl qırmızı rəng alır, sonra narın-

cı, sonra yaşıl, sonra mavi, sonra göy və nəhayət, içəri tərəfdən kənarı bənövşəyi və ağ rəng olur. Bəzən də çox sıx dumanda xırda-xırda damalarından ibarət tamam ağ rəngli göy qurşağına təsadüf edilir.

Maraqlıdır ki, göy qurşağının yeddi rəngdə olduğunu Aşıq Şəmşir “Baharım” şeirində belə ifadə edir:

**Olur şəfəqlərin nə dirək-dirək,
Yalnız qurşağında yeddidirmi rəng?!
Necə fərəhlənir, gör, coşqun ürək?**

Göy qurşağının yaranma səbəbini bilməyən qədim insanlar onun haqqında müxtəlif rəvayətlər düzəltmişdilər. Qədim babililərin əqidəsinə görə, göy qurşağı ilahə İştaran həmayilidir, qədim yunanların fikrincə isə İridanın təbəssümüdür.

Xristianlar iddia edirdilər ki, göy qurşağı allahın Nuha verdiyi belə bir vədin rəmzidir ki, bir daha tufan olub bütün dünyanı su basmayacaqdır.

Göy qurşağının meydana gəlməsini təbii səbəblərlə izah etməyə çalışan italyan alimi Antonio Dominis 1625-ci ildə kilsə tərəfindən kafir elan edilib, ölümə məhkum olunmuşdu. Onun cəsədi və göy qurşağı haqqındakı kitabı kütlə qarşısında yandırılmışdı.

Adətən göy qurşağı o zaman meydana çıxır ki, göyün bir tərəfində yağış yağdığı halda, digər tərəfdə günəş çıxmış olsun. Və adətən yağışlı buludlar qərbdən şərqə tərəf irəliləyir. Buna görə də səhər yaranan göy qurşağı göyün qərb hissəsində yağışın yaxınlaşdığını göstərir. Axşam isə o yağış damlarının (göyün şərq tərəfində) uzaqlaşdığını göstərmiş olur. Beləliklə, göy qurşağına əsaslanmaqla yağışın kəsəcəyini və ya yağacağını əvvəlcədən dürüst müəyyənləşdirmək mümkündür.

R.Rza “Tək getməyəm” şeirində yazır:

**Əvəz nəyə qurşağı
bir an sonra əriyəcəkdir.
Nə onu saxlamağa qadirəm,
nə yaxşı insanları tovlamağa**

Göy qurşağı göydə qalınca.

M.Şəhriyar yazmışdır:

Qarı nənə uzadanda işini,

Gün buluddan ayırdadı teşini,

Qurd qocalıb çəkdirəndə dişini,

Sürü qalxıb dolayıdan aşardı,

Badyaların südü aşıb-daşardı.

S.Rəhimovun "Macəra" hekayəsində deyilir: "Leysan yağışından sonra Fatma ana göydə hanasını, anam da eyvanda sacını asmışdı".

C.Bərgüşadın "Boz atın belində" romanında Həcərin xalçası təsvir olunarkən deyilir: "Çəmənşürd elə bil bu xalçaya köçmüşdü. Fatma xala hanasını sanki səmada yox, bu xalçanın üstündə asmışdı".

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, "Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1974-cü il, №4, səh.31-41.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNTAKTİK PARALELİZM

Sintaktik paralelizm çox mürəkkəb anlayışdır.¹ Bunun mahiyyəti belədir ki, bir sintaktik vahidə məxsus quruluş tərzii eyni və ya qismən dəyişilmiş tərzidə təkrar olunur. Burada təkrarlanan şey məhz ifadə tərzidir, sxemdir. Bu hadisənin əslində söz təkrarına o qədər də daxil yoxdur.

Təkrarlanan ifadə tərzii əvvəlki ilə eyniyyət təşkil edirsə, buna tam paralelizm deyilir.

¹Sintaktik paralelizmin "poetik paralelizm" və ya "psixoloji paralelizm"dən fərqləri haqqında bu əsərlərdə məlumat verilmişdir: В.Веселовский. Историческая поэтика. Л., 1940; М.Адилев. Аллитерация. "Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (Oçerklər)", Bakı, 1970.

Məsələn: *Alov dilini gödəltmiş, od hərarətini azaltmışdı. Otaq qarğı divarlı, palçıq taxta-puşlu, torpaq döşəmali bir çavıstandan ibarət idi* (Ə.Vəliyev).

Birinci cümlə iki tərkibdən ibarətdir. Hər iki tərkibdə əvvəl mübtədə, sonra vasitəsiz tamamlıq, sonra isə xəbər gəlir. İkinci cümlədə üç paralel tərkib vardır: *qarğı divarlı, palçıq taxta-puşlu, torpaq döşəmali* birləşmələr tam eyni quruluşa malikdirlər.

Təkrarlanan ifadə tərzində hər hansı bir dəyişiklik baş verərsə buna natamam paralelizm deyilir.

Bəylər bəyimləri ilə, ağalar xanımları ilə, darğalar və sərkərlər arvadları ilə yan-yana əyləşir (Ə.Vəliyev).

Burada üç paralel tərkibin üçüncüsü iki əvvəlkilərdən fərqlənir. "*Bəylər bəyimləri ilə*" və "*ağalar xanımları ilə*" birləşmələrində birinci tərəflər (*bəylər, ağalar*) bir sözdən ibarətdir. "*Darğalar və sərkərlər arvadları ilə*" birləşməsində isə birinci tərəfdə (*darğalar və sərkərlər*) qrammatik ünsürlər fərqlidir.

Paralelizmin tam olması üçün aşağıdakı üç şərtin mövcudluğu zəruridir: eyni miqdarda üzvlər, eyni nisbətdə olma, eyni quruluş (sıra).¹

Bunları ayrı-ayrılıqda izah edək.

1. Bir-birinə paralel olan sintaktik vahidlər eyni miqdarda üzvlərin birləşməsindən təşkil edilməlidir.

Mənim ən çox dilədiyim sizlər için:

Sağlam bədən, sağlam sinir, sağlam beyin (H.Cavid).

İkinci misradakı üç paralel tərkibin hər birisi təyin ilə vasitəsiz tamamlığın birləşməsindən ibarətdir.

Eyni prinsiplə aşağıdakı misraların da bir-birinə paralel olduğunu söyləmək mümkündür.

Heyrət! O nə halət, nə şətarət, nə qiyafət!

Dəhşət!...O nə səfvət, nə təravət, nə lətafət (H.Cavid).

2. Paralel tərkiblər bir-birinə eyni nisbətdə olmalıdır.

¹Вах: И.М.Астафьева. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование, nam.dis.avtofrati, M., 1962, səh. 2-3.

Mənim gözümdə *daha da böyümüş, daha da əziz olmuşdu* (Mir Cəlal); “*Xoşbəxtlər*” *başqa məzmunlu, başqa səpgili, başqa konfliktli komediyadır* (M.Məmmədzadə); *O, insanlıq öldürüb, xeyirxahlıq öldürüb, inam öldürüb* (Ə.Hacızadə).

Paralel tərkiblər birinci cümlədə zərflik ilə xəbər birləşmələrindən, ikinci cümlədə zərflik (?) ilə təyin birləşmələrindən, üçüncü cümlədə tamamlıq ilə xəbər birləşmələrindən ibarətdir.

Müvazi tərkiblər eyni şəkildə sıralanmış sözlərin birləşməsindən ibarət olur.

Oruc göyərə-göyərə bu yandan çıxırdı, *molla Namaz da tıncıxa-tıncıxa bu yandan* (S.Rəhimov); *Sən qızıl qaftan geyərsən, biz ağ qaftan geyəriz* (“Dədə Qorqud”); *Sağda oturan sağ bəylər! Solda oturan sol bəylər!* (“Dədə Qorqud”).

Birinci şərtə əməl etmədikdə ya qısaldılmış (yarımçıq), ya da genişləndirilmiş natamam paralelizm alınır.

Enli fəhlə kürəkli

Geniş insan ürəkli

Duzlu, çörəkli,

Bakım! (R.Rza).

Burada paralelizm qısaldılmışdır. *Kürəkli* və *ürəkli* sözləri təyinedici sözlərlə işləndiyi halda, *duzlu*, *çörəkli* sözləri belə epitetlərə malik deyildir.

Dağlarda lələlər, bağlarda meyvələr, tarlalarda ağır başlı sünbüllər rəngini, ruhunu, mənasını dəyişmişdi (Mir Cəlal).

Burada paralelizm genişləndirilmişdir. Paralel tərkiblərin üçüncüsünə əlavə edilən üzvlər (ağır başlı) əvvəlkilərdə yoxdur.

Aşağıdakı misallarda da paralelizm tam deyildir.

1. *Ölməliyəxsə, ip tapaq. Vuruşmalıyıqsa, xəncər-bıçaq axtaraq. Qalmalıyıqsa, hərə bir yana qaçıb başını qurtarsın* (C.Cabbarlı).

2. *Şəriət ancaq avamlar üçündür, qara camaat üçündür, anlamaz və qanmazlar üçündür, zövq əhlinə, ariflər nə şəriət?* (C.Cabbarlı).

Üçüncü şərti gözləməyib qalan iki şərtə əməl edəndə əks sıralı yarımçıq paralelizm yaranır. Burada paralel üzvlər eyni sırada düzülür.

Əsəd dəstəyi yerinə *qoydu. Götürdü, götürdü, qoydu* (Mir Cəlal); Gözəllikdə örnək almış *göy şəhərdən, şəhər göydən* (H.Cavid); Mən çox *analari yavrusuz, çox yavruları anasız* qoydum (H.Cavid); *Mən göydə sənin, sən də mənimdin* (H.Cavid); Xülasə, *mən dedim, o dedi, o dedi, mən dedim*, mübahisəmiz uzandı (C.Gözəlov).

İkinci şərti gözləmədikdə də paralelizm pozulur. əslində bu halda heç paralelizmdən danışmağına dəyməz.

Nə həyatdan doyuruq,

Nə həyatı dinc qoyuruq (R.Rza).

Əvvəlki misrada ismin çıxışlıq halındakı söz ilə feil, ikinci misrada təsirlik haldakı söz ilə tərkibi feil (frazoloji birləşmə) birləşmişdir.

Onun dayıları bəy, *mən* nökrər idim. *Onun* evi, mülkü vardı, *mən* isə lat-lüt idim (Ə.Vəliyev).

Mənaca paralel gələn *o* və *mən* sözləri sintaktik cəhətdən paralel deyildirlər.

Dilimizdə paralelizm yalnız üslubi vasitə deyildir. Ən müxtəlif qrammatik (sintaktik) kateqoriyalar məhz paralelizm əsasında formalaşmış olur. Tabesiz və tabeli cümlələrdə bu paralelizm daha bariz şəkildə özünü göstərir. “Tabeli mürəkkəb cümlənin təşkilində sintaktik quruluşun rolu”ndan bəhs edərkən Ə.Abdullayev bu məsələni çox ətraflı və düzgün şəkildə işıqlandırmışdır.¹Müəllif göstərir ki, baş və budaq cümlədəki üzvlər “əvvəlki komponentdə necə sıralanırsa, sonrakı komponentdə ona müvafiq şəkildə sıralanır”, “Elə mürəkkəb tabeli mürəkkəb cümlə tipləri vardır ki, onun baş cümləsinin sintaktik quruluşundan anlaşılır ki, burada hansı budaq cümlə var”. Müəllifi bu düz-

¹Bax: Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Azərtədrisnəşr, 1964, səh. 138-142.

gün nəticəyə gətirən səbəb tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşunun paralelizmə əsaslanmasıdır.

Qədim türk dillərində sintaktik paralelizm cümlənin quruluşunda əsas amillərdən olmuşdur. O dərəcədə əsas ki, hətta bəzi tədqiqatçılar tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən əlavə başqa tipli mürəkkəb cümlələrin geniş yayıldığını göstərmişlər və bunları “bağlayıcı mürəkkəb cümlələr”¹ adlandırmışlar.

Q.A.Abdurrahmanov göstərir ki, qədim bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında məna əlaqələri o qədər də dəqiq olmamışdır. Məna rəbitəsi zəif olan müxtəlif cümlələr müəyyən xarici əlamətlərlə bir-birinə bağlanırdı ki, belə “bağlayıcı” funksiyasının birini də təkrarlar təşkil edirdi.²

Məlum olur ki, paralelizm əslində dilin strukturası ilə əlaqədar mühüm bir linqvistik (lingua) faktıdır. Özü də sintaksis ilə bağlı olan faktıdır.

Bunları ona görə deyirik ki, bəzən paralelizm (müvazilik) termini müxtəlif dil hadisələrinə də aid edilir. Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” əsərində “sinonimlər müvaziliyindən” bəhs edərək “müvazilik” termini bir qədər fərqli mənada və səciyyəvi tərzdə işlətməmişdir. Müəllif yazır: “Kitasbi-Dədə Qorqud dastanlarında nəinki təkcə sözlərin müvaziliyinə, həm də müxtəlif şəkilçilərin, hətta fonetik xüsusiyyətlərin müvaziliyinə rast gəlmək mümkündür. Burada müxtəlif dillərə mənsub eyni məzmunlu dil ünsürlərinin, tərz-i ifadələrin qoşa işləndiyini müşahidə edə bilərik”.³

“Söz müvaziliyi” dedikdə müəllif iki eyni mənalı sözün yanaşı işlənməsini nəzərdə tutur. Məs.: pır-qoca, yaxşı-xub, qızıl-altun, toy-dügün...Başqa sözlə, Ə.Dəmirçizadə eyni mənalı sözlərin qoşa işlənməsini “müvazilik” adlandırmışdır. Lakin

¹ Г.А.Абдурахманов. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка, Ташкент, 1960.

²Yenə orada, səh. 10.

³Ə.Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959, səh. 26.

sözlər (lüğət tərkibi, leksika) ilə əlaqədar olan bu eyni mənalıq dilçilikdən sinonim termini ilə qeyd edilir. Özü də bunlar daha çox mütləq sinonimdirilər.

Həmin kitabda habelə “Morfoloji və fonetik əlamətlərin (?) müvaziliyi” adlı bir başlıq da verilmişdir. Buradsa da bu “müvazilik” terminin işlədilməsinə etiraz etmək mümkündür. İş burasındadır ki, “müvazilik” (paralelizm) termini dilçilik ədəbiyyatında daha çox sintaktik-stilistik və ya sadəcə stilistik bir termin kimi qəbul olunmuşdur.

İsmın çıxışlıq halını bildirmək üçün həməən “dın, din”, həm də “dan, dən” şəkilçiləri işlədilirsə, bu müvazilik deyil, sözün morfoloji variantları adlandırılmalıdır.

“Sözün başında və ya ortasında bəzən “m”, bəzən “b” səsi¹ işlənilirsə (mən-bən, min-bin, kimi-kibi) bu da müvazilik deyildir, sözün fonetik variantları adlandırılır.

Terminlərin dəqiqləşdirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Sözün variantlarını (xüsusilə statik planda) müvazilik adlandırmaq səhvdir. Tədqiqatçılar, sözün, ümumiyyətlə, aşağıdakı variantlarını qeyd edirlər: fonetik, morfoloji, leksik-semantik.

Sözün bu variantlarının hər biri üslub ilə və ya dialektlə bağlı ola bilər. Belə hallarda “sözün üslubi variantı” və ya “dialekt variantı” terminlərindən istifadə edilir.²

Sinonim və “müvazi” terminlərini Q.Bağirov da eyni mənada işlədir. “O, “Qisseyi-Yusif” poemasının dilindən bəhs edərkən yazmışdır:

“Poemanın lüğət tərkibində işlənən sözlərin müvaziliyi yalnız ərəb, fars və Azərbaycan sözlərinin sinonimliyi ilə qurtarmır, eyni zamanda müxtəlif türkdilli tayfa dillərinə xas olan sözlərin müvazi işlənməsində özünü göstərir. Bu da Azərbaycan xalqının etnik təşəkkülündə üzvi surətdə iştirak edən bu tayfaların dilinə xas olan sözlərin dildə yaşamasıdır ki, Şəmsin dövrün-

¹Yenə orada, səh. 31.

²Вах: К.А.Левковская. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962, səh.192.

də bu sözlər müvazi işlənməmiş. Bu kimi sözlər qrupuna misal olaraq:

Dedi//söylədi//ayıtdı; kəndü//özü, qatında//yanında; nişə//niyə; qıymaq//sağınmaq; vardı//getdi; şimdi//indi; özgə//başqa; eşit//dinlə; doğru//gerçək; bulmaq//olmaq; qıldı//elədi; dışxarı//dışarı; dögmək//urmaq, qamu//xamu; qanda//xanda və s. kimi sinonimlər poemanın dilində öz əksini tapmışdır.¹

Göründüyü kimi, burada hətta sözün fonetik variantları da müvazi (sinonim) sözlər hesab edilmişdir.

Eyni miqdar üzvlərə malik olan, daxilindəki üzvlər eyni tərzdə sıralanan, eyni şəkildə quruluşa malik paralelizm heç də həmişə təkrara bağlı deyildir. Təkrarların belə təkrar paralel tərkiblərdə işlədilməsi xüsusi haldır, həm də çox geniş yayılmış haldır. Aşağıdakı misallardan görəcəyimiz kimi, paralelizmdə təkrar leksik vahidlər ola da bilər, olmaya da bilər. Demək lazımdır ki, bütün vahidləri (söz birləşmələri, cümlə) paralel işlədilər bilər. Habelə bütün cümlə üzvləri və bütün cümlə tipləri bu üslubi kateqoriyanın meydana çıxmasında iştirak edə bilər.

A.Müvazi tərkiblər cümlələrdən təşkil olunur.

Almaz. *Gərək ellik varlansın, cəmiyyət varlansın, kollektiv varlansın* (C.Cabbarlı); *Ürək açıq olsa, ürək təmiz olsa, ürək gözəl olsa* insan sonsuz olmaz (Ə.Əsgərov); Bayburanın oğlu *beş yaşına girdi: Beş yaşından on yaşına girdi. On iki yaşından on beş yaşına girdi* ("Kitabi-Dədə Qorqud").

Əlləri miyanadan kiçik,

İşi böyükdən-böyük idi.

Böyü miyanadan alçaq

Özü qoçaqdan qoçaq idi (R.Rza).

Göründüyü kimi, müvazi cümlələr həm bir sintaktik vahid təşkil edə bilər, həm də ayrı-ayrı vahidlər kimi işlənilə bilər. Özü də paralel cümlələr təkrarlanan (və ya heç təkrarlanmayan, imp-

¹ Q.K.Bağirov. XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin leksik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərinə dair. M.F.Axundov adına APDİ-nin "Elmi əsərləri", IX buraxılış, 1961, səh. 19.

lisit səciyyə daşıyan) üzvlərə malik ola da bilər, olmaya da. Məs.:

Savadı olmasa da, səsi güclü idi. Yazı-pozu bacarmasa da, hirslənməkdə, küsməkdə pərgar idi. Məsləhət vermək əlindən gəlməsə də, söyüş söyməkdə, qarğıış eləməkdə pərgar idi (Ə.Vəliyev).

Paralel cümlələrdə bəzən ilk hissələr spesifik anafora kimi çıxış edir.

Oğullar var ki, gündə on pence taxıl biçir. Igidlər var ki, bir gündə yüz oyu lay qoyur, xorumlayır, bağlayır və cavanlar var ki, qaçarağına köhlən at çatdır. Qızlar var ki, tər qönçə misalı mənədadır, sifətinə baxmaq olmur. Gəlinlər var ki, yenidən açılmış gülə oxşayır, deyirsən bəs qüdrətin qələmi ilə çəkilib. Arvadlar var ki, elə bil həmənlənmiş qızıl güldür, yanağına baxdıqca baxmaq istəyirsən. Kişilər var ki, danışanda ağızlarından mənə, mərifət tökülür (Ə.Vəliyev).

B.Müvazi tərkiblər cümlə üzvlərindən təşkil olunur.

Yerdə də olsa, göydə də olsa, o dərvişi tapın ("Nağıllar"); *Vardır ev dərdi, qadın dərdi, uşaqlar dərdi* (A.Səhhət); *Ağ nəər yüklü yatıb, yüklü durub, yüklü otladı* (S.Rəhimov).

Ayrı-ayrı cümlə üzvləri paralel üzvlər təşkil edə bilər. Bir neçə misal göstərək:

a) mübtəda:

1918-ci ildə bir yerdə *mahala soyuq, kəndə saxta, məktəbə təzə xəbər* gəlmişdi (Ə.Vəliyev).

b) xəbər:

Kəndin üzü baxmalı, camalı görməli, evləri yaşamalı, bağları gəzməli, bostanları dərməli idi (Ə.Vəliyev).

v) təyin:

Gödək ömürlü, soyuq üzülü, ağ xalatlı qış günü köçünü sürüb ortadan çıxır, *uzun sözlü, qara yapıncılı* gecə meydana girirdi (Ə.Vəliyev); *Palandan yastıqlı, çuldan yorğan-döşəkli adam nə qədər* yaşaya bilirdi (Ə.Vəliyev).

q) zərflik:

Səhər yuxarı çıxanda pərvazlanmış tərlən kimi idim. *Axşam aşağı enəndə* qanadı sınımış göyərçinə oxşayırdım. *Səhər yuxarı qalxanda* ana sevinmişdi. *Axşam eşidəndə ki...*(Ə.Vəliyev).

Son cümlədə paralelizm pozulmuşdur. İstənilən qədər misal göstərmək olar. Paralelizmin dildə mövqeyi çox möhkəmdir. Bəzən bu paralelizm cümlələrin qrammatik formalaşmasına, qrammatik ünsürlərə az-çox təsir göstərir.

Qarı gələnlərə *gülər üzlə* xalat verdi, *gülər üzlə* qarşıladi, *gülər üzlə* yola saldı (Ə.Hacızadə).

Hər üç tərkibin obyektı “gələnlərə” sözüdür. Lakin bu müvazi tərkiblərin yalnız birincisi yönlük halını tələb edir. İkinci və üçüncü tərkiblərin (feillərinin) tələbinə görə bu söz təsirlik halda işlənməli idi. Qrammatik cəhətdən müəyyən dərəcədə “səhv” görünə bilən belə ifadələr məhz paralelizm əsasında düzgün hesab oluna bilər; burada anlaşılamayan cəhət yoxdur.

Sintaktik paralelizm əmələ gətirən tərkiblər ən azı iki sintaktik vahiddən ibarət olur.

Fırtına gəlir

Dəmir çeynəməyə,

Polad göyşəməyə (R.Rza):

Çiçək yerdə yaxşıdır, *günəş* göydə yaxşıdır (R.Rza);

Saraldı ömrümün çiçəkli yazı,

Qırıldı qəlbimin sədəfli sazı (S.Vurğun).

Belə paralelizm *ikiüzvlü paralelizm* adlanır. Dildə paralel sintaktik vahidlər ikidən çox da ola bilər. Bir neçə misal göstərək.

a) Üç üzvdən ibarət paralelizm.

Gözləri yaşlı, saçı pırtıdaşlıq, çöhrəsi pəjmürdə idi (Ə.Vəliyev); Bu qadının *oturuşundan darıxır, sözlərindən əsəbiləşir, hərəkətlərindən qəzəblənirdim* (Ə.Vəliyev); *Tələş əyyamı, hürryyəət zamanı, iş məqamıdır* (M.S.Ordubadi).

b) Dörd üzvdən ibarət paralelizm.

Bilmirəm bu aralıqda nəyim var mənim (C.Cabbarlıdan); *Gözü çeşməkli, əli çəlikli, qoltuğu portfelli, boynu şərflə adamlar..* (Ə.Vəliyev); *Ayazdan yorğanlı, otdan döşəkli, daşdan yastıqlı, ulduzdan çiraqlı* həyat sürməyin ayrı ləzzəti var (Ə.Vəliyev); *Tələş əyyamı, hürriyyət zaman, iş məqamıdır* (M.S.Ordu-badi).

v) Beş və daha çox üzvlərdən ibarət paralelizm də az deyildir.

Bu mən, bu baş, bu sən, bu xəncər?

Zəhmət çəkib ayağa dur gəl görüm ("El şairləri").

"Çox üzv" dedikdə heç də bir sonsuzluq nəzərdə tutulmur. Praktiki olaraq dörd üzvdən artıq artıq paralel tərkiblər özünü çox az göstərir. Həm də bunlar heç bir səciyyəvi keyfiyyət əks etdirmir. Nə qədər çox üzvlər olsa da üç üzvə malik paralelizm xüsusiyyətindən fərqli bir xüsusiyyət daşıyırlar.

Odur ki, ənənəyə müvafiq olaraq paralelizmin ikiüzvlü və çoxüzvlü adları altında, iki qismə bölünməsi prinsipini qəbul etmək lazım gəlir.

İkiüzvlü paralelizmdən fərqli olaraq, çoxüzvlü paralelizm-də həmişə bir sadalama mənası nəzərə çarpır. Elmi və publisist üslubda bu sadalama bir rəsmiyyət məqsədi daşıyarsa, bədii üslubda daha geniş məqsəd izləyir. Çoxüzvlü paralelizm bəzən bir ümumiləşmə yaratmağa, müxtəlif və uzaq hadisələri bir vahiddə (geniş mənada sintaktik vahiddə (abzas, parça...) toplamağa imkan verir.

(Əntəzadə) *yalvardı, baxmadılar, hədələdi, qorxmadılar. Səs-küy saldı, eşitmədilər. Qızdırması olması haqqda vəsiqə çıxartdı, inanmadılar. Zərif kağızda ərizələr yazdı, rədd etdilər* (Mir Cəlal).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında çoxüzvlü (əsasən üçüzvlü) paralelizm də geniş yayılmışdır.

I.Oğlumun at səkirdişi(in), qılınc çalısı(m), ox atışım görəyim, sevinəyim, güvənəyim, qıvanayım.

2.Yenə toy edib *atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otaq, bir yerə qızıl otaq, bir yerə qara otaq* qurdurmuşdu.

Sonunci misal iki cümlədən (cümlələrin xəbərləri də həm-qafiyədir: qır, qur) təşkil olunub ki, hər cümlədə paralel ifadələr qeyd edilmişdir. Paralelizm imkan vermişdir ki, xəbərlər təkrarlanmasın, bir dəfə işlənilib həmcins paralel üzvlərin hamısına aid olsun.

Emosionallıq və ahəngdarlıq yaratmaqda belə çoxüzvlü tam paralelizmin əhəmiyyəti böyükdür.

Babam at səgirdişimə baxsın qıvansın, ox atışıma baxsın güvənsin, qılinc çalışıma baxsın sevinsin – deyirdi. Ox atdılar – batmadı, qılinc urdular kəsmədi. Sünüylə sancdılar – eləmədi.

Çoxüzvlü paralelizm müasir şeir dilimizdə ən çox R.Rza şeirini səciyyələndirən bir keyfiyyət kimi diqqəti cəlb edir.¹

- 1.*Küçəni güməşlə;
ağacları yarpaqla,
yeri çəmənə dolu gördüm...*
- 2.*Gözü nurdan.
Qulağı səsdən,
könlü həvəsdən düşməsin.*
- 3.*Nə baxmaqdan gözlərim
Nə havadan ciyərlərim
Nə səsdən qulaqlarım doyur.*
- 4.*Düşündüm: bura
Ürək dolusu ülfət,
Könül dolusu nəğmə.
Göz dolusu mehribanlıq gətir.*
- 5.*İşinizi sürətdən,
Qolunuzu qüvvətdən,
Qəlbinizi məhəbbətdən salmadınız.*
- 6.*İşıq zülməti,*

¹M.Adilov. R.Rzanın dili və üslubu haqqında bəzi qeydlər. "Azərbaycan" jurnalı, 1963№ 2, səh. 216.

*səhhət mərazi,
bolluq ehtiyacı,
məhəbbət mərazi
boğar.*

Belə çoxüzvlü paralelizm prinsipi üzrə qurulmuş parçalar R.Rza üslubunda çox mühüm yer tutur. Özü də çox zaman paralel tərkiblərin bu və ya digər ünsürü bir neçə dəfə təkrar olunur. Elə bu təkrarın özü R.Rzanın sərbəst şeirini nəsr dilindən fərqləndirir.

Aşağıdakı misallarda qeyd olunmuş təkrarlar nəsr dilində çox çətin ki, işlədilmiş ola.

*İnsan əlli, yüz, yüz əlli il yaşayar; vaxtından qabaq
dərd öldürməsə
ehtiyac öldürməsə
həsəd öldürməsə...
Bəlkə heç qatar dayanmır;
düşənə elə gəlir,
minənə elə gəlir,
bəlkə mənə elə gəlir...
Bu yoldan zaman keçir;
qayğılarla yüklənmiş
ümidlərlə yüklənmiş,
arzularla yüklənmiş.
qara matəm rəmzi də ola bilər,
məhəbbət rəmzi də, nifrət rəmzi də.*

Bütün bu misallarda paralel tərkiblərin müəyyən bir üzvü müştərək olub, ifadələrin son (ikinci) tərəfində isə birinci tərəflərin təkrarını görürük :

**Əlləri körpə-körpə,
Əlləri gənc çağında
Əlləri gün keçirmiş,
Yüz yaşında görmüşəm.
Gözlərimdən gəlib keçdi
Neçə insan ülfəti**

Neçə insan arzusu...

Görəsən nəğməsiz güllər açarmı

Görəsən nəğməsiz quşlar uçarmı?

Bir də xatırladıqırıq ki, paralelizm üçün sözün təkrarı deyil, qrammatik (sintaktik) formanın təkrarı əsasdır. Odur ki, qrammatik paralelizm yoxdursa, hətta söz təkrarı olsa belə bunu tam paralelizm saymaq olmaz.

Belədir ömür

Nə həyatdan döyuruq,

Nə həyatı dinc qoyuruq.

Beləliklə, R.Rza şeirində paralelizm və təkrar əsas yer tutur və bu cəhət də şairin şeir dilini nəsrədən fərqləndirir.

Xalıları əlvən mənəzildə də

Bədbəxt ola bilər,

Xoşbəxt ola bilər insan;

İki ayaq güclə yerləşən səngərdə də,

Dözə biləsən gərək,

Qalib gələ biləsən gərək

Sevincə də, dərdə də.

Sadalama məqsədi ilə paralelizmdən bədii dildə çox istifadə olunur.

Atlas: *Amma bu çay, bu bulaq, bu arklar, bu elektrik stansiyası, bu qayalar, bunlar hamısı elə bil mənə bir şey deyir* (M.İbrahimov); Allahverdi: *Naçalnikə ver, pristava ver, uryadnikə ver, kəndxudaya ver, yüzbaşıya ver, köməkçiyə ver, miraba ver, ver...ver...ver...* (C.Cabbarlı); Qurban kişi: *Partiyamız...maşın verir, toxum verir, aqronom verir, gübrə verir...* (M.İbrahimov).

Paralelizmin sadalama və müqayisə xüsusiyyətindən elmi üslubda geniş istifadə olunur. Cümlə üzvlərinin və ya cümlələrin bənzər quruluşu nəticəsində elmi dili anlam, başa düşmə işi asanlaşır. Müxtəlif əlamət, xüsusiyyət və keyfiyyətləri sadalam yolu ilə paraleli quruluş onları həm də nəzərə çatdırmağa yardım edir.

M.Şirəliyevin "Azərbaycan dilaketologiyasının əsasları" kitabından bir bəhsi ("Səslilərin əvəzlənməsi") bura köçürürük: "Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz səslilərin əvəzlənməsi hadisəsini səslilərin təsnifindəki prinsiplərə əsasən qruplaşdırmaq olar. Bu qruplar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Arxa sıra səslərinin ön sıra səsliləri ilə əvəzlənməsi.
2. Ön sıra səslilərinin arxa sıra səsliləri ilə əvəzlənməsi.
3. Dodaqlanan səslilərin dodaqlanmayan səslilərlə əvəzlənməsi.
4. Dodaqlanmayan səslilərin dodaqlanan səslilərlə əvəzlənməsi.
5. Açıq səslilərin qapalı səslilərlə əvəzlənməsi.
6. Qapalı səslilərin açıq səslilərlə əvəzlənməsi.
7. Qapalı səslilərin qapalı səslilərlə əvəzlənməsi".¹

Elmi üslubda bəndlərin bu cür eyni quruluşda olması ifadə edilən fikrin dəqiqləşməsinə, aydınlaşmasına yardım göstərir. Bu halda sintaktik paralelizm yadda qalmanı asanlaşdırır. Təsədüfi deyil ki, elmi əsərlərdə, habelə mühazirələrdə paralelizmdən çox istifadə edirlər.

İzahlı lüğətdə "Sözlərin mənaca xarakteristikası" başlığı ilə getmiş yazıdan misal çəkirik. Burada "isimlər", "sifətlər", "feillər", "zərflər" yarım başlıqları getmişdir. Və hər bölmədəki bütün bəndlər paralel şəkildə qurulmuşdur. Hətta bəndlərin yarım bəndləri də bir-birinə paraleldir. Məsələn:

"17. Kiçiltmə və oxşama şəkilçiləri ilə düzələn törəmə *isimlər bu qaydada verilir:* (misallar...).

18. -ma (-mə) şəkilçisi ilə feillərdən əmələ gələn *isimlər bu cür verilir:* (misallar...)

19. Sifətdən düzələn mücərrəd *isimlər bu cür verilir:* (misallar...).

20. Başqa dillərdən alınma şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn *sifətlər bu cür verilir:*

¹M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Azərtədrisnəşr, 1962, səh. 39.

- a) -I şəkilçisi ilə düzələn sifətlər (misallar...)
- b)-iv şəkilçisi ilə düzələn sifətlər (misallar...)
- v)-ik şəkilçisi ilə düzələn sifətlər; (misallar...) ¹və s.

Mətnin paralel şəkildə qurulması yolu ilə müxtəlif, bəzən də dağınıq hadisə və faktların birləşdirmək, ümumi bir başlıq altına toplamaq mümkün olur. Beləliklə, paralelizm çox böyük mətnlərdə daxili bir vahdət yaratma vasitəsi kimi də çıxış edə bilər.

Paralel tərkiblərdə təkrar sözlərin olması təbidir. Bəzən isə sənətkarlar belə zəruri "dil" (langua) təkrarlarından xilas olmağa çalışırlar və buna müxtəlif yollarla nail ola bilirlər. Bu cəhətdən bəddii dilimizdə Ə. Vəliyevin üslubu xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəllif təkrarlardan qaçmağa çox böyük fikir verir. Odur ki, təkrar əvəzinə onun dilində sinonimlər (əsasən nisbi sinonimlər) geniş yer tutur.

Əsgər bəy *öz otağında*, Mirzə Cəmil *öz otağında* fikirləşirdi. Mirzə Cəmil *tərs idisə*, Əsgər bəy *igid* idi. Tərlanı *qəfəsdə* saxlamaq olmaz, onun *yeri* göylər, məskəni qəlbi qayalardır.

Bu cümlələrdə paralel tərkiblərdə işlənmiş *otaq-mənzil*, *tərs-inad*, *yer-məskən* sözləri sinonimlərdir.

Yazıçının müxtəlif əsərlərindən aldığımız aşağıdakı parçalarda da sinonimlər bu məqsədi izləyir.

1. Bahq *kimi* soyuq, daş *təkin* hərəkətsiz, ayı *qədər* kinli olan bu adam barəsində fikirləşirdim.

2. Özünü *ələ al*, arvadını *dola*, uşaqlarını lağa qoy, qohum-əqrəbanı *sarı*.

3. Gözlərini *ona görə* yummamışdı ki, yolunu gözləyirdi. Ağzını *onun üçün* qapamamışdı ki, su içəcəkdi.

Üçüncü misalda müəllif "onuncun" və "ona görə" sinonim tərkiblərini işlətməmişdir. Belə ifadə tərzinə Ə. Vəliyevin bir çox əsərlərində rast gəlirik.

Haça saqqal müstəntiqin gəlişi molla Qurbanı sevindirmiş, Kalam bəyin qarnına girgi salmışdı. Molla Qurbanın *ona görə*

¹Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B., 1966, səh. 15.

kefi kökdü ki...Kalam bəyin ovqatı *onun üçün* təlx idi ki....Molla Qurbanın seyrək tüklü sifətinin sarı dərisi *ona görə* xına rənginə çairdi ki...Pristav Kalamın uzun burnunun suyu *onunçun* kəsmirdi ki....

Paralel tərkiblər cümlə daxilində həmişə bir həmcinslik yaradır. Bu zaman həmin tərkiblərdə təkrarlanan sözü atmaq da mümkün olur.

Bu padşah *nə yerə* sığirdı, *nə göyə* (S.Rəhimov).

Bu gün, sabah *ərə gedərsən, sənin də canın qurtaraq, mənim də* (N.Nərimanov).

Bu isə bədii dildə müxtəlif məqsədlər üçün sənətkarlara kömək edir.

Kişilərin burnu, *qadınların* barmaqları işıldayırdı. *Qadınların* üzü, *kişilərin* dişi ağarırdı. *Qadınların* dodağı, *kişilərin* boynu qızarırdı (Mir Cəlal).

Paralel tərkiblərin müştərək xəbərlərindən biri (adətən sonuncusu) atılır. Bu da təkrarın qarşısını alma üsullarından biridir.

Yay işini qışda *gör*, qış işini yayda.

Paltarın çirki yumaqla *gedər*, ürəyin çirkli deməklə.

Ya lələ pələng *basır*, ya şələ lələni.

Borc verməklə *tükənər*, yol getməklə.

Divarı *nəm yıxar*, insanı *qəm*.

İçim özümü *yandırır*, bayırım *özgəni*.

Nə iyi *qalsın*, nə piyi.

Nə dil *bilsin*, nə dodaq.

Bəzən də xəbərin şəkilçiləri (əsasən paralel tərkiblərin birincisindən başqa) ixtisar olunur.

Evin yaraşığı *uşaqdır*, süfrənin yaraşığı qonaq.

Yaxşı gün *cənnətdir*, yaman gün *cəhənnəm*.

Bəzi hallarda isə xəbərlik ilə əlaqədar müəyyən sözün, şəkilçinin atılmasını demək olmur. Burada ixtisar olub-olmadığını qəti şəkildə söyləmək mümkün deyildir.

Əl mənim, *ətək sənin*.

Həmin daş, həmin dibək.
Bu meydan, bu şeytan.
Çayın daşı, çölümün quşu.
Tazının dişi, tülkünün dərisi.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
"Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1975-ci il, №5,
səh.26-32.*

SİNTAKTİK PARALELİZMIN BƏDİİ ÜSLUBDA ROLU

Paralelizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri yığcamlıq ilə bağlıdır. Xəbərlik şəkilçiləri (qrammatik ünsür) paralelizmdən (üslub!) sonrakı hadisədir. Müasir dilimizdə də yalnız paralel tərkiblərdə xəbərin şəkilçiləri atıla bilər, işlənməyə bilər.

Belə hənəkmi olur; *Əl qan, üz qan, yaxa qan* (Sarı Aşıq).
Bu mən, bu sən, hünərin var al görüm (S.Rüstəm).

Paralelizmi təşkil edən tərkiblər eyni şəkildə ayrılıqda mövcud ola bilmir. Məsələn, ayrıca "əl qan" bir fikir ifadə etmir, müstəqil yaşamır. Bu da Azərbaycan dilini bəzi başqa türk dillərindən fərqləndirən əlamətlərindəndir. "Mən işçi" demək düzgün deyildir. Bəzi başqa türk dillərində isə belə ifadə tərzii mümkündür.¹

Azərbaycan dilində yalnız paralel tərkiblərin ayrı-ayrı üzvləri bu şəkildə işlənilə bilər. "Mən işçi" tipli tərkiblər yalnız paralelizm tərkibində mövcud ola bilər. "Mən işçi" tipli tərkiblər yalnız paralelizm daxilində mövcud ola bilər: *Mən işçi, sən müdir* və ya *mən işçi, sən işçi* kimi.

¹Вах: Э.Севортян. О структуре предложения в тюркских языках, сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», III (синтаксис), М., 1961, səh. 6-10.

Lazım gəldikdə xəbərlik şəkilçilərini işlətməmək, ixtisar etmək üçün paralelizm çox böyük imkan yaradır. Qarşılaşdırılan, müqayisə edilən, sadalanan üzvlərin paralelizmi xəbərlik şəkilçilərinə ehtiyacı aradan qaldırır.

Y.V.Çəmənşəminlinin “Şaqqulunun xeyir işi” hekayəsində belə bir təsvir verilmişdir: “Nənəxanım dedi: – Məşədi, [sən] bizi tanımırsan, biz də səni. Amma inşallah axırda görərsən biz necə adamıq”.¹

Burada mötərizəyə alınmış *sən* sözü müəllifin yazısında (orijinalda) yoxdur, tərtibçi tərəfindən artırılmışdır. Əsərin tərtibçisi M.Axundova göstərir ki, bu sözü “ifadənin tam olması üçün əlavə etdik”.²

Əlbəttə, tərtibçiyə haqq vermək lazımdır. Belə müvazi tərkiblərdə subyekt və obyektlərin meydana olması zəruridir.

Özü də məntiqi vurğu məhz bu subyektlərin üzərinə düşür. Üzərinə vurğu düşən sözlərin isə cümlədən kənar edilməsi qeyri-mümkün və ya səhvdir. Sonra qrammatik ünsürlər (sözdəyişdirici şəkilçilər, köməkçi sözlər və s.) təfəkkürün dəqiqləşməsi ilə əlaqədardır. Şəkilçi (məsələn, xəbərlik şəkilçisi) qəbul etməyən bir sıra paralel ifadələr məhz ümumilik bildirir. Ümumilik bildirdiyindəndir ki, bunlar müxtəlif zaman və şəxslərdə də özünü göstərir.

Əl mənim, ətək sənin.

Bu ümumi hökmü müxtəlif şəkillərdə ifadə etmək olar:

Əl mənim olsun /-dir/....və s.

Buna görədir ki, tam dəqiq mühakimə (hökm) ifadə edən cümlələrdə təkrarlanan üzvləri ixtisar etmək mümkün deyildir.

Bizim müsəlman millətinə *nəzar et*. Firəng millətinə *nəzar et*. Zəmin asimanadək təvafüt var (N.Nərimanov).

Bəzən də belə təkrarlar xüsusi üslubi məqsədlər güdür. Konkretlik yaratmaq, personajın nitqini fərdiləşdirmək və s.

¹Y.V.Çəmənşəminli. Əsərləri, I c., Bakı, 1960, səh. 434.

²Yenə orada.

...Cənab Linney onu altıncı dərəcədə *fərz edir*, cənab Turenfort beşinci dərəcədə *fərz edir*, amma mən onu dördüncü dərəcədə *fərz edirəm* (M.F.Axundov).

Paralelizmin üslubi funksiyalarından biri də ritmik parçalar yaratmasıdır. Buna görədir ki, şeir dilində paralelizm daha geniş yayılmışdır. Şeirin daxili bölgüləri (heca vəznində təqtiləri) çox zaman paralel ifadələrdən ibarət olur.

Könül, sən ki düşdün eşqin bəhrinə

Narın çalxan, narın silkin, narın üz...

Ustad dərin, kamal dərin, söz dərin....(Aşıq Ələsgər).

Günəş mənim, söhbət mənim, saz mənim.... (Ə.Cavad).

On bir hecalı şeir paralel ifadələr vasitəsi ilə müxtəlif (6-5, 4-4-3) təqtilərə bölünür.

Nazik barmaqlıdı, şümşad əllidi,

Ayna qabaxlıdı, siyah tellidi,

Şəkər söhbətlidi, şirin dillidi

Tuti kimi xoş zəbanım gedibdir (Aşıq Ələsgər).

Bilməz idim *döngələr var, dönüm var,*

İtkinlik var, ayrılıq var, ölüm var (Şəhriyar).

Sanki sintaktik paralelizm ilə şeirin təqtiləri eyniyyət təşkil edir. Azərbaycan xalq şeirində bu cəhət çox qüvvətlidir.

Paralelizmin ritm əmələ gətirmə funksiyası nəsrdə əsasən danışq dilində təzahür edir. Elmi və ya publisist nəsr əsərində paralelizmin bu funksiyası yoxdur. Bədii əsərlərdə isə bu funksiyanın təzahür etməsi təbiidir. Xüsusən dərin psixoloji anları və rərkən ustad sənətkarlar personajın nitqinin paralel cümlələrdən ibarət olmasına xüsusi fikir verirlər.

Mən özümü itirmişəm. Mən vaxtın məhvəribni itirmişəm.

Mən cəmiyyətin nəbzini, mən həyatın qan damarını, mən əsrin təkən mərkəzini itirmişəm (C.Cabbarlı).

Bizim din düşmənimizə, millət düşmənimizə, qan düşmənimizə qız vermək? (C.Cabbarlı).

Psixoloji anları, kəskin ruhi həyəcanları, sarsıntıları təsvirdə belə paralelizm və təkrarlar nə qədər effektiv olsa da, eyni

təsvir üsulunu hər yerdə və həmişə tətbiq etmək müsbət nəticə verməz.

Ritm ifadənin emosional təsirini qüvvətləndirən vasitələrdəndir. Bu emosionallıq isə bəzən o qədər qüvvətli olur ki, sözün, ifadənin məfhumu mənası yada düşür. Yalnız emosional-ekspressiv çalarlıq özünü göstərir. Başqa sözlə, kommunikativ funksiyadan məhrum olan ünsür yalnız emosionallıq xatirinə dildə qala bilir. Bu yerdə ritmin rolu az deyildir.

Bədii dildə paralelizm tendensiyalı yazı üçün çox böyük imkanlar verir. Çox uzaq məfhumları bildirən ifadələri paralel işlətmək yolu ilə sənətkarlar müəyyən məqsədə nail olmağa çalışırlar.

C.Məmmədquluzadənin bir felyetonundan alınmış aşağıdakı misala fikir verək: *Şeyx qalmadı, məşayix qalmadı, molla qalmadı, alim qalmadı, xan qalmadı, bəy qalmadı, sovça qalmadı, səhəng qalmadı, nə bilim, dibəng qalmadı, hamısını ələ aldı.*

Məlumdur ki, paralel ifadələr, cümlələr əsasən qarşılaşdırma və sadalanan xarakterli birləşmələr şəklində təzahür edir. Paralelizm özlüyündə bir sxem olaraq alındıqda) heç bir məna bildirmir. Lakin müvafiq birləşmələr, cümlələr paralel işləndikdə onların mənası qüvvətləndirilir.

Bədii dildə paralelizmin bu xüsusiyyəti özünü daha qabarıq göstərir.

Bütün mahallardan adam gedir, bizim qəzadan Qasım (Mir Cəlal).

Semantik cəhətdən həmcins olmayan “adam” və “Qasım” sözlərini məhz paralelizm sayəsində sintaktik cəhətdən həmcinsləşdirməklə müəllif müəyyən məqsəd izləyir: satirik-yumoristik effekt əldə edilir.

C.Gözəlovun felyetonlarından misallar gətirək. Paralelizm (və qafiyə) nəsr dilini poetikləşdirir.

Aktlar öz yerində, faktlar öz yerində. Rəisin ürəyinin özəyi, cibinin bəzəyidir. “Bu “ixtira” *ətdoğrayan maşından* deyil,

qəssabın başından çıxmışdır. Ab-zəməzəm əvəzinə bir neçə butulka şərabı dəm-dəm içib...(C.Gözəlov).

Sintaktik paralelizm klassik poeziyamızda mühüm yer tutur.

**Saçın şərhini eylərəm hər gecə,
Rüxun vəsfini söylərəm hər səhər
Yaş ilə onun donu nəm olmuş**(Nəsimi).
Qan ilə onun üzü dəm olmuş (Xətai).
**Ah eylədiyim sərvə-xuramanın üçündür
Qan ağladığım qönçeyi-xəndanın üçündür** (Füzuli).

Xüsusən bir ahəng, nizam yaradan bu cür paralelizm keyfiyyəti klassik poetikada xüsusən yüksək qiymətləndirilirdi və tərci adlanırdı. B.V.Miller tərci (ترجیع) terminini «возвращение; повторение» şəklində tərcümə edir.¹

Təkrar sözü bu termini tam adekvat vermir. Bu doğrudur ki, sintaktik paralelizmdə təkrarlar da özünü çox göstərir.

**Hər guşədə hər kim aldı bir kam
Hər büqədə hər kim içdi bir cam** (Füzuli).
**Bir bəzm iki şahə məhfil oldu,
Bir bürc iki mahə mənzil oldu** (Füzuli).

Tərci nəinki təkrar deməkdir, hətta bir sıra sənətkarlar tərci şəklində şeir yazarkən təkrardan qaçmaq, eyni sözü işlətməmək üçün sinonimlər işlətməyə cəhd etmişlər.

Qanı **dövranda** bir qəlbi dəcəlsiz,
Qanı **aləmdə** bir aricfə dinar?
Qanı **dünyada** iqrar eylkəyən kim...(Nəsimi).
Yalqız mən ölüm əgər qıla qətl,
Tənha mən olam əgər qıla əzl (Xətai).
Hər əsrdə bir nəbi zühuri
Hər dövrdə bir rəsul nuri (Füzuli).

Deməli, tərci sadəcə təkrar deyildir. Təkrar bu poetik formanın xüsusi halıdır. Təkrar da bu terminin həcminə daxildir.

¹Вах: Персидско-русский словарь. М., 1953, сәh.115.

Lakin tərcinin həcmi daha genişdir. Heç bir söz təkrarı olmadan da tərci (sintaktik paralelizm) mümkündür.

Rəna başa sərpübən ləçəklər

Nazik belə sancıban ətəklər... (Füzuli).

Bədxahlərinmidir bu tədbir

Qəmməzlərinmidir bu təzvir? (Füzuli).

Tədris ilə gəldilər cəhanə

Təzim ilə oldular rəvanə (Füzuli).

Deməli, sintaktik paralelizmdə əsas məsələ sözlərin deyil, sintaktik quruluşun təkrarıdır. Bunlara görədir ki, köhnə poetika kitablarında tərci başqa şəkildə izah olunur, yəni burada təkrar heç nəzərə alınmır.

Təyyar bu terminin lüğəvi (ümumi) və poetik mənalarını belə açır: “Lügətdə bir şeyi cavahir və əmsalilə təzyindir” (“Cəvahir və bu kimi şeylərlə bəzədilmiş”). Müəllif bundan sonra yazır: “lakin bu elmin ərbabı nəzdində bir misra və ya fəqərənin havi olduğu əlfaz xanə-xanı ədd olunaraq misra və fərəryei digərdə bulunan əlfazə müvafiq və mütəbiq olmasıdır.

کیمی در کوی او کثر بر روی اون کی

Sədi “Gülüstən”ində demişdir:

نیک بخت نکه خوردو کشت

بد بخت آنکه مردو هشت

Bu fəqərələr bir-birinə müvafiq və mütəbiqdirlər. (Tərci) həm nəsrə, həm nəzmdə ola bilər”.¹ klassik poeziyamızda Füzuli şeirdə paralelizmə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Həmraz ilə ol iki vəfadar,

Dəmsaz ilə ol iki ciyərkar...

Həmrazım idin şikayətimdə,

Dəmsazım idin hekayətimdə.

Lakin ümumiyyətlə musiqiliyə, ahəngə, şeiriyyətə çox diqqət verən dahi sənətkar, paralel misralarda ən müxtəlif təkrarlara – səs (alliterasiya, assonans), söz, ifadə təkrarına da çox geniş yer verirdi. Şeirlərində sintaktik paralelizm (quruluş, ifadə

¹Bax: طیار: رهبر گلستان، ۱۳۰۸، ص. ۲۶.

formasının təkrarı). Səs fonetik təkrar), söz (leksik təkrar), şəkilçi (morfoloji təkrar) və s. təkrarı ilə birləşirdi.

Ümumiyyətlə, klassik poetika cümlə ilə çox az məşğul olurdu, ya da heç məşğul olmurdu. Bu da səbəbsiz deyildi. Sintaksis daha çox milli səciyyəlidir. Klassik poetik normalar isə hər cür konkretlikdən, milli keyfiyyətlərdən uzaq ümumi normalar idi. Odur ki, sintaksis ilə bağlı paralelizm də çox az izah edilirdi.

Buna baxmayaraq, Füzuli kimi sənətkarlar bu paralelizmə məhz milli dil xüsusiyyətlərini əks etdirən ifadə tərzini kimi çox böyük əhəmiyyət verirdilər. Təsadüfi deyildir ki, hətta alınma izafət tərkiblərini də daha çox paralelizm prinsipi üzrə işlədirdilər. Bu hal isə həmin yad tərkibləri anlaşılıq şəkli salma, doğma dil sintaksisində əritmə meylli kimi qiymətləndirilməlidir.

Canımın cövhəri ol ləli-gühərbarə fəda,

Ömrümün hasili ol şiveyi-rəftarə fəda,

Dərd çəkmiş başım ol xali-siyəh qurbanı.

Tab görmüş tənim ol türreyi-tərrarə fəda.

Gözlərimdən saçılan qətreysi-əşkim gühəri

Ləblərindən tökülən löləi-şəhvarə fəda.

Çək sinəmdə olan qanlı ciyər parələri

Məst çeşmində olan qəmzeyi-xunxarə fəda (Füzuli).

Bu parçada nəinki beytlərin daxilində, habelə bütöv mətn boyu paralelizm özünü göstərməkdədir. Ayrı-ayrılıqda hər beyti təşkil edən misraların ilk hissələri sintaktik paralel parçalardan ibarətdir. Birinci beytin misralarında üçüncü növ təyini söz birləşmələri (*canımmın cövhəri və ömrümün hasili*), ikinci beytdə birinci tərəfin mürəkkəb feili sifətdən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri¹ (*dərd çəkmiş başım – tab görmüş tənim*), üçüncü beytdə idarə əlaqəsi üzrə formalaşan söz birləşmələri (*gözlərimdən saçılan – ləblərindən tökülən*) və s. kimi sona qədər müvazi parçalar özünü göstərir. Misraların ikinci hissələrini təşkil edən tərkiblərdə də paralelizm çox qabarıqdır. Birinci beytdəki

¹Burada yiyəlik hal münasibətlərini nəzərə alırıq.

misraların ikinevi hissələri olan *ləli-gühərbarə, işveyi-rəftarə* eyni üsulla düzəlmiş izafət tərkibləridir. Laklın misraların əvvəlindəki paralelizm kimi belə tərkiblərin ardıcıl davam etməsi (sona qədər bütün misralarda iştirakı) yoxdur. Bu da qəzəlin texniki xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Burada qafiyə sistemi AA...BA...SA... sistemi üzrə qurulduğundan, ikinci beytdən başlayaraq paralelizm də bu BA...SA... prinsipinə müvafiq özünü göstərir. Yəni dil, üslub məhsələləri şeirin formal xüsusiyyətlərinə tabe tutulur ki, bu vəziyyət bütün klassik poeziya üçün səciyyəvidir. Qeyd olunan paralelizm birinci beytdə misralarda, sonrakı beytlərdə isə beytlər arasında özünü göstərir: *türreyi-tərrə, lölöi-şəhvarə, qəmzeyi-xunxarə...*

Bədii dildə paralelizmin növlərindən biri də belədir ki, müvazi ifadələr sırasında hər bir sonrakı ifadə əvvəlkinə nisbətən daha qüvvətli emosional təsirə malik olur, məntiqi cəhətdən daha çox əhəmiyyətli olur, həcm etibarilə daha böyük olur. Məsələn:

Saatlar, günlər, həftələr, aylar, illər gəlib keçdi (Ə.Sadiq).

Qəsdən sözlərdən misal verməklə başladıq. Hər sonrakı söz, əvvəlkindən geniş həcmə malikdir. Belə sıralanma isə emosional-bədii təsiri qüvvətləndirən vasitələrdəndir. Bədii “artım”, “yüksəlmə” adlanan bu paralelizm daha çox ifadələrə, cümlələrə, tərkiblərə xasdır və əks sıra üzrə də qurula bilər. Məsələn: *Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat* keçəndən sonra Ülkər uşaq doğdu (S.Şamilov); *Hər il, hər ay, hər gün* o deyirdi ki....(R.Rza).

Bəzən bu bədii “yüksəlmə”də paralelizm olmaya da bilər, sıranın ünsürlərindən bir və ya bir neçəsi dəyişə bilər. Məsələn:

Aylar dolanır, həftələr, günlər, saatlar, dəqiqələr hərəkət eləyir (C.Məmmədquluzadə).

Günlərin ardınca xoş keçir aylar.

Ayların dalınca illər şad olur (S.Vurğun).

Adətən bədii “yüksəlmə” daha çox zaman bildirən ifadələrin, sözlərin paralelizmində təzahür edir. Həcm etibarilə get-

gedə genişlənən tərkiblər ümumi zaman anlayışına görə bir-birinə sinonim ("üslubi sinonim") nisbətində çıxış edir.

Mən ömrümün neçə ilini; *saat-saat, gün-gün, ay-ay* daşların üstündə qoyub getmişəm (R.Rza); Ərməğan *gündən-günə, həftədən-həftəyə, aydan-aya* özünə etibar qazanır (S.Rəhimov).

Bu misallardakı paralel təkrarların hər birisi öz yerinə görə əvvəlkindən daha geniş həcmə və kəmiyyətə malikdir. Beləliklə, bədii yüksəlmədə komponentlərin düzümü onların rolu, əhəmiyyəti ilə bağlıdır.

Bədii yüksəlmə ən çox emosionallığı getdikcə artan bir tənasüb üzrə şiddətləndirməyə xidmət edir. Burada da paralel tərkiblər ilə əlaqədar təkrarlar emosiyaya təsir edir.

Bədii dilimizdə paralelizmin müxtəlif növləri yaradılır və işlədilir. Ə.Məmmədخانlı "M.F.Axundov haqqında düşüncələr"ində yazır: "Onun...böyük və çətin həyatının bütün mənası – hamısı *yeniliyin, tərəqqinin, işığın köhnəlik, gerilik və qaranlıq* üzərində təntənəsinə həsr edilmişdir".

Bu cümlədə qeyd olunan iki söz qrupuna diqqət verək. Birinci qrupdakı hər söz sonrakı qrupda olan və müvafiq yerdə gələn söz ilə müəyyən semantik əlaqədədir. Bənzər semantik qrupları əmələ gətirən eyni tipli birləşmələrin birinci komponentləri isə başqa qrupa toplanmışdır. Nəticədə müəyyən nizamlı düzlümüş həmcins sözlər yaranmışdır. Bu üsulla müəllif paralelizmin yeni (fərdi-bədii) növünü əldə etmiş olur. Burada həm də təkrarların qarşısını almaq, yığcamlıq meylə də hiss olunur.

Misalı izah məqsədi ilə nəsr dilindən gətirdik. Əslində isə bu növ paralelizm şeir dilinə – xüsusilə klassik şeir dilinə daha çox xasdır. Yuxarıdakı misalda *yenilik* sözü *köhnəlik ilə, tərəqqi* sözü *gerilik* ilə, *ışık* isə *qaranlıq* ilə bağlıdır.

Bu kimi paralelizm dildən müəyyən məqsədələ istifadə nəticəsidir. Buna görə də o, "poetik paralelizm" adlandırıla bilər.

Klassik poetikada sənaye-mənəviyyənin (صنایع معنویه) əsas növlərindən biri LƏFV NƏŞR (لف و نشر) adlanırdı. Ləfv nəşr poetik paralelizmin müxtəlif şəkillərinə deyilirdi. Məsələn, "ləfv

nəşr mürəttəb” (مرتب) adlanan n paralelizmin mahiyyəti budur ki, əvvəlcə “ləfzlər cəm olunur”, sonra onlara “mütəalliq olan digər əlfaz dəxi təfsil edilir”.¹

Başqa sözlə, əvvəlki qrupun hər bir üzvü sonrakı qrupun müvafiq yerindəki üzv ilə əlaqədar olur.

Mir Cəlal Füzulinin aşağıdakı beytində olan bənzətmələrdən danışarkən bu məsələyə də toxunur.

Bülbüli-qəməzadəyəm, bağı-baharım sənsən,
Dəhənü-qəddü-rüxün qönçəvü-sərviü səmənim.

Mir Cəlal göstərir ki, burada şair “bütün bənzəyənləri misranın bir tərəfinə, bənzədilənləri isə o biri tərəfinə yığmışdır...Bənzətmələrin bütün sistema ilə verilməsi, ayrı-ayrı elementlərin mövqeyini təyin etməyə imkan verir”.²

Paralel tərkiblərin komponentləri mütənasib sıra ilə düzülmüşdür. Məşuqənin “dəhəni” bağı qönçəsinə, “qəddi” bağı sərvinə, “ruxu” bağı səməninə bənzədilir. Füzuli paralel sözlərə arasında çox məntiqi əlaqə yaratmağı sevirdi.

Göründüyü kimi, paralelizm bir sintaktik eynilikdir (eyniyyətdir). Eyni sintaktik quruluşlu ifadələrin, cümlələrin bütöv bir vahiddə ahəngdar şəkildə birləşməsi silsilə adlanır. Silsiləli ifadə tərzini xüsusilə bədii dilimizdə geniş yayılmışdır.

Səhər mən paltarımı geyinib çarıqlarımın bağını bağlayanda anam inəyi sağırdı. Mən qatıq-çörək yeyəndə o, südü sərnicdən qazana töküdü. Mən gərməşov çubuğunu küncdən götürüb əlimə alanda anam buzovı çəkib bağlayırdı. Mən ayağımı astanadan çölə qoyanda o, yanıma gəlib gülə-gülə dedi (Ə.Vəliyev).

Silsilənin əsas xüsusiyyəti müxtəlifliyi vəhdətdə ifadə etməsidir. Burada müxtəlif hadisələr bir vəhdətdə birləşmiş olur.

Turaclı qaçqınlarının tırtovu başlayandan bəri Paşa bəy çox narahatdı...Əbdülhəsənov gələndən sonra hövsələsi bir tikə olmuşdu. Darğasının başı yarılib üstünə qaytarılandan sonra

¹طيار: رهبر گلستان، استانبول، ص. ۳۳۰

²Mir Cəlal. Füzulinin poetik xüsusiyyətləri. Bakı, 1940, səh. 55.

bəyin hər şey yadından çıxdı. Güllüoğlu Xalıqverdi evini yandı-randan sonra bir az sakitləşdi... (Ə.Vəliyev).

Hər iki misalda müxtəlif zamanda baş vermiş hadisələr bir yerə toplanıb vəhdət şəklində oxucuya təqdim olunur. Zaman müxtəlifliyinin vəhdət şəklində verilməsi Ə.Vəliyevin üslubuna daha çox xasdır.

1.Paşa bəy həyatə enəndə Xalıqverdi "Narlı bağ" a adladı. Paşa bəy bağa keçəndə Xalıqverdi qəbiristanlığa tərəf gedirdi. Paşa bəy qəbiristanlığın ayağına çatanda Xalıqverdi gözləyirdi.

2.Plovun dəmi alınan zaman qonaqlar gəlməyə başladılar. Onlar kəllə otağa adlayanda, Misir...hazırlaşdı. Qonaqların axı-rıncıları...həyatdə görünəndə...buğlama-kabab bişirdi. Qonaqlar görüşüb hal-əhval tutanda, plovun...suyu qaynadı. Qonaqlar şə-killərə baxanda, Paşa bəyin itləri hürdü.

İkinci misalın birinci cümləsində -anda feili bağlama şə-kilçisi əvəzinə "zaman" sözündən (müstəqil, leksik vahid) istifa-də olunmuşdur. Silsilədən zaman etibarilə qarşılaşdırma üçün, eyni (və ya ardıcıl gələn) vaxtda müxtəlif hadisələrin baş verdi-yini, müxtəlif əhval-ruhiyyənin əmələ gəldiyini bildirmək üçün istifadə olunur.

Əlbəttə, silsilə yalnız müxtəlif vaxtlarda baş vermiş hadi-sələrin vəhdətini bildirməkdən ibarət deyildir. Silsilədən daxilən bir-birinə bağlı ziddiyyətləri, qarşılıqlı əlaqələri, asılılığı, mənti-qi fikrin inkişafını və s. bildirmək üçün geniş miqyasda istifadə olunur. Silsilə müəyyən hadisəyə diqqəti cəlb etmək üçün təkid-lilik yaratmağa imkan verir.

Bütün bu müsbət üslubi keyfiyyətlərinə baxmayaraq, para-lləlizm bədii dildə (xüsusilə nəsrdə) heç də həmişə müsbət qi-yətləndirilə bilməz. Bu ifadə vasitəsində ahəng, ritm kimi emo-sional vasitələr bəzən ifadənin məzmununun dərk olunmasına az-çox maneçilik törədir. Burada subyektiv cəhətlər qüvvətli olur, məfhumu cəhətlər kölgədə qalır. Məzmunun tez və asanlıq-la dərk olunması nöqteyi-nəzərindən aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək:

Məni Əlimərdan bəy, anamı Sürəyya xanım, atamı Həsən bəy çağırırdı (Ə.Vəliyev).

Kiçik bir cümlədə altı şəxs xatırlanır, həm də hadisələr üç hissəyə ayrılır. Oxucu çox çətin ki, bunları yadda saxlaya bilsin.

Ata dedi, oğul yazdı, ata fikirləşdi, oğul gözlədi, ata uydurdu, oğul yazıb qurtardı (Ə.Vəliyev).

Hadisələr, əhvalatlar çox sürətlə dəyişir. Yenə də yadda saxlamaq çətinləşir.

Anam yer salır, atam balkonun altında gəzinir, mən düşüncürdüm (Ə.Vəliyev).

Daha çox üslubu-poetik kateqoriya olan paralelizm bəzən də qrammatika qanunlarının pozulmasına səbəb olur. Belə vəziyyət isə etiraz doğurmaya bilməz.

“Bakı” qəzeti, 1975-ci il, 24 dekabr, səh. 3

MÜBAHİSƏLİ BİR DİL HADİSƏSİ

Azərbaycan SSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi “Dil mədəniyyəti” kitabçasında deyilir: “Müasir ədəbi dilimiz demək olar ki, bütün qrammatik qanun-qaydaları gözləyir. Lakin bəzi hallarda hərfi tərcümənin təsiri altında müəyyən qaydalar pozulur. Məlum olduğu üzrə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik normalarına əsasən cümlədə “nə” inkar bağlayıcısından sonra gələn xəbər təsdiq şəklində olur”.

Sonra qeyd edilir ki, “bəzən mətbuat səhifələrində dilin bu qrammatik qaydası pozulur”. Göstərilir ki, qəzetlərin birində işlədilmiş olan “...315 nəfərin nə ali, nə də orta-texniki təhsili yoxdur” cümləsində dilimizin qrammatik qaydası pozulub. Guya burada “yoxdur” əvəzinə “var” işlənməli imiş. Belə olsa, qayda pozulmaz.

Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik normaları haqqında deyilən bu mülahizənin bir elmi əsası yoxdur, buna görə də səhvdir və təcrübədə özünü doğrultmur. Burası doğrudur ki, bəzi hallarda cümlədə “nə” bağlayıcısından sonra gələn xəbər təsdiqdə işlənir. Müxtəlif müəlliflərdən gətirilən misallarda bunu görmək mümkündür:

“Sözümə nə gəlin qulaq asır, nə oğul, nə nəvə” (N.Nərimanov); “Nə sən sağ qalarsan, nə də Qanpolad” (H.Cavid); Qoca nə yalvardı, nə də yaxardı (R.Rza); “Nə ev sahibi xanım ilə, nə də qulluqçu ilə bir kəlmə danışmağa ehtiyacımız olmadı” (H.Nəzərli); “Proyektbüro nə kərpickəsən, nə də plan verəndir” (Mir Cəlal); “Yaralını nə götürmək, nə də qoyub getmək mümkün idi” (Ə.Vəliyev).

Bununla belə, demək lazımdır ki, həmin qayda bütünlükdə özünü doğrultmur. Xəbərin inkarda işlədilməsi halları daha geniş yayılmışdır və buna görə də nitq mədəniyyəti baxımından bir norma kimi qəbul olunmalıdır. Əks təqdirdə qrammatikalarımızda verilən müvafiq göstərişlər havadan asılı qalar, sxolastika təsiri oyada bilər.

Uzağa getməyə. Elə adı çəkilən “Dil mədəniyyəti” kitabçasında yazılmışdır: “Halbuki bir sıra qeyri-müəyyən sayı nə adi danışq dilində, nə də ədəbi dilimizdə belə birləşmə əmələ gətirə bilməz”.

Qəribə vəziyyətdir. Kitabçanın 10-cu səhifəsində müdafiə edilən qayda 17-ci səhifəsində pozulmuşdur. Bu vəziyyət öz yerində. Bəs hansı düzdür? Hər ikisi. Məsələ bundadır ki, dil çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik ictimai hadisədir. Onun qanunlarını, inkişaf meylərini məhdud çərçivələrə salmaq, ayrı-ayrı qanunvericilərin subyektiv zövqlərinə tövbə etdirmək cəhdi heç bir zaman müsbət nəticə verməmişdir. Kitabçada verilən qəti hökmün əleyhinə olan, onu inkar edən misalların bəzilərini burada xatırlatmaq zəruridir: “Yarımadıq yar olalı; nə mən səndən, nə sən məndən” (Qasım bəy Zakir); “Mən öz arvadımı nə səhnəyə, nə kinoya, nə də başqa-başqa yerlərə buraxmaram” (C.Cabbarlı);

“Nə İsgəndər, nə Xosrov, nə Nuşirəvan, nə Bəhram Gur...tarixən Nizaminin idealları olmamışlar” (S.Vurğun); “Biz hələ geniş kütlələrin diqqətini nə Nizamiyə, nə də Nəvaiyə cəlb edə bilməmişik” (S.Vurğun); “Nə sədr, nə katib, nə təşkilat müdir, nə də onun müavini tapılmırdı” (S.Vurğun); “Nə üç bacıya, nə də Kübraya meylim ürəldən deyildi” (Ə.Vəliyev); “Nə Hayk, nə də mən Şahinin məhəbbətindən danışmadıq” (İ.Əfəndiyev); “Bu cavabları eşidəndə söz yox ki, nə Səlim ağa, nə də Cahan xanım inanmadı” (M.İbrahimov). Bu misallar bədii əsərlərdən alınmışdır.

Alimlərimizin yazılarından misal göstərək: ədəbiyyatşünas-tənqidçi alim M.C.Cəfərov: “Proqramda nə tarixilik xatirinə müasirliyi, nə də müasirlik xatirinə tarixiliyi unutmmaq, azaltmaq olmaz”.

Texnika elmləri namizədi Telman Əliyev: “Xanın nə sə-sində, nə sənətkarlığında, nə də şüxluğunda geriləmə yoxdur”.

Professor M.H.Təhmasib: “Nə Kərəm, nə Əsli, hətta nə də Ziyad xan bu dini ayrılığa mənə vermirlər”.

Filologiya elmləri doktoru M.Qasımov: “Nə danışmır, nə də getmir” əvəzinə “ya danışmır, ya getmir” işlənməsini tənqid edərkən “nə..” ilə başlanan konstruksiyanı bir norma hesab etmişdir.

Eyni vəziyyət mətbuat üslubunda da müşahidə olunur.

“Dil mədəniyyəti” kitabçasında xəbəri “yoxdur” sözündən ibarət olan bir neçə cümlə misal göstərilib. Belə misallar da dilimizdə geniş yayılmışdır.

“Nə güllə doldurmağa, nə qumbara atmağa vaxtı yox, imkanı yox” (S.Rüstəm); “Nə atamın, nə də qonşularımızın qarşısına çıxmağa üzüm yox idi” (B.Bayramov); “Nə üfüqlərdə, nə də göy üzündə bir tikə bulud yox idi (M.İbrahimov); “İnsan həyatının nə aşağıda, nə də yuxarıda həddi-hüdudu yoxdur” (Mir Cəlal).

Bir cəhəti də nəzərə çarpdıraq ki, müvafiq ifadə tərzi müxtəlif (feili sifət, feili bağlama) tərkiblər kimi işlədiləndə feilin təsdiq forması əsla mümkün deyildir.

“Çünki o ...nə kağıza, nə də ürəyə heç bir təsir göstərməyən sözlərini kağızdan höccələməli oldu” (B.Bayramov); “Muxtar nə Firəngizə, nə də Qayaya məhəl qoymadan papiros çıxardı” (B.Bayramov).

Nəticə. Dilin çox geniş yayılan ümumxalq səciyyəli hadisələrini müəyyənləşdirərkən tələsik nəticə çıxarmaq nitq mədəniyyətinə xeyir yox, zərər verə bilər. Gündəlik mətbuatda, bədii əsərlərdə yuxarıdakı səpgidə olan cümlələri oxuyan şagird, tələbə qrammatikalarda verilmiş birtərəfli hökmlərə inanıb onlara əməl edə bilməz. Digər tərəfdən, nitq mədəniyyətinin vəzifəsi yalnız qadağanlar verməkdən ibarət deyildir. Dildə onun inkişafına meydan açmaq – bu inkişaf meyllərini elmi əsaslarla işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Müxtəlif ifadə formaları olması dilin xeyrinədir, onun inkişafı əlamətidir.

Göstərilən ifadə tərzinin rus dilindən tərcümə yolu ilə yarandığını deyirlər. Bu hökm ilə mübahisə açmaq olar. Lakin bu mübahisə bir yana qalsın, bir dilin digəri hesabına ifadə imkanlarını zənginləşdirməsi nə vaxtdan mənfi hal sayılmışdır? Axı, bir vaxt bəzi rus dilçiləri də həmin ifadə üsulunun Avropa dillərinin təsiri ilə meydana gəldiyindən gileylənirdilər. Halbuki müasir rus dilində bunlar üzvi bir vahid kimi özünə yer tutmuşdur.

Bəzən deyirlər ki, bu ifadə tərzinə klassiklərin əsərlərində rast gəlinmir. Bu dəlil də müasir ədəbi dilimizdə həmin ifadə üsulundan istifadə etməmək üçün kifayət deyildir.

Klassik şeirimizin dili sırf məntiqi qanunlara arxalanırdı. Bu şeirə “məntiqi şeir” də demək olar. Dil isə məntiqdən genişdir və dialektik səciyyəlidir. V.İ.Lenin dil vahidlərində dialektikanın ünsürləri olduğunu dahiyənəliklə qeyd etmişdir.

Bəzən göstərilir ki, “nə işə gedir, nə oxumağa” tipli cümlələr inkari məzmun daşıyır, odur ki, “nə işə getmir, nə oxuma-

ğa" şəklində işlətmək lazım deyildir. Bu fikir məntiqi qrammatika baxımından düz hesab oluna bilər. Lakin dil məntiqdən daha geniş hadisələri əhatə edir. Məntiq yalnız təfəkkürü, dilçilik isə həm təfəkkürü, həm də insan hissələrini əhatə edir, öyrənir. Məntiqə görə iki inkarın bir vahiddə işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Dil qanunlarına görə iki eyni hadisənin (burada inkarlıq bildirən vahidlərin) birlikdə işlənməsi mənanı qüvvətləndirir, deməli, hissələrin qüvvətli ifadəsinə xidmət edir, emosionallığı artırır.

"Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1975-ci il, 19 sentyabr, səh. 3.

Müəllimə kömək

CÜMLƏ HAQQINDA

Məlumdur ki, məktəbdə fənlər yeni proqramlar və dərsliklərlə tədris edilir. Bu proqram və dərsliklərə şagirdlərin təfəkkürünün formalaşmasına müsbət təsir göstərən, onlarda mücərrədləşdirmə və ümumiləşdirmə, bacarıqlarının inkişafına, məktəblilərə marksizm-leninizm dünyagörüşünün aşılmasına imkan verən materiallar daxil edilmişdir. Yeni proqram və dərsliklərdə hələ də mübahisə doğuran, çətinliklər törədən məsələlər vardır. Bunlar müəllimlər qarşısında müəyyən maneələr yaradır, təlimin effektivliyinə müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərir.

Dilçilik elmi, məlumdur ki, uzun müddət bir sıra digər elmlərin təsiri altında olmuş, bunun nəticəsində həmin elm sahələrinə məxsus kateqoriya və anlayışlar mexaniki olaraq dilçiliyə köçürülmüşdür. Bu mexaniki köçürülmə nəticəsində yaranan dolaşıq məsələlər dil üzrə məktəb kursuna da daxil olmuşdur. Bunlar təlim prosesində müəyyən çətinliklər törədir. Həmin cəhəti nəzərə alaraq qəzetimizin ayrı-ayrı nömrələrində respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlərə kömək məq-

sədi ilə görkəmli alimlərimizin bir silsilə məqalələrini çap edəcəyik. Bu nömrədə professor Musa Adilovun cümlə haqqında qeydlərini veririk.

Ora məktəb dərslərlərində cümləyə adətən belə tərif verilir: "Bitmiş fikri ifadə edən bir neçə sözün birləşməsinə və ya bir sözə cümlə deyilir".

Dilçilik elmi tarixən uzun müddət (ərlər boyu) bir sıra digər elmlərin təsiri altında olmuş, o elmlərə məxsus kateqoriya və anlayışlar dilçiliyə mexaniki şəkildə köçürülmüşdür. Məsələn, gah məntiq, gah psixologiya, gah təbiətşünaslıq və s. elmlər dilçiliyə təsir göstərmişdir. (Müşahidələr göstərir ki, bir sıra hallarda hələ də təsir göstərməkdədir).

Yalnız XX əsrdə dilçiliyin müstəqil tədqiqat obyektinə və tədqiqat üsulu olan bir elm kimi formalaşması məsələsi diqqət mərkəzində durmuş, bu elmin başqa elm sahələrindən xilas olunmasına cəhd edilmişdir.

Məntiq elmindən bir irs kimi qalan və dilçilikdə dolaşılıq yaradan problemlərdən biri cümlənin tərfi məsələsidir. Yuxarıda verilən tərif məntiqi dilçiliyin buraxdığı təsir ilə əlaqədar və buna görə də elmi dilçilik baxımından qüsurludur.

Tarixən cümləyə 300-ə qədər tərif verilmişdir. Lakin bu təriflərin heç biri hələ də qeyd-şərtsiz qəbul edilmədiyindən ümumi məqbul tərif hesab olunmur. Yuxarıda qeyd olunan tərif hələ bizim eradan qabaq İsgəndəriyyə dilçilik elminin nümayəndələri tərəfindən irəli sürülmüşdür. Məsələn, e. ə. II əsrin sonlarında yaşamış finikiyalı Dionisi cümləyə eynilə bu cür tərif vermişdi.

Belə çıxır ki, keçən müddət ərzində cümlə haqqında elmi fikir inkişaf edib irəliləməmişdir. Əslində isə Aristotelin formal məntiqi əsasında irəli sürülən həmin tərif müasir elmi fikirlər baxımından qüsurlu hesab olunur və qəbul edilə bilməz.

Tərfi təhlil edək. Burada göstərilir ki, cümlə "bitmiş fikri" bildirir. Fikrin bitməsi anlayışı dəqiq deyildir. Fikrin bitib-bitməməsi haqqında elmdə obyektiv meyar yoxdur.

Burası doğrudur ki, bir sıra hökmlərə, ümumiləşmiş ifadələrdə fikir bitmiş olur. Məsələn, “Dil ictimai hadisədir”, “Dil də şüur qədər qədimdir” (K.Marks); “Abad kənd tüstüsündən bəlli olar” və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür ümumiləşmiş məntiqi ifadələrdən ibarət cümlələr əslində ümumi dil fondunun çox cüzi bir hissəsini təşkil edir. Real həyatı faktlarla əlaqədar cümlələr isə heç də ayrılıqda “bitmiş fikir” ifadə edə bilmir. Qrammatikalarda öyrənilən adlıq cümlələr, yarımçıq cümlələr, söz-cümlələr, cümlə əvəzləri və s. kimi külli miqdarda cümlələr isə heç də “bitmiş fikir” ifadə etmir.

Nitqdə adətən, daha çox elə cümlələr işlənir ki, onları ümumi nitq axınından ayırdıqda “fikrin bitkinliyi” haqqında söhbət ola bilməz. Xüsusən, tərkibində müxtəlif əvəzlilər olan (dildə əvəzlilərin çox mühüm, müstəsna əhəmiyyəti vardır) cümlələr bir qayda olaraq bitmiş fikir ifadə etmir. Məsələn, “Bu zaman o tilovu suya atıb gözləyirdi”; “Onda o da bir neçə dəfə belə etmişdi” (H.Mehdi); “O, orada da belə minarələrdən çox görmüşdü” (Q.Musayev).

Bu cümlələrdə ifadə olunan fikirlərin bitkin olmadığı göz qabağındadır. “O” kim? , “onda” nə zaman? “belə” necə ? və s. kimi sualların özü fikrin bitmədiyinə dəlalət edir.

Deməli, fikir hər cür cümlədə deyil, yalnız ümumiləşmiş, hökmləri ifadə edən cümlələrdə bitmiş olur. əslində fikir cümlədə yox, abzasda, bir neçə abzas toplusunda, bir fəsildə, bütöv əsərdə bitmiş olur. Əslində abzaslar bir-birindən fikir bitkinliyi ilə fərqlənir. Geniş mənada əlsaq, müəllifin fikri bütöv əsərdə bitmiş olur.

Bütün bunları nəzərə alaraq bəzi tədqiqatçılar “bitmiş fikir” yox, “ayrıca (alınmış) fikir” ifadəsini işətməyi təklif edirlər. Cümlə ayrıca alınmış fikri ifadə edir. Başqa sözlə, qonşu fikirlər, ardıl gələn fikirlər içərisində ayrılıqda alınmış hər bir fikir bir cümlə təşkil edir.

Lakin bu halda da tərif yarımçıq qalır, naqis olduğuna görə qəbul edilə bilməz. Məntiq elminin təsiri ilə formalaşan bu tərifdə yalnız “fikir” yada salınır. Cümlə fikri ifadə edir, - deyirlər. Əslində fikir təfəkkür kateqoriyasıdır və buna görə də məntiqin diqqət mərkəzində duran başlıca anlayışdır. Dilçilik elmi məntiqdən daha geniş, daha əhatəlidir. Dil həm təfəkkürü (“fikri”), həm də insanın arzu və istəklərini, onun sevinc və kədərini, ümumiyyətlə, emosiyalarını da əks etdirir.

Aristotel məntiqinə görə hər bir cümlə nəyi isə ya iqrar, ya inkar edir. Odur ki, insanın hiss və duyğularını bildirən nida cümlələri, insanın iradi keyfiyyətlərini ifadə edən əmr cümlələri cümlə haqqında təlimdən kənar qalırdı. İndi də cümlənin ümumi tərifində həmin cümlə növləri nəzərə alınmır. Qəribə, paradoksal vəziyyət alınmışdır və bu vəziyyət cümlənin (ümumiyyətlə, sintaksisin) təlimində öz mənfi təsirini göstərir. Məsələn, orta məktəbdə nida cümlələri tədris edilərkən onların “hiss-həyəcan” (“fikir” yox!) bildirdiyi göstərilir. Əgər bunlar cümlədirsə, onda cümləyə ümumi tərif verilərkən nəzərdə tutulmalı və qeyd olunmalıdır.

Cümlə hökmdən geniş anlayışdır və daha çox dialektik səciyyəlidir. V.İ.Lenin hər cümlədə “dialektikanın ünsürləri” olduğunu göstərirdi. Cümlə insanın həm təfəkkürü, həm də hiss və həyəcanları, arzu və iradəsi ilə əlaqədardır.

Cümlənin yuxarıdakı tərifində bir dolaşq məsələ də söz, söz birləşməsi və cümlə kimi başlıca linqvistik anlayışların dolaşdırılması, az qala eyniləşdirilməsidir. Göstərilir ki, “bir neçə sözün birləşməsinə və ya bir sözə cümlə deyilir”. Belə çıxır ki, “sözə cümlə deyilir”.

Məlum olur ki, burada ən mühüm qrammatik kateqoriyalar arasında hədd itib-batır. Sözə söz deyərlər. Söz birləşməsinə də söz birləşməsi deyilməlidir. Cümlə funksiyasında çıxış edən vahid artıq söz deyil, məhz cümlədir.

Beləliklə, cümlə sintaksis elminin əsas tədqiqat obyektidir. Dilin ən kiçik kommunikativ vahidinə cümlə deyilir. Hər hansı

mətn parçasında nə qədər kommunikativ vahid varsa, bir o qədər cümlə vardır.

Cümlə kommunikativ cəhətdən müstəqil dil vahididir. Məlumdur ki, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir, ona görə də dilin başlıca funksiyası kommunikativ funksiya hesab olunur.

Bütün digər dil vahidləri içərisində yalnız cümlə kommunikasiyaya müstəqil tərzdə xidmət edən vahiddir. Nə morfemlər, nə fonemlər, nə sözlər, nə də söz birləşmələri cümlədən kənarında, ayrılıqda ünsiyyətə xidmət edə bilməz, bu vahidlər özlüyündə kommunikativ funksiyaya malik deyildir.

Cümlənin üç mühüm əlaməti vardır: **kommunikativlik, modallıq, predikativlik**.

Hər bir cümlə danışanın **kommunikativ** məqsədini bildirir, yəni başqasına bu və ya digər məlumatı çatdırmaq məqsədini izləyir. Kommunikativliyin ifadə vasitəsi intonasiya hesab olunur. Hər hansı vahid məhz intonasiya sayəsində cümlə keyfiyyəti kəsb edir.

Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini bildirməkdən ibarətdir. Hər cümlədə ifadə olunan fikir təsdiq və inkar edilə bilər, arzu və tələb oluna bilər, soruşula bilər. Oudur ki, cümlələr modallığa görə nəqli, nida, sual və əmr cümlələrinə bölünür.

Predikativlik anlayışı bəzən xəbərlik termini ilə ifadə olunur. Predikativlik xəbərin mübtədə ilə əlaqəsidir.

Qeyd edək ki, təlim rus dilində olan məktəblərin VII sinifləri üçün yazılmış fənn dərslikdə cümlə anlayışı daha elmi şəkildə şərh edilir və bundan faydalanmaq zəruridir. Həmin dərslikdə deyilir: **"Cümlə ünsiyyət vahididir. Cümlə ayrılıqda alınmış bir fikrin, hissənin və iradi momentin qrammatik cəhətdən formalaşmış və intonasiya cəhətdən bitkin ifadəsidir"**.

Bu tərif məktəb qrammatikasını elmi qrammatikaya yaxınlaşdırır. Ona görə ki, burada cümlənin predikativliyi və qrammatik keyfiyyəti nəzərə çarpdırılır.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1975-ci il, 31 oktyabr, səh. 3.

Müəllimə kömək

DİLDƏ İMKAN VƏ GERÇƏKLİK

Hər bir dil özünəməxsus səciyyəvi struktura təşkil edir. Bu strukturunu təşkil edən dil ünsürləri (fionemlər, morfemlər, sözlər, söz birləşmələri və cümlələr) öz xüsusi qanunları üzrə birləşir, dəyişir, inkişaf edir.

Dilçilik elmi tək-tək, təsadüfi halları deyil, daha ümumi, geniş yayılan, inkişaf etməkdə olan hadisələri tədqiq və izah etməlidir. Hələ keçən əsrin 70-ci illərində görkəmli tədqiqatçı İ.A.Boduen de Kurtene göstərirdi ki, keçmişin tək-tük qalıqlarını, sistem təşkil etməyən xüsusiyyətləri yox, canlı, məhsuldar keyfiyyətləri öyrənmək və öyrətmək lazımdır. Bu fikir qrammatikanın sonrakı inkişafına böyük təkan vermişdir. Xüsusilə orta məktəb dərslərlərində göstərilən tələbata əməl etməli, real dil hadisələrinin tədrisinə diqqət yetirilməlidir. Halbuki bəzi dərslərlərdə həmin prinsipə əməl edilmir. VI siniflər üçün yazılmış “Azərbaycan dili” dərsliyindən alınmış (108-ci tapşırıq) aşağıdakı misallar kimi:

Sən gərək dişini müalicə etdirə imişsən. Kolxoz gərək gözəl bir mədəniyyət sarayı tikdirə imiş. Bizim hər ikimiz gərək yaxşı işləyə imişik. Siz gərək bir-birinizlə yarışa imişsiniz. Onlar gərək körpüdə qarşılaşa imişlər. İsti düşən kimi mən gərək pioner düşərgəsinə gedə imişəm.

Bu cümlələr real deyildir, belə ifadə tərzini Azərbaycan dilinə yaddır. İş burasındadır ki, dildə düzəldilməsi, uydurulması mümkün olan hər şeyi gerçəklik, reallıq kimi qəbul etmək düzgün deyildir. Əslində, hər bir dilin çox geniş, hədsiz imkanları var ki, bu imkanların yalnız cüzi bir hissəsi reallaşa bilər.

Tədris işində də bu reallıq nəzərə alınmalıdır. Ola bilən yox, var olan öyrədilməlidir. Məsələn, dil faktı kimi “şirinməzə” sözü yoxdur (buna bənzər “turşməzə” var), “əllərim buzub” ifadəsi yoxdur (buna bənzər “əllərim donub” var). Deməli, onların tədrisinə ehtiyac da yoxdur.

Eyni mülahizəni göstərilən dərsləyin 112-ci tapşırığından alınmış aşağıdakı misallar haqqında da söyləmək mümkündür:

Saat yeddiyə qədər gəlsə imişəm, teatra gedəcəkmışik. Rəfiq şəhərə bir gün tez çatsa imiş, qardaşını görəcəkmış. Kassa açıq olsa imiş bilet almışmış. Əyyubu görsə imişsiniz, mənim sifarişimi ona yetirəcəkmışsiniz. Onların təklifi keçsə imiş, mükafat alacaqmışlar.

İstər orta, istərsə də ali məktəb dərslərlərinin tərtibində Azərbaycan dilçiliyində bir ənənə olaraq gətirilən nümunələr, misallar çap edilmiş ədəbiyyatdan seçilir, alınır. Bütün qüsurlarına baxmayaraq, məlum olur ki, bu üsul daha əlverişli və qənaətbəxşdir. Göstərilən dərsləkdə də bütün başqa tapşırıqlarda gətirilən misallar müxtəlif mənbələrdən alındığı halda, qeyd edilənlər tərtibçilər tərəfindən düzəldilmişdir. Elə bu faktın özü, belə misalların tapılmaması (və ya çox az tapılması) tərtibçiləri düşündürməli, həmin bəhlərin orta məktəb dərsləyinə daxil edilməsinin aktual olub-olmadığına diqqəti cəlb etməli idi.

Kitabda aşağıdakı tipli misallar da çoxdur və gerçəklik baxımından inandırıcı deyildir.

Mən dayımı Şəkiyə yola salası imişəm. Sən gərək yarışda iştirak edə imişsən. Siz sabah Çuxuryurda gedəsi imişsiniz. Onlar öz manqalarında olan uşaqların hamısını tanımalı imişlər.

Dil vahidləri sonsuz imkanlara malikdir. Ona görə ki, bu vahidlər diskretdir (sayıla biləndir) və bunların ən müxtəlif tərzdə birləşmələri mümkündür. Lakin bütün mövcud təbii dillərdə bu imkanların çox cüzi hissəsi reallaşır, yəni insanlar öz ixtiyarlarında olan dilin nəhayətsiz imkanlarının çox az qismindən istifadə edirlər. Məsələn, hesablamışlar ki, bir dildə 20 fonem olarsa, o dildə bir, iki, üç, dörd, beş hecadan ibarət 3.368.420 söz

düzəldilə bilər. Halbuki heç bir dildə (hətta fonemləri daha çox olan dillərdə də) bu qədər söz yoxdur. Müasir dünyanın ən çox inkişaf etmiş dillərində, xüsusi terminləri və dialektizmləri nəzərə almasaq, adətən yüz minə qədər söz olduğu göstərilir. Halbuki, riyazi hesablamalardan məlum olur ki, 33 fonemi olan fransız dilində 40.358.373 qısa söz düzəltmək mümkündür. Alman dilinin 43 fonemindən 144.9774.543, rus dilinin 39 fonemindən 92.598.519 qısa söz düzəldilə bilər. Lakin heç bir dil bu imkanları tam reallaşdırma bilmir. Dildə söz düzəltmək imkanı nə qədər genişdirsə, forma düzlətmə, ifadə üsulları düzəltmək imkanı daha artıq genişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, burada yeganə çıxış yolu ola bilənləri yox, olanları tədris etməkdən ibarətdir.

VI sinif dərslərində bir məsələ də diqqəti cəlb edir: tapşırıqların mətnləri bu və ya digər yazılı mənbədən alınmadıqda, yəni dərslik müəllifləri tərəfindən düzəldildikdə dərs vəsaitində heç bir vəchlə əsaslandırılma bilməyən ziddiyyətlər, uyğunsuzluqlar meydana çıxır. Məsələn, adətən qrammatika kitablarında öyrədilir ki, mübtəda insan anlayışını bildirən sözlərə ifadə edildikdə, xəbər kəmiyyətə görə onunla uzlaşmalıdır. Odur ki, tapşırıqlar düzəldilərkən qrammatikanın bu qanununu da nəzərdə tutmaq zəruridir. Bu cəhətdən də dərslikdə bir sistemsizlik müşahidə edilir. Hətta ardıcıl gələn cümlələrdə mübtəda ilə xəbərin uzlaşması məsələsinə etinasızlıq göstərilir ki, biz bunu orta məktəb dərsləri üçün qüsur hesab edirik.

16-cı tapşırıqda deyilir: "Bəzi şagirdlər öz xəttinə fikir vermir. Belə şagirdlər gözəl yazının əhəmiyyətini dərk etmirlər". Hər iki cümlənin mübtədası eyni olduğu halda, birinci misalda xəbər təkdə, ikincidə isə cəmdə işlədilmişdir.

Belə misallar dərslikdə az olmadığı üçün onun ciddi redaktəyə böyük ehtiyacı vardır.

66-cı tapşırıqda deyilir:

"a)bir qrup alim heyvanların dili olmadığını göstərmiş, bunu elmi fakt və dəlillərlə sübut etmişdir;

b)başqa bir qrup alim isə heyvanların danışdığını və bununla bərabər, hətta insan dilini də bildiyini söyləmişlər”.

Eyni mətndə belə ikilik olması dərslük üçün qüsurdur.

Ümid etmək olar ki, dərslüyün gələcək nəşrlərində tapşırıqların, gətirilən misalların reallığına daha artıq diqqət yetiriləcək və bununla da dərslüyün təkmilləşməsinə nail olunacaqdır.

*“İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurnalı,
1975-ci il, №1, səh.62-67.*

DİL VƏ DİN

Din xadimləri milli dillər ilə, onların qrammatik quruluşu ilə çox az və həvəssiz məşğul olur, bir sıra dillərlə də heç məşğul olmurdular. Xalqı cəhalətdə saxlamaq, milli dirçəlişin qarşısını almaq üçün yad dildən – din ilə əlaqədar dildən istifadə bir çox cəhətdən əlverişli hesab olunurdu. Həm də onlar dilə sırf utilitar cəhətdən yanaşır, ictimai hadisə olan dilin damağa qida verən obyekt kimi qiymətini müəyyənləşdirə bilmirdilər.

Bir çox başqa hadisələr kimi, dil hadisələri haqqında da dinin irəli sürdüyü mülahizələr, adətən, yeni olmayıb, daha qədim insanların rəvayət və əfsanələrindən əxz edilmədir.

Qədim insanın bəsit təfəkkürünə görə təbiətin ən müxtəlif hadisələri avtomatik tərdə bir-biri ilə əlaqədardır, bir-birinə təsir göstərir. Bu səhv inamın izləri bir sıra sabit tərkiblərdə daşlaşmış qalmışdır ki, bunların bəzilərini atom dövrünün, kibernetika əsrinin adamları da öz gündəlik danışığında işlətməkdədir: məsələn, bir çox bədii əsərlərdə dönə-dönə təkrarlanan “su – aydınlıqdır”, “at – muraddır”, “qan qovuşuqdur” və s. tipli ifadələr, yuxuyozma ilə əlaqədar işlənən cümlələr səhv dünyagörüşünün dildə qalıdır. Heç bir əlaqəsi olmayan anlayışların belə əlaqələndirilməsi əslində qədim insanın mücərrəd məfhumları konkret varlıqlar vasitəsi ilə dərk etmək meylindən irəli gəlir. Məlum

olur ki, əslində bədii təfəkkür kateqoriyası olan metaforalar insanların səhv görüşlərindən nəşət etmişdir. Dəqiq, elmi təfəkkür üçün metafora səciyyəvi deyildir.

Qədim insanlar görürdülər ki, uşaq anadan doğularkən danışa bilmir, bəlkə müəyyən vaxt ərzində böyüklərin, ətraf mühitin təsiri nəticəsində dilə sahib olur. Buradan belə qənaətə gəlmişdilər ki, dil anadangəlmə bir vergi deyil, insanların sonradan qazandıqları bir xüsusiyyətdir. Bəs ümumiyyətlə, ilkin dil necə yaranmışdır? Lap qədimlərdən uşaqların böyüklərdən dil öyrəndiyini müşahidə edərək belə nəticə çıxarırdılar ki, böyüklərə də dili müdrik, ağıllı qocalar, müqəddəslər, kahinlər, mağarlar və s. öyrətmişdir. Bu haqda müxtəlif xalqlar arasında intişar tapan çoxlu əfsanə və rəvayətlər də məlumdur.

Sonralar dinlər meydana gəldikdə əvvəlki əfsanə və rəvayətlər artıq müdrik qocalar ilə yox, allahlar ilə əlaqələndirilməyə başlandı: məsələn, Quranda bir yerdə göstərilir ki, Allah Adəmi yaradandan sonra ona bütün mövcudatı – bitkiləri, heyvanları, mineralları göstərərək onların adlarını da öyrətdi. Deməli, dili Allah yaratmış və Adəmə öyrətmişdir.

Yenə Quranda başqa bir yerdə deyilir ki, Allah dil öyrətmək, söz-ad işinə qarıxmamışdır, o canlıları, bitkiləri və s. Adəmə göstərmiş və onların hər birinə adı Adəm vermişdir. Göründüyü kimi, bu iki fikir bir-birindən fərqlənir və eyni əsərdə eyni hadisənin iki cür izahı bu izahların ikisini də şübhə altına almağa əsas verir.

Demək lazımdır ki, ilk dil, ilk sözlər haqqında Qurandakı bu rəvayətlər orijinal olmayıb, yəhudi və xristianların müqəddəs kitabı olan Bibliyadan eynilə köçürülmədir. Bibliya isə göstərir ki, Adəm Allah ilə qədim yəhudi dilində söhbət edirdi. Demək, ilk dil qədim yəhudi dili imiş. Bu fikrə başlıca zərbəni XVII əsrin məşhur filosofu Leybnits vurmuş və onu rədd etmişdir.

İlk dil haqqında bu kimi əfsanələr müxtəlif xalqlar arasında yayılmışdır.

Deyirlər, hələ eramızdan əvvəl VII əsrdə Misir fironu Psammetix hansı dilin qədim olduğunu bilmək məqsədi ilə iki körpəni lal çobana tapşırır ki, saxlayıb böyütsün. Bir müddətdən sonra uşaqlar çobanı gördükdə əllərini uzadıb “bekos” sözünü deyirlər. Axtarıb müəyyən edirlər ki, bu söz qədim Frikiya dilində “çörək” demək imiş. Buradan da belə səhv nəticəyə gəlirlər ki, ilk dil Frikiya dili imiş. Belə mənasız təcrübələr sonralar da bir sıra hökmdarlar tərəfindən aparılmış və səhv nəticələr çıxarılmışdır. Burada insan cəmiyyətində meydana gələn, sosioloji hadisə olan dil ayrıca fərdlərlə bağlı olan bioloji hadisələr ilə qarışdırılmışdır.

İslam dini nümayəndələri xalqın bir sıra digər adət və ənənələri kimi adqoyma mərasiminə də müsəlman donu geydirmək, Azərbaycan antroponimikasını (xüsusi şəxs adlarını) dinin tələblərinə tabe etmək, ictimai şüurun bu sahəsini də sərbəst buraxmamaq məqsədi ilə bir çox tədbir görmüş və həyata keçirmişdilər.

Ən qədim hadisələrin birində Məhəmmədin dilindən müsəlmanlara müraciətlə deyirlər ki, öz uşaqlarınıza peyğəmbərin adlarını qoyun. Uşaqlara müqəddəslərin adını vermək zəruriyyətini Məhəmməd əslində xristian dinindən əxz etmişdi. Nəticədə islam aləmində İsa, Musa, İbrahim, İsmayıl, Əhməd, Əli, Həsən, Hüseyin və s. kimi dini şəxsiyyətlərin adları həddindən artıq geniş miqyasda yayılmağa başlamışdı. “Məhəmməd” adı vermək olardı, lakin “Məhəmməd Əbülqasım” birləşməsi yalnız peyğəmbər ilə əlaqədar olaraq qalmalı idi.

İslam ruhaniləri Allahın min bir adı olduğunu göstərirlər ki, əslində bunlar Allahın müxtəlif atributlarıdır, sifətləridir ki, bir söz kimi xüsusiləşdirilib “Allah” əvəzində işlədilmişdir. Məsələn, “Allah” sözü yerinə “Cabbar”, “Qafar”, “Baqi”, “Salam”, “Səlim”, “Səməd”, “Cəmil” və s. sözlərindən biri işlənə bilərdi. Odu ki, bu kimi Allah adlarını ayrılıqda (qeyd etdiyimiz şəkildə) insanlara vermək olmazdı. Bu kimi sözləri yalnız birləşmə daxilində xüsusi adın tərkibinə qatmaq olardı: məsələn, Allahqu-

lu, Xudaverdi, Tanrıverdi, Tarverdi kimi. Eləcə də yuxarıdakı sözləri ayrılıqda deyil (ayrılıqda Allahın adlarıdır), “Əbdül” sözü ilə birlikdə xüsusi ad kimi işlətmək mümkün idi: Əbdülcabbar, Əbdülqafar, Əbdülbaqi, Əbdülsalam və s. kimi.

Burası isə istər xalqın, istərsə də dilin ruhuna müğayir idi. Odur ki, şifahi xalq dilində və deməli, real şəkildə əslində belə ikimərtəbəli adlar o qədər də geniş yayıla bilmirdi. Bu adların bir qolunu – n məhz ümumilik və simasızlıq bildirən (“Əbdül”) qolunu ixtisar etməklə xalq həmin qalan hissələri ad funksiyasında – şəxsi fərqləndirə bilmə funksiyasında çox müvəffəqiyyətlə işlədə bilirdi. Nəzərə alınmalıdır ki, ümumiyyətlə, dilin daxili qanunları da hər hansı artıq bir ünsürün uzun müddət yaşamasına imkan vermir. Beləliklə, xalq öz dilinə ehtiram, öz dilini saxlamaq xatirinə dinçilərin ad məsələsindəki tələblərinə əslində etina etməmişdir. Maraqlıdır ki, xalq dastanlarında, nağıllarda işlənən şəxs adları, dini damğadan azad olan adlardır. Bütün bunlardan o nəticə çıxır ki, islam dini dilimizin şəxs adları sisteminə o qədər də təsir göstərə bilməmişdir. Müasir dilimizdəki çoxlu ərəb və fars dillərinə məxsus sözlərdən ibarət adların din ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Adətən, alınma sözlərdə ad kimi işlənmək imkanı daha çox əlverişli olur. Adlarımız içərisində ərəb-fars sözlərinin olmasının səbəbi də budur, din deyildir.

Tarixi şərait elə gətirmişdir ki, türk xalqları içərisində şiəlik ilə əlaqədar imamların adları az-çox Azərbaycanda uşaqlara verilməyə başlamışdır. Ehtimal ki, bu işdə ruhanilərin rolu, təbliğatı, adqoyma mərasimi ələ keçirməyə çalışmaları müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin məsələnin dil ilə əlaqədar cəhəti maraqlıdır. Maraqlı odur ki, milli dil qanunlarından ali bir nüfuz tanımır, hər cür dini xüsusiyyətlər dil qanunlarına güzəştə getməli olur.

Həzrət Əlinin nəvəsi imam Əliyə “Zeynalabdin” (“abidlərin bəzəyi”) ləqəbi verilmişdi. Lakin bu mürəkkəb və çoxhecalı söz tələffüzdə müəyyən ağırlıq yaratdığından xalq daha çox Zeynal adından istifadə etmişdir.

Onun qardaşı Əliyə isə Əli Əsgər (“Kiçik Əli”) deyilməyə başlandı. Onların böyük qardaşları Əli də Əli Əkbər (“Böyük Əli”) adlandırılmışdı.

Azərbaycan dilində bu sözlər bir vurğu ilə deyilib bitişik yazılmağa başlanmışdır və bununla əlaqədar dilimizin daxili qanunlarının tələbi üzrə (iki sait yanaşı gələ bilməz sözlərin tərkibində müəyyən dəyişmələr meydana çıxmışdır. Odur ki, dilimizdə “Ələkbər, Ələsgər” şəklində işlənən sözlər daxili formadan məhrum olmuş, bunlarda etimoloji motivləşmə pozulmuşdur. Müqəddəs adların bu şəkllə salınması istər-istəməz onu sübut edir ki, geniş xalq kütlələri həmin adları işlədərkən onlardan yalnız bir şərti işarə kimi istifadə edir, onların dini mənşəyinə tam etinasızlıq göstərir.

Azərbaycan xalqı əslində dini simalar olan Həsən-Hüseyn, Əli-Vəli, Tahir-Zöhrə, Fatma (Tahir peyğəmbərin oğlunun adı), Zöhrə isə onun qızı Fatmanın epiteti idi və s. konkret şəxs adlarını bir sıra hallarda ümumiləşdirilmiş şəkildə və deməli, simasızlaşdırılmış şəkildə çoxlu məşhur ifadələrin, atalar sözlərinin tərkibində işlədilir. Bu cəhət də xalqın həmin sözlərin dini, müqəddəs şəxslərlə əlaqəsinə etinasızlıq göstərdiyinə bir sübutdur. Xalq bu sözlərdən tam ümumi bir işarə kimi – yalnız adlandırma vəzifəsi daşıyan söz kimi istifadə edir.

Məlumdur ki, hər bir sözün iki funksiyası vardır: birinci cəhət odur ki, söz diferensiallaşdırır, yəni adlandırır; ikinci tərəfdən söz inteqrallaşdırır, ümumiləşdirməyə xidmət edir, ümumi cəhətləri əks etdirir.

Alınma xüsusi adlarda yalnız adlandırma funksiyası özünü göstərir ki, bu insan adları üçün çox əhəmiyyətlidir. Dini qabıqlı adların dilimizə axışmasına səbəb məhz budur.

Dəqiq tarixi faktlardan məlumdur ki, müsəlmanların peyğəmbərinə ilk dövrlərdə heç kəs “Məhəmməd” adı ilə müraciət etmədi. Tərəfdarları onu gah “Rəsulullah” (allahın elçisi), gah da “Əbdülqasım” (tərcümədə “Qasımın atası” deməkdir. Pey-

ğəmbərin Qasım adlı oğlu olduğundan onu belə adlandırırlar) şəklində adlandırırdılar.

Bir sıra hadisələrdən (peyğəmbərin həyat və fəaliyyəti haqqında şifahi rəvayətlərdən) məlumdur ki, peyğəmbər ona “Məhəmməd” şəklində müraciət etməyi tələb edirdi. Halbuki o zaman şəxsə öz adı ilə müraciətdənsə, oğlunun adı ilə əlaqədar müraciət etmək ərəblərdə daha şərəfli hesab olunurdu. Çox ehtimal ki, Məhəmməd doğulanda başqa ad almış idi. “Məhəmməd” sözü “həmd olunmuş, təriflənmiş, bəyənilmiş” mənasına gəlir ki, bu epitetlər çox qiymətlidir, hətta Allaha layiqdir! Güman ki, peyğəmbər bu epiteti ilə dinin hörmətini qaldırmaq niyyətində olmuşdur. Hadisələrdə göstərilir ki, Məhəmməd təkcə bu epitetlə kifayətlənməmişdir. Bir rəvayətə görə o, öz adının həm Mahmud, həm Əhməd, həm də Həmid olduğunu söyləmişdir ki, bu sözlərin hamısı eyni kökdən olub “təriflənmək” anlayışı ilə bağlıdır.

Bütün bunlarla kifayətlənməyən müsəlman ruhaniləri yeni-yeni fəxri adlar axtarıb tapırdılar. Bunlardan biri də Mustafadır ki, “seçilmiş” (yəni Allah tərəfindən bütün peyğəmbərlərdən fərqləndirilən, seçilən) deməkdir. Muxtar – Mustafa sözünün sinonimi kimi işlədilir.

Göründüyü kimi, sözün müxtəlif xüsusiyyətlərindən din xadimləri öz mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar.

Qədim dövrlərdən bəri ideoloji mübarizdə söz çox mühüm rol oynamışdır. Heç bir təsadüf bilməyən, hər şeydə səbəb və nəticə görən, lakin çox zaman səbəb ilə nəticəni də qarışdıran qədim insan üçün qorxunc hadisələr ilə dolu olan bu dünya guya güclü, sirli-sehrli qüvvələr tərəfindən idarə olunur. Bu qüvvələrdən biri də söz imiş.

Söz onu əks etdirdiyi əşyadan daha yüksək qiymətləndirilirdi. Çünki söz əşyaya təsir göstərirmiş: məsələn, adını çəkməklə müəyyən varlıq peyda olur (“Adını çək, qulağını bur” ifadəsi bununla əlaqədardır. Ad şəxsin canı ilə bərabər tutulurdu. Adı soruşmaq bir sıra geridə qalmış xalqlarda böyük qəbahət hesab

olunurdu. Başqalarına şəxsin əsil adı əvəzinə ləqəbi, təxəllüsü bildirilirdi.

“Şahnamə”də təsvir edilir ki, yeni doğulan körpənin əsil adını yox, onun əlavə – rəsmi adını elan edirlər. Qədim Misirdə də əsil adı “böyük ad” hesab edir və gizlədirdilər, gündəlik məişətdə isə şəxsin “kiçik adını” işlədirdilər.

Belə bir tarixi fakt da maraqlıdır: XVII əsrdə şah Abbasın nəvəsi, Şah Səfi tez-tez xəstələnirdi və həkimlər onun dərдинə əlac edə bilmirdilər. Münəccimlər belə məsləhət görmüşdülər ki, şah əvvəlki adını dəyişsin, çünki cin onun adından əl çəkmir. Odur ki, şah adını dəyişdi və Süleyman adı ilə bir də təsadəfən taxta çıxdı. Tarixdə bu şəxs gah Səfi, gah da Süleyman adı ilə tanınır.

Sözü əşyadan kənar hesab etməyən qədim adamlar mümkün qədər mürəkkəb adlar götürməyə, çoxlu və dəbdəbəli ləqəblər – təxəllüslər seçməyə can atırdılar. Odur ki, Nurəddin, Seyfəddin, Ələddin, Şəmsəddin, Məmmədqulu, Əliqulu, Rzaqulu, Qurbanəli, Məhəmmədəli, Əliməmməd tipli ikimərtəbəli adlara daha çox meyl edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, familiyaların işlənilməsi ilə bu cür mürəkkəb adlar da azalmağa başlamışdır.

Əsrlər boyu insanlar sözün mürəkkəb mahiyyətinə nüfuz etməyə, söz, əşya və məfhum arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə cəhd etmişlər. Elmin müasir nəticələrinə görə sözün əşya ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əgər bunların arasında bir əlaqə olsaydı, eyni əşya müxtəlif dillərdə səs tərkibinə malik olan sözlər ilə adlanmazdı. Söz sadəcə əşyanın işarəsidir. Bu elmi nəticəyə gələndə qədər adamlar söz ilə əşya arasında çox sıx bir yaxınlıq, rabitə olduğunu güman edir, bəzən də söz ilə əşyanı eyniləşdirirdilər. Bu kimi səhv inamın izləri dildə mühafizə olunub qalmaqdadır.

Təfəkkür daha artıq dərəcədə konkret olduqca insan söz ilə əşyanı daha çox bir-biri ilə əlaqələndirir. Qədim insanın fikrincə, söz əşyanın özü ilə eyniyyət təşkil edir və ya əşyanın bir hissəsidir. Odur ki, əşyanın adını bilmək ona sahib olmaq deməkdir.

Nağıl və dastanlarımızda, adətən qəhrəmanlar öz adlarını düşmən hesab etdikləri adamlardan gizlədir, başlarının kəsilməsinə razı olur, lakin adlarını demirlər. Çünki adı bilmək həmin varlığa hakim olmaq deməkdir. Odur ki, qədim xalqlar bir çox müqəddəslərin adlarını gizlədirdilər. Misir fironlarının adını yalnız ali mənəbli bir neçə kahin bilirdi, fironun əsil adı əvəzinə şərti ad işlənərdi ki, dövlət işlərində həmin addan istifadə olunardı. Müsəlman əfsanələrinə görə, Allahın da əsil adı gizlidir ki, buna “ismi-əzəm” deyilir. Guya Allahın min bir adı var ki, bunlardan biri ismi-əzəmdir və bu adı hər adam bilə bilməz. Qədim yəhudi dinində də Allahın əsil adını bir neçə kahin bilirmiş.

Sözə olan bu inam qədim insanın öz həmcinsləri ilə ünsiyyət prosesində sadələvh düşüncəsinin məhsulu kimi meydana gəlmişdir. Başqasının adını çəkməklə insan onu öz yanına gətirə bilirdi, söz deməklə başqasına müəyyən iş gördürürdü. Deməli, söz ilə insanlara təsir etmək mümkünsə, insanı əhatə edən obyektiv aləmə də təsir göstərmək olar. Burada sözə olan böyük inamın, pərəstişin səbəbi aydınlaşır.

Odur ki, təkə bir ifadəni işlətməklə – “Simsim, açıl!” – deməklə dağ yarılr, Əlibaba quldurların xəzinəsinə sahib olur və s. Nağıllarımızın qəhrəmanları qılınc gücünə fəth edə bilmədikləri qalaları müdrik qoçların məsləhəti ilə söz gücünə ala bilirlər. Sözü gücündən tilsimlər sınır, ədalət bərpa olunur və s.

İnkişafın nisbətən aşağı mərhələsindəki xalqlar və bəsit təfəkkürlü şəxslər arasında yayılmış qarğışlar və söyüşlərin meydana gəlməsi də, onlara qarşı yaranan hiss və duyğular da sözə olan səhv münasibətin, səhv baxışın nəticəsidir. “Kül başına”, “yerə girəsən”, “öləsən” və s. nidaları cəhalətpərəstlər arasında daha geniş yayılmışdır. Təsadüfi deyil ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə, elmi biliklər cəmiyyət üzvləri arasında daha geniş miqyasda yayıldıqca, təbiət və cəmiyyətə məxsus qanunauyğunluqlar daha dərinlən müəyyənləşdirildikcə ibtidai insan təfəkkürünün məhsulu olan qarğış və söyüşlər unudulub gedir.

Sözə inam, sözün müqəddəsləşdirilməsi əslində bütün dinlərin əsasını təşkil edir. Guya hər şeyin əsasını söz təşkil edir. Guya bizim dünyanın yaranmasının bəisi söz imiş. Dünya söz-dən yaranmışdır. “İncil” də belə də deyilir: əvvəlcə heç nə yox idi, yalnız söz var idi, söz Allahın idi, Allahın özü söz idi.

Nəzərə alınmalıdır ki, müasir dillərin kökləri çox-çox qədimlərə gedib çıxır və bu dillər meydana gələrkən insanlar heç də elmi dünyagörüşünə malik deyildilər. Dil insanın ən qədim və bəsit, ibtidai görüşlərini də sözlər, ifadələr şəklində mühafizə edib saxlayır. Məşhur bir kəlam belədir ki, biz Kopernik kimi düşünürük, Ptolemey kimi danışırıq. Doğrudan da bu gün işlətdiyimiz “gün doğdu”, “ay batdı”, “günəş çıxdı” və s. kimi yüzlərlə ifadələr insanların elmi olmayan görüşləri nəticəsində yaranmış və bu günə qədər gəlmişdir. Lakin dildə hər şey ənənəyə bağlıdır. Ənənəvi ifadə tərzii hər bir sonrakı nəsillərə tələffüzdən hazırlanmış qəbul olunur və işlədilir. Dilin ən ali qanunu da budur. Müasir elmlər sayəsində insan təfəkkürü nə qədər dəqiqləşdirilsə də, ən qədim ifadə tərziləri dildə yaşamaqda davam edir. Bəzi dini ifadələr, din ilə bağlanan bu kimi söz və ifadələr öz dini cildindən, qabığından uzaqlaşmış müasirləşmiş olurlar.

Dil insanın çox qədim, ibtidai görüşlərini mühafizə edib saxlayır. Atom əsrinin, kosmos dövrünün adamları da qədimlərdə və səhv təsəvvürlər ilə əlaqədar yaranmış olan söz və ifadələrdən istifadə edilər. İnsanların dünyagörüşü, təbiət və cəmiyyət haqqında bilikləri dəyişir, artıb çoxalırsa da ənənəvi ifadə tərzii uzun müddət yaşamaqda davam edir.

Tibb elmləri doktoru M.E.Əfəndiyev “Ürəyi xəstəliklərdən necə qorunmalı” adlı məqaləsində yazır: “Ürək bədənin çox mühüm və dəyərlili üzvüdür. Anatomiya və fiziologiya elmlərinin inkişafına qədər ürək qan dövranının mərkəzi hesab edilməklə bərabər, hiss-həyəcanların da mərkəzi sanılırdı. “Ürəkdən sevirəm”, “ürəkdən nifrət edirəm”, “ürəyimə bir dərd qoyub”, “qəlbim sarsıldı” və digər bu kimi ifadələr dediklərimiz sübut edir. Ürək igitliyini və qorxaqlığı da mərkəzi hesab olunurdu: ”aslan

ürəkli”, “qorxaq ürək” və s. Bu günkü tibb elmi müəyyənləşdirmişdir ki, ürəyin bir vəzifəsi vardır: “qan dövranını təmin etmək”.

Deməli, burada göstərilən ifadələr elmə qədərki dünyagörüşünün nəticəsidir, ürək haqqında insanın səhv təsəvvürləri ilə əlaqədardır. Demək lazımdır ki, həyatın bütün sahələrinə aid külli miqdarda hadisə və əşyalara aid bu kimi ifadələr çoxdur.

“Elm və həyat” jurnalı, 1976-cı il, №5, səh. 12-13.

İŞARƏLƏR, SİMVOLLAR

Hazırda işarələr haqqında elm – semiotika çox böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişdir.

Alimlər heyvanların dilini lap bu yaxınlarda öyrənməyə başlamışlar. 40-45 il bundan əvvəl bu problemlə kimsə məşğul olmurdu. Tədqiqatlar nəticəsində hazırda müxtəlif canlılar arasında əsas rabitə sistemləri müəyyənləşdirmiş, ayrı-ayrı heyvan siqnallarının məzmunu açılmış, bir sıra canlıların (quşların, balıqların, cücülərin və s.) dilinin “lüğət tərkibi” öyrənilmişdir.

İnsan ilə canlılar arasında ikitərəfli rabitə yaratmağın çox mühüm praktik-təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Canlıların dilini öyrənməkdə insan onların həyatını idarə edə bilər. Canlıların ünsiyyət saxlama üsullarının öyrənilməsi bir sıra elmlərin inkişafına çox böyük təkan vermiş olacaqdır. Odur ki, canlıların dili ilə müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri çox ciddi şəkildə məşğuldurlar.

Bəzi canlılar iy vasitəsilə çox böyük məsafələrə siqnal verə bilirlər. Dişi barama iyli maddə ifraz etməklə ciftləşməyə hazır olduğunu 10 kilometr məsafəyə qədər xəbər verə bilər.

Hazırda iylər haqqında olfraktonika adlı yeni elm yaranmışdır. Bu sahədə çalışan alimlər müəyyən etmişlər ki, iy əsa-

sında insanın cinsini, yaşını, sağlamlığının vəziyyətini, yemək tərzini və daimi yaşayış yerini müəyyən etmək mümkündür.

Planetimizin ən qədim sakini, "ictimai" həyat tərzinin tarixi 20 milyon ildən çox olan qarışıqların sirləri çoxdur və bu sirlərdən biri də onların dilidir. Onların istifadə etdikləri siqnallar bu yaxınlarda açılıb izah olunmuşdur. Məlum olur ki, qarışıqlar bir-birinə tapdıqları yem haqqında, gözlənilən təhlükə haqqında xəbər verə bilir, bir-birindən yemək, kömək istəyə bilir və s. Bir çox tədqiqatçının fikrincə, qarışıqların dili fiziki-kimyəvi təbiəti ilə səciyyələnir və bu dildə iybilmənin əhəmiyyəti böyükdür. Xüsusi maddə ifraz etməklə qarışıqlar istiqaməti göstərir, təhlükədən xəbər verir və s. Lakin onların siqnalları çox və müxtəlifdir və onların heç də hamısını iy vasitəsilə vermək mümkün deyildir. Onlarda çox zəngin hərəkət dili və toxunma dili də vardır. Qarışqanın bığları toxunma işində mühüm rol oynayır.

Toxunma (kontakt, daktil) dilindən bir sıra başqa canlılar da istifadə edir. Xüsusən uzunbıqlı balıqlar bu dildə yaxşı danışıq. Onlar bığlarını bir-birinə toxundurmaqla ünsiyyət saxlayırlar. Egey dənizindəki tısağalar isə öz çanaqlarını bir-birinə vurmaqla müxtəlif məlumatlar verir.

Müəyyən edilmişdir ki, ağcaqanadlar öz aralarında diapazonu bir millimetr olan elektromaqnit dalğaları vasitəsilə rabitə saxlayır. Bu rabitənin uzaqlığı 15 metrə qədərdir. Həmin siqnalların sirlərini öyrənməklə ağcaqanadlara qarşı müvəffəqiyyətli mübarizə aparmaq olur.

Bir çox balıq növlərində xüsusi elektrik orqanı vardır. Bu orqanlar vasitəsilə balıqlar dərin və ya bulanıq sularda bir-birinə müəyyən məlumatlar çatdırı bilər.

Öz mimika dili sayəsində fil hər cür, bəzən də çox incə əhval-ruhiyyəni ifadə edə bilər. Fil dili başın, xortumun, qulaqların müxtəlif hərəkətlərindən ibarətdir. Alimlər filin bu əzələlərinin 19 cür müxtəlif birləşməsinə müəyyən etmişlər.

Bir sıra cücələr (arı, qarışqa) və onurğalılar arasında hərəkət dili əsas rol oynayır. Qarışıqların bəzi hərəkətləri öyrənil-

mişdir. Öz düşməni ilə rastlaşan qarışqa onu qorxutmaq üçün qarnını bükür. Yaxında olan digər qarışqalar da belə edir. Yuvalarına bir qədər təhlükə hiss etdikdə qarışqalar bir-birinin yanına qaçır, başlarını tərpedir və hər gələn qarışqanın başına öz başını yuxarıdan aşağı vurur. Bu siqnalı alan başqa qarışqalar da eyni cür hərəkət etməklə siqnalı digərlərinə çatdırır. Bu, təhlükə siqnalıdır. Yuvadən yeganə dişi qarışqanın getməsi ilə əlaqədar qarışqalar arasında çox böyük narahatlıq, vurnuxma baş verir. Bu hadisənin sirri hələlik tapılmamışdır. Elə ki, dişi qarışqa öz yerinə qayıdır və bundan tək bircə qarışqa belə xəbər tutursa, yuvada tam sakitlik bərpa olunur.

Qarışqalar arasında telepatik əlaqənin mövcud olduğunu bir sıra təcrübələr sübut edir. Qarışqanı yuvanın yaxınlığında dəmir və ya alüminium stəkanda yerə basdırdıqda yoldaşları onu tapıb çıxarmış, lakin onu qurğuşun stəkanda basdırdıqda tapa bilməmişdir.

Hərəkət dilinin bir növü də canlıların rəqsi ilə əlaqədardır. Bu, “rəqs dili” adlandırıla bilər. Yuvasına qayıtmış arı pətəyin üstündə müəyyən hərəkətlə “rəqs” edir. O öz rəqsi ilə çiçəkliyin yerini, hansı istiqamətdə olduğunu və məsafəni o biri şirə toplanlara xəbər verir.

Maraqlı budur ki, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan heyvanlar bir-birinin dilini başa düşür və buna görə də ünsiyyət saxlaya bilmir. Halbuki həmin canlılar öz “yerliləri” ilə çox müvəffəqiyyətlə ünsiyyət saxlayır, tezliklə ümumi dil tapa bilər.

Canlılar arasında bir-birinə informasiya verməyin ən geniş yayılmış növü səs ilə əlaqədardır.

Səs siqnalları ilə əlaqə saxlayan mindən artıq balıq növü mövcuddur. Adi səsləri qulaqla eşidən balıqlar insanın eşidə bilmədiyi infrasəsləri yan xətlər sayəsində eşidir.

Qarğalar qarılı zamanı 300 müxtəlif səs çıxarır. Əlbəttə, bu səslərin hamısının mənası hələ dəqiqləşdirilməyib. Lakin bəzi səslərin tam dəqiq məna ilə bağlılığı sübut edilmişdir. Məsələn, qarğaların aramsız qarılısı bütün sürünün çölə, müvafiq ye-

rə yığılmasına işarədir. ABŞ-da Pensilvaniya universitetinin bir professoru elektron cihazlar vasitəsilə iki qarğanın söhbətini dinləyib şərh edə bilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu qarğalar birbirinə məhəbbət elan edir.

Ən mürəkkəb və inkişaf etmiş dil delfinlərin dilidir. Delfin "dili" çox zəngindir. Öz körpəsi ilə söhbət edən delfin 800-ə qədər səs çıxarır. Delfin insan səsini çox gözəl yamsılıya bilir və hətta danışanın intonasiyasını və aksentini də olduğu kimi saxlayır.

Uzun illər delfinlər üzərində tədqiqat aparan həkim Con Lilli (ABŞ) göstərir ki, təlim nəticəsində delfin insanın təkə bir sözü ilə onun fikrini dərhal anlayır. Bir dəstə delfin komanda üzrə sıra ilə üzmüş, istiqaməti lazımı tərəfə dəyişmiş, çox dolaşq marşrutu qət etmiş, balıqları tora qovub gətirmiş, yanan çənbərdən tullanıb keçmiş, müvəffəqiyyətlə basketbol oynamışdır.

Hazırda delfinlərin lüğətini tərtib etmək və onların insan dillinə sahib olmasını təmin etmək üçün xüsusi cihaz hazırlanır.

Con Lilli demişdir: "...Beş illik elmi tədqiqatdan mən belə qənaətə gəlmişəm ki, delfin insan ilə söhbət etmək qabiliyyətinə malikdir". Delfinlər onlara müraciət ilə deyilən sözləri təkrar etməyə və yadda saxlamağa, hətta oxumağa qadirdir. Bir qayda olaraq tək delfin susur, iki olduqda siqnallar vasitəsilə əlaqə saxlayır. Çox olduqda ara vermədən danşır, "boşboğazlıq edir". Əlbəttə, onların "boşboğazlığını" biz eşidə bilmirik. Onların nitqi saniyədə 102 min hers rəqs tezlikli ultrasəs vasitəsilə olur, insan qulağı isə 20 min hersədək tezliyi olan səsləri qavraya bilər.

C.Lilli qeyd edir ki, delfinlər "tərbiyəli adamlar kimi növbə ilə danşır". O inanır ki, delfinlər xorla oxuya bilər. Onlar musiqini sevir, yaddaşları əla, xasiyyətləri şən, xoşhal olur.

Delfinin insan dilində danışmasına da nail olmuşlar. Lakin bu, çox faciəli şəraitdə baş vermişdir. C.Lilli göstərir ki, üzərində təcrübə aparılan delfin ölümündən bir gün əvvəl öz yoldaşına ingiliscə demişdir: "Bizi aldadıblar". Onun nə üçün belə dediyini kimsə izah edə bilməmişdir.

Britaniyanın məşhur atşünas alimi Biyk belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, atlar danışır. O, "Xors uorld" jurnalının səhifələrində yazır: "İyirmi illik müşahidələr ərzində atların 100-ə yaxın signal və səsini müəyyənləşdirmişəm. Onların köməyi ilə atlar bir-birini başa düşür". Məqalənin müəllifi "at nitqinindin sirlərini" açmaq üçün mütəxəssisləri ciddi tədqiqatlara başlamağa çağırır.

Professor Konrad Lorens qaz dilini öyrənə bilmişdir. O, qazların sözlərini belə tərcümə etmişdir: qazın çıxadığı səslər 6 hecadan artıq olduqda – "Bura yaxşıdır, yemək çoxdur, gəlin burada qalaq" mənasında olur. ; heca olduqda – "Çəməndə ot azdır. Otları dimdikləyək və qabağa gedək" mənasında, 3 heca – "Cəld ol, qaç, bəlkə uçmaq lazım oldu" və s. mənasında işlənir. Çox çətinliklə də olsa professor qazlarla ünsiyyət saxlamağa nail olmuş, göstərilən tərzdə səslər çıxarmaqla qazların müxtəlif hərəkətlər etməni tənzimləyə bilmişdir.

Sovet alimi Y.Jabinski meymunların qorxulu xəbəri bir-birilərinə verərkən çıxardıqları səsi çıxarmaqla onlara təsir edə bilmişdir: bu səsi eşidən meymunlar qəfəsin küncünə sıxılmış, uzun müddət sakitləşə bilməmişdir.

1964-cü ildə işarələr nəzəriyyəsi, yəni semiotika üzrə I simpozium keçirildi. Semiotik nöqtəyi-nəzərindən insan, canlı və avtomat işarələrlə müəyyən sistem üzrə əməliyyat aparan cihazdır. Semiotika bütün dilləri birləşdirir və burada canlı təbiətdəki daha "saf" dillər yeni və daha effektiv, daha sadə əlaqə vasitəsi axtarmaq nöqtəyi-nəzərindən xüsusi maraq kəsb edir. Uzaq planetlərə kosmik uçuşlar xüsusi kosmik dil üzərində tədqiqatı zəruriləşdirir. Yalnız bu yolla kosmosda varlığı ehtimal edilən şüurlu məxluqlar ilə ünsiyyət mümkündür. Bunun üçün də insan, heyvan və avtomatların rabitə vasitələrini öyrənən semiotika çox şey verə bilər.

«Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР». Всесоюзная тюркологическая конференция 27-29 сентября 1976 года. Тезисы докладов и сообщений. 1976, səh.72-74.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ С ПАРАЛЛЕЛЬНЫМ СТРОЕНИЕМ И ИХ ТРАНСФОРМЫ: НА МАТЕРИАЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

1.них и тех же единиц, например: *Böyük böyükdür, kiçik kiçik*, «Старший есть старший, младший – младший».; *Olar olar, olmaz olmaz*, «Будет – будет, не будет – не будет».

Подобные тавтологичные предложения неопределены по значению, а грамматически не членимы на подлежащее и сказуемое. Так как компоненты их несамостоятельны в составе целого.

2.Повторением одних и тех же единиц образуются параллельные синтаксические единицы, у каждой из которых имеются различные трансформы. Ядерные составы этих трансформов – обычно бессоюзные сложные предложения.

3.Подвергаясь трансформации, компоненты таких параллельных единиц изменяются и по функции, и по значению. Семантические изменения ведут к их конкретизации. В результате последнего уточнения и абстрагирования каждый из компонентов четырехчленных повторов утрачивает связь с прежней моделью и начинает развиваться своим путем, образуя все новые и новые модели, отличные друг от друга. Из повторов с неопределенным, расплывчатым значением возникают точные и определенные, абстрактные способы выражения.

4.Четырехчленные повторы типа *Gələr gələr, gəlməz gəlməz* могут иметь до пятнадцати трансформов. Приведем только некоторые из них:

1.Одна из параллельных конструкций может опускаться или же наоборот предложение может осложняться новыми параллельными конструкциями: *Gələr gələr. Gələr gələr, qalar, qalar, gedər gedər.*

2.В обеих параллельных конструкциях вторые компоненты замещаются, например, *İşlərlər, yaxşı, işləməzlər, özlərindən küssünlər. İşlərər işlərlər, işləməzlər, işləməzlər.*

3.Одна из главных особенностей этих повторов заключается в том, что первые компоненты в обеих частях параллельных конструкций можно заменить глаголом «хотеть» (в соответствующих формах), например: *Gəlirsən gəl, gəlmirsən, gəlmə. İstəyirsən gəl, istəyirsən/istəmirsən gəlmə.*

4. В параллельных конструкциях, где встречается глагол *istəmək*, восстанавливать повторы нетрудно, например: *İstəyirsiniz çalın, istəyiriniz gedin. Çalırsınız çalın, gedirsiniz, gedin//çalırsızınız çalın, çalmırsınız, çalmayın.*

5.Широко распространено развертывани всех этих повторов за счет местоимений. При этом повторы встречаются, в основном, в двучленном виде и выступают в составе простых и сложных предложений, например: *Tez ol, nə götürəcəksən götür.*

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, "Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976-ci il, №1, səh.17-23.

ŞƏHRİYAR ŞEİRİNİN DİLİ

Azərbaycan xalqında Vətən duyğusu, Vətən həsrəti hissi həmişə çox qüvvətli olmuşdur. Bayatı və dastanlarda, atalar sözü və məsəllərdə qarıblik, qürbət anlayışları ilə əlaqədar insanın ürəyini göynədən misallar, ifadə və beytlər az deyildir. Qarıblikdən şikayət, ayrılıq əzabı, Vətən sevgisi motivləri xalqın ədəbi-bədii yaradıcılığında nə qədər qabarıq nəzərəçarpar!

Bu duyğular və birlik arzusu ilə yaradılmış bütün əsərlərdə feilin arzu formasını görmək mümkündür. Deyirlər, dil xalq şüurunun məhsuludur, xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisidir. Xalqın arzularını ifadə üçün Azərbaycan dili xüsusi feil forması meydana çıxarıb sabitləşdirmişdir.

**Qızılgül olmayadı,
Sarılıb solmayadı
Bir ayrılıq, bir ölüm
Heç biri olmayadı.**

Bu feil formasının ləfzi mənasını başqa dillərə tərcümə etmək olar, hissi cəhətdən – onun incə məna çalarlarından, nyuanslarından yalnız ayrılıq həsrətini duyan xalq təsirlənə bilər.

Feilin bu arzu formasını işlətməklə sanki sözdən ümid gözləyirik. Sanki xalqımızın sözə, söz sənətinə yüksək qiymət verməyinin bir səbəbi də sözdən böyük ümid gözləməyidir.

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən,
Bir **görəydim** ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı?

Şəhriyarın *vurğunu* arzu formalı feillərə *vurduğu* bu şeir parçası “Heydərbabaya salam” əsərindəndir. Mən bu əsəri dəfələrlə oxumuşam. Hər dəfə oxuyub bu yerinə çatanda mənim yadıma nədənsə Mehdi Hüseynzadə düşür. Bir də yadıma “Qızıl-gül olmayaydı” düşür.

Mehdi (familiyasını yazmaq olmur, elə bil ki, familiyanı yazanda rəsmiləşirsən və deməli, Mehdidən uzaqlaşırısan) yazırdı:

Nə ola, bir sarı yarpaq **olaydım**,
Ey xəzan yelləri, **alaydım** məni.
Uca dağlar aşıb, dərələr keçib,
Vətən torpağına **salaydım** məni.

Şəhriyarı oxuyanda nədənsə bir də S.Vurğunu xatırlayıram (axı, ölüm də elə ayrılıqdır). Ana torpağın bu iki əziz övladının fərdi üslublarını yaxınlaşdıran müştərək cəhətlər çoxdur. Bu müştərəklik şeirlərində etnoqrafik ünsürlərin müvəffəqiyyətli işlənməsi ilə, ya da milli xalq danışığı ifadələrini poetikləşdirmə qabiliyyəti ilə məhdudlaşmır, bəlkə daha çox hər iki sənətkarın yüksək səviyyəli və xəqi obrazlı dilində təzahür edir.

S.Vurğun deyirdi:

“Buludların məməsindən dağlar başı süd əməndə...”

Şəhriyar deyir:

“Ağ buludlar köynəklərin sıxanda...”

Belə paralellər çox gətirmək olar. Şəhriyar şeiri obrazlılığı ilə səciyyəlidir.

Ana dilimiz bütün zənginliyi ilə adətən söz sənətkarlarının əsərlərində təzahür edir və təsadüfi deyil ki, dil qanunlarını müəyyən edərkən, hər hansı dil hadisəsini, faktını axtararkən birinci növbədə bədii əsərlərə üz tuturlar.

Əslində şairanə təfəkkürü olan Azərbaycan xalqının dili obrazlılıq ifadə edə bilən vasitələrlə zəngindir. Bu vasitələrdən bənzətmələr, epitet və metaforalar Şəhriyar şeirinə xüsusi bir zینət verir.

Uzun əsrlər boyu inkişafı prosesində bədii dilimiz mü-kəmməl müqayisə vasitələri sisteminə malik olmuşdur ki bu da *müxtəlif üsullardan seçmə və əvəzetmə nöqtəyi-nəzərindən şeir* üçün çox əlverişlidir. “Səhəndim” şeirindən müxtəlif müqayisə-lərə aid misallar veririk:

1. Gül ağacları nə tavus **kimi** çətrin açıb əlvan...
2. Titrəyər söz **telitək** şaxələrin çayda, çəməndə...
3. **Çox mənazir** ki, ayıq gözlərə rəyadı deyirsən...
4. **Sanki** çəngilərə, şairlərə ilham aparırlar...
5. Rahimin nərəsi qövzandı, **deyən** toplar atıldı,
Rüstəmin topları səsləndi, **deyən** bomlar açıldı...
6. **Elə** bağlar ki, “Əlifleyli”də əfsanədə bağlar.

Göstərilən müqayisə vasitələri təkcə *bir şeirindədir* və hər biri dəfələrlə işlədilmişdir. Şair sözü quru, adi söz deyil. Şair öz mənalı fikirlərini obrazlar tülünə bürünmüş halda təqdim et-məyi xoşlayır. Burası da maraqlıdır ki, Şəhriyarın obrazlı dili, obrazlı ifadələri milli Azərbaycan dili ilə, həyat və təfəkkür tərzii ilə əlaqədardır. Məsələn, belə müqayisə yalnız bizim dilə xasdır (yəni təsir deyil, tərcümə deyil, alınma deyildir).

Uşaq demə, ipin qırmış dana de,
Bir dana da demə, otuz dana de.

Şairin müqayisə məqamında işlətdiyi ifadələr əsil milli Azərbaycan ifadələridir: “qarışqa tək qaynardıq”, “yaşıl gözlər çırağ təkin yanırdı”, “ac qurd təkin”, “qırğı təkin”....kimi müqayisə bizim xalqımız üçün doğmadır, bizim xalq təfəkkürünün məhsuludur.

Bütün böyük sənətkarlar canlı xalq dilinə əsaslanır, xalq dili əsil sənətkarların söykəndiyi, arxalandığı dağ mənziləsindədir. Dağları xoşlayan, dağların əzəmətinə, ucalığına, paklığına, azadixah olmasına görə yüksək qiymətləndirən Şəhriyar da məhz bu böyük arxaya, dağa – canlı xalq dilinə – şifahi Azərbaycan dilinə isnad etdiyindəndir ki, bu dərəcədə müvəffəqiyyət qazanmış, ellərin dil əzbəri olan sənət abidəsi yarada bilmişdir.

Xalq dili özülüyündə başdan-başa obrazlıdır və deməli, bədii dil üçün, şeir üçün çox əlverişlidir, tükənməzdir. Şeirdə xalqın aşağıdakı tipli ifadə tərzinə də ilk dəfə Şəhriyarın əsərlərində rast gəlirik:

İtlər **gördün**, qurdu seçib ulaşdı,
Qurd da **gördün**, qalxıb gədikdən aşdı.
(“Heydərbabayaya salam”).

Bədii əsərdə, şeirdə mütləq yenilik olmalıdır. Yalnız yenilik ilə səciyyələndikdə şeir həyatda, cəmiyyətdə diqqəti cəlb edir, bir ictimai hadisə kimi qiymətləndirilir.

“Yenilik” dedikdə, əlbəttə, mövzu yeniliyi nəzərdə tutulmur, bəlkə sənətkarlıq məsələləri əsas götürülür. Hər hansı mövzunu da yenidən işləmək olar və eyni mövzuda yazılmış yüzlərlə, minlərlə əsərlərin olduğu ədəbiyyat tarixindən məlumdur. Yenilik, hər şeydən əvvəl, dil-üslub məsələləri ilə bağlıdır. Sənətkar sözü yeni sözdür. Dildə mövzu sözlərin şeirdə yeni tərzdə düzümü, yeni şəkildə mənalandırılması həm də ümumiyyətlə, bədii dilin ifadəlilik vasitələrinin kəmiyyət və keyfiyyətcə zənginləşməsinə səbəb olur.

Şəhriyarın az qala hər kəlməsində, misrasında bu yeniliyi, sözlərin yeni birləşmələr təşkil etdiyini görmək mümkündür. Məsələn, aşağıdakı bənzətmələrin, istiarələrin heç birini heç bir başqa əsərdə görməzsiniz.

Gecələr orda **gümüşdəndi, qızıldandı günlər,**
Nə zümrüd kimi dağlardı, nə mərmər kimi düzlər.
Nə qızıl telli inəklər, nə alagözlü öküzlər,
Nə gözəl ay kimi üzlər
(“Səhəndim”).

“Gümüş ay” ifadəsi şeirimizdə işlənilib, “gümüş gecə” daha mürəkkəb istiarədir və deməli, daha dərin, yüksək təfəkkür məhsuludur və yalnız Şəhriyara məxsusdur. Fərdi üslubi yeniliklərin müxtəlif rolu ola bilər. Fərdi neologizm başlıca olaraq belə bir cəhəti ilə səciyyələnir ki, adətən bu yenilik oxucunun diqqətini cəlb edir, məhz yeniliyi ilə cəlb edir. Burası çox mühümdür.

Diqqəti cəlb edən yeni dil-nitq vahidləri oxucunun hissənə təsir etmək, oxucunun dünyagörüşünü zənginləşdirmək, söz-ifadə ehtiyatını artırmaq. Dərketmə qabiliyyətini yüksəltmək, bir sözlə, oxucunu öz fikrinə, əqidəsinə şərik edə bilmək, oxucunun müəllimi olmaq işində çox mühüm rol oynayır.

Məlum məsələdir ki, ştamp, klişe halı almış olan, hamı tərəfindən milyon, milyard və daha artıq dəfələrlə işədilən ifadələr bir növ avtomatikləşmiş olur, oxucunun diqqəti belə ifadəni eşitməklə bütöv ifadəni deyə bilər, bərpa edə bilər. Hər bir oxucu bunu edə bilərsə, yazmağa ehtiyac yoxdur. Həm də ifadəni bütöv yazmadıqda oxucu özü buraxılan hissəni, deyilməyən sözləri bərpa etməli olur, müəllifin ardınca qoşmalı, onun fikrini davam etdirməli olur. Müəllifin müəllimliyi, oxucu ilə qaynayıb-qarışması, müəllif ilə oxucunun diqqəti belə ifadələrin xarici səscildi üzərindən sürüşüb keçir. İfadənin daxili obrazlılığı sönləşib gedir. Deməli, oxucunun əvvəldən tanıdığı, eşitməyə və işlətməyə adət etdiyi söz və ifadələrin daxili, gizli obrazlılığı əksər hallarda aydın şəkildə təzahür etmir. “Səhəndim” şeirində “nə” sözü ilə işlənən nida cümlələri çox işlənmişdir ki, bədii dil tariximizdə həmin ifadə üsulu da Şəhriyarın adı ilə əlaqələndə bilər. Doğrudan da, böyük sənətkarların hər bir əsəri həm ictimai həyatda bir mühüm hadisədir, həm də milli bədii dilin zənginləşməsində mühüm amillərdəndir. “Nə” sözü ilə işlədilən cümlələrdə sənətkar fikrin emosional təsirini qat-qat artırmağa, yüksəltməyə nail olmuşdur.

O üföqlərdə baxarsan **nə** dənizlər, **nə** boğazlar.

Nə pərilər kimi uçmaqda quşlar, **nə** qazlar.

Göldə çimməkdə **nə** qızlar.

Belə ifadə tərzinə aid misal çoxdur və bu ifadələrdə hissi təsir çox qüvvətləndirilmiş olur.

Ümumiyyətlə, şair zəngin, əlvan bədiiilik vasitələrindən geniş miqyasda və ustalıqla istifadə edir. Və bu zaman müvəffəqiyyətsiz işlənmiş hər hansı obraza, ifadəyə əsərlərində qətiyyənlər yer vermir. Bədii sözün sirlərinə mükəmməl sahib olan ustad sə-

nətkar çox zaman ənənəvi ifadə tərzlərini yeni şəkildə, yeni obrazlarda şeirə gətirir.

O ətəklərdə nə **qızlar yanağı** lalələrin var.

Adətən yanaq lalə ilə müqayisə edilir, laləyə bənzədilir. Şəhriyar isə laləni yanağa bənzətmiş və “qızlar yanağı” kimi orijinal fərdi ifadə yaratmışdır. Bədii söz elə əslində fərdi sözdür, fərdi yaradıcılıq (məhz yaradıcılıq) məhsuludur. Xalqın hazır ifadələrinin hazır şəkildə olduğu kimi şeirdə işlətmək sənətkarlıq baxımından yüksək məziyyət sayılmır. Lakin bu ifadələri dəyişmək, dilçilərin dediyi kimi, aktuallaşdırmaq sənətkarlıq məharəti ilə bağlı məsələdir. Çünki yalnız bu üsulla ümumxalq ifadələri fərdiləşdirilə bilər, sənətkarın özünüküləşə bilər.

Poetikada işarə, eyham (alluziya) deyilən üsula görə dil-də məlum və məşhur olan ifadələrin tam işlədilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur və bu hal oxucunu tez yora bilər, narazı sala bilər. Məlum olanları bir də şeir şəklində oxucuya məlum etməyə ehtiyac yoxdur. Oudur ki, əsil sənət əsərlərində yalnız müvəffəqiyyətli bir işarə ilə kifayətlənilir.

Hələ ağ kürkü bürün, yazda yaşıl don da geyərsən.

Qoradan halva yeyərsən.

Şəhriyar Səhəndə müraciətində çox uzun və mürəkkəb tərkibi işlətmək əvəzinə üç sözdən ibarət “qoradan alva yeyərsən” ifadəni işlətməyi lazım bilmişdir. və deməliyik ki, bu üsul da böyük sənətkarın çox xoşladığı bədiilik vasitələri sırasında qeyd edilməlidir. Məlum ifadələrin bütövlükdə yazıya gəlməsi artıqdır. Hər bir kəs bu məşhur atalar sözlərinin, məsələlərin bir-iki vahidini eşitməklə bütöv ifadəni deyə bilər, bərpa edə bilər. Hər bir oxucu bunu edə bilərsə, yanmağa ehtiyac yoxdur. Həm də ifadəni bütöv yazmadıqda oxucu özü buraxılan hissəni. Deyilməyən sözləri bərpa etməli olur və deməli, fəallaşmalı olur, şeirin müəllifinə şərik olmalı olur, müəllifin ardınca qoşmalı, onun fikrini davam etdirməli olur. Müəllifin müəllimliyi, oxucu ilə qaynayıb-qarışması, müəllif ilə oxucunun bir vahid təşkil et-

məsi, bir cəbhə tutması bir də bunun sayəsində mümkün olur. Şair Şəhriyar Səhəndə müraciətlə deyir:

O cəlalətdə Dəməvənd dağından bac alırsan,
Şir əlindən tac alırsan.

“Şir əlindən tac almaq” ifadəsinin nəyə, hansı əfsanə və rəvayətə işarə olduğunu, məsələn, bütün təfsilatı ilə söyləməyə ehtiyac yoxdur. Bu kimi hallarda məlum “az sözlə çox şey ifadə etmək” prinsipinə riayət etməyin ən gözəl nümunələrini də görürük.

Məlumları deməyə və bu yolla yığcamlığa nail olan, deyilməyənləri bərpa etməyi oxucunun öhdəsinə buraxan sənətkar ilə oxucu arasında qarşılıqlı bir anlaşma, sanki sözsüz bir razılaşma meydana gəlir. Sanki bu halda sənətkar daha da məhrəmləşir, daha artıq könlülər mülkündə yer tutmağa müvəffəq olur, “mən elin oğluyam” demək hüququ qazanmış olur.

Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qar-bacanı döyəndə.
Qurd keçinin şəngülüsün yeyəndə

Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sonra solaydım.

Buradakı obrazları bütünlüklə dərk etmək, duymaq və həzz almaq üçün bu dünyada təkcə azərbaycanlı gərək olasan. Dünyanın bütün böyük sənətkarları hər şeydən əvvəl milli sənətkar olmuşlar. “Qurd keçinin şəngülüsün yeyəndə” ifadəsindəki bütün şeiriyəti, bütün səmimi təəssüf və izzirabları körpəliyini yalnız Azərbaycan mühitində keçirmişlər duya bilərlər.

Xalq şeirində və klassik poeziyamızda çox sevilən bədii-lik vasitələrindən biri də alliterasiya adlanan səs təkrarı hadisəsidir.

Şəhriyar şeirinin daxili mənə gözəlliyi ilə yanaşı xarici forma gözəlliyi də diqqəti cəlb edir ki, belə tənəsüb, sözün mənə və formaca uyğunluğu yalnız klassik sənətkarların poeziyasına xas bir keyfiyyətdir. Şairin “Məmməd Rahim həzrətlərinə ca-

vab” şeirindən alınmış aşağıdakı misraların hər birində müəyyən səsin alliterasiya nəzəri çəkir:

- 1.Qan var ikən qardaş deyib qaynardıq...(q)
- 2.Gözlər yağış yağdırmasa yanarsan...(y)
- 3.Son görüşmək səhmini sahmanlayaq....(s)
- 4.Sərhədləri tozatan tək toxuyub...(t)
- 5.”Təməddün”ün gözü görüm kor olun...(k/g).
- 6.Bu şivəylə Şəhriyarı şad edir....(ş).

Alliterasiya hadisəsi Şəhriyarın ana dilinin və şairin fərdi üslubunun canına-qanına həpmişdir. Məsələn, Şəhriyarın dörd bibisinin adları bir-birinə uyğunlaşdırılıb, yaraşdırılıb qoyulmuşdur: Sultan, Sitarə, Sara, Səyyarə.

Azərbaycan dilinə məxsus bu ahəngdarlığı duyan, görən iti gözlü sənətkar dilin milli təmayülünə müvafiq şeir düzməyə böyük əhəmiyyət verir.

Kamil söz ustaları heç bir zaman sözün xarici səs cildinə etinasız olmamışlar. Elə əslində şeir dilini nəsr əsərlərinin dilindən fərqləndirən bir cəhət də belədir ki, şeirdə adətən səslərin düzümünə, nizamına, ahənginə böyük diqqət verilir. Şeirinin daxil ahəngi sənətkarın bacarığı ilə əlaqədar güclü, ya zəif ola bilər. Burada qafiyə yox, misralarda ardıcıl gələn sözlərin ahəngi nəzərdə tutulur.

Arxa durduqda Səhəndim, **Savalantək havalandım** (“Səhəndim”).

Ardıcıl gələn “Savalan” və “havalan” sözləri ahəngdar olub, şeirin musiqiliyini təmin edir. Şeirlərində bu hal çox müşahidə edilir:

O yaşıl **təlləri yel** hörmədə aynalı shərdə...

Sabirin şəhrinə sürməkdədi bu **kərvanı sarvan**...

Misralara bir-birini izləyən sözlərin səs tərkibinə görə yaxınlığına xüsusi əhəmiyyət verən böyük sənətkarın hər misrasında hər hansı zəruri bildiyi səsi daha çox təkrarlamağı xoşlayır.

Məsələn, bu misrada “l” (-la, -lə, -lə, lə, -lə, -əl, -la) səsinin təkrarı kimi:

Lələlər şöləsi əlvən şişə rəngi boyanırlar....

Bu misrada isə “ş” səsi təkrarlanır:

Şerü musiqi şabaş olmada, əfşandı pərişan...

Yenə “l” səsi:

Bağlanıb qol-qola zəncirlə buludlar dolu dağlar....

Sözün səs tərkibinə belə şairanə diqqət, şeirin musiqiliyinə belə böyük əhəmiyyət vermək xüsusiyyəti bizim şeirimizdə Füzuliyə məxsus bir keyfiyyət olmuşdur. Füzulidən sonra bu sahədə Şəhriyarın xidmətləri qeyd olunmağa layiqdir.

Burada bir cəhəti nəzərə almaq gərəkdir ki, Şəhriyar bütün bədiilik vasitələrinə müraciət edərkən hər an ölçü duyğusunu gözləyir, sanki sənətkarlığı gözə soxmaq sənətkarlıq deyildir” kəlamını özünə düstur götürdü.

Şair sözün səs tərkibi ilə əlaqədar ən müxtəlif üsullarla hissi təsiri qüvvətləndirmə məharətinə malikdir. Məsələn, müəyyən səslərin düzümü ilə obrazlılıq qüvvətləndirilir:

Dağlı Heydər babanın arxası hər yerdə dağ oldu.

Dağa dağlar dayaq oldu....

(“Səhəndim”).

Bir dil vahidinin (cümlənin) tərkibində eyni bir sözün (“dağ”) müxtəlif formalarının bu şəkildə səpələnməsi yalnız poetik əsərlər üçün müvəffəqiyyətli hesab edilir.

Ritmik və müvazi birləşmələrin sıralanması özlüyündə bədiilik vasitəsidir. Bu birləşmələr bir-birinə həmqafiyə olarsa, bədiilik bir qat da çoxalacaqdır. Həmqafiyə birləşmələr xitab olarsa obrazlılıq təsir qat-qat artacaqdır. Xitab olan həmqafiyə və müvazi birləşmələr əzizləmə bildirən birinci şəxs təkin şəkilçiləri ilə işləndikdə şeirin. Sözün, əsərin təsirinin şiddətləndirilir.

diyini, yüksək intensivlik yaratdığını söyləmək mümkündür. Bu da misal:

Şah dağım, çal papağım, el dayağım, şanlı Səhəndim,
Başı dumanlı Səhəndim, başı tufanlı Səhəndim....

Bizim minillik Azərbaycan şeirimizdə işlənmiş formalar, ifadə tərzləri Şəhriyar qələmi vasitəsi ilə bədii əsərlərə gətirilir. Bu hal bir tərəfdən ana dilimizin hədsiz zənginliklərə malik olduğunu bildirirsə, digər tərəfdən söz ustasının kamilliyini, yaradıcılıq qüdrətini əyani surətdə əks etdirir. Dilimizin zəngin, doğma intonasiya xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə edə bildiyi üçündür ki, Şəhriyar şeiri misilsiz səmimiyyəti ilə, təkrar olunmazlığı ilə fərqlənir.

Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq.

Bəy şalına bayramlığın bağlamaq....

Ay özümü o əzdirən günlərim.

Ağac minib at gəzdirən günlərim....

“Ay” ədatı Şəhriyara qədər şeir üzü görməmişdir. Şəhriyarın xalq dili xəzinəsindən qoparıb yazıya gətirdiyi belə ifadə tərzləri çoxdur.

Görkəmli söz ustaları Azərbaycan dilinin intonasiyasını, müxtəlif vurğu növlərini şeirə gətirməklə də sözün təsir qüvvəsini artırır, oxucunun qəlbinə girə bilirlər. Aşağıdakı parçada “yaxşı”, “yaman” sözlərinin vurğusu diqqəti cəlb etməyə bilməz.

Yaxşılığı əlimizdən alıblar.

Yaxşı bizi **yaman** günə salıblar.

Şəhriyarın zəngin ədəbi irsi içərisində azərbaycanca yazdığı şeirlər çox cüzi yer tutur. Burası var ki, ədəbiyyat tarixində sənətkarın mövqeyi yazdığı əsərlərinin kəmiyyəti ilə deyil, keyfiyyəti ilə ölçülür. Şəhriyar şeirlərinin xüsusiyyətini dərinlən araşdırmaq və bu yol ilə böyük ustadan sənətkarlıq sirlərini öyrənmək, təbliğ etmək filologiyamızın aktual problemlərindəndir.

İsfahanlı Şahbazinin aşağıdakı sözləri çox yerində deyilmişdir: “Ustad, böyük Şəhriyar. Məncə, siz “Heydərbabaya sa-

lam”dan başqa heç bir əsər yazasaydınız belə, yenə də ana dilində qələmə aldığımız əsər Sizin adınızı əbədiləşdirə bilərdi”.

Mən Şəhriyarı oxuyanda yadıma bir də Jan Effel düşür. Onun bu sözləri yadıma düşür: *“Vətən, hər şeydən əvvəl, dil deməkdir”*.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
“Elmi əsərlər”, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976-cı il, №5,
səh.26-32.*

S.VURĞUNUN “AZƏRBAYCAN” ŞEİRİNİN DİLİ HAQQINDA

“Azərbaycan” şeiri iyirmi üç bənddən ibarətdir. Yüz on beş misralıq bu şeirdə müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin miqdarı belədir: isim – 190, feil – 71, əvəzlik – 46, sifət – 44, zərf – 9, ədat – 15, bağlayıcı – 10, nida – 2, qoşma – 1.

Məlumdur ki, kamil sənət əsərində üsluba biganə dil vahidi – söz, ifadə, cümlə olmur. Sözlərin tənəsübü də müəllifin ümumi üslubu ilə əlaqədardır.

Ümumxalq dili ilə müqayisədən məlum olur ki, şeirdə feillər az yer tutmuşdur. Hərəkət bildirən sözlərin – feillərin adlara (isim və sifətlərə) nisbətən azlığı S.Vurğunun ümumi üslubuna xas bir keyfiyyətdir. Bədii əsərdə müxtəlif nitq hissələrinə mənsub sözlərin rolu haqqında hələ qədim yunanlar çox yazırdılar. Məsələn, Germogen göstərirdi ki, bədii üslubda “ad bildirən sözlər təntənəliyə xidmət edir. Odur ki, təmtəraqlı, dəbdəbəli şəraitdə feilləri mümkün qədər az işlətmək lazımdır”.

“Azərbaycan” şeri şairin özünə – məhz Səməd Vurğuna məxsus pafosla yazılmış sənət incilərindəndir. Burada S.Vurğunun sinkretik ifadə tərzinə məxsus bir ümumiləşmə vardır. Feillər isə ümumiləşməyə yox, dəqiqliyə xidmət edir. Yəni hər bir feil dəqiq zamanı, şəxsi, növü, formanı, şəkli və s. əks etdirir.

Ümumiyyətlə, sənətkar oxucunun diqqətini feillərə cəlb olunmaqdan azad edib, onun fantaziyası üçün geniş meydan açır. Dəqiqləşdirici funksiyalı feillərdən azad ifadələrə üstünlük verir. *Mən bir uşaq, sən bir ana. Mənzil uzaq, ömür yarı. Əlin qələm. sinən dəftər.* Bu kimi hallarda sanki feillərin dinamik (hərəkətli) funksiyası ən qısa, sadə cümlələrdən ibarət paralel tərkiblər vasitəsi ilə yerinə yetirilir.

S.Vurğun cəsarətli sənətkar olub, günəşi damlada əks etdirməyə, böyük bir ölkə haqqında kiçik bir şeir yazmaqla Azərbaycanın keçmişini, indisini və gələcəyini poetik şəkildə əks etdirməyə cəhd göstərmişdir. Şeirdə feillər belə sıralanmışdır: içmişəm, eşitmişəm, sınamışam. Sonrakı feillər: baxıram, gəncləşirəm. Nəhayət: Güləcəksən (hər bir zaman). Deməli, keçmiş, indiki və gələcək zamanlar ardıcıl saxlanılır. Əlbəttə, şeirdə feilin digər formaları da vardır. Burada məqsəd şairin zaman ardıcılığına nə dərəcədə diqqət yetirdiyini nümayiş etdirməkdir.

S.Vurğunun şeir tariximizdə səciyyələndirən bir cəhət də böyük sənətkarın alovlu vətənpərvər və tribun bir şair olmasıdır. Bu cəhət də onun dil və üslub xüsusiyyətlərində çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Ümumən yaradıcılığında və bu şeirində feillərin daha çox əmr formasında işlənməsi şairin geniş oxucu kütləsinə fəal təsir göstərmək məqsədi ilə əlaqədardır.

Dəmlə çayı, tök ver görək,
Anamın dilbər gəllini
Yadlara **açma** əlini....
Min Qazaxdan köhlən ata....
Göy yaylaqlar belinə **qalx**
Kəpəz dağdan Göy gölə **bax**....
Havalansın Xanın səsi....

Demək lazımdır ki, şeirində nidalar və təhrik bildirən ədatlar da məhz oxucunun hiss və duyğularına təsir etmə vasitəsidir.

De gəlsin hər nəyin vardır...
Bir dön bizim Bakıya bax....

Bədii dildə adətən işlənmə tezliyinin tənəsübünə görə feillər sifətlər ilə qarşılaşdırılır. Səbəbi odur ki, sintaktik funksiyasına görə feil adətən xəbər, sifət isə təyin olur. Xəbərlər ilə təyin arasında o qədər də fərq yoxdur (xalq gözəl demiş: "ya keçəl Həsən, ya Həsən keçəl"), hər ikisi əlaməti əks etdirirlər. Feil ilə sifət ona görə müqayisə edilir ki, poetik mətnə feil az işləndiyi nisbətə sifət çoxalır və əksinə. Bu hökmü təsdiq etmək üçün bizim el ədəbiyyatı nümunələrinə – bayatıların dillinə nəzər yetirmək kifayətdir.

"Azərbaycan" şeirində sənətkarın ümumi üslubuna müvafiq olaraq feillərin azlığı diqqəti cəlb edir. Halbuki sifətlər nisbətən çoxdur. Epitet funksiyasında işlənən vahidlər müəllifin yaradıcılıq qabiliyyətini, mütləq zəruri sözü mütləq zəruri məqamda işlətdiyini əks etdirir. Şeir başlayır:

Çox keçmişəm bu dağlardan
Durna gözlü bulaqlardan.

Dayan. "Durna gözlü bulaq" ifadəsi yaradıcılıqdır. Xalqdan gəlir. ("Durna gözü kimi bulaq"). Xalqın müqayisə üçün işlətdiyi epiteti sənətkar metaforik tərzdə daha yığcam işlədir.

Hey baxıram o düzlərə,
Ala gözlü gündüzlərə.

Epitet yenə metaforik tərzdə və deməli, fərdiləşdirilib mətnə daxil edilmişdir. Başqa bir misal: Ağ örpəyin buludlardır. Sadə epitetlərində də şairin ustalığı diqqəti cəlb edir.

Sıra dağlar, **gen** dərələr,
Ürək açan mənşərələr.

Görkəmli tədqiqatçı V.V.Vinoqradov yazmışdır: "Böyük sənətkarlar elə dəqiq epitetlər işlədirlər ki, biz çox zaman onları görə bilmirik".

Əvəzliliklərin nisbət etibarını ilə çoxluğu diqqəti cəlb edir. Bunun başlıca səbəbi həmin vahidlərin daha çox ritmik funksiyada işlənməsidir.

Hankı səmtə, **hankı** yana....
Keç **bu** dağdan, **bu** arandan....
Gah **bu** dağdan, gah **o** dağdan....
Bizim Bakı – **bizim** ürək.

Ritmik funksiya ilə birlikdə əvəzliliklər həm də rədif yerində çıxış etməklə şeirin ahəngdarlığını təmin edən vasitəyə çevrilir. Beləliklə, obrazlılıqdan məhrum əvəzliliklər ritm və ahəng vasitəsi olur.

Hey uçsam da, yuvam **sənsən**,
Elim, günüm, obam **sənsən**...
Boğar aylar, illər **məni**
Qınamasın ellər **məni**...
Bilinməyir yaşın **sənin**
Nələr çəkmiş başın **sənin**...
Nə çoxdur oylağın **sənin**,
Aranın, yaylağın **sənin**...

Şeirin lüğət tərkibinin əsas qismi isimlərdən ibarətdir. Sənətkar feilləri də isimləşdirərək işlədir.

Qonaq gəlir bizə quşlar, Zülm əlindən **qurtulmuşlar**. Bir səngərdir **yaranışdan**.

Beləliklə, şeir ismi üslubda yazılmışdır. İsimlərin bir hissəsi xüsusi adlardan ibarətdir. Həm toponimik, həm də antroponimik sözlər şeirdə özünə yer tutmuşdur. Azərbaycan (4 dəfə), Bakı, Muğan, Astara, Eldar, Lənkəran, Qarabağ, Qazax, Göy göl, Kəpəz dağ, Araz kimi yer adları, Nizami, Füzuli, Xan kimi şəxs adlarının işlənməsi belə düşünməyə imkan verir ki, elə bil müəllif öz şeirində təsvir obyektini zaman və məkanca tam (ümumiləşdirmə yolu ilə) əhatə etməyə çalışır.

Şair ümumiləşdirmə prinsipinə müxtəlif yollarla nail olurdu. Hər şeydən əvvəl həmcins sözləri (daha çox isimləri) işlətməsi ilə əlaqədar müvəffəq ola bilirdi.

Yurdum, yuvam, məskənimdən,
Anam, doğma vətənimdən.

Burada həmcins vahidlərin birinci şəxs tək nisbət şəkilçi ilə işlənməsi məhrəmlilik, yaxınlıq, doğmalıq yaradır. Həmcinslik həm də ritmik funksiyaya xidmət edir. Odur ki, sənətkar emosional – üslubi çaları olmayan xüsusi sözləri də həmcins şəkildə işlətməklə neytral vahidləri poetikləşdirə bilmişdir.

Astaradan, Lənkərandan,
Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar.

S.Vurğunun poeziyada ümumiləşdirmə prinsipində istifadə etdiyi digər bir vasitə -lar, -lər cəmlilik şəkilçisinə çox yer verməsidir. Şeirdə 42 söz bu şəkilçi ilə işlənmişdir. Qeyri-müəyyən çoxluq bildirən həmin şəkilçi poeziya dili üçün çox əlverişli ümumiləşdirmə vasitəsidir. S.Vurğun bütün yaradıcılığında bu vasitədən konkretlik və ümumiləşdirmə məqamında bol-bol istifadə etmişdir. Elə şeirin birinci bəndindən də bu ümumiləşdirməni görmək mümkündür.

Çox keçmişəm bu **dağlardan**,
Durna gözlü **bulaqlardan**.
Eşitmişəm **uzaqlardan**
Sakit axan **arazları**....

Son misradan anlaşılır ki, sənətkar hətta tək olan xüsusi adlara (“Araz”) da həmin şəkilçini qoşub bir ümumilik əldə edirdi. Aşağıdakı misalda da şəxs adları ümumiləşdirilir və bu cəhət də S.Vurğunun bütün yaradıcılığına xasdır.

Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər...

Qeyd etmək lazımdır ki, şeirdə qeyri-müəyyən əvəzliliklər (“**Hər** üzündən bir şirə çək”. “İşıqlanır **hər** dağ, dərə”) də ümu-

miləşdirmə məqsədi izləyir. Şeirdəki zəngin təsvir və ifadə vasitələri nəzəri cəlb edir.

Zəngin musiqi bəzəyi – ritm, ahəng və intonasiası şeirin dilini adi məişət nitqindən yüksəyə qaldırır, onun məzmununu və emosionallığını zənginləşdirir. Sadalama və ya qarşılaşdırma məqamında işlənən həmcins sözlər, müxtəlif təkrarlar, ifadələrin daha çox paralelizm prinsipi əsasında qurulması bir sıra qoşalaşdırılmış vahidlər şeirin ahəngdarlığını təmin edən vasitələrdir.

Məzmununda emosionallıq olmayan dil vahidlərini - ədat, bağlayıcı və əvəzlilikləri ritmik funksiyada işlətməklə sənətkar bu söəri də poetikləşdirir, obrazlılığa xidmət göstərməyə məcbur edir.

Mən bir uşaq, **sən bir** ana...
Xəyalım dolanar, gəzər
Gah Muğanı, **gah** Eldarı...
Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, **gah** o dağdan....

Feillərin və isimlərin təkrarlanması həm ritmik, həm də ifadəlilik vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Min Qazaxda köhlən ata,
Yalmanına **yata-yata**,
At qan-tərə **bata-bata**
Göy yaylaqlar belinə qalx....

Feillərin təkrarı hissənin tamamilə konkretləşməsinə, reallaşmasına səbəb olmuşdur. Hərəkətin davam etməkdə olduğu çox əyani şəkildə əks etdirilir. Şeirdə eyni sözlər eyni vaxtda müxtəlif funksiyada – qafiyə, ritm və davamlılığı əksətmə funksiyasında işlədilmişdir. (Buradakı səslərin düzümündən alınan musiqililiyi demirik – **ya, ya, ya** – ikinci mısra; **at, tə, ta, ta** – üçüncü mısra; **öy, ay** və ya **la, la, el, al** – dördüncü mısra).

İsimlərin təkrarı ritmik və metaforik funksiya kəsb edir.

Pambığımız **çiçək-çiçək**...
Lənkəranın gülü **rəng-rəng**...

Sahilləri **çıraq-çıraq...**

Ritmik funksiyalı təkrarlar şeir dilində həm də təkidlilik, mənə qüvvətləndirmə vasitəsi olur.

Ölməz könül, **ölməz** əsər...

Ey **azad** gün, **azad** insan,

Düşdün uğursuz dillərə

Nəs aylara, **nəs** illərə.....

Göründüyü üzrə, bu təkrarlar nitqdə bir paralelizm yaradır. Paralelizm isə bədii dildə çox mühüm təsvir vasitələrindəndir.

S.Vurğun bütün yaradıcılığında paralelizm prinsipinə böyük əhəmiyyət vermiş, bu təsvir vasitəsindən ahəngdarlıq, ritm, qarşılaşdırma, sadalama məqsədi ilə istifadə etmişdir. Bunlarla yanaşı sənətkar hər misraya maksimum paralel tərkiblər yerləşdirməklə dilində yığcamlığa nail olurdu.

Mənzil uzaq, ömür yarı...

Əlin qələm, sinən dəftər...

Uca dağlar, gen dərələr...

Ceyran qaçar, cüyür mələr....

Dil konkretlik bildirən obrazlı söz və ifadələrlə zəngindir. Lakin dil həm də mücərrəd anlayışları ifadə edir. Dilin bu ikili xüsusiyyətinin çox böyük dəyəri və gözəlliyi vardır.

Əslində ən böyük zəkalar, alimlər də obrazlı danışır. Çünki dilin özü obrazlıdır, obrazlılıq vasitələri ilə zəngindir. Ən adi ifadələr də (məsələn, gün çıxdı, ay batdı və s.) obrazlıdır. Çünki həmin səma cisimləri çıxı və ya bata bilməz.

S.Vurğun eyni şeirdə, misrada konkret və mücərrəd sözləri yanaşdırmaq, birləşdirmək yolu ilə yüksək obrazlı üslub yaratmışdır.

Gözəl Vətən. Mənan dərin,

Beşiyisən gözəllərin.

Aşıq deyər sərin-sərin,

Sən günəşin qucağısan,

Şeir, sənət ocağısan.

Sənətkarlıqda yalnız sözlərin seçilməsi, onların hansı ni-bətdə işlənməsi məsələsi kifayət deyildir, həm də bu sözlərin əmələ gətirdiyi birləşmələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Söz ustalığı da əsasən burada təzahür edir. S.Vurğun yaradıcılığı üçün seiyyəvi bir cəhət də şairin yeni, qeyri-adi, "gözlənilməyən" birləşmələr işlətməsidir.

Ey azad gün, azad insan,
Doyunca iç bu bahardan.

Sənətkarlıq cəsarətdir. Bahardan necə içmək olar? Adi nitqdə belə birləşmə işlətmək mümkün və ya düzgün deyildir. Lakin bədii söz adi sözdən seçilir və seçilməlidir. Adi nitqdə söz hər hansı əşya, hərəkət, keyfiyyət, hadisə və s.-ni ümumiləşmiş tərzdə adlandırmağa xidmət edir və bu funksiyanı bədii əsərdə də saxlayır. Bununla yanaşı bədii söz həm də estetik tələblərə xidmət edir və buna görə də adlandırmaqla bərabər fərdi, subyektiv duyğu və hissləri də ifadə edir. Buna görə deyirlər ki, söz bədii əsərdə iki planlıdır: bir tərəfdən obyektiv şəkildə (ümum-xalq dilindəki mənə); digər tərəfdən subyektiv şəkildə (şairə məxsus olan, fərdi mənada) işlədilir. Sözü fərdi mənada və deməli, poetik planda işlənməsi adətən diqqəti xüsusilə cəlb edir və məhz fərdi olduğu üçün də daha çox emosional-estetik səciyyə kəsb edir. Misallardan da görüldüyü kimi, S.Vurğun sözün metaforik mənada işlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bir bədii təsvir vasitəsi kimi metaforanın çox mühüm rolunu qədimdən bəri bütün görkəmli söz sənətkarları yüksək qiymətləndirmişlər. Qədim yunanlar göstərirdilər ki, metafora təbiət tərəfindən insana bəxş edilmiş ən gözəl məcaz növüdür. Metafora həmişə nitqə bir yenilik gətirdiyindən onu zənginləşdirmiş olur, onun təsirini qüvvətləndirir.

Sözlərin yeni şəkildə birləşdirilməsi ilə onların daxili obrazlılığı üzə çıxarılır. Sənətkar sözün birləşmə imkanlarını üzə çıxarır.

Düşdüm uğursuz dillərə...
Sahillərə sinə görən...

İşıqdadır qüvvət sözü...
Nəğmələrin sərin-sərin....

S.Vurğun şeirində feilin metaforik işlədilməsi ilə mücərrəd məfhumlar konkretləşdirilər, bir növ əşyaviləşdirir. Hətta fiziki əlamətlər kəsb edir, bununla da nitqdə aydınlıq və obrazlılıq yaranır.

Boğar aylar, illər məni
Qınamasın ellər məni.
Nazlandıqca sərin külək.

Şeirdə isimlərlə yanaşı feillərin də metaforik işlənməsi diqqəti cəlb edir. Belə metaforaları hələ Ərəstun “hərəkət metaforası” adlandırmış və onun bədii əhəmiyyətini göstərmiş idi.

Odur ki, bədii sözü ümumi sözün məntiqi qanunları ölçüsü ilə qiymətləndirmək düzgün deyildir. B.Rassel yazır: “Emosiya və informasiya şeirdə, xüsusilə də mahnıda eyni vasitələrlə ifadə olunur. Musiqi dilin elə formasıdır ki, burada emosiya informasiyadan ayrılmışdır, telefon kitabçasında isə emosiyasız informasiya verilir. Halbuki adi nitqdə hər iki ünsür təzahür edir”.

Adi nitqdə birləşə bilməyən sözləri yanaşdırmaqla S.Vurğun yeni, şairanə məzmun ifadə edir. Sözün əsrlər boyu sabitləşmiş məzmununa şairanə sərbəstliklə müdaxilə edilir, məna tam başqa cəhətə istiqamətləndirilir. Məqsəd vasitəyə bəraət qazandırır – demişlər. Şairin məqsədi yüksək, poetik, obrazlı bir dil ilə vətəni (az qala bütün atributları ilə) tərənnüm etməkdir. Obrazlı dil S.Vurğun şeirinin başlıca keyfiyyətlərindəndir.

Gözəl Vətən. O gün ki, sən
Al bayraqlı bir səhərdən
İlham aldın, yarandım mən.
Gülür torpaq, gülür insan,
Qoca Şərqin qapısısan.

Bu əsəri "Azərbaycan haqqında ən gözəl mahnı" hesab edən Mehdi Hüseyn yazmışdır: "Səməd Vurğunun ədəbi yaradıcılığı haqqında danışan zaman, insan bu şeiri epigraf gətirmək istəyir".

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
"Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1977-ci il, №3,
səh.8-16.*

XALQ DİLİNDƏ VƏ FÜZULİ ŞEİRİNDƏ ALLİTERASIYA

Azərbaycan dilinin musiqiliyi, ahəngdarlığı, şairənəliyi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qeyd və təsdiq olunmuşdur. Dilimizin bu keyfiyyətlərini təmin edən bir sıra ifadəlilik vasitələri vardır ki, onlardan biri də alliterasiyadır.

Adətən tədqiqatçılar alliterasiyanı şeirlə (bədi ədəbiyyatla) əlaqədar bir hadisə kimi qiymətləndirmiş və onu sırf üslubi kateqoriya hesab etmişlər. Uzun müddət aparən müşahidələr və toplanan faktlar göstərir ki, alliterasiya Azərbaycan dili üçün həm də sırf linqvistik (və ya linqvo-stilistik, dilçilik-üslubi) hadisələrdəndir.

Ətraflı izahatı artıq hesab edərək, xalq dilinə məxsus ifadələrdə həmin hadisənin mühüm rol oynadığını nümayiş etdirmək məqsədi ilə müxtəlif səslərin alliterasiyasına aid misallar gətiririk:

1. Q səsinin alliterasiyası.

a)Söz birləşmələri: *qara qovurma, qara qılçıq, qra qızdırma, qara qırğın, qara qarışqa, qaraqoşun, qanını qaraltmaq, qabağma qatmaq, qara qazan, quşu qonmaq, qudurasan qurbağa, qara qış, qarışqanın qəmxarı, qanı qara, qulluqların qurut əzəni.*

b) Cümlələr: **Qarnımçm** deyil, **qədimçindir**. **Qoltuğuna qarpız** yerləşmir. **Qız qaldıqca qızıla** dönər. **Qoyuna qırxlıq qoyulanda** keçinin gözü yaşarar. **Quda quduru, qını** aparı. **Qarnınkı qurandan** keçib. **Qara qarğa qarımaz**. **Qara itin qahmarı** da var imiş

Bədii ədəbiyyatdan misallar:

Qolunun qarısında qoz sındırmaq olar ("Azərb. gəncləri", 19.V.73); **Qış** vaxtı saman **qızıl qiymətinə qalxır** (C.Məmmədquluzadə); Sürücülər gözdən **qıl qırpırlar** (C.Gözəlov); Əsgər bəy. **Quş qorxusundan qanad** salar (M.F.Axundov); **Qoz qoymuşam** bütün əhli-qələmin qabağına (Ə.Qasımov); **Qar qurşağa qədər qalxdı** (Ə.Vəliyev); **Qolunu qanıra** bilmir (Ə.Vəliyev); Qızxanım isə **qarğadan qabaq** yerindən **qalxar...**(Ə.Vəliyev); O qədər **qiybət qurıb qarğış** yağdırmışdı ki...(Ə.Vəliyev).

2.D səsinin alliterasiyası.

a)**Dırnağına daş dəymək, dilə-dişə düşmək, dadı damağından** getmək, **duyuq düşmək**.

b)**Dərdimi dağa desəm, dağ** əriyər....**Dözən daş** yeyər. **Dərd** yaranana **dərmanı** da yaranıb. Baxır ona **dəli dərdinə düşür** (H.Mehdiyev); Qulaqları **darı dənləyir** (Ə.Vəliyev).

3.Z səsinin alliterasiyası.

Zor oyunu **pozar**. **Zərb zəyərək**dən yağ çıxarar. **Üzünə göz gəzdirdi** (H.Mehdiyev).

4.K səsinin alliterasiyası.

Kəndirbazın kosası. **Kərtənkələnin tütək** çalan yeri. **Bikarlıq korluq** gətirər. **Kefi kök** görünürdü (Ə.Vəliyev).

5.G səsinin alliterasiyası.

Gəlini gərdəkdə...Günü günüdən **günü əsirgər**. Mən **göbəyimə gün** düşüncə yerimdən durmaq niyyətində deyildim (Ə.Vəliyev).

6. L səsinin alliterasiyası.

Dilənçi salam almaz. Əlində ələk, belində lələk; elə gələnə belə də gərək. Suda boğulan ilana sarılar. Yıxılana balta çalan çox olar. Əldən gedən ələ gəlməz.

7.S səsinin alliterasiyası.

a) **saqqalına soğan doğramaq, sımsırığını sallamaq. Suyu sovuşmuş dəyirman. Sür-sümüyü sürməyə dönmək.**

b) **Sonulayan sona qalar. Təzə küpə suyu sərin saxlar. Sanki sümüyündə su oynayırdı (Ə.Vəliyev).**

8.T səsinin alliterasiyası.

a) **Tanrısına təpik atmaq, toy tutmaq, bostanına daş atmaq.**

b) **Ot kökü üstə bitər. Ata – ot, itə – ət, ətə qatsan it yeməz, ota qatsan at. Öküzün cütə getməyənini ətlik adına satarlar. Atı torbası ilə döyüşdürməzlər. Başına kül Araz, üstündən təzək atdandı. Ağzını ətə, itini ata öyrətmə. Tikəsi tanrıya çatmır. Tanrıya tabaq aparır. Toyuq su içər, tanrıya baxar.**

Torpağını at torbasında daşdacağıq. (Y.V. Çəmənəminli); At təpiyinə at dözər (Y.V. Çəmənəminli).

9.X səsinin alliterasiyası.

Xanım qız xalasına oxşar. Xain xoflu olar. Xalını xovuna sığalla. Xətir üçün xəstə yatmazlar. Oxu daşa toxunub. Xeyir xəbər olmaq.

10.Ç səsinin alliterasiyası.

Çiçəyi çirtləmək çöpünə çıxmaq, çirtiq çalmaq, çürüyünü çıxarmaq.

Keçi çayı çığıra-çığıra keçər.

11.C səsinin alliterasiyası.

a) **cəhəngini cırmaq, canı cəzana gəlmək.**

b) **İş canın cövhəridir. Cındırından cin ürkür. Canını cibində gəzdirir.**

12.Ş səsinin alliterasiyası.

İş başından aşır. Üzbaşının şahidi çovuş olar. Nuşi şirin, nişi acı. Huş başımdan aşdı, dilim dolaşdı (Aşıq Ələsgər); Şadlığından şitlik eləyir (Ə.Vəliyev).

Bir sıra nümunələr bir yox, iki və ya üç samitin (çox zaman məxrəc etibarı ilə yaxın samitlərin) alliterasiyası əsasında qurulmuş olur.

F/V – Fərsəti fəvta vermək.

S/Ş – Kasa aşdan istidir. İsti aşı soyuq su qatmaq.

Ç/C – Cəhd çarığı yırtar. İnciyən əncir ağacına çıxar.

D/Ş – Boş durunca düşmənimə daş daşı.

L/U – Əlli ilin ulağına dəyirmanın yolunu öyrətməzlər.

G/Z – Gəzən qızdan gəlin olmaz.

B/T – Bəylə bostan əkənin tağı çiyində bitər.

K/G/L – Kələk ilə gələn külək ilə gedər.

Y/N – Yanan da qaynana yaman da qaynana.

T/R – At arpası artıq düşəndə yiyəsinə təpik atar.

Q/R – Qovurğa qarın doyurmaz.

K/R – Meydanda erkək işi nər tək gərək.

R/Y – Qar yerin yorğanıdır.

Saitlərin ahəngi samitlərin ahəngi ilə birləşdikdə daha yüksək ahəndədarlıq alınır.

Axtaran tapar. Bacarana can quran. Ağac acı, can şirin. Qovurğa qarın doyurmaz. Ovqatına soğan doğramaq. Qoy ov-cuma, qoyum ovcuna. Olmaq oyun öyrədən. Yumurta toyuğu öyrədir.

Bütün bunlardan sonra demək lazımdır ki, tədqiqatçılar alliterasiya hadisəsinin yalnız şeir ilə əlaqədar olduğunu söyləyirlər.¹ Lakin görkəmli söz ustalarının təcrübəsindən məlum olduğuna görə bu hadisədən nərsə də bədii vasitə kimi müvəffəqiyyətlə istifadə edilir.² Bu da azır. Xalq danışığı dilində külli miqdarda ən adi ifadələr, saysız-hesabsız birləşmələr alliterasiya prinsipi üzrə düzəlmişdir ki, bunlardan şairlər də, nasirlər də müvəffəqiyyətlə istifadə edirlər.

Bir neçə misal.

¹Hasan Eren. Türk yazınında alliteration. "Türk dili", 1975, №287.

²Bax: В.Г.Гомазков. Звуковые повторы у Л.Н.Толстого. «Русская речь», 1970, № 3, səh.23-27.

Üzünü **gor görmüş. Sümüyü sürməyə** dönmüş. **Toyuqları təndirə təpən** kiçik çillə. Bu **söz sərin suya** dönüb Gülsənəmin **sinəsinə səpildi** (Ə.Vəliyev); **Atam isə müxtəlif töycülər töküdü...gah qarğı qırmağa** gedirdi (Q.Xəlilov).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan nəsrində alliterasiya xüsusi tədqiqə ehtiyacı olan maraqlı məsələlərdəndir. S.Rəhimovun dilində bu hadisə haqqında edilən qeydlər kifayət deyildir.¹

Bununla belə, alliterasiya hər halda daha çox şeir dili üçün səciyyəvi olub, burada daha artıq emosionallıq yaranmasına xidmət göstərir. Rus şeirinin görkəmli nümunələrində alliterasiyadan bəhs edən maraqlı tədqiqat işləri hazırlanmış, elmi əsərlər yazılmışdır.² Azərbaycanın ustad sənətkarlarının irsi bu cəhətdən tədqiq edilməmiş qalır. Şeirimizdə ahəng, musiqi baxımından ilk növbədə Füzuli irsi diqqəti cəlb edir.

Füzuli şeirində sözlərin, ifadə və cümlələrin müxtəlif şəkildə təkrarlanmasından alınan zəngin, dolğun məna müxtəlifliyi ilə yanaşı, bir ahəngdarlıq da yarandığı haqqında bəhs olunmuşdur.³ Dahi sənətkarın əsərlərində səslərin təkrarı (alliterasiya, assonans) məsələsi tədqiq olunmamışdır. Halbuki Füzuli dilinin estetik keyfiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə bunun əhəmiyyəti böyükdür.

Söz təkrarları bol olan parçalarda da səslərin ahəngi mühüm rol oynayır.

Yardən min dərđi-dil çəkdim, bu həm bir dərđ kim,
Bildim dərđi-dilim, bir dərđə dərman etmədi....
Dərđ yoxdur kimsədə, yoxsa təbib-i-feyzi eşq,
Kimdə gördü dərđ kim ol dərđə dərman etmədi.

¹Bax: M.Adilov. Bədii dil haqqında qeydlər. S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərləri", ("Dil və ədəbiyyat" seriyası), 1973, № 5-6.

²И.Б.Голуб. Звук и слово в поэзии. «Русская речь», 1974, №2, səh.50-56; Yənə onun: О звукописи произведений А.С.Пушкина, «Русская речь», 1974, №3, səh.25-33.

³M.Adilov. Alliterasiya. "Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı", Bakı, 1970.

Burada dərd və dərman sözlərinin təkrarından bəhs açmaq azdır. Sətirlər boyu **d** və **r** səslərinin ahəngi nəzərə çarpır ki, bu səslər digər sözlərin də (yardan, çəkdim, bir, bildi, bir, etmədi, yoxdur, kimsədə, kimdə, gördü, etmədi) tərkibində vardır.

Vaxtilə O.M.Brik şeirdə səs təkrarından bəhs edərkən yazırdı: "Təkrarlanan samit ya öz fonetik şəklini tamamilə olduğu kimi saxlayır, ya da akustik qrupundakı başqa səsə keçir".¹

O.M.Brik bu cəhətdən rus dili samitlərini 10 qrup ayırır: P (p, b), F (f, v), M, T (t, d), S (s, z), N, Ş (ş, j), R (r, l), K (k, q), X.²

Azərbaycan dilində bir sıra səciyyəvi samitlər olduğunu nəzərə alaraq alliterasiya yaradan samitləri belə qruplaşdırmaq olar: B (b, p), F (f, v), M, T (t, d), S (s, z, ş), N, R (r, l), K (k, g, q), X (x, h), Ç (ç, c).

Aşağıda hər qrupa aid Füzuli irsindən misallar veririk.

K/G/Q/Y

Kol gülü kim görddü kim cagi griban etmədi...
Yerdən ey dil göyə qovmuşdu sirişgim mələgi.

M

Zülm eyləmək etmə mən əsirə...
Müjdə ki müyəssər oldu məqsud...
Həmsöhbəti murü həmdəmi mar.

R/L

Budur rəhü rəsmi ruzgarın...
Xoş oldu ola onunla halın...

¹ O.M.Брик. Звуковые повторы. «Сборники по теории поэтического языка», Пр., 1917, səh.26.

²Yenə orada.

Kim oldu sənə müsəlləh ol mah...
Ləblərrün tək ləlü ləfzin tək duri-şəhvar yox,
Ləlü gövhər çox, ləbin tək ləli-gövhərbar yox...

S/Z/Ş

Sudə əksi-sərvi sanmış kim qoparıb bağiban.
Suyə salmış sərvinə sərvi-xuramanım görüb...

Əks ruyin suyə salmış sayə, zülfün toprağa....
Ləl oldu əsiri -sineyi səng...

Hər zərreyi zahirin zühuri
Bir özgəyə bağlıdır zəruri...

Leyli işi işvəvü girişmə,
Məcnun gözü yaşı çeşmə-çeşmə.

T/D

Füzuli, kainat əsbabının qıldın tamaşasın
Nədamətsiz tənəüm yox təsərrüfsüz tamaşa tək...

Tilsimi-gənc üçün min ismi-əzəm yad tutdun, tut!
Tilsimi sındırıb, gənci töküüb, ismi untdun, tut!...

Təriqi fəqr tutsa tək tabe nəfs ram olmaz
Qına qılsam tələb, əsbabi-cəmiyyət təmam olmaz...

Tənən sitəmilə canə yetdim
Tərk eylə məni, çün tərk etdim...

Tutmuşdu तरीqi əhli-matəm
Təcdidi əza qılıb dəmadəm...

Kim, lütf ilə söz qılında təqdir
Təqirini verərdi daşa təğyir..

Tərk etdi inayətü itabı...
Durmuş dədə dəm içində məhzun.

H

Hal əhlisən, istə əhli-hali...
Füzuli, qıl qiyas halin əhli-dəhr halindən,
Qümarü məğrü təzvirü hiyə əhlindən utdun, tut!...
Nə hasil hüsnü surətdən ki, cəzbi-əhli-hal etməz...
Xoş ol ki, xələfdən ola xoşdil.

C

Yarəb, mənə cismü can gərəkməz.
Cananımsız cahan gərəkməz...
Can cövhərinə bədəldir övlad.

Burada nəzərə çarpdırmaq üçün ayrı-ayrı səslərin təkrarından bəhs olunur. Əslində isə eyni misra və beytlərdə çox zaman bir neçə səsin (sait və ya samitin) və ya səs birləşmələrinin təkrarından ustacasına istifadə edilmişdir.

Həmsöhbəti murü həmdəmi mar
Təkyəgəhi xakü bəstəri xar....
Olmam olur-olmaz ilə dəmsaz...
Yarın sənə əngərrib olur yar...
Kəm qılma nəсібimi kərəm qıl...
Ol dəm gəldi ki, gəldi Adəm.

Eyni misra və beytlərdə çox mürəkkəb səs təkrarı (alliterasiya, anaqram, söz təkrarı və s.) özünü göstərir.

Silki əhli-halə çəkmiş zahidi əşki-riya
Mis kimi sim qədrin buldurur simab ona.

Beytin ikinci misrasında **kim** və **sim** təkrarları ilə yanaşı **mis-sim** anaqramı da diqqəti cəlb edir.

Nişə məhrəm eylədin şəmi məni məhrum edib,
Mən sənin bəzmində can nəqdin nisar etmizmidim?

Birinci misrada **şə, mə//əm** ünüsülərinin təkrarı ilə yanaşı **məhrəm – məhrum** anaqramı da xüsusi ahəngdarlığa səbəb olmuşdur.

Çox kimsənə gənc üçün çəkər rənc
Qeyrinə onun nəşib olur gənc.

Bu beytdə (birinci misrada **ç**), (**c** səslərinin alliterasiyası ilə yanaşı) eyni tipli **ən, nə, ən, ün, nə, un, nə, ən** ünsürlərinin sıralanması şeirin musiqiliyini təmin edir.

Diqqəti bu da cəlb edir ki, Füzuli şeirində tez-tez özünü göstərən gərđişi-gərdun, dudi-dil, mərdümi-münim, lafi-lətafət, təğyiri-təriq, sağəri-səhba, türüeyi-tərrar, tərkibi-tən, daireyi-dövr, mülki-mələhət, rövzeyi-rizvan, sərvi-səmənber, həbi-həva kimi izafət tərkibləri və xarü-xəs, dərü-divaar, nənü-nam, xarü-xüşk, saqiyü-səhba, xarü-xaşak tipli tabesizlik prinsipi üzrə birləşən (hətta qoşa sözlər təşkil edən) vahidlərdə də alliterasiya mühüm təşkiledicilik təsiri göstərən amillərdən biridir.

Bununla belə, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində, xüsusilə Füzuli şeirində alliterasiya gəlmə, xarici təsirlə əlaqədar deyildir. Ərəb şeirində alliterasiyanın heç bir rolu olmadığını deyirlər. Şeirimizdə alliterasiya fars təsiri ilə də izah oluna bilməz. Heç olmasa ona görə ki, fars şeiri ilə əlaqəsi olmayan türkdilli xalqların şeirində alliterasiya daha çox və geniş yayılmışdır.

Nəhayət, göstərmək lazımdır ki, alliterasiya klassik şeirimizdə yalnız Füzuliyə məxsus bir keyfiyyət deyildir. Digər görkəmli söz ustalarının da irsində bu hadisəni müşahidə etmək mümkündür.

Tutuşdu, yürəgi yandı, yavuz qəzaya düşər – Y

Darə çıxmaq bu fəna darinə Mənsurə düşər – **ən**

(Nəsimi)

Bir qıya bax dedimü, al nəqdi-canım, qiymadın

Ey vəfasız, yar olan hərgiz qıyarmı yarinə – **y**

Kişvərinin könlü gəyə buldisə qəm piri nə qəm

Həmdəmidür naləvü həmsöhbətidir yenə qəm.

(Kişvəri)

Bununla belə, şeir tariximizdə öz estetik keyfiyyətləri ilə Füzuli tam fərqli mövqə tutur. Ahəngdarlıq, musiqilik baxımından kimsə Füzuli səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Xalq dilinin müvafiq xüsusiyyətinə əsaslanan dahi sənətkar onu da inkişaf etdirərək səs təkrarının çox müxtəlif növlərindən ahəngdarlıq, bədiilik vasitəsi kimi istifadə edirdi.

Eyni söz və ya ünsürün alliterasiya tərzində işlənməsi şairin çox sevdiyi üsullardan biri idi.

Mən kiməm, bir **bikəsü**, **biçarəvü bixaniman**...

Göründü gözümə bir pəriru

Xoşləhcəvü xoşcəmalü xoşbu...

Bədrəkü bədxilasü bədxusən...

Bəs ki **bədeşəklü bədqiyafətsən**

Sərkəşü sərfərazü sərdarəm.

Bəzən də müəyyən ünsürün – şəkilçinin fərqi ilə sözlər təkrarlanır ki, bu da ahəngdarlıq baxımından maraqlıdır.

Aləmdə **nişanı bunişandır**

Seyr eylə **məkani-laməkani**.

Buyi-**xoş** ona gəlirdi **naxoş**.

Füzuli irsində eyni səslərin və ya səs toplusunun təkrarlanması çox mürəkkəb xüsusiyyətlər özünü göstərir ki, ustad sənətkar bu cəhətdən də bütün şeirimizdə fərqlənir. Xalq şeirində də müşahidə edilməyən bu cəhət Füzulinin fərdi yaradıcılıq qabiliyyətini, söz üzərindəki ağır zəhmətini əks etdirir.

1)Eyni misrada söz kökü lə eyni köklə əlaqədar vahidin işlənməsi də ahəngdarlıq yaratmaqda mühüm rol oynayır.

Sənsən **sərü sərvərü** qəbail...

Gül xəlvəti oldu səhni-**gülzar**...

Canı canan diləmiş, verməmək olmaaz, ey dil...

Canı cananəyə etdim , **dili dildarə** fəda.

2)Eyni sözdə səsləri əks istiqamətdə düzməklə sənətkar tam anaqramlar yaradırdı:

Ol məhi **bimehrdən rəhm** məni-zarə yox...

Hər **ərsədə** pər **əsər** ki gördüm

Sənsən deyib ol **əsər** yügürdüm.

3)Bütöv sözlə sözün hissəsi, habelə sözlərin hissələri anaqram kimi işlənir.

Çün **mən səninem**, sən olma qeyrin...

Axır günü də **həm** etmə **məhrum**...

Bu **rahdan** etmək olmaz **ikrah**...

Vermədən can dilər almaq **sanır asandır** bu...

Mən kim **sənə** olmuşam **sənaxan**...

Bilməzəm **nəmdir mənim**, ağlar mənə, yanar səhab...

Hər nəfəs min **rəhmət** olsun ol şəhidin caninə...

Canını cananə **verməkdir kəmalı** aşiqin...

Lütf eylə məni **həm** etmə**məhrum**.

4)Sözün daxili səslərinin yerdəyişməsi ilə düzələn vahidlər yanaşı işlədilir.

Xəbərsiz yarimi hali-**xərabimdən xəbərdar** et!...

Nişə **məhrəm** eylədin şəmi məni **məhrum** edib...

Tilismi-gənc üçün min **ismi-əzəm** yad tutdun, tut!...

Göstərər hərdəm **ələmətlər qiyamətdən** qədin...
Çizginən çevrəmdə ya **girdabdır**, ya **girdibad**...
Qədrim qədərincə məndə həm var...
Qılmasa aləm **muradınca mədar**, olsun xərəb.

5) Eyni misrada adətən ardıcıl gələn sözlər bir səs ilə fərqlənən vahidlərdən ibarət olur.

Girmişdi həsarə gəncəmanənd
Urmuşdu ayağa **pənddən bənd**...

Cəm könlün **dövr cövründən** pərişan olmasın
Hakimi-**təqdirdən təğyiri**-fərman olmasın...

Rəna qədi **bəstər istər** oldu...
Fərz oldu bir **əzmə cəzm** qılmaq...
Çox kimsənə **gənc** üçün çəkər **rənc**...
Artır mənə **zövqi-şövqi** Leyli...
Faş eylə **cahanə** bir **nihan** gənc!...

Füzun olduqca eşqim gərm olur **əşkim gözüm** içrə...
Şam şəmi-bəzm olub, ayrıldı məndən yar sübh.

Bütün bunlardan sonra demək lazımdır ki, səs təkrarı, ahəng, musiqi Füzuli şeirinin ayrılmaz atributu olub, bu şeirin canına-qanına hopmuşdur. Bu təsadüfi, tək-tək, adda-budda özünü göstərən bir xüsusiyyət deyildir. Sənətkar şeirdə nəinki sözlərin, həm də səslərin düzümünə, ahənginə heç bir zaman biganə olmamışdır. Şairin hər misrası, hər beyti bu və ya digər səsin (və ya səslərin) musiqisi əsasında tərtib olunmuşdur. Bəzən bir misrada dəfələrlə təkrarlanan səslər sonrakı bir neçə misrada işlənmir. Elə bu faktın özü müəllifin səs düzümünə çox böyük əhəmiyyət verdiyini təsdiq edir. Buna görə dəlil olaraq "Leyli və Məcnun"-dan alınmış bir neçə parçanı burada oxucuların nəzəri-

nə çatdırırıq (Bu parçalar xüsusi olaraq seçilməmiş, təsadüfi götürülmüşdür. Diqqətli oxucu bu vəziyyətin bütün Füzuli irsinə məxsusluğunu görə bilər).

I..Əksi-ğərək oldu surəti-hal, ol/al; ra/rə
İdbarə mübəddəl oldu iqbal əl/ol/al; id/əd/du
Gül istər ikən sataşdı xarə
Nur istər ikən tutuşdu narə
Əfqan ilə matəm etdi suri
Matəmkədə məfhili-süruri əm/ma/mə
Məşşatə dilərdi zülfü xalın di/di
Artırmağa ziyb ilə camalın ma/mə
Ol ahü sirişk ilə dəmadəm əm/əm
Xalı güm edərdi, zülfü bərhəm ol/ül; üm/əm; ar/ər
Əyməzdi hilalı vəsməyə baş ma/mə; əy/yə
Gözdən gedirərdi sürməsin yaş ir/ər/ür
Göysusi çəkdirərdi şənədən sər su/si/sə; ər/ər Bir bar idi
gərdənində gövhər bir/bar/gər/hər
Güzgüyə kədər verərdi ahi ər/er/ər; gü/kü/gə
Zulmati xəst istəməzdi mahi ma/mə/ma; at/ət/tə
Pabusinə bulmayıb həna dəst nə/ən; bu/bu/ıb
Etmişdi onu ğəm ilə pabəst
İklilə ruxi urardı atəş ru/ur/ar
Buyi-xoş ona gəlirdi naxoş na/nə
Tənə dikənindən etməyib bak tə/di/də; nə/ən/in
Gül kimi qılırdı geydiyın çak gül/qıl
Hər ləhzə qılırdı ahü fəryad.
Derdı ki:– “Əlindən ey fələk, dad!” de/di, da/ad
Səndən bumidi mənim muradıım? də/di/dı; mi/əm/im/mu
Dövrənə bağlı etiqađım. an/nı/na
Vəslini təvəqqə etdiyim yar,
Billah, bu deyil, yanılma zinhar... ah/ha; yi/ya; il/la/il/ıl
II. ...Mən onunam, ol mənim əzəldən, nəm/nam/ən/on/un
Saxla bu əlaqəyi xələldən. əl/əl/əl/la/la; ax/xə

Ey çərx! Bu əqd olanda möhkəm,
Bəlkə yox idin arada sən həm.
Gəl tərki-təğəllübü sitəm qıl! tə/tə/tə; əl/əl/il/lü/
Tanrını arada gör, kərəm qıl! rı/ra/ör/rə/ər
Vermə qəviyə zəif malın! mə/ma; ve/vi/if
Düşmənlərə dustlar həlalın! lə/la/əl/lo/lı
Məcnunumu sanma kimsədən kəm, mə/mu/ma/im/əm
Bir mərdi rəhm-bələdir ol həm ir/ərə/rə/ır
Ey İbni Sələmi bisərəncam! am/am; ib/bi
Bilsən sənə məkr edibdir əyyam; ma/əm; sən/sən
Məcnuna qoyubdur ad – Leyli,
Eylər səni ad ilə təsəlli. lə/lə/əl/li
Sən kami-dil istə, mən bəlayəm. am/ma/əm/əm/im
Sən gənc dilə mən əjdəhayəm.
Amma deməzəm işim xətdir, am/ma/əm/im
Nisbət mənə gəyətə-ətadır. ət/ət/ət
Qurtar məni atadan-anadan, ta/tə, an/ən, din/dan
Bir qəm yeg olur iki bələdən!”
Dərdilə qılırdı naləvü-ah,
Əsbabi-təcəllümündən ikrah.
Dövrəndən edib fəğanü fəryad an/an; öv/fə/fə
Bu şeiri oxurdu ol pərizad! ru/ur/ri
III....Dünya işi etibarsızdır.
Çərxin rəvişi qərarsızdır. ər/rə/ər/ar/ır
Çox kimsənə gənc üçün çəkər rənc, ən/nə/ən/ün/ən
Geyrinə onun nəsim olur gənc. in/nə/nu/un/nə/ən
Gör onu ki, hər nihali-sərkəş
Sudəndirü sərf eylər atəş. ir/ər/ər
Təqdirdir əsil əmri-mənsüb, əm/mə
Xoşdur ki, talib ona mətlub ta/ət; bu/ib/ub
Çün İbni Səlam bildi hali, əl/il/al; ib/bi
Meydani-muradı gördü xali, ur/ar/ör

Cəm etdi əkabirin diyarın.

Əyanını əhli-ruzigarın.

Göndərdi nikah üçün bəsi mal, ön/ni/ün

Şərt etdiyin etdi cümlə irsal.... lə/al; ər/ir

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
"Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası,
1978-ci il, №1, səh.15-18.
M.Adilov, S.Bəylərova*

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ADVERBİALLAŞMANIN YOLLARI

Dildə semantik inkişafda əlaqədar sözlərdə yeni mənalar yaranır ki, bu da söz yaradıcılığı prosesinə daxil olan çox mühüm amillərdən biridir. Söz yaradıcılığının bu qolunun ən xarakter cəhəti ondan ibrətdir ki, müxtəlif mənə çalarlığına malik olan söz ö lekik mənası, leksik əhatə dairəsi və sintaktik mövqeyinin təsiri altında semantik dəyişməyə məruz qalır.

Sözün semantik dəyişməsi özünü aşağıdakı şəkildə ruh verir: a) bir sözdən əks mənalar ayrılır; b) bir sözdən müxtəlif mənalar ayrılır.

Bir sözdən bir-birinə əks mənalar ayrılması semantik söz yaradıcılığının mühüm cəhətlərindən birini təşkil edir. Sözlərin belə mənaları dilçilikdə epantiosemiya¹ adlanır. Məsələn, **yaman** sözü **pis** mənasında: **Yaman** admadan xeyir gözləmə; **yaxşı** mənasında: **Yaman** xoşuma gəlir və .

¹ Bax: O.C.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, səh.526.

Bir sözdən müxtəlif mənaların ayrılması çoxmənalılıqdan omonimliyə doğru inkişafı xarakterizə edilir.¹ Məsələn, **al** kökü tarixən **yanmaq, qızartı** mənalarını ifadə etmişdir ki, dilin semantik inkişafı ilə əlaqədar bu sözün əlamət mənasından **alma, altun**, bu mənənin daha da inkişafı ilə əlaqədar **ilıq, işıq, yıldız, isti, ilik** kimi sözlər yaranmışdır.²

Göründüyü kimi, semantik cəhətdən inkişafı prosesi yalnız müxtəlif çalarlıqların yaranması ilə məhdudlaşmır; bir söz sinfinə məxsus mənə digər söz sinfinə məxsus mənaya çevrilir. Semantik inkişafı əlaqədar sözlərin bir kateqoriyadan digərinə keçməsi prosesi konversiya adlanır.³

Bu proses dilçilikdə müxtəlif cəhətdən izah edilmişdir. Bir sıra dilçilər konversiyayı dilin inkişafının ilk mərhələsi üçün səciyyəvi olan sinkretizmin qalığı kimi türk dilləri üçün ömrünü başa vurmuş xüsusiyyət kimi tədqiq edirlər.⁴ Türkoloqların başqa bir qrupu isə konversiyanın mahiyyətini funksional cəhətdən izah edir.⁵

Konversiya probleminin düzgün işıqlandırılmasında A.A.Yuldaşevin tədqiqatları diqqətə layiqdir.⁶ A.A.Yuldaşev konversiya məsələsinin izahında semantik prinsipdən çıxış edə-

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, səh. 13; müqayisə et: K.A.Левковская. Словообразование. М., 1954, §20.

² M.Yusifov. Dil sisteminə qənaət. namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1976, səh. 20.

³ Вах: О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, səh.202.

⁴ Э.В.Севортян. К проблеме частей речи. Вопросы грамматического строя, М., 1955, səh. 192; К.М.Мусаев. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, səh.186.

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, səh.66; И.Батманов. Части речи в киргизском языке. «ВЯ», 1955, №2, səh. 71; А.И.Исхаков. Наречие в современном казахском языке. Алма-Ата, 1950, səh.37 və s.

⁶ А.А.Юлдашев. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях. «СТ», 1970, №1; Yeni onun: Принципы составления тюрко-русских словарей. М., 1972.

rək onun nitq fəaliyyəti ilə əlaqədar baş verdiyini göstərir. Müəllif burada mətni situasiyanın rolunu da qiymətləndirir. O. konversiya ilə əlaqədar yeni məna qazanmış sözlərin sintaktik mövqedə yeni kateqorial əlamətlərin daşıyıcısı kimi çıxış etdiyini qeyd edir və söz yaradıcılığının bu prosesində söz, onun yanaşdığı sözlə məna əlaqəsi və mətni situasiyanı vəhdətdə götürür.¹

Konversiya heç bir sözdüzəldici vasitənin köməyi olmadan sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi prosesidir. Bu proses zamanı söz keçid prosesinin müxtəlif pillələrində ola bilər. Konversiyanın birinci mərhələsində söz öz əvvəlki mənasını və qrammatik kateqoriyalarını qismən itirir, yenisini isə tam qəbul edə bilmir. Konversiyanın bu mərhələsi müvəqqəti konversiya adlanır. Bu prosesin ikinci mərhələsində söz tamamilə başqa qrammatik kateqoriyaya daxil olub onun bütün leksik-semantik mənasını qəbul edir və yeni müstəqil leksik vahid kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Prosesin bu mərhələsi daimi konversiya adlanır.

Konversiyanın müəyyənləşdirilməsində kontekstual-leksik əhatə dairəsinin və valentliyin rolu qeyd edilir. Müəyyən mətn daxilində sözün məna çalarlıqlarından biri müstəqilləşərək ön plana keçir. Məsələn, *Ağır otur, batman gəl* (Atalar sözü); *Nə yaman ağır tərpanirsən* (Ə.Məmmədخانlı); *Qulaqları ağır eşidir* (C.Bərgüşad) – cümlələrdəki *ağır* sözü leksik əhatə dairəsindən və əlaqəyə girdiyi feilin mənasından asılı olaraq müxtəlif mənalarda işlənir.

Dilçilikdə sözlərin tarixən mənaca bir-birini əvəz etməsi söz yaradıcılığının leksik-semantik üsulu hesab edilmiş və dilin zənginləşməsi vasitələrindən biri olduğu göstərilmişdir.²

¹ А.А.Юлдашев. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях. «СТ», 1970, №1, səh. 72.

² Б.О.Орузбаева. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964, səh.273.

Konversiyanın substantivləşmə, atributivləşmə, pronomilizasiya, verballaşma və s. kimi növləri vardır. Konversiyanın bir növü də adverbiallaşmadır.

Adverbiallaşma semantik inkişafı əlaqədar müxtəlif qrammatik kateqoriyalara məxsus sözlərin zərf kateqoriyasına keçməsi prosesidir. Bu proses Azərbaycan dilində son zamanlar tədqiq etməyə başlanmışdır.¹ Sözlərdə adverbial çalarlığın olması ona zərflik mövqeyində işlənməsinə imkan verir. Zərflik mövqeyi isə “zərf üçün o qədər möhkəmlənmişdir ki, hər hansı bir nitq hissəsi zərflik mövqeyində işləndikdə zərfə yaxınlaşır və onun analoqu kimi çıxış edir”.² Adverbial səciyyəli belə sözlər əvvəlki kateqorial məzmunu saxlamaqla yeni kateqorial məzmun da kəsb edir. Prosesin bu mərhələsi müvəqqəti adverbiallaşma adlanır.

Sözün sabit zərflik mövqeyində işlənməsi onda olan adverbial mənanın inkişafına, tərkibində olan morfoloji əlamətlərin sabitləşməsinə gətirib çıxarır. Semantik cəhətdən belə bir inkişaf yeni leksik vahidin yaranması ilə nəticələnir. Adverbiallaşmanın bu pilləsi isə daimi adverbiallaşma adlanır.

A.N.Kononov adverbiallaşmanı zərf əmələ gətirmə prosesinin leksik-morfoloji-sintaktik üsulu adlandırır.³ A.Qulamov bu prosesi söz yaradıcılığının leksik üsulu kimi izah edir.⁴ Q.N.Serqeyeva adverbiallaşma prosesinin baş verməsində

¹ C.Ə.Cəfərov. Zərf və müvəqqəti zərfləşən sözlərin tədrisinə dair. Lenin adına API-nin “Elmi əsərləri”, XI seriya, 1976 №5; İ.Əhmədov. Azərbaycan dilində feili bağlamaların zərfə doğru inkişafı. “ADU-nun “Elmi əsərləri”, 1976 № 3.

² А.А.Юлдашев. Лексикализация тюркских грамматических форм.... «ВЯ», 1977 №1, səh.61.

³ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, səh. 290.

⁴ А.Гулямов. К вопросу об адвербилизации в узбекском языке. Ташкентский госпединститут им.Низами, филологический сборник, вып. II, 1954, səh.37.

sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin rolunu mühüm amil kimi nəzərə çarpdırır.¹

L.V.Şerba və A.B.Şapiro adverbiallaşma prosesində sözlərin semantik cəhətdən dəyişməsinə əsas səbəb kimi qiymətləndirirlər.² Ümumiyyətlə, adverbiallaşma tədqiqatçıları tərəfindən bəzən semantik, bəzən morfoloji-sintaktik, bəzən də leksik-sintaktik prinsiplər üzrə müəyyənləşdirilmişdir. Bu prinsiplərin hamısı mahiyyətcə eyni dil hadisəsinin izahına yönəlmişdir.

Adverbiallaşma prosesində semantik prinsipin mühüm rol oynadığını və bunun bütün nitq hissələri üzrə baş verdiyini nəzərə alaraq belə qənaəətə gəlirik ki, bu prosesin yaranması üç üsulla müəyyənləşir: a) leksik-semantik üsul; b) morfoloji-semantik üsul; v) sintaktik-semantik üsul. Burada semantik prinsip söz, onun yanaşdığı aparıcı feil və mətni situasiya ilə vəhdətdə özünü göstərir: leksik, morfoloji və sintaktik prinsip isə adverbiallaşmış sözlərin formal xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Adverbiallaşan sözün konkret semantikasi zərfin məna xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir: başqa sözlə, adverbiallaşan söz zərfə məxsus tərz-i-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət və keyfiyyət məzmunu qazanır ki, bununla da müxtəlif kateqorial əlamətlərlə zərfləşmə prosesinə daxil olur.

Leksik-semantik üsulla adverbiallaşma ayrı-ayrı sözlərin semantik cəhətdən zərfə məxsus mənalara yiyələnərək funksional cəhətdən onun yerində işlənməsi ilə xarakterizə olunur:

a) Tərz-i-hərəkət mənası: əzbər söyləmək, ağır getmək, çox qovmaq, belə yüyürmək.

b) Zaman mənası: axşam gəlmək, uzun sürmək, yeni gəlmək, az baxmaq, xeyli gözləmək.

¹ Г.Н.Сергеева. Адвербиальные предложные-падежные формы в современном русском языке (К вопросу о переходных явлениях в области частей речи), М., 1969, səh.43.

² Л.В.Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л., 1958, səh. 35-36; А.Б.Шапиро. Об образовании наречий в современном русском языке. «Русский язык в школе», 1947№1, səh.33.

v)Yer mənası: aralı gəzmək ayrı dolanmaq, uzaq düşmək, belə dönmək (belə dön).

q)Kəmiyyət və keyfiyyət mənası: doğru söyləmək, yüz yaşamaq, çox görmək, xeyli yavaşmaq, belə tanımaq, eyni görünmək.

Morfoloji-sintaktik üsulla adverbiallaşma müxtəlif sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gələn sözlərin semantik cəhətdən zərfə məxsus mənalara uyğun gələrək onun yerində işlənməsi, adverbiallaşan sözlərin bəzilərinin isə zərfə keçməsi ilə xarakterizə olunur.

a) Tərzi-hərəkət mənası: birdən açılmaq, çətinliklə sürümək, fəsiəsiz işləmək, birgə çalışmaq, kəsə getmək, sevincək yüyürmək.

b)Zaman mənası: gündə gəlmək, cavanlıqda oxumaq, körpəlikdən düşünmək, yenidən gəlmək, təzədən başlamaq, çoxdan gözləmək, hərdən dayanmaq, qocalanda işləmək.

v)Yer mənası: arada itmək, uzaqdan görünmək, yanda dayanmaq, sağa dönmək.

q)Kəmiyyət və keyfiyyət mənası: səliqəli geyinmək, ucadan söyləmək, birlikdə düşünmək, hmlıqla səs vermək, ikilikdə həll etmək, doyunca yemək. doyunca baxmaq, gülməli görünmək.

Sintaktik-semantik üsul istər leksik, istərsə də morfoloji quruluşlu sözlərin bir-biri ilə əlaqənərək əmələ gətirdiyi birləşmə formasının semantik cəhətdən zəif mənə kəsb etməsi, funksional cəhətdən onun yerində işlənməsi ilə səciyyəyəldir:

a) Tərzi-hərəkət mənası:qapı-qapı gəzmək, sakit-sakit yerimək, birdən-birə qaçmaq, öz-özünə açılmaq, dönə-dönə tapşırmaq.

b)Zaman mənası: səhər-səhər gəzmək, təzə-təzə öyrənmək, bir vaxt eşitmək, o gün gəlmək, çatar-çatmaz yıxılmaq.

v)Yer mənası: yan-yana durmaq, yaxın-yaxın düşmək, o yandan, bu yandan danışmaq.

q)Kəmiyyət və keyfiyyət mənası: sətir-sətir öyrətmək, ovuc-ovuc içmək, tərs-tərs baxmaq, elə-belə gəlmək, çaşqın-çaşqın baxmaq və s.

*S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti,
"Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1978-ci il, №3,
səh.50-55.*

M.Adilov. Ə.Əliyev

JARQON VƏ ARQO

Jarqon və onun növləri hələ bir neçə yüz il bundan əvvəl dil məsələləri ilə maraqlanan tədqiqatçıların, etnoqraf, dialektoloq və folklorçuların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ümumi dilçilik elmində bu mövzuda dəfələrlə söhbət açılmış, çoxlu elmi məqalələr yazılmış, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur.

Lakin yazılmış məqalələr və əsərləri nəzərdən keçirdikdə "jarqon", "arqo" terminləri və jarqonun növləri haqqında söylənilmiş fikirlərin müxtəlifliyi (hətta eyni müəllifin məqalələrində də bu müxtəliflik özünü göstərir) istər-istəməz diqqəti cəlb edir. Belə ki, bir sıra tədqiqat əsərlərində bu iki termin (arqo və jarqon) fərqləndirilmir, eyni və ya yaxın mənada işlədilir.

Bəzən "arqotizm" başlığı altındakı yazılarda jarqonlardan (ictimai dialektizmlərdən) də bəhs edilir və ya əksinə, jarqonizmə həsr edilən yazılarda arqolar da yada salınır.¹

Fikrimizi sübut etmək üçün ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərindən seçdiyimiz aşağıdakı nümunələr diqqət yetirək:

"Jarqon təhrif edilmiş dil; ümumxalq milli dilindən fərqlənən və heç bir dil müstəqilliyi olmayan nitqdır".²

"Jarqon uydurma dildir. Onu bütün adamlar deyil, həmin jarqondan istifadə edənlər başa düşürlər..."³

¹M.Adilov. Jarqonun bəzi növləri. S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərləri" (Dil və ədəbiyyat seriyası), 1973 №3, səh. 56.

²Ə.Fərəcov. Müxtəsər dilçilik lüğəti. Bakı, 1960, səh. 55.

³"Nədir? Kimdir?", I kitab, "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı, 1976, səh. 261.

“Loru və oğru dilləri şərti, gizli jarqonun və ya arqonun müəyyən tərkib hissəsidir”.¹

“Oğru jarqonu, oğru arqosu və ya “loru musiqi”nin şərti – peşə dili ilə ümumi oxşarlığı çoxdur”.²

“Jarqonizm həyatın bu və ya başqa dairəsində bir dəstə adam tərəfindən işlədilən məşrut, xüsusi sözlərə və ifadələrə deyilir. Məsələn, oğru, xuliqan, alverçi jarqonu deyilən məşrut bir dil vardır”.³

S.Cəfərov yazır: “Bəzi peşə sahibləri və bir qrup adamlar, hətta bütöv bir kənd tərəfindən ancaq bir-birini başa düşmək, başqalarından gizli danışmaq üçün ədəbi dildə işlədilən sözləri başqa mənada işlətmə hallarına, süni yaradılmış sözə rast gəlmək olur. Belə leksika jarqon leksikası adlanır”.⁴

“Jarqonizm təsərrüfatın və ya elmin bir sahəsinə xas olan, oxucular üçün çətin anlaşılan peşə sözlərini bədii əsərə gətirməyə deyilir”.⁵

Jarqon əvəzinə müxtəlif əsərlərdə “peşə dili”, “peşə dialekti”, “peşə danışığı” və s. kimi terminlərdən istifadə olunur. Bu, hər şeydən əvvəl, jarqonizmlərin müəyyən bir hissəsinin ayrı-ayrı peşəkarların (oğruların, quldurların, canilərin, tacirlərin və s.) dilinin leksik sistemində daxil olması ilə bağlıdır. Bu növ jarqonlardan danışmaq tədqiqatçıdan ehtiyatlı olmağı tələb edir. Tədqiqatçı jarqonların peşə-sənət funksiyası ilə əlaqədar hissəindən söz açanda onların xalq dilinin lüğət tərkibinin ayrılmaz bəlməsi sayılan peşə-sənət leksikası və peşə-sənət terminologiyası ilə qarışdırmamalıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, “peşə-sənət

¹ В.В.Стратен. Арго и арготизмы. Академия Наук СССР, «Известия Комиссии по русскому языку», т. 1, М., 1932, стр. 113.

² Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. М., «Просвещение», 1975, стр.200.

³ М.Рəfili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. V.İ.Lenin adına APl-nin nəşriyyatı, Bakı, 1958, səh. 130.

⁴ S.Cəfərov. Müləsir Azərbaycan dili. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı, 1970. səh. 81.

⁵ Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Azərbaycan Dövlət Tədris pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı, Bakı, 1963, səh. 82.

leksikası bu və ya digər ixtisas, sənət və peşə ilə sıx surətdə bağlıdır. Ona görə də hər hansı bir peşə və sənət adamlarının nisbətən məhdud, lakin olduqca sabit, özünə məxsus peşə-sənət leksikası olur.

Peşə-sənət leksikası içərisində elə sözlər də vardır ki, onlar ancaq bu və ya digər peşə sahibi bildiyi və çox işlətdiyi halda, başqa peşə sahibi bilmir və işlətmir. Çəkməçi “meşin”, “tumac”, “şavro”. “rant”, “stelka” və s. kimi sözləri bildiyi və işlətdiyi halda, çörəkçi bunu bilmir və işlətmir”.¹

Peşə-sənət jarqonu isə bu və ya başqa peşəkarların tələbatından irəli gələn dil qanunlarını kobud surətdə pozmaqla, uydurma yolu ilə, xalq dilində olan sözlə jarqon mənası verməklə düzəlir və yalnız bir qrup adamların mənafeyinə uyğun olur, onlara xidmət göstərir. Məsələn, oğru və canilərin nitqində işlənən “siçan” – “qurd” (pul), “şestoy” – “paqon” (milis işçisi), “barıqa” (alverçi), musiqiçilərin dilindəki “çuvaşlamq” (çalmaq), “karva” (pul), “xəfçi manus” (milis işçisi), “qrafey eləmək” (oxumaq), balıqçı jarqonundakı “pota – “ləpeş” (kiçik çəki balığı) kimi sözlər buna misal ola bilər.

Fransız alimi L.Sensan peşə-sənət jarqonu haqqında danışıqarkən yazır: “Müxtəlif peşə siniflərinin (ustaların, əkinçilərin, daşyonanların və s.) vaxtilə arqotizmlərlə zəngin olan xüsusi bir dilləri var idi. Bunlar əsil jarqonlar idi. Yəni elə bir gizli dil idi ki, həmin sözlər ancaq müəyyən qrupa daxil olan adamlar tərəfindən başa düşülürdü”.²

Qeyd olunduğu kimi, jarqonlara çox zaman “şərti dil” də deyilir. Müəyyən dərəcədə bu da doğrudur. Çünki ümumxalq dilinin hesabına və başqa mənbələrə əsasən yaranan jarqonizmlərin əksəriyyəti demək olar ki, şərti məna kəsb etməklə, sözlərə şərti məna verməklə yaradılmışdır. Məsələn, maşın (cani jarqo-

¹S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili, “Maarif” nəşriyyatı. Bakı, 1970, səh. 74-75.

²Вах: В.В.Стратен. Арго и арготизм. «Известия Комиссии по русскому языку». АН СССР, т.1, М.,1932, səh.114.

nunda) – tapança, ülgüc (cani jarqonunda) – bıçaq, qarğa (rüşvətخورların jarqonunda) – yoxlamağa gələn şəxs və s. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, jarqon leksikasına aid olan bütün sözlər şərti mənə kəsb edir. “Şərti mənə” ifadəsini bütün jarqonlara aid etmək düzgün olmaz. Şərti dillərin də əsas xüsusiyyəti fikri və sirri başqalarından gizlətməkdir. Öz tipinə görə şərti dillər jarqon xarakteri daşıyan süni dil deyil. Şərti dil süni dildən onunla fərqlənir ki, onun, yəni şərti dilin süni yaranma qrammatik sistemi yoxdur, onlar adi danışiq dilinin qrammatik xüsusiyyəti üzrə öz əksini tapır.

Jirmunski şərti dilləri jarqon kateqoriyası sayır. M.N.Peter-son isə şərti dilləri oğru jarqonuna yaxın hesab edir.¹

Sözlərə şərti mənə verib işlətmək ən çox jarqonun arqo növündə öz əksini tapmışdır. Arqolarda məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alan D.S.Lixaçev yazır: “Ümumiyyətlə, “gizli dil” və “arqo” ifadələri bir-birindən çox fərqlənilir. Arqoya “gizli dil” demək düzgün deyildir. Bu, demək olar ki, şərti dildir”.²Rus dilində jarqonun da məşhur tədqiqatçısı sayılan V.D.Bondaletov özünün «Условные языки русских ремесленников и торговцев» əsərində arqonu şərti dil kimi izah edir.

Jarqona verilən təriflərin əksəriyyətində jarqon “süni dil” adlandırılır. Bu nədən irəli gəlir? Jarqonlar süni dildirmi?

Jarqonun süni dil olması fikrini rus dilçilərindən V.İ.Dal, İ.A.Qolışev, K.Tixonravov, Y.P.Qarelin, V.A. Zvegintsev, A.A. Reformatski və başqaları irəli sürürlər.

XIX əsrdə İ.İ.Sreznevski, XX srdə A.Doza, D.S. Lixaçov, A.İ.Skvartsov isə jarqonu süni dil adlandıranlara qarşı çıxaraq deyirlər ki, jarqon düşünmədən yaranıb və adi dil kimi də inkişaf edir

¹ Общее языкознание. «Наука», М., 1970, səh.487.

² Д.С.Лихачев. Арготические слова профессиональной речи». Развитие грамматики и лексики современного русского языка», АН СССР, 1964, səh.312.

(Bu haqda daha geniş məlumat almaq üçün aşağıda adları qeyd olunmuş əsərlərə baxmaq lazımdır).¹

Tədqiqat göstərir ki, jarqonun təbiətində həm sünilik, həm də təbiilik xüsusiyyətləri vardır. Jarqon sünidir, ona görə ki, ümumxalq dilindən götürülmüş sözlər üzərində müəyyən fonetik əməliyyat aparmaqla düzəlir. (Xatırladaq ki, bu fikir bütün jarqon leksikasına aid deyil). Məsələn: “kibitab” – “kitab”, “babazar” – “bazar” və ya başaq şəkildə: piçi piçə piyi (çiçəyi), piy pidə pidim (iylədi) – Çiçəyi iylədim.

Rus dilində «лежмать» – «лежать», «векчело» – «человек», «ишдрове» – «ведро» və s.

Ümumxalq dilinə məxsus sözün mənasını dəyişib ona şərti mənə verməklə də jarqonizm yaradılır. Məsələn, “işləmək” (oğurlamaq), “siçan” (pul), “yanmaq” (tutulmaq) və s.

Jarqonun aşağıdakı xüsusiyyətləri onu təbii dilə yaxınlaşdırır. Nüqdə jarqon leksikası da adi dilin leksik sistemi kimi fəaliyyət göstərir. Jarqonun tərkibində də zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Belə ki, bəzi vahidlər köhnəlib jarqon leksikasından çıxır, bəzi sözlər yenisi ilə əvəz olunur. Jarqon da adi dil kimi qabaqcadan düşünülmüş, planlaşdırılmış şəkildə deyil, kortəbii şəkildə yaranır. Adi dil bir sıra qruplara, daha doğrusu, dialektlərə bölündüyü kimi, jarqonlar da müəyyən qruplara bölünə bilər. Məsələn, jarqonun müxtəlif variantlarının (ərazi bölgüsünə görə) leksikasını müqayisə etdikdə görürük ki, onun leksik, fonetik və s. variantları çox və müxtəlifdir. Məs: “oğurlamaq” feilinin süzmək – əkmək – çıxışdırmaq – qulaq eləmək – boğmaq – işləmək kimi variantlarına rast gəlmək mümkündür və ya Gədəbəy aşıqları dilində “lafdə” – kişi, “dünüf” – qız, “xas” – gözəl işləndiyi halda, Lənkəran musiqiçilərinin dilində “manus” – kişi, “lafki” – qız, “sona” – gözəl şəkildə işlənir.

¹ В.И.Даль. О языках искусственных. «Толковый словарь». Т.1, 1955; Д.С.Лихачев. Арготические слова профессиональной речи. «Развитие грамматики и лексики современного русского языка». АН СССР, М., 1964; В.Д.Бондалетов. Условные языки русских ремесленников и торговцев. Рязань, 1974.

Jarqonlar öz quruluşuna görə də ümumxalq dilindən fərqlənir. Onlar da eyni morfemlərin köməyi ilə yaranır. Məs.: toyçu (toy sahibi) – ərüşçü (aşiq dilində “toy sahibi”), toyxana – ərüşçüxana.

Bütün yuxarıda dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, jarqonlarda həm sünilik, həm də təbiilik xüsusiyyətləri müşahidə edilir və elə buna görə də onlar təbii dillə süni dil arasında aralıq (orta) mövqedə durur.

V.D.Bondaletov jarqonları sırf “süni dil” adlandırılana qarşı çıxaraq yazır: “Təmiz süni” dillərdən (esperanto, ido, novial və s.) fərqli olaraq jarqon kabinet alimləri tərəfindən deyil, müəyyən kollektiv tərəfindən yaradılmışdır. Daha doğrusu, bu dil kollektiv yaradıcılığın məhsuludur”.¹

Dilçilikdə qəbul olunmuş ümumi mülahizəyə görə loru sözlər də jarqonlar (jarqon leksikasına) daxildir.²

Lakin nədənsə dilçiliyə aid yazılmış əsərlərdə loru sözlər jarqon leksikasına aid edilməyib, ümumxalq dilinin tərkib hissəsi kimi izah olunmuşdur. Halbuki, “Loru sözlər jarqonun, ya da arqonun müəyyən tərkib hissəsidir. Bizim istəyimizdən asılı olmayaraq loru jarqonlar dilimizə daxil olur.”³

Elmi ədəbiyyatda jarqon və arqo çox vaxt bir-biri ilə qarşılaşdırılır, bəzən də bu iki termin arasında heç bir fərq qoyulmur. Bununla belə bir sıra tədqiqatçılar arqo ilə jarqonun fərqi haqqında mülahizələr yürütmüşlər.

“Başqalarının başa düşməməsi üçün süni yaranan, yaxud da ədəbi dildə işlənən sözlərin təhrifi ilə meydana çıxan jarqonların bir növü də arqotizm adlanır”.⁴

Professor Ə.Dəmirçizadə jarqonu arqodan fərqləndirərək yazır: “...Son zamanlar jarqon həmin zümrənin ifadə tərzini və ya danı-

¹ В.Д.Бондалетов. Условные языки русских ремесленников и торговцев. Рязань, 1974, сәh. 23.

² Вах: «Язык и литература», т.VII., Л., 193; «Известия Комиссии по русскому языку», т. I, М., 1932.

³ В.В.Стратен. Əvvəldə göstərilmiş mənbə, сәh. 114.

⁴ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1970, сәh. 82.

şığı mənasında işlənir. Bir qayda olaraq, belə zümrənin danışıqı, yəni jarqonu “əcnəbi rəngli danışıq”, “əcnəbivari kəkələmə” olması ilə ümumxalq danışığından ayrılır. Vaxtilə rus aristokratiyası arasında moda olan fransızsayağı danışıq və kəkələmə, azərbaycanlıların saraya yaxın zümrə arasında ərəbi, farsı ibarəpərdazlıq məhz belə “ali zümrə” jarqonu sayıla bilər. Belə danışıqı peşəkar zümrə arasındakı danışıqdan fərqləndirmək üçün biz də şərti olaraq peşəkar zümrə arasındakı məxfi anlaşma vasitəsi kimi anlaşılan danışıqı arqo, “ali zümrə” arasında işlədilən əcnəbi rəngli danışıqı – kəkələməni isə jarqon adlandırmağı məqsədəuyğun bildik. Arqo sözləri məhdud zümrə arasında məxfi mənada işləndiyindən jarqon sözləri, ifadələri, ibarələri isə əksərən bu və ya digər əcnəbi didən alınma olduğundan ümumxalq tərəfindən anlaşılmır.”¹

Deməli, arqo jarqonun xüsusi və geniş yayılmış növüdür. O, jarqonun xüsusi növü olduğu üçün bir çox əlamətlərinə görə jarqona oxşayır. Arqo da jarqonun digər növləri kimi mənsub olduğu zümrənin doğma ana dili deyil, ikinci – şərti dilidir. Arqo da jarqon kimi ədəbi dil üçün məqbul sayılmır. Bunların hər ikisi cəmiyyətin bütün üzvlər tərəfindən deyil, müəyyən qrup adamlar tərəfindən işlədilir. Onların xüsusi qrammatik xüsusiyyətləri yoxdur; bunlar ümumxalq dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən istifadə edirlər. Hər ikisində bir sünilik, həm də təbiilik əlamətləri vardır.

Bütün bu oxşar cəhətlərə baxmayaraq, jarqon ilə arqonu tam eyniləşdirmək doğru olmaz. Jarqon arqoya nisbətən geniş kateqoriyadır, onun əhatə dairəsi daha genişdir. “Arqo jarqonun xüsusi növüdür. Arqo oğruların, quldurların, qumarbazların, canilərin və s. şərti dilidir”.²

V.Jirmunki yazır: “Arqo jarqonun başqa növlərindən özünün peşə-sənət funksiyası ilə fərqlənir. Jarqon “dil oyunu”dur. O, emosional və ekspressiv hisslər aşılrayır. Arqo isə emosional və ekspres-

¹Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, səh. 90.

²В.В.Стретен. Əvvəldə göstərdiyimiz mənbə, səh. 112.

siv hissələrə malik dil əyləncəsi deyil. Bu, müəyyən zümrənin: oğru-ların, quldur və canilərin, alverçilərin müdafiə silahıdır. Jarqonun digər növləri sirli, gizli dil deyil, arqo isə gizli dildir”¹.

Arqo jarqonun digər növləri kimi “dil oyunu”, “dil əyləncəsi” deyil, o, fikri, sirri başqalarından gizlətmək, müdafiə olunmaq üçün mənsub olduğu ictimai qrupun ən əlverişli vasitəsidir.

Ə.Dəmirçizadə yazır: “Arqo sözləri jarqon sözlərindən fərqli olaraq, xüsusi şərti məxfi mənalarda işlənir və çox yayıla bilmədiyi üçün bədii ədəbiyyatda o qədər də tipikləşdirmə vasitəsi ola bilmir.”²

Məhz bu gizlilik keyfiyyətinə malik olduğu üçün arqo çox vaxt xarici (başqa dil) kimi anlaşıldır. Məsələn, İngiltərədə XVIII əsrə qədər elə hesab ediblər ki, oğru arqosu qaraçı dilidir.

Arqodakı gizlilik xüsusiyyətini daha əyani görmək üçün aşağıdakı misallara diqqət yetirək (arqo vahidlər mətndə qeyd olunmuşdur).

İkinci **maşını** (tapançanı) neynəmişən, gətirmişən? Axı mən alətsizəm, maşınımi kor köpək oğlu Mirzə Məlik əlimdən aldı (C.Əmirov); Yaxşı, Ağəli, nə deyirsən, **iclası** (qumarı) bu gün başlayaq, ya sabaha qalsın? (C.Əmirov); Amma bu gecə ikimiz gedib dörd adamın **səhra topunu** (tapançanı) gizlətdiyimiz yerdən götürməliyik (H.Nadir); – De görüm **qurdun** (pulun) var? – Qurd nədir, dayı? – Əşi, sən balqabaqsan məgər? – Yox. – İndi ki yox, onda de görüm, pulun var? (C.Əmirov).

V.Hüqo əsərlərinin birində arqonu belə xarakterizə edir: “Arqo eybəcər, qorxaq, gizli, satqın, zəhərli, qəddar, ikiüzlü, çirkin adamların, dilənçi həyat sürənlərin dilidir”³.

Hər bir ictimai zümrənin jarqonunda arqo sözləri ola bilər. Qəti demək olmaz ki, arqo yalnız oğrulara, qumarbazlara,

¹В.Жирмунский. Национальный язык и социальные диалекты. Л., 1936, с. 119.

²Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, səh. 90.

³Д.С.Лихачев. Арготические слова профессиональной речи. «Развитие грамматики и лексики современного русского языка», АН СССР, М., 1964, с. 320.

canilərə, jarqonun digər növləri isə stilyaqaalara, tələbələrə, ayrı-ayrı sənətkarlara aiddir. Məsələn, oğru jarqonunda həm arqotizmlər, həm də jarqonun digər növləri olduğu kimi, başqa ictimai zümrə qrupunun nitqində də bu xüsusiyyət ola bilər.

Bu və ya digər ictimai qrupun jarqonu bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır, yəni bir ictimai qrupa məxsus olan jarqon söz başqa ictimai qrupun jarqonuna daxil ola bilər və ya əksinə. Məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alan V.Tankov demişdir: "Oğru jarqonunu başqa jarqonlardan ayrılıqda götürüb izah etmək olmaz. Oğru dili ilə başqa şərti dillər arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Tələbə, məktəbli, xüsusilə stilyaqa jarqonunda tez-tez oğru jarqonuna məxsus sözlər işlənir".¹

Jarqon da, arqo da dil üçün zərərli ünsürdür. Onlar dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmir, əksinə, zibilləyir. (Unutmaq olmaz ki, jarqonun bədii dil üçün, xüsusilə personajların daxili aləmini açmaqda böyük əhəmiyyəti var).

V.Hüqo əsərlərinin birində 15 yaşlı gənc bir qızın dilindən eşitdiyi jarqon sözlü mahnı haqqında deyir: " Bu tər, qıpqırmızı dodaqlara çıxan çirkin sözlər qeyri-adi görünürdü. Bu qızıl gülün ləçəklərində ilbizin izini xatırladır. Mən öz hisslərimi heç cür ifadə edə bilmirəm. Bu sürgün dilini eşitmək mənə həm acı, həm də xoş idi. Qəddar, canlı danışmaq, çirkin jarqon! Güzəl qız səsi! Bu eybəcər sözləri gözəl musiqi sədaları altında eşitmək!"²

Başqa bir əsərində isə V.Hüqo yazır: "Əgər filosof öyrənmək üçün itməkdə olan bu dili (yəni arqonu) saxlasa, onu qəmgin, lakin faydalı düşüncələr bürüyəcəkdir. Heç bir axratış bunun kimi maraqlı və məhsuldar deyil. Arqo sözlərində elə bir kök və metafora yoxdur ki, bunlar əyani şəkildə olmasın".³

¹Общее языкознание. «Наука», М., 1970, с.489.

²Д.С.Лихачев. Арготические слова профессиональной речи. «Развитие грамматики и лексики современного русского языка», АН СССР, М., 1964, с. 321.

³Yenə orada, s. 321.

Həqiqətən də jarqon və arqo sözlərinin tədqiqi çox maraqlı və zəruridir. Bu xüsusiyyəti nəzərə alan V.D. Bondaletov arqonun əhəmiyyətindən söz açaraq deyir: "Arqotik material xalq dilində düzəltmə və mürəkkəb sözlərin öyrənilməsi, dilin başqa dillərlə əlaqəsi haqqında geniş imkan yaradır."¹

Akademik İ.İ.Sreznevski yazır: "Ofen arqosunun dil üçün mühüm əhəmiyyəti var. Mən arzu edərdim ki, filoloqlarımdan biri bu arqonu öz tədqiqatı üçün lazımlı mövzu kimi qəbul etsin".²

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti, "Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1979-cu il, №2, səh.14-20.

AZƏRBAYCAN ZONİMLƏRİ HAQQINDA

Zoonimiya xüsusi adlar haqqında elmin – onomastikanın bir şöbəsidir. Müxtəlif heyvan, quş və s. canlıların (insanlardan başqa) xüsusi adına zoonim deyilir: *Məstan pişik. Boz keçi. Sarıqız dana. Maral öküz. Boz eşşək. Çal sığa. Şəngül və s.*

Tellinin "Sağal" çağırdığı camış həyatə girən kimi hoqquldadı (Ə.Vəliyev); *Təpəl öküz* xalxalın yanında qaralırdı. *Dəngil öküz* görünmürdü (M.Süleymanlı); *Çal kərə, Saqqır kərə, Qumral, Qəmər qoç* gəldü, qaç..... (Ə.Nəbati). *Mərmər pişik, Dəmir it* Bilqeyisin başına cəm olar (A.Şaiq).

Azərbaycan dilində heyvanların xüsusi adlarını ifadə etmək üçün zəruri olan ümumiləşmiş bir söz (termin) yoxdur. Bəzən "heyvan ləqəbi", "canlılara verilən ləqəb" və s. terminlər işlədirlər. Bu halda insan adları üçün səciyyəvi olan "ləqəb" sözü mənaca yaygınlaşır, genişlənir, müxtəlif hadisələri bildirmək üçün işlənmiş olur və deməli, bir termin kimi, ümumiyyətlə,

¹V.Д.Бондалетов. Условные языки русских ремесленников и торговцев. Рязань, 1974, səh. 9.

²И.И.Срезневский. Мысли об истории русского языка. М., 1959, с. 128.

əhəmiyyətini itirir. Odur ki, “ləqəb” sözünün terminoloji mənasını yalnız insan adları ilə məhdudlaşdırmaq, digər canlıları ümumiləşdirmək üçün isə başqa bir termin işlətmək zəruriyyəti meydana çıxır. Biz hələlik “zoonim” terminindən istifadə edirik.

Rus dilində canlıları bildirən ümumi «клика» sözü vardır. Rus dilçiləri bu sözün termin kimi əlverişli olmadığını, denotat ilə sıx bağlanmadığını (bu sözün əsasında duran «кликать» feili rus dilində iki mənada – heyvanı çağırmaq və adlandırmaq mənalarında işlənir) göstərirlər.

“Zoonim” termini təkmənalı bir söz kimi canlıları (insandan başqa) bildirmək üçün əlverişli hesab edilə bilər.

Zoonimlər adətən ev heyvanlarını əhatə edir. Çöl heyvanları (quşları) üçün xüsusi ad işlənmiş (Nadir halda evdə saxlanan bu və ya digər vəhşi heyvana da xüsusi ad verildiyinə təsadüf edilir. Məsələn, Bakıda Berberovlar ailəsində saxlanan Kinq adlı şir. Lakin bu nadir hallardan biri olaraq qalır və ümumi səciyyə daşımır). Bu da zoonimlərin ümumi funksiyası ilə əlaqədardır. Digər xüsusi adlar kimi, zoonimlərin də başlıca funksiyası fərdiləşdirməkdir. Heyvana ad verməklə onu fərdiləşdirir, eyni varlıqlar içərisindən seçib ayırmış olurlar. Çöl heyvanlarını fərdiləşdirməyə ehtiyac yoxdur.

Bəzi vəhşi heyvanların müəyyən sabit epitetlə işlənməsi müşahidə edilir. Bunlar xüsusi ad hesab edilə bilməz. Məsələn, canavar anlayışı əvəzinə *ağzıqara*,¹ *boz bəy*, *yalquzaq* və s. işlənməsi yalnız evfemizm hadisəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Gecənin zülmətində *ağzıqara yalquzaqla* əlbəyaxa olub (B.Bayramov); *Ağzı qara boz* bəylər. Vursan *ağzın əyilər* (Tapmaca: – boz canavar).

Heyvan adlarının bir qismi ortaqlı olur, yəni eyni ad müxtəlif heyvanlara verilir. Məsələn, *Şəngül* adı həm itin, həm də keçinin balasına verilir. Əsasən inək adı olan *Dəmir* həm də it

¹ Bu söz həm də itin epiteti kimi işlənir: “Böyrü üstə uzanmış ağzıqara iki boz it başını qaldırıb baxdı” (Ə.Vəliyev).

adı kimi işlənir. *Məstan* sözü pişiyin də, xoruzun də, inəyin də adı ola bilər.

Bəzən eyni sabit epitet müxtəlif heyvan adları ilə yanaşı işlənir: *boz keçi* (Ala-bula, boz keçi...), *boz köpək* (yanındakı boz köpək yoldaşdır çobanın), *boz inək*, *boz eşşək* və s.

Deməli, zoonimlər həm ümumi, həm də fərdi səciyyəli ola bilər: ümumi səciyyəli zoonimlərə: *ərəb at*, *səmənd at*, *gürzə ilan*, *şahmar ilan*, *kəhər at*, *yalquzaq canavar*, *qırxpipik xoruz* və sairəni misal göstərmək mümkündürsə, fərdi zoonimlər *Mərcan inək*, *Məstan pişik*, *Alabaş it*, *Alabuynuz keçi*, *Qəmər at*, *Şahbaz at* və s. kimi vahidlərdir.

Bir sıra heyvan adları şəxsləndirilib, onlara insan adlarına məxsus müəyyən əlavələr də qoşulur ki, belə metaforik adlar sabitləşib qalmış olur.

A.Şaiqin əsərlərində işlənmiş aşağıdakı heyvan adları diqqəti cəlb edir:

Siçan bəy, *Tülkü lələ*, *Qurd xan*, *Tıq-tıq xanım*, *Məstan xoruz*, *Ovçu Məstan*, *Cik-cik xanım*, *Şələquyruq xoruz* və s.

Bəzən heyvan adları şəxsləndirilməklə onlara ictimai mənə verilmiş olur. Ə.Nəzmi müvəqqəti hökumət zamanı yazdığı bir şeirində deyirdi: "Bozdarın nəfəsi tamamilə kəsilmişdir".

Bu fikri şərh edərkən ədəbiyyatşünas A.Zamanov yazır: "Milli dildə çıxan qəzetlər çara o zaman "Bozdar" (it adı) qoymuşdular."

Müasir Azərbaycan dilində daha çox kütləvi, sürü halında mövcud olan heyvanlar üçün (qoyun, donuz, ev quşu və s.) xüsusi adlar yoxdur.¹ Xüsusi qoyun adlarının inkişaf etməməsi nəzərə çarpır.

Azərbaycanlılar qədimdən donuz saxlamadıqları üçün dilimizdə onun xüsusi adı yoxdur. Maraqlıdır ki, rus dilində də donuzu bildirən zoonimlər yoxdur. Burada donuz üçün cəmi iki ad – Borka və Sinka adları işlənir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, donuz evdə uzun müddət saxlanmır. Adətən yazda doğulan donuz

¹Burada istisnalar nəzərə alınır. Məs.: *Məstan xoruz*, *Çil toyuq* və s.

balasını kökələndən sonra qışda kəsirlər. Uzun müddət saxlanmadığı üçün onun xüsusi adı da yox dərəcəsidir.¹

Kütləvi heyvanlar sənədlərdə də öz xüsusi adı ilə deyil, xüsusi əlamətlərlə (nömrələrlə) qeyd olunur. Faktiki materiallardan məlum olduğuna görə, dilimizdə inək, at və it adları daha geniş miqyasda yayılmışdır.

Zoonimlər içərisində inək adları mühüm yer tutur. B da inəyin təsərrüfatdakı rolu ilə izah oluna bilər.

Qızıl, Maral, Qaragöz, Taybuynuz, Naznaz, Alaöz, Xumar, Mərcan, Qaratel, Alabəzək.

“Dövlət” inək adəti üzrə iki dəfə mələdi (Ə.Vəliyev); Fəridə.. “Eskimo”ya yaxınlaşır, sağmağa başlayır (“Azərbaycan gəncləri”, 3 (11-73); Məhərrəm əminin *Ağbal* dünyəsi anası ilə qarşı-qarşıya yatıb başını *Durna* inəyin boynuna söykəmişdi. Məhərrəm əminin *Sarıqız* danası ilə qonur buruğu həlləşir... *Xinna* inəyin qarnı belə ilə bərabər dayanmışdı (Ə.Vəliyev).

Müasir dildə zoonimlərin inkişaf edib çoxalması ictimai heyvandarlığın kənd təsərrüfatında əsas yer tutması ilə əlaqədar izah oluna bilər. Hər heyvanın adının müvafiq sənədlərdə qeyd edilməzi zəruri olduğundan onları fərqləndirici adlarla ayırmaq lazım gəlir.

İ.Əfəndiyevin “Dağlar arxasında üç dost” romanında belə bir epizod vardır:

“–Əşi, Əsgər dayı, – deyə bizdən bir qədər aralıda oturub papiros çəkən kişini səslədi. – “*Qırmızı zavod*” gözümə deyir... (Qartallı Dərədə Rusiyadan gətirilmiş cins inəkləri bu ad ilə çağırırdılar)...– Sən ona daha “*Qırmızı zavod*” demə. Təzə ad qoymuşuq: “*Böyük Mərcan*” – yaxşı addır?”

Sonra hadisəni nəql edən Səlimənin dilindən deyilir: “Mən bütün inəklər buzovlar üçün “şəxsi vərəqə” düzəltmişdim. Bu vərəqəyə onların adlarını, cinsini....qeyd edirdim”.

¹ Вах:П.Г.Порожников. Из уральской зоонимии. «Восточнославянская ономастика», М., 1972, səh. 214..

Məşhur sağıcı Tahir Cəbrayılovun (Quba) inəklərindən bəhs edən bir yazıda deyilir: "Nəticə müxtəlif oldu. Bir ay "Kür" 140 kiloqram, "Araz" isə 300 kiloqram süd verdi ("Kommunist", 3/7-73).

Xüsusi və ictimai həyatda çox böyük əhəmiyyəti olan heyvanlar çoxaldıqca onları bir-birindən fərqləndirmək tələbi də artır. Buna görə də müasir dövrdə onim yaradıcılığının genişləndiyi müşahidə edilir.

"Kommunist" qəzetindəki (19/X-62) bir məqalədə deyilir: "Darçın xala hər inəyə bir ad qoyub:"Ceyran", "Eyzanül", "Nübar", "Binəli", "Nabat", "Şərqiyyə", "Qaragilə" və s."

Həmin qəzetin başqa bir nömrəsində (20/VIII-63) "Məhsul", "Qələm", "Zərniş", "Qaragül" inək adları çəkilir.

Başqa misallar: Anasının qayğı ilə bəslədiyi "Qaragöz"ü, "Alaca"nı xatırlayanda kövrəlirdi. "Ərköyün"ü, "Nazlı"nı tək qoymaq istəməirdi..."Gözəl"ə sığal çəkdi. "Şiltağ"ı şirin zümmü-mələrlə ələ aldı. "Eşitməz"in dilini tapdı ("Sovet kəndi", 9/IX-76).

Real həyatda inək adlarının çoxalması bədii ədəbiyyata da təsir göstərir, belə adlar bədii ədəbiyyatda geniş yer tutur.

R.Rzanın "Bir qaragözlü haqqında ballada" şeirində deyilir:

İndi bizim inəkləri yadınıza salın bir.

Ad qoymuşuq "Ceyran", "Maral", "Qızıl", "Gümüş", "Əməkçi".

C.Məmmədovun "Naxır gəlir" şeirindən:

Bax budur, "Xallı" gəlir,

Bax budur, "Mərcan" gəlir!

"Qızıl" a bax, "Qızıl" a,

Görün nə yaman gəlir!

İ.Tapdığın "Balaca sağıcı" şeirindən:

Mənim "Maral" inəyim,

"Bənövşüm",

"Göyçəyim",

Çəməndir otlağımız...

Xüsusi və ictimai təsərrüfatlarda heyvanlara ad vermə tərzində müxtəlifdir. Xüsusi təsərrüfatda heyvan ad verilməsində bir qanunauyğunluq yoxdur, doğulan heyvan ad vermək zəruri deyil, habelə bu ad bir gün, beş gün, bir ay və ya daha sonrakı müddət ərzində verilə bilər. İctimai təsərrüfatda isə heyvanın doğulan kimi adlandırılıb sənədlərdə bu adla qeyd edilməsi zəruridir (Ruslarda maraqlı advermə üsulları müşahidə edilir: körpə heyvanın adı anasının adının ilk səsi ilə başlamalı, ya da doğulduğu ayın adına yaraşdırılıb-uyğunlaşdırılıb bu ayın adının ilk səsi ilə başlamalı olur).

At insanların çox-çox qədimdən əhliləşdirdikləri ilk heyvanlardan biridir. Söz sənətində qədimdən bəri at – insanın bu sadıq dostu həmişə tərif, təhsin, mədh obyektinə olmuşdur. Bir çox xalqların nağıllarında göyə qalxıb yerə enən, göylə gedən, odunsuyun içindən keçib gedən əfsanəvi atlardan bəhs edilir.

Qədim yunanlarda *Peqas* şairlərinin oolhanının himayəçisi idi. Məcəzi mənada “*Peqası yüyənləmək*” – şair olmaq, şeir yazmaq deməkdir.

Şərqdə əfsanəvi *Merani* və göy atı *Buraq*, habelə *Rəfrəf* məşhurdur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının incilərindən biri olan “Koroğlu” dastanında Koroğlunun düşmənləri onun gücünün yarısını *Qırat* və *Düratda* görürlər. Ümumiyyətlə isə dünya ədəbiyyatında məşhur olan at adları çoxdur: *Rosinant*, *Rəxş*, *Şəbdiz*, *Busseal* və s.

Azərbaycan xalqı atı həmişə yüksək qiymətləndirmiş, onu “igidin qardaşı” hesab etmişdir. Dilimizdəki bir sıra ifadələr xalqın atı necə qiymətləndirdiyini göstərir:

At igidin yaraşığıdır. At muraddır. Atın gəmini tutmayan yolda piyada qalar. At yeriməklə, insan bilməklə. At ölür, meydan qalar, igid ölür, ad-san qalar. At yeməyən acı otlar bitməsə yaxşıdır (“Atalar sözü”, 1949, səh. 23-25).

“At qədim İranda qüdsiyyət daşıyan bir heyvan sayılırdı. Atın hətta padşah seçkisində də böyük rolu vardı yunan tarixçisi Herodotun rəvayətinə görə, farslardan yeddi zadəgan mağarla

mübarizə edib onları devirdikdən sonra İran taxtına yeddi namizəd oldu. Dara da bunların arasında imiş. İran adətincə onlar ata minib günəş doğmamış şəhərdən kənara çıxmalı idilər. Günəş şüası gözə çarpar-çarpmaz kimin atı kişnəsə, o padşah sayılırmış. Daranın atı kişnədiyi üçün taxta oturmuşdur.

Azərbaycan bədii ədəbiyyatında müxtəlif at adlarına rast gəlinir:

Quba xanı Fətəlinin bir cüt məşhur atı vardı, birinin adı *Qəmər*, o birininki *Şahbaz* idi (Ə.Vəliyev); *Laçının* belində yola çıxdı (Ə.Vəliyev); *Kürən at* götürüldü (S.Rəhimov); *Göy at...götürüldü* (Ə.Vəliyev);...*Boz at* ucadan kişnədi (H.Mehdi); Fəxrəddin *Alaca* adlı atı minmişdi (M.S.Ordubadı); Hamı generalın "*Tufan*" adlı köhləninin tamaşasına çıxmışdı (C.Bərgüşad); Səfər kişi, tez "*Çalağan*"ı yəhərlə (M.Qocayev); *Səkil* belindəki adama alışıb kimi dördnala yeriyirdi (S.Rəhimov); Rüstəmbəyli ilxısında *Diliboz* nəslindən bir at var (Ə.Haqqverdiyev).

"Kommunist" qəzetində (12/1-73) "Qarabağın atları" adlı bir məqalədə deyilir: "Bu yaxınlarda Qərbi Almaniyaya və Finlandiyaya "Ərəbi-Qarabağ" cinsinə məxsus "*Patron*" və "*Piyada*" adlı iki baş at satılmışdır.... Zavodda "*Satıl*", "*Şaxbulaq*", "*Namat*" və sair kimi yaxşı ayğırılar vardır".

İt adlarını əhatə edən zoonimlər dilimizdə qədimdən bəri geniş miqyasda işlədilməkdədir. Ə.Nəbatinin bir şeirində deyilir:

Çal kərə, Saqqır kərə, Qumral, Qəmər qoç gəldi, qaç,

Yüzbasar, Daran-tutan, Qaplanı gözlər gözlərim (Habelə: *Basar* it hayana getdi, hanı fişqırıq sədası?).

A.Şaiqin əsərlərində it adları çoxdur: *Toplan* birdən atılıb Abdullanı yenə dişlədi. Zəfərin iti *Çənbər* bostana tərəf götürüldü. Kərim babanın "*Qızıl*" adlı bir iti vardı. *Ala ənik* şöngüyüb oturmuşdu. *Alabaş* yatmışdı. *Mərmər pişik*, *Dəmir it* yatmışdı.

¹ Y.V.Çəmənəminli. Xalq ədəbiyyatının təhlili (vəsf-hal). "Ədəbiyyat" qəzeti, 1935, №23.

Alabula iki *Toplan* boyda ala-bula bir it idi. *Qurdbasana* qıs vurdu...

Qədim türk dillərində *Qurdbasan* yox, *Boribasan*// *Boribas-sar*// *Boribas*// *Boribos*//*Borbos* zoonimi işlədilirdi ki, müasir *Barbos* (məsələn, rus dilində) sözü də buradandır.¹

Ümumiyyətlə, klassik sənətkarların əsərlərində zoonimlərdən daha çox it adları işlədilmişdir. Aşıq Hüseynin “Qıs vurun qoçaqlarım” şeirindən:

Subaylar amanatı
Bozdarı bəldən qoyginən.
Açgılan zəncirini
Toplanı əldən qoyginən.
Ot gətir, alaf gətir
Pələşi gəndən qoyginən.

Başqa misallar: Tulalarımın içində elələri var ki, birini bir ata qıymırsan. Ələlxüsus, “*Kaşdan*”, “*Mundir*” (N.B.Vəzirov); Nəcəf, mən ölüm, *Tirmə* sağalıbsa, bir ova gedək (Ə.Haqqverdiyev);*Şəngül* şən, diribaş tula idi, *Axtar* qısa boylu...tula (S.S.Axundov).

Müasir əsərlərdə də it adlarına çox təsadüf olunur: *Boğar* on beş ildən çox idi ki, öz sahibinə, onun həyat-bacasına keşik çəkirdi (Q.Xəlilov); Qara tükülü *Dəcəl* də Niyazın yanında şöngüyüb oturdu (Q.Musayev); *Pələnglə Tirmə* hürə-hürə güneyə tərəf götürüldülər (M.H.Əliyev); *Toplan..Pələş* adlı itin balasıdır (O.Qoşqarlı); – *Alaş*, tut, qoyma, – səs eşitdim (F.Eyvazlı);Ov tulası *Çarıq* quştək səssizcə səkirdi (İ.hüseynov); Kişi.... ayaq saxlayıb astadan”*Çaqqal*” – deyə onu səslədi (H.Seyidbəyli); – Tut onu, *Cek*, tut onu... (H.Seyidbəyli); Həsənağa cəld çomağını havada yelləyib, “*Bozdar*”ı, “*Kefli*”ni, “*Qaraboz*”u hayladı (M.Dadaşov).

Ayaqyalın, başıaçıq uşaqlar əllərində çomaq hay-küylə itlərin üstünə atılırdılar:

¹ Вах: Дж.С.Сетаров. Тюркизмы в русских названиях домашних животных. «Советская тюркология», 1978 №1, сәh.39.

– Ə, Çəmbəri çağır, iti boğar.

–Bozdarı burax, qoy onları qulaqlasın!

–Qurdbasamı qoyma, itləri öldürəcək!

Alabaş da istədi davaya qoşulsun (C.Bərgüşad).

“Ölülər” pyesində İsgəndər iti “Mars! Mars! Mars!” deyə çağırır.

Zoonimləri müxtəlif cəhətdən qruplaşdırıb öyrənmək olar: rəngə görə (*Sarı dana, Boz at...*); xasiyyətə görə (*Qurdbasan, Boğar...*); xarici əlamətə görə (*Alabaş, Alagöz...*); insanın münasibətinə görə (*Naznaz, Ağbal, Mərcan...*), metaforik tərzdə: *Dövlət, Eskimo...* və s. şəkildə.

Zoonimlərin bəziləri tarixən qədim olduğu halda bəziləri neologizm hesab edilə bilər.

Zoonimlər də bütün digər xüsusi adlar kimi ümumi adlar əsasında meydana çıxır: *Ceyran, Maral, Qızıl* və s. Lakin bəzi (xüsusilə qədim) zoonimlər lap əvvəllər bu funksiyada meydana çıxmış, yəni bunlar ümumi söz kimi dildə işlənməmişdir: *Məsttan, Bozdar, Diliboş, Dəngil, Boynaq, Toplan, Alaş, Şəngül, Şüngül, Məngül* və s.

Bəzən tarixi zoonimləri müəyyənləşdirmək çətin və mübahisələrə səbəb olur. “Dədə Qorqud” dastanlarında eyni zoonimin müxtəlif tərzdə oxunuşu diqqəti cəlb edir. Dastanların Bakı çapında Bamsı Beyrək Boğazca Fatmaya belə sual verir: “İtinizin adı Barak deyilməydi?”

V.V.Bartoldun tərcüməsində isə Barak yox, Borak getmiş, özü də it yox, at adı hesab edilmişdir: «Разве имя твоего коня не Борак?»¹ (Kitabın “Şərhlər” bölməsində Barak – собака ?²deyə bir sual irəli sürülür). O.Ş.Gögyay isə bu it adını Baracuç şəklinə vermişdir: Evünüz ardı derecik degümiydi? İtünüz ad Baracuç degülməydi?³

¹Вах: “Книга моего Деда Коркута». Изд.АН СССР, М.-Л. 1962, səh. 46.

²Yenə orada, səh. 269.

³ Dedem Korkudun kitabı. Hazırlayan Orhan Şaik Gyokoyay, İstanbul. 1973, səh. 53.

Ümumiyyətlə, Barak//Parak adının yaranması maraqlıdır. Çox tüklü bir ov itinin ümumi adı olan bu söz (məsələn, “Eşidib parağı qırxaqlar, bilmir harasından qırxaqlar”) əslində xüsusi it adından törəyib ümumiləşmişdir. M.Kaşqarının göstərdiyinə görə, ənqa (ağbaba) adlı əfsanəvi quş qocalanda cəmi iki yumurta yumurtlayır, bunlardan iki bala çıxır: biri şonqar//şunqar adlı quş, digəri tuyğun adlı qıllı it. Biri yaxşı ov quşu, digəri yaxşı ov iti hesab olunur. Bundan əlavə, qədimlərdə it üzülü, insan bədənli bir tayfa it-baraq, qıl-baraq adlanarmış. Şərqdə insan sifətli, uzun boylu Buraq adlanan heyvan haqqında müsəlman əfsanələri yayılmışdır. Rəvayətə görə, bu heyvan qartal ilə itin ciftləşməsindən əmələ gəlmişdir. Qədim cadugərlər bu heyvana minib Allahın yanına gedirlərmiş.

Zoonimlərin dildəki funksiyası və işlənmə üsulları haqqında müəyyən elmi nəticələrə gəlmək üçün çoxlu faktik material toplamaq zəruridir. Toponim və antroponimlər müəyyən mənbələrdə qeyd və təsbit olunursa, zoonimləri yalnız şəxsi müşahidələr yolu ilə, sorğu yolu ilə toplamaq olar. Heç bir dildə zoonimlər lüğəti yoxdur. Dialektoloji ekspedisiyalar zamanı adətən zoonim leksikası ilə maraqlanırlar. Bütün bunlara görə buradakı faktik materialları tam və kifayət qədər hesab etmək olmaz.

Bütün qədim xalqlar kimi, Azərbaycan xalqı da təbiət aləminə, canlılara, xüsusilə təsərrüfatda çox xeyirli olan ev heyvanlarına həmişə yüksək insani münasibət bəsləmişdir ki, bunun bir təzahürü də onlara verilən xüsusi adlarda özünü göstərir. Bu adlar insanın həmin canlılara rəğbətini, onları əzizlədiyini əks etdirir.

Dünya incəsənət tarixinin qədim prinsipi belə olmuşdur: heyvanlara münasibət daha çox insani, insana münasibət daha çox heyvani.

Kasıb itinin adını *Gümiş* qoyar.

Diqqət edilsin ki, burada mənfi münasibət itə yox, insana – kasıba qarşıdır.

*"Müasir Azərbaycan dili", II hissə, Morfologiya.
Bakı, "Elm", 1980-cı il, səh.475-505.*

NİDA

Türkologiyada, xüsusilə Azərbaycan dilçiliyində nida ən az tədqiq olunmuş söz qrupudur. Qrammatikalarda, adətən, nidalara bir növ "ögey" münasibət bəsləndiyi hiss olunur: bir-iki abzas və səhifə həsr etməklə kifayətlənilir. Kazım bəydən başlayaraq nidaların mahiyyəti, onların başqa leksik-semantik kateqoriyalardan (nitq hissələrindən) fərqlənən xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif müəlliflər az-çox müəyyən fikirlər irəli sürmüşlərsə də, bu fikirlərdə bir ardıcılıq, dəqiqlik yoxdur. Nidalar bəzən ədatlar ilə, bəzən hissəciklər, bəzən zərflər, bəzən də təqlidi sözlərlə qarışdırılmış, bəzən heç belə nitq hissəsinin mövcud olmadığını söyləmişlər. İ.A.Batmanov nidanı ayrıca nitq hissəsi hesab etmirdi. Nidanın isimlər kimi hal (və cəmlilik) şəkilçilərini qəbul etdiyini nəzərdə tutaraq müəllif bu sözləri, ümumiyyətlə, adlar qrupunda tədqiq etməyi lazım bilmişdir.¹Lakin substantivləşdikdə isim şəkilçilərini qəbul etmə xüsusiyyəti bütün nitq hissələrinə xas olan bir keyfiyyətdir və bu keyfiyyətinə görə digər nitq hissələri kimi, nidaları da adlara daxil etməyə ehtiyac yoxdur.

N.K.Dmitriyev başqırd dilində nidalardan bəhs edərkən onların həm isimlərdən, həm də feillərdən fərqli və qədim bir söz qrupu olduğunu göstərmişdir.²A.N.Kononov da nidaların həm müstəqil, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirilib, ayrıca tədqiq edilməsini zəruri sayır.³

Bəzi türk dillərində nida probleminə ayrıca elmi-tədqiqat əsərləri həsr edilmiş, dissertasiyalar yazılmışdır. S.Usmanov ni-

¹Вах: И.А.Батманов. Части речи в киргизском языке, Фрунзе, 1936, səh.43.

²Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, səh.48-49.

³А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, səh.60.

dalardan bəhs edən namizədlik dissertasiyasında bu sözlərin bir sıra zəruri xüsusiyyətlərini araşdırmış, onların xüsusi nitq hissəsi olduğunu elmi əsaslarla sübuta yetirmişdir.¹ Demək lazımdır ki, türkologiyada ilk dəfə bu əsərdə nidalar ilə təqlidi sözlərin fərqlənən cəhətləri belə geniş şəkildə və əsaslı olaraq tədqiq edilib üzə çıxarılmışdır. Lakin burada da vokativ sözlər nidalara daxil edilmiş, fərqləndirilməmişdir. Qazax dilindəki nidalar Ş.Y.Sarıbayevin namizədlik dissertasiyasında ətraflı araşdırılmışdır. Müəllifin əsərində diqqəti belə bir cəhət cəlb edir ki, nidaların təqlidi sözlərdən semantik, struktur və sintaktik baxımdan, habelə artıb-çoxalma xüsusiyyətlərinə görə seçilən xarakter keyfiyyətləri çox sərrast müəyyənləşdirilmişdir.²

Demək lazımdır ki, təqlidi sözlərlə nidaların fərqi daha bir sıra tədqiqat əsərlərində işıqlandırılmışdır.³

Azərbaycan dilçiliyində nidalar bu vaxta kimi müstəqil tədqiqat obyektini kimi alınıb öyrənilməmişdir. Yalnız qrammatika kitablarında nidanın bir nitq hissəsi olduğu qeyd edilməklə kifayətlənmişlər. Lakin bu sözlərin fərqləndirici və zəruri əlamətləri dərindən öyrənilməmişdir. Təsədüfi deyil ki, praktikada bir sıra hallarda nidalar başqa nitq hissələri ilə dolaşmaq salınmışdır.

Azərbaycan dili haqqında tədqiqatlar çoxaldıqca, qrammatikanın ayrı-ayrı məsələləri daha dərindən öyrənildikcə nida məsələsi də diqqəti cəlb edir və bu kateqoriyanın başqa leksik-semantik söz qruplarından fərqi dəqiqləşdirilir. Son zamanlar nəşr edilən müxtəlif qrammatikalarda və digər müvafiq elmi əsərlərdə nida sözləri başqa sözlərdən sərrast şəkildə fərqləndirilir.

² Ш.Ю.Сарыбаев. Междометия в казахском языке. Алма-Ата, 1959.

³ М.А.Адилев. Тəqlиди сөzlər. "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri", 1961 №6; Р.Кунгуров. Изобразительные слова в современном узбекском языке (п.д.а.), Ташкент, 1962.

İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkoloji tədqiqatlarda nidalar müxtəlif cəhətlərdən təsnif edilir ki, bunlardan ən çox yayılanı nidaların mənşəyinə və mənasına əsasən aparılan təsnifatdır.

Mənşəyinə görə nidalar əslə və düzəltmə olmağa iki yerə bölünə bilər.

Əslə nidalar ilk yaranışından hiss-həyəcanı bildirməyə xidmət edən sözlər olub, heç bir başqa nitq hissəsi ilə əlaqədar deyildir: *a, ay, o, oyt, ax, ox, ux, uf, əh, oh, ah, bay, vay, pəh...*

Törəmə nidalar müxtəlif yollarla düzəlir:

a) Müxtəlif nidaların birləşməsi ilə: *ha-ha, oxay//ox-qay, ehəy, pəh-pəh, ay haray, ay dedi-bidə...*

b) Başqa dillərdən alınma sözlərin nidası kimi işlənməsi ilə: *zinhar, ələman, bismillah, bərəkəllah, əfərin, mərhəbə.*

v) Başqa nitq hissələrinin nida yerində işlənməsi ilə: *yaşasın, xoş gördük. rədd olsun...*

Nidaların mənacə təsnifi isə o qədər də asan deyildir. Çünki leksik mənadən uzaq olan nida şərait və mətn ilə əlaqədar müxtəlif hissələrin ifadəsinə xidmət edə bilər. Odur ki, demək olar, bütün nidalar çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malikdir.

A nidası təəccüb, heyrət, şadlıq, nifrət, qəzəb bildirir və aşağıdakı şəkillərdə işlənilir: *a, aa, a...a..., a-aa, a-a...,aaa,A! A! A!a...a, a-a-a-a-a; a, a...a.* Məs.: *A! A! A!* Dəliddən doğru xəbər (C.Cabbarlı); *Aa*, nə yaxşı, sən də burdasan (M.İbrahimov); *A...inanmır ey?* (S.Rəhman); *Bir bunun həyasına bax, a-a-a* (S.Rəhimov); *A...a...Elə şey olar?* (O.Salamzadə); *Naçalnik çəpik çalıb, qəhqəh çəkib güldü və dedi: -A...a...a...a...Rəfiq, sən burda içmişsən* (C.Məmmədquluzadə); *Yox aaa...A* kişi, mən ölüm qoy, belə zad olmaz (N.B.Vəzirov); *-A...a...a...bir buna bax, revizor-zadsan?* (Ə.Mustafayev).

Ay nidası müxtəlif şəkillər alaraq (*ay..., ay-ay...ay, ay, ay; ...ayyy*), alqış, məmnunluq, təəssüf, peşmançılıq, təəccüb, qəzəb, sevinc, narazılıq və s. duyğuları ifadə edir. Məs.: *Ay* özümü o əzdiren günlərim (Şəhriyar); *Qorxmayın, uşaqlar, ay, ay,*

ay; Nədən qorxursunuz? (H.Mehdi); *Ay, ay, Mirzə, nə qoyub, nə axtarırsan?* (N.B.Vəzirov); *Ay qonşu, haralardasan?* (Ə.Sadiq); *Ay uşaq, orda kim var?* (S.Rəhimov); *Ay səni xoş gördük* (Ə.Vəliyev); *Ayyyy...Nə qoyub, nə axtarırsan* (N.B.Vəzirov).

Ah və *ax* nidaları təxminən bir-birinin sinonimi kimi işlənilir və dilimizdə ən geniş yayılmış nidalardır. Bu nidalar forma və məzmunca çox rəngarəng və zəngindir.

Formaca *ax... ox...axx, ax-ax, ax...x.....*şəkillərində işlənən nida sevinc, arzu, zövq, razılıq, təəssüf, peşmançılıq, şikayət, nifrət, qəzəb, qorxu, hədə, istehza kimi hissləri ifadə edir. Məs.: *Ax, necə kef çəkməli əyyam idi* (M.Ə.Sabir); *Ax, ax....Evi yıxılsın səbəbin* (N.B.Vəzirov); *Ax-ax! Pis dərddir quyruq olmaq* (R.Rza).

Ah nidası da əsasən həmin hissləri bildirir və əsasən sabit formada çıxış etsə də, məzmunca olduqca zəngindir. Öz işlənmə tezliyinə görə də, demək olar ki, bütün nidalardan fərqlənir. Məs.: *Ah, Zərrintac xanım ona bir mənsəb yolu açsaydı* (S.Rəhimov); *Ah. İnsanları bir-birindən ayıran “uçurum dərələr”* (N.Nərimanov); *Ah...bu da bir gün deyil, biz çəkirik* (N.B.Vəzirov); *Ah, qız nə qız, sultanlara layiqdir* (H.Cavid); *Ah, kim oldum yolunda can fəda* (M.Ə.Sabir).

Aha nidası müxtəlif variasiyalarda işlənilib sevinc, təəccüb, qəzəb, güman, yaddaş, xatırlama, istehza, təəssüf hisslərini bildirir. Məs.: *Aha...heç saymayırsan bu hərif bizi* (S.Vurğun); *Aha, yoldaş Əzizbəyov, xoş gəlmişsiniz* (H.Mehdi); *Ahaaa....Deməli, bu o Səlimin oğludur* (M.İbrahimov); *Aha....Adaxlımı qardaşından çox istəyirsən* (C.Cabbarlı).

O nidası sevinc, alqış, təəccüb, nifrət, kinayə ifadə edir və müxtəlif variasiyalarda işlənir: *o-o-o-o, o...., o.....o....o....o...., o-o-o*; məs.: *O!....Nə yaxşı qonağımız gəlib* (Ə.Qasımov); *O...o....o, mister İsfahani. Salaməleyküm....* (M.İbrahimov); *Ooo! O gözəllikdə mahir oyunçunu danılmaq?* (Ş.Fərzəliyev); *O-o-o, çox ətirli çaydır* (M.İbrahimov).

Oy nidası müxtəlif şəkillər kəsb edərək (*oy,oy-oy, o...oy! oy....oy....oy...oy...oy...oy...oy....*) qorxu, etiraz, heyrət, sevinc, şadlıq hisslərini ifadə edir. Məs.: Kabinetdə boğuc nida səsləndi: *Oyy!* (S.Dağlı); Aman, aman, *oy!* Qaşı kaman *oy!* (Ü.Hacıbəyov); *Oy....Oy....Oy....Ay* allahı sevən, balam öldü (Ə.Haqqverdiyev); *Oy*, başımız söhbətə qarışmış (Y.V.Çəmənəminli).

Əsasən N.B.Vəzirovun əsərlərində işlənməsi ilə səciyyələ-nən *uy* nidası *oy* sözünün variantı kimi çıxış edir. Məs.: *Uy, uy, uy!* Aman, aman! Dad balam, sən kiminin əlindən!...Ana, sənə qurban olum, nə qayırırsan? *Uy*, allah, uy (N.B.Vəzirov); *Uy*, mən bu kişidən qorxuram (Ü.Hacıbəyov).

Oh nidası tərif, alqış, şikayət, nifrət hisslərini bildirir. Məs.: *Oh...*Mən bu tamaşaya vuruldum (H.Cavid); *Ohh*, bilirəm nə deyirsiniz (M.İbrahimov).

Ox nidası arzu, sevinc, təəssüf, şikayət, yalvarış, qorxu, qəzəb, nifrət kimi hissləri bildirmək üçün işlədilir. Məs.: *Ox...*Yazıq gülzarım, vəfalı Gülzarım (C.Cabbsarlı); *Ox, ox!*...Öldürdü məni namərd oğlunun gülləsi (Ə. Haqqverdiyev).

Of nidası sevinc, alqış, şikayət, qorxu, ağrı, kədər, təəds-süf, qəzəb, şikayət, hiddət, nifrət, peşmançılıq hisslərini bildirir. Məs.: *Of*, nə yamandır o süzgün baxışlar (H. Cavid); *Of, of*, ay balam, görün bir nə oldu (B. Bayramov).

Of nidasının fonetik variantı kimi çıxış edən *uf* nidası da yuxarıda qeyd olunan bütün mənalarda işlədilə bilir. Məs.: *Uf*, işıqlandı gözlərim ancaq (H.Cavid); *Uff...*Onun sözləri nə qədər şirindi (S.Rəhimov); Mələk xanım (qolunu tutub) *Uff, uf, uf!*...(N.B.Vəzirov).

Oho nidası sevinc, alqış, təəccüb, heyrət hisslərini bildirir. Məs.: *Oho*, ağayı Firidun, xoş görmüşük (M.İbrahimov).

E nidası təəccüb, etiraz, tərəddüd bildirir və aşağıdakı va-riasiyalarda çıxış edir: *e, e...e, e-e-e, e...., e...., e....*Məs.:*E....e....o* vaxta çox var (O.Salamzadə); Yəqin düşmən qondarmasıdır, *e...*(S.Rəhimov); *E...e....e....*mən çox şeyi üzə vurmaq istəmirəm (B.Bayramov).

Ey nidası müxtəlif şəkillərdə (*eyyy, e...yy, ey-ey, ey, ey, ey*) işlənərək sevinc, razılıq, xəbərdarlıq, hədələmə, kədər, qəzəb, etiraz, təəccüb kimi hissləri ifadə edir. Məs.: *Ey*, rus Əhməd, artıq-əskik danışma (İ.Şıxlı); *Ey-eyy* deyə Mustafa çavuş...kahanın tavanına üç güllə atdı (S.Rəhimov); *Eyy*, dinc durun orada (Ə.Sadıq); *Ey-ey...*Ağlın olsun, gədə (S.Əhmədov).

Eh nidası da işlənmə tezliyinə görə fərqlənən sözlərdəndir. Bildirdiyi zəngin mənalardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: arzu, qəzəb, hiddət, həsrət, şikayət, təəssüf, peşmançılıq, narazılıq, etiraz, etinasızlıq, güman, şübhə, nifrət, şöhrət, məzəmmət və s. Məs.: *Eh*, neyləyirəm varı (İ.Şıxlı); *Eh-eh!* Bu niyə yubandı, gəlib çıxmadı (Ə.Sadıq).

Ə nidası sevinc, qorxu, təəccüb, xahiş ifadəsi üçün işlənilir və bir neçə variantda (*ə, əə, əəə*) çıxış edir. Məs.:

Ə, sus...*Ə*, kiri! *Ə*, yaxşı rədd olun gedin cəhənnəminizə (S.Rəhimov); *Əə*, ölməmişik, səni adamsız görüb yeyərlər (M.İbrahimov).

Əh nidası etinasızlıq, şikayət, qəzəb kimi hissləri bildirir. Məs.: *Əh*, nə lüzumu var, iş mənsiz də gedir (Y.V.Çəmənəminli); *Əh*, görmürsən mənə nə deyir (S.Dağlı).

Pə//pəh//pəh nidası müxtəlif variasiyalarda işlənərək sevinc, şadlıq, razılıq, məmnunluq, tərif, alqış, kinayə, heyrat, təəccüb, narazılıq, rişxənd bildirir. Məs.: *Pə, pə, pə!* Ləzzət, nə ləzzət (N.B.Vəzirov); *Pəh, pəh...*Qiyamət eləyib (C.Məmmədquluzadə); *Pəh*, sənin evin yıxılmasın, tərs yiyəsi (M.İbrahimov); Soltan bəyin qızı bir gədəyə aşiq olubdur, *pəh-pəh-pəh* (Ü.Hacıbəyov); *Pəh, pəh, pəh!* Əcəlb söz eşitdik (N.B.Vəzirov).

Bu nidanın bəh variantı yalnız təkrar formada işlədilir. Məs.:*Bəh, bəh!*...bunun ləzzəti dünyaya dəyər (M.İbrahimov); *Bəh-bəh-bəh!* Doğrudan bu nə aləm imiş (S.Dağlı); *Bəh-bəh...*Atamıza allah rəhmət eləsin (Ə.Vəliyev).

Ba//bəh nidası heyrat, təəccüb, kinayə, rişxənd məqamında işlədilir. Məs.: *Ba*, nə yaxşı yaylıqdır (M.F.Axundov); *Bəh...*Rüstəm bəy, – deyə Əli irəli yeridi (Y.V.Çəmənəminli);

Bah, bah, Ələmdar əmi yaman əsir, coşur (Ə.Abbasov); *Bah, bah, bah!* Nə yaman iş olub (Ə.Haqverdiyev).

Baho nidası heybəti, təəccübü şiddətləndirmək üçün işlənir. Məs.: Tapdıq gördü, *baho* əjdahanın qarnı pəhlivanlarla doludu ("Azərbaycan nağılları").

Pa//pah nidasından yaranmış bu nida (*ba//bah*) sonralar meydana çıxmışdır. Eynilə də "*bəh*" nidası *pəh*-dən sonra və onun əsasında yaranmışdır.

Pa//pah nidası müxtəlif versiyalarda çıxış edir: *pa, paaa, pa-a-a, paa, pah, pah-pah, pah-pah-pah*.

Mənasına görə bu nida heyrət, sevinc, təəccüb, təəssüf, tərif, kinayə, rişxənd kimi hissləri bildirir. Məs.: *Paa*, bu olmadı ki (N.B.Vəzirov); *Paa!* Nə danışırısan (Q.Xəlilov); – *Pa*, səni xoş gördük (Ə.Sadiq); *Pah!* Oğlan, nəməniə (M.Ə.Sabir); Alo isə cöngənin yumalanmasına tamaşa edir. O tərəf, bu tərəfə qatlanırdı: – *Pah!...Pah!...–* deyirdi: –*Pah!...Pah!...*(S.Rəhimov); *Pah, pah, pah!* Belə də dəsgah olarmı? (N.B.Vəzirov); *Pa-a-a*, rəhmətliyin oğlu, bizi lap ələ salmışız (N.B.Vəzirov).

Paho nidası yuxarıda qeyd olunan hissləri şiddətləndirilmiş şəkildə əks etdirir. Məs.: *Paho*, Süleyman, sən hara, bura hara? (Ü.Hacıbəyov); *Paho*, lap böyüyüb, yaxşı cavandır (S.Vurğun); *Paho, paho*, Nurcahan qarı, axirətsiz, nə tez xam yerə aşkara çıxmısan (N.B.Vəzirov).

Bay//bıy//boy//buy nidası müxtəlif variasiyalarda işlənib təəccüb, təəssüf, qorxu, heyrət, etiraz kimi hissləri bildirir. Məs.: *Bıy*, necə yəni nə olsun (S.Dağlı); *Bay, bay*, yenə bu ağa gəldi, gözünü dikdi boğaz inəyə: *Bay, bay!* (İ.Şıxlı); *Boy!* Sən burda nə gəziresən (Mir Cəlal); *Boy...boy...Ora bax ey!* (C.Bərgüşad); *Boyy*, gözlərinm yoxdur bəyə? *Boyy*, gördüm uşağın qolunu da (S.Dağlı); *Buy*, elə bil gədə dəli olubdur (Ü.Hacıbəyov); *Buy, buy?* Yalan niyə danışırım? (C.Məmmədquluzadə); *Bıy*, bu nə deyir, ay qız? *Bıy*, başına dönüm (N.B.Vəzirov).

Vay nidası qorxu, həyəcan, dərd, kədər, qəzəb, təəssüf, peşmançılıq bildirir. Yazılı və şifahi dilimizdə geniş miqyasda

işlənən bu nida tək və təkrar formada çıxış edir. Məs.: *Vay*, kül mənim başıma (M.İbrahimov); *Vay, vay!* Nə yaman müşkülə düşdü işim, allah (M.Ə.Sabir); *Vay, vay, vay!* Allah sizə lənət eləsin! (C.Məmmədquluzadə).

Hm nidası müxtəlif variasiyalarda (*hm, hum, him, himi, hum, ...m...m*) işlənərək kinayə bildirir. Məs.: *Hm*, yadımdan çıxdı, hafizə qalmayıbdır (N.B.Vəzirov); *Him...deyə*, rəis dilləndi (Ə.Sadıq); *Himi...ona hələ nə olub ki, ölsün* (H.Mehdi).

Hə nidası xatırlama, kinayə, razılıq bildirir. Məs.: *Hə*, necə amma, de görüm, sən mənim canım (N.Nərimanov); *Hə...Bu gün mənimki gətirir* (Ş.Qurbanov).

Bura qədər göstərilən nidalar sadə nidalardır və bu sadə nidaların səs tərkibi əslində əsasən bir neçə sait (**a, o, e, ə**) və samitdən (**y, h/x, p/b**) ibarətdir. Həmin sadə nidalar və onların variant və variasiyaları müxtəlif tənəsüblərdə birləşərək mürəkkəb nidalar əmələ gətirmiş olur.

Bir sıra hallarda iki müxtəlif söz birləşib bir nida şəkli alır ki, bunlara mürəkkəb nida deyilir. Məs.: *Yallah, yallah*, xoş gördük, hardasan? (Ə.Sadıq).

Mürəkkəb nidalardan biri də *oxay* nidasıdır. Müxtəlif variasiyalarda (*oxay//oxay, oxqay//oxxayyy*) çıxış edən bu nida məmnunluq, razılıq, rahatlıq hissələrini əks etdirir. Məs.:

Oxxxay! A bu kağızı yazan əllərin sahibi (Ü. Hacıbəyov); *Oxxayy!* – deyib başını yuxarı qaldırır (Q.Xəlilov); *Oxqay*, hər yer ətir saçır (Ə.Vəliyev).

Ay-hay mürəkkəb nidadır və istehza, etinasızlıq, etiraz, məzəmmət, hiddət, qəzəb və s. hissələri ifadə edir. Məs.: *Ay hay!* Ölmüşdü Şahdağı ki, futbol buraxsın (S.Dağlı); Belə mädən saxlamazlar axı... *Ay-hay...ay-hay...* (M.Süleymanov); Dünyada qız qəhətliyidir məgər? *Ay-hay* (H.Axundlu).

Ey vay nidası qorxu, həyəcan, təəssüf, peşmançılıq bildirmək üçün işlədilir. Məs.: *Ey vay*, tarı! Yaman yerdə axşam oldu! (M.F.Axundov); Dedi: – *Ey vay*, kim bu iki sifət: Tapılar məndə... (S.Ə.Şirvani).

Bu mürəkkəb nidaya müasir ədəbi-bədii dilimizdə təsadüf edilmir.

Ey vah nidası təəssüf, qəzəb, həyəcan, heyrət, peşmançılıq hisslərini ifadə edir. Məs.: *Ey vah*, bu nə fəlakət...*Ey vah*...Ona yaxlaşmayın, əsla, odur İblis (H.Cavid); *Ey vah*, mən yuxu görürəm, yoxsa həqiqət? (Ə.Abbasov).

Müəyyən psixoloji vəziyyətlərlə əlaqədar eyni mətndə müxtəlif hissləri bildirən nidalardan istifadə olunur və belə müxtəlif hisslərin qovuşduğu təsiri də şiddətləndirir.

Ay he, yolunu itirmə, düz tərən! (N.B.Vəzirov); *Paho ay*...Axır ki, Cəvahiri yola saldım getdi (N.B.Vəzirov); *Oxay, bəh-bəh*, nə yaman susuzlamışdım (Ə.Sadıq); *Ax, can*, qurban olun yağışma, inşallah işimiz yaxşı olacaq (K.Dadaşoğlu); *Ha bərəkallah, ha bərəkallah*, odu ha, odu, xa, xa, xa (N.B.Vəzirov).

Nida tərkibləri nida sözü ilə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin birləşməsindən düzəlir. Bəzən bunlara idiom ("nidayi idiom") da deyirlər.

Pa//pah//bah, bay, vay nidaları *atonnan* söz forması ilə birləşib tərkibi nida əmələ gətirir və təəccüb, heyrət, qəzəb hisslərini bildirmək üçün işlədilir. Məs.: *Pah atonnan*, ay qız yiyəsi, – dedi (Ə.Sadıq); *Vay atonnan*, qapıdan qovursan pəncərədən girir (H.Mehdi); Katib əlini dizinə döyüb deyirdi: – *Bay atonnan*, inanmır ha! (Mir Cəlal); *Ay, vay, bay nidaları səni//sənin* söz formaları ilə birləşib tərkibi nida yaradır. *Bay sənin*, yeri get. Ə, belə də iş olar? (Ə.Abbasov); *Ay səni*, gör bir neylədin? (Ə.Sadıq); *Vay səni*, ətin tökülsün, Şahtağı (S.Dağlı).

Belə nida tərkiblərindən biri də *lənət sənə (kor) şeytan* ifadəsidir. *Vay dədə//vay dədəm (vay)// vay dədə vay//vay, dədəm vay, nənəm vay* variantlarında işlənən törəmə nida əsasən təəccüb, qorxu hisslərini bildirir. Məs.: *Vay dədəm vay, nənəm vay!* Amandır, Teymur ağa, pərdənin dalında gizlən (M.F.Axundov); *Vay dədə vay*, ay qardaş, onlar nə cür məxluqdur? (S.Əhmədov).

Ey dadi-bidad nidası xatırlama, peşmançılıq, təəccüb, qorxu hisslərini əks etdirmək üçün işlədilir. Məs.: *Ey dadi-bidad!* Biz yatmışıq, sel az qalıb gələ bizi basa! (M.İbrahimov); ...*Ey dadi-bidad* Ərdəbil! (M.Ə.Sabir).

Sadə nidalar müxtəlif şəkillərdə və miqdarda təkrarlanaraq mürəkkəb nida təşkil edir. Məs.: *Hay, hay, hay, hay*, Mahmud! Mən elə qabaqcan bilirdim sənin cavabını (N.B.Vəzirov); *Pəh, pəh, pəh, pəh!* Ay dil alan....(C.Məmmədquluzadə); *Pah, pah, pah* bir az dərindən get (M.İbrahimov); *Bay, bay, bay!*...Qapını aç, tez ol (M.Hüseynov); *Vah, vah, vay, vay, çay, huy!*...Nələr eşitdik, nələr eşitdik, nələr gördük (C.Məmmədquluzadə); *Hey, hey*, rəhmətlik babam sağ olsaydı (H.Talıblı); (Cəmil bəy gülüşə bənzər bir tərzdə, arası kəsilməksizin) – *Ha-ha-ha-ha-ha* (H.Cavid).

Nidalar sırf emosional sözlər olduğundandır ki, bunlarda təkrarların növləri və miqdarı tam fərdi səciyyə daşıyır. Həm də müxtəlif mənbələrdə təkrar nidalarda işlədilən durğu işarələri fərdi səciyyə daşıyır. Təkrar sözlərdən (axırıncıdan başqa) sonra gah vergül, gah üç nöqtə, gah defis işarəsi qoyulur.

Nidalarda intonasiya çox mühüm rol oynayır. Bir sıra nida olmayan sözlər də intonasiya sayəsində nida keyfiyyəti kəsb edir.

Dilimizdəki nidaların bir qrupu başqa dillərdən alınma sözlərdən ibarətdir ki, onlardan bəzilərini qeyd edirik:

Aman nidası həm ayrılıqda, həm də *ay aman, aman allah, aman ey vah, aman ey aman, aman əlaman, aman-aman* kimi tərkiblərdə işlənilib çox müxtəlif hisslərin ifadəsində iştirak edir.

Əslən ərəbcə olan bu nida *qorxu, izzirab, heyrət, dəhşət, minnət, məsləhət, xahiş, yalvarış, şikayət, məmnuniyyət, imtahan, istehza* və s. kimi hissləri əks etdirir. Məs.: *Getdi, həp var yoxumuz getdi...Aman!* (H.Cavid); – *Aman!* Bu olmasın Vaqifin səsi? (S.Vurğun); *Aman* mərə kafir, *aman!* (Dədə Qorqud); (Gültəkin) – *Aman*, ona dəyməyin! (C, Cəbbarlı); (Camal) – *Aman...aman!* Ayaqqabı məni öldürür ki... (S.Rəhman); *Ay aman*, həkim gətirin! *Ay aman*, qoymayın, tutun (Ə.Vəliyev); *Aman allah*, nə pis

gözləri var...(M.İbrahimov); Belə mürvət olmaz, *aman, əlaman* (Aşıq Ələsgər).

Əfsus sözü ərəbcədən, təəssüf, kədər hisslərini əks etdirir. Məs.: *Əfsus*, qocaldım, ağacım düşdü əlimdən (M.Ə.Sabir); Qatarım deyəsən yorulub, *Əfsussss....* (R.Rza).

Özlüyündə arxaikləşmək üzrə olan bu nida bəzən əfsus, səd əfsus şəklində işlənir ki, bu forma tamamilə arxaikdir.

Heyf sözü əslən ərəbcə olub dilimizdə *heyif//hayif//heyfa//heyf* şəkillərində işlənərək həmin hissini adı (isim), həm də hissini özü (nida) mənası kəsb etmişdir. Bir nida kimi bu söz müxtəlif hissləri (təəssüf, kədər, peşmançılıq, rəhmdarlıq) ifadə edir. Məs.: Amma, *heyf*, kor tutduğun buraxmaz (Şəhriyar); Yaxşı atdır, *heyif* ki, qocalıbdır (S.Rəhimov); İnan, göydə ikən, Biz bərabər sevişirdik...*heyfa* (H.Cavid); Yaşılbaş sonası *hayif* ki, yoxdur (M.P.Vaqif).

Heyhat nidası əslən ərəbcədir, dilimizdə təəssüf, kədər, heyrət, qorxu hisslərini ifadə etmək üçün işlədilir. Məs.:

Aldanma ayrılıqda fəraqət ola, *heyhat* (M.Ə.Sabir).

Dilimizdə bir qrup alınma nidalar bir-birinə sinonim nisbətində işlədilməkdədir. Bunlardan *afərin* (farscadan), *əhsən*, *maşallah*, *mərhaba*, *bərəkallah* (ərəbcədən) nidalarını göstərmək olar.

Bu nidalar hər şeydən əvvəl tərif, təhsin bildirmək üçün işlədilir. Məsələn: *Bərəkallah*, usta, cavan da olsan pərgarsan (M.İbrahimov); *Mərhaba*, *mərhaba!* Cavabınız mərd igidin cavabıdır (N.B.Vəzirov); *Maşallah*, nə yaxşı qabilsən! Bağbanlıqda xeyli kamilsən (A.Səhhət); – *Əhsən!* – *Afərin*, balaca partizan (Ə.Abasov); Hər görən söyləsin – *Afərin*, *əhsən* (H.Ziya).

Bu nidalar həm də alqış, sevinc, şadlıq, təəccüb, heyrət ifadə edir. Məs.: *Afərin!* Ey İran qoşunu, daha sizn vəzifəniz qurtarır (Ə.Haqqverdiyev); *Maşallah*, rayonunuz hamıdan qabaqda gedir (Q.Xəlilov); İnadına, dözüminə *əhsən*, *əhsən* (Q.Qasımsadə); *Mərhaba!*...A bala, o nə cür keçidi ki, belə yağlı südü

var? (“Azərbaycan nağılları”); *Bərəkəllah* bu həkimə – deyə ürəyində sevindi (S.Rəhimov).

Nəhayət, bu nidalar kinayə, rişxənd, istehza, ironiya bildirir. Məs.: Sən beləsənmiş, balam, *ay bərəkəllah* sənə (M.Ə.Sabir); *Mərhəba*, qeyrət etdi mərdanə (M.Ə.Sabir); *Ay maşallah*, *ay bərəkəllah*: kürd ki, kürd... (Ə.Vəliyev); Dedi: *Əhsən* sənə, a qarğa ağa!... (M.Ə.Sabir); *Bəh, bəh!* Afərin belə kəlləyə (Mir Cəlal).

Əslində dini məzmununa malik olan bir sıra nidalar köhnə adətlər ilə əlaqədardır və həmin adətlərin aradan çıxması ilə bir növ formul səciyyəsi daşıyan bu nidalara da ehtiyac qalmır. *Bura maşallah, şükür, amin, lənət, lənətüllüah, tövbə, əttövbə, əş-hədibillah, əstəğfürullah, allahüəkbər, lailahəilləlah* kimi az işlənən, daha çox ruhani jarqonunu səciyyələndirən niudalar daxildir. Misallar:

Lənət sənə kor şeytan, ha!... (S.Rəhimov); *Lənətullah*, a gavur, şəkk ediyorsın öküzü? (M.Ə.Sabir); *Tövbə, əttövbə* xəta rahinə getdiklərimə (M.Ə.Sabir); *Əşhədibillah*... təqdir İmanqulunun özündədir (“Kirpi”); *Əstəğfürullah!* Xətaya düşdük, camaat da! (N.B.Vəzirov); Həzrətullah tutulub: – *Allahü əkbər!* – dedi; – *Allahü əkbər* (S.Rəhimov); *Lailahəilləlah* deyə Hacı Atakişi saqqalını didişirdi (Ə.Abasov).

Başqa nitq hissələrinə məxsus bir qisim sözlər şərait və mətn ilə əlaqədar nida kimi işlənir ki, burada intonasiya çox mühüm rol oynayır. Məsələn, əslində isim olan *ilahi, hücum, sol, atəş* və feil olan *dayan, rədd ol* və s. sözlər xüsusi intonasiya sayəsində nida kimi işlənir.

Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, *ilahi* (M.Ə.Sabir); *İlahi*, nə gözəldir (Ə.Sadıq); *Diqqət, diqqət!* Danışır Bakı (Ə.Fövzi).

Yazıq sözü xüsusi intonasiya sayəsində nida keyfiyyəti kəsb edir, təəssüf hissini əks etdirir. Məs.: *Yazıq!* Duyulmasın sənin də dərdin (S.Vurğun); *Yazıq* Qızbəs arvada (R.Rza).

Bəzən də bu nida “*ay yazıq*” şəklində işlənilir.

Can sözü həm müstəqil nitq hissəsi (isim), həm də nida kimi işlənir. Nida kimi bu söz təəssüf, əzizləmə, alqış hissələrini bildirir və bu zaman müxtəlif variantlarda (*can//ay can//can, can//ay can, ay can, ay can*) çıxış edir. Məsələn, – *Can, - can...*Sizin ah-naləniz duz yolunu kəsəni tutsun (Ə.Vəliyev); *Can, Qanpolad! Ah, sənə kim qıydı* (H.Cavid); Əşrəf! *Ay can, - deyib götürüldü* (B.Bayramov); *Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can! Ay can...*(M.Ə.Sabir); *Can, qurban olum sənə, ay Bakı* (K.Dadaşoğlu).

Dilin digər söz qruplarına məxsus leksik-semantik qanunlar nidalarda da müşahidə edilir: nidalarda da köhnəlib sıradan çıxır, yeniləri yaranır, sinonimlik, omonimlik, çoxmənalılıq xüsusiyyətlərinə malik olur, ədəbi dil və dialekt variantlarında çıxış edir və s.

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə daha bir sıra nidanı qeyd etmək mümkündür. Müasir dilimizdə *vaxsey//vaqsey//vaxsə* variantlarında işlənən nida təəccüb, təəssüf, qorxu, həyəcan hissələrini bildirir. Məs.: (Məşədi İbad) *Vaxsey!* Atamın adını da bilir (Ü.Hacıbəyov); *Vaxsə*, uşaq tərsinə olur (S.Dağlı).

Ura nidası danışıq dilində müxtəlif şəkillərdə işlənir ki, bu müxtəliflik bədii ədəbiyyatda da əks olunur.

Ura! Yaşasın azadlıq (Ə.Abasov); *Urra! Urra!* Budur iki fayton gəlir (C.Məmmədquluzadə); *Vurey!* Yaşasın yoldaş Nöqtələröv! *Uraaa! Vurrey!* (S.Dağlı); *Hurra!* Yaşasın yüzüncü mərtəbə!...(S.Rəhman); “*Hurrey!*” qışqırdı izdihamın qəcası, cavanı (R.Rza); Yaşasın səmimi sənətkarımız!*Ura!* (C.Cabbarlı).

Mənşəcə qədim türk (və moңqol) dilinə məxsus olan bu söz rus dilinə və həmin dil vasitəsilə Qərbi Avropa dillərinə də daxil olmuşdur.

Müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş bir sıra nidalarda bədii əsərlərdə təsbit edilib qalmaqdadır.

Bəhey, orda bir qaraltı var (H.Cavid); Kərbəlayı “*Haşa!*” – deyə öz inadında möhkəm dayandı (S.Rəhimov).

Bunlardan əlavə danışiq dilində və müxtəlif dialektlərdə daha bir sıra nidalar vardır ki, bunların hamısı topladılmamışdır: *vaş, vuş, fuş, vah, vax, vəh, püf*. Məs.: *Vah*, bu imiş dərsi üsulicədid (M.Ə.Sabir); *Fuş...Tələbiniz nə qədərdir onu buyurun* (N.B.Vəzirov); *Mərhəbalar.Vəh*, nə əncam etdi? Amma millət *a!* (M.Ə.Sabir); *Püff*, nə kasıb, nə yaraşıqsız daxmadır (M.İbrahimoğlu).

Belə nidalar bəzi hallarda mövcud, ümumxalq səciyyəli nidaların fərdi xüsusiyyətlər ilə əlaqədar təhrif edilməsi nəticəsində düzəldilmişdir. Ümumiyyətlə, emosional dil vahidlərinə fərdlərin müdaxiləsi çox qüvvətli olur.

Bəzən eyni hadisə, əhval-ruhiyyə, hisslər müxtəlif fonetik tərkibli sözlər vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, dilimizdə gülüşün müxtəlif çalarlıqlarını bildirmək üçün işlədilən nidaların heç də tam olmayan siyahısı budur: *xa; xo; xi; xa-xa-xa; ha; ha-ha; ha-ha-ha; hi-hi; hi-hi-hi; ho-ho; ho-ho-ho; hi-hi-hi; hoh-hoh-hoh; hah-hah-hah; xi-xi; xi-xix-xi; qah-qah; qəh-qəh* və s.¹

[Və ya təsviri yolla: *hır-hır(gülmək/hırıldamaq), xısın-xısın gülmək, qaqqanaq çəkmək, şaqqıldayıb gülmək, qaqqıldamaq, qəhqəhə çəkmək* və s.]

Misallar:

Oturanlar *qah-qah* çəkib güldülər (Mir Cəlal); Onlar *qəh-qəh* çəkдилər (H.Mehdi); Maarif müdiri *him* eləyib gülümsədi (M.İbrahimoğlu); Bu *xa-xa-xa*-lar bir-birinə qarışırdı (S.Rəhimoğlu); Uşaqlar *hi, hi, hi, hi* eləyib açılışmağa başladılar: – *hi, hi, hi!* Qaragöz! (M.İbrahimoğlu); Dam yekəlikdə də çuval olar? *Qah-qah-qah...* (C.Məmmədquluzadə); *Qah-qah*, qəribə gülməlisən, xanımın xərab (N.B.Vəzirov); *Xa, xa, xa...*Наси, get ay ba-

¹Başqa türk dillərində də eyni hal müşahidə edilir. Məsələn, özbək dilində gülüşün *pigir-pigir, pik-pik, vağır-vağır, xinqir-xinqir* və s. növləri qeyd edilir. Вах: С.М.Муталлибов. «Морфология в лексика тарихидан кыскача очерк», Ташкент, 1959, səh. 210-211; Якут dilində isə *hi-hi-hi-hi, ha-ha-ha, hə-hə-hə, hi-hi-hi, ho-ho-ho* nidaları gülüşü bildirməyə xidmət edir. Вах: М.Н.Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке, Изд-во АН СССР, 1954, səh.161.

tandan sonra gəl (N.B.Vəzirov); Gültəkin, *ha, ha, ha!* Gəl, gəl, yavrum, (C.Cabbarlı); Sənin Tolstoydan nəyin əskikdir ki? *Xi-xi-xi....* (Y.V.Çəmənşəminli); Hamı ona tərəf baxacaq, göz qırtıb “he-he-he” iustehza ilə gükləcək (S.Rəhimov); *Ha, ha, ha!...ha, ha, ha!*...Yenə qulağıma qisas sədası gəlir (Ə.Haqverdiyev); *Xi-xi-xi..*Sən get öz gününə ağla (S.Rəhimov); (Cəmilbəy – Yoxsa İsa kimi ölü diriltməkmə isitiyorsan? *!Ha-ha-ha-ha-ha* (H.Cavid); (Gözəl qarı) – Səni görsələr, o qədər müştəri olar ki, *i...i...i....*Aman nə qocadır *hi...hi...hi....*(R.Əfəndiyev); Ziya....heç bir səbəb olmadan hırıldadı: *Mii-he-he-he* (V.Babanlı).

M.İbrahimovun “Böytük dayaq” romanında Yarməmmədin bir iclas prosesində gülüşləri belə təsvir olunur:

1)Yarməmməd ucadanb güldü: *hoo...hoho....* 2)Yarməmməd güldü: – *Ho, ho, ho, ho, ho...*(Bu gülüş dana böyürtüsünü andırırdı); 3) Yarməmməd də “*ho, ho, ho*” edərək boylanıb qaqqıldadı.

Bu müxtəlifliyin səbəbi aydındır. Şəxsin əhvalı-ruhiyyə-sindən, mədəni səviyyəsindən, yaşından, cinsindən, sağlamlıq dərəcə-sindən, obyektə münasibətindən, mühitindən, səs tellərinin vəziyyətindən və s. asılı olaraq gülüşün növləri də müxtəlif şəkildə təzahür edir. Dilin hər hansı ifadəlilik vasitələri kimi, nidaları da işlətməkdə fərqlərin və mətnin əhəmiyyəti mühümdür.

Ağlayarkən, gülərkən çıxarılan səslər müxtəlif fərdi keyfiyyətlərlə əlaqədar müxtəlif ola bilər. Odur ki, bəzən hətta eyni sənətkar həmin səsləri müxtəlif şəkillərdə əks etdirmiş olur. Məsələn, aşağıdakı üç misal R.Əfəndiyevin dramlarından alınmışdır.

(Sitarə) – *Öhö, öhö, öhö* (ağlayır). (Sitarə) – Mən özümü töhmətdən qurtarmaq is...*hey....hey....*(ağlayır) (Güllü) – *İhi, ihi....ihi...*(ağlayır).

TƏQLİDİ SÖZLƏR

Obyektiv aləm hadisələrinin təsiri ilə insanda oyanan görmə və eşitmə təsəvvürlərini ifadə edən sözlərə təqlidi sözlər deyilir. Həmin sözləri bildirmək üçün dilçilikdə “təqlidi sözlər” termini ilə yanaşı digər terminlər də işlədilir: “mimemlər”, “mimoqrafik sözlər”, “onomapoetik sözlər”, “onomatopoetik sözlər”, “obrazlı sözlər”, “yamsılamalar” və s.

Azərbaycan dilindəki təqlidi sözləri iki qrupa ayırmaq mümkündür: a) obrazlı sözlər; b) səs təqlidi sözlər. Obrazlı sözlər əşya və hərəkətin xarici görünüşü haqqında obrazlı təsəvvür yaradan sözlərdir. Bu sözlər konkret işıq haqqında, insanın xarici görünüşü (əzaları) və qaş-göz işarələri haqqında obrazlı təsəvvür yaradır. Məs.: Alnında titrər, *puçur-puçur* tər (S.Vurğun); Gözlərini *lap-lap* döyürdü (Ə.Sadıq); Gözlərini yerə zilləyib *pırsın-pırsın* oldu (Ə.Vəliyev); *Bıldır-bıldır* göz yaşını axıtdı (S.Rəhimov); Dərviş istədi bir az *nəm-nüm* eləsin (“Azərbaycan nağılları”, I).

Göründüyü kimi, obrazlı sözlər əsasən görmə təsəvvürü ilə (Lautbilder) əlaqədar sözlərdir. Canlı və cansız varlıqlara xas olan səs hadisələri haqqında təsəvvür oyadan sözlər səs təqlidi sözlər adlanır. Bura ildırımın, yağışın, çayın səsi, insanın çıxardığı müxtəlif səslər, quşların və heyvanların səsləri və s. daxildir.

Səs təqlidi və obrazlı sözlər mənaca bir-birindən fərqlənsə də, dilimizin sözdəyişmə və sözdüzəltmə sistemində əsasən eyni səciyyə ilə çıxış etdiyindən, habelə bir sıra fonetik və semantik cəhətlərinin müştərəkliyinə görə bir ümumi kateqoriyada birləşdirilə bilər. Bunlara birlikdə təqlidi sözlər deyirik.

Təqlidi sözlərin sadə və mürəkkəb formaları vardır. Ən bəsit növü iki, ya üç səsdən ibarət sadə formalarıdır. Bu formalar adətən bir heca təşkil edir. İkisəsli hecalar açıq, üçsəsli hecalar qapı şəkildə çıxış edir: *qu, qa, ma, bə, mu, viz, paq, puf, fiş, şıq, dız, civ, cız, fis* və s.

Həmin sadə səslərə əlavə məna çalarlığı vermək üçün müəyyən səslərdən və şəkilçilərdən istifadə olunur. Sadə köklərə əlavə edilən belə səslərə və şəkilçilərə “struktur ünsür” deyilir. Məsələn, *vız* kökünə bir səsdən (*vızz*) və şəkilçidən (*vızıl* – *damaq*) ibarət struktur ünsür qoşulub, təqlid olunan səsin kəmiyyət etibarilə mürəkkəbliyini bildirir. Struktur ünsürlər təqlidi sözlərin formal əlamətlərindən biri olub, onları başqa nitq hissələrindən fərqləndirməyə xidmət edir. Adətən təqlidi sözlərin struktur ünsürsüz işlədilməsi halı özünü çox az göstərir. Struktur ünsürlər təqlidi sözlərin mənasına təsir göstərüb, onları mənaca dəyişə bilmir, sözdə yalnız kəmiyyət dəyişikliyi yaratmış olur.

Azərbaycan dilində bir səsdən (samitdən) ibarət struktur ünsürlər bunlardır: **k//g, q, b//p, ç, t**.

Bu ünsürlər sadə səsləri bildirən təqlidi sözlərə qoşulub onlara əlavə məna incəliyi verir: *zınq, pıqq, pırt, çart, mirt, tapp, zingg, xırç, gurp...*

İkihecalı təqlidi sözlərin ikinci hecası struktur ünsür hesab edilən *-ır, -ir, -ur, -ür* və *-ıl, -il, -ul, -ül* ünsürlərindən ibarət olur.

-ıl(//-ır) ...ünsürlü təqlidi sözlər dilimizdə qətiyyənlə müstəqil şəkildə yaşaya bilmir. Məsələn, ayrıca *xorul, harıl, xırıl, parıl, şırıl, çatır, çitir, xımur* və s. kimi vahidlər mövcud ola bilmir. Bunlar ya isim və feillərin kökü şəklində (*parıltı, çatırtı, parıldamaq, çatırdamaq*), ya da təkrar şəklində (*parıl-parıl, çatır-çatır*) özünü göstərir.

Dilimizdə bəzi təqlidi sözlərin səs tərkibi tam sabitləşməmişdir, bu sözlər bir sıra variantlarda təzahür edir. Məsələn, “*Bu ilki sərçə bildirkinə cük-cük öyrədir*” atalar sözündəki “*cük-cük*” əvəzinə müxtəlif mənbələrdə “*cib-cib*”, “*cip-cip*”, “*cik-cik*”, “*civ-civ*” şəklində təsadüf olunur. Ə.Nəzminin bir şeirində “*civildəşmaq*” (“*Ay cücələr, bəsdə, civildəşməyin*”) sözünün işləndiyini nəzərə alsaq, yuxarıdakı vahidin “*civ-civ*” variantı olduğu da aydınlaşaraq Xətəinin şeirində isə sərçə səsinə “*çu-çu*” şəklində təqlid edilir (“*Şəb çu-çu edər ağaca sərçə...*”). Bütün bu müxtəlif formalar eyni məna ifadə edir. Yaxud, saat işlədiyi za-

man çıxan səsə bir neçə şəkildə təqlid olunur: a) Saat döyünür, *cık...cık...*(R.Rza); b) Ancaq divardakı saat "tıq-tıq" vururdu (C.Cabbarlı); v) *Çıq-çıq, çıq-çıq çıqqıldayır* saat (Y.Həsənbəyov).

Bununla belə, hadisə, səs nə qədər müxtəlif və yaygın variantlarda ifadə edilsə də, yenə də müəyyən əhatədən, dairədən kənara çıxma bilməz: bu müxtəliflik hərc-mərclik deyildir. Yəni saatın səsinə istənilən şəkildə (məs.: "xırt-xırt" kimi) təqlid etmək mümkün deyildir.

Bir çox hadisə öz çıxardığı səsin keyfiyyətinə əsasən yazılış və tələffüzdə (intonasiyaya) müxtəlif şəkildə əks etdirilir. Bununla belə, mətn və situasiyanın sayəsində təqlidi sözlər nitqdə dəqiq mənada işlənilə və anlaşıla bilər.

Təqlidi sözlər də leksikanın ümumi qanunlarına müvafiq olaraq tarixən dəyişir, arxaikləşir, habelə bir sıra yeni vahidlər meydana gəlmiş olur.

Lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində təqlidi sözlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə təqlidi sözlərdən düzəlmiş isimlərə təqlidi isim, feillərə isə təqlidi feil deyilir. Öz obrazlılığı və konkretliliyi ilə səciyyələnmən təqlidi isimlər və feillər xalq danışığı dilində çox geniş miqyasda işlənilir. Aşağıdakı xalq ifadələri bu fikri təsdiq edə bilər:

a) Təqlidi isimlərə aid nümunələr:

Dolunu yeyib boşa *şillaq* atır. Toyuq qaz yerisi yerisə *cə-cənəyi* çatlar. Eşşəyin ayağı suda olsa, *fişdırıq* nəyə lazımdır? *Fışılqıla* gələn köpəyin xeyri olmaz. Meymun su *xırtanağına* çıxanda balasını ayağının altına alır.

b) Təqlidi feillərə aid misallar:

Tülkü tükünü *vaqqıldayıb* aparır. Öküz *zarımaqdan*, boyunduruq *zarıyır*. Araba *cırıldamaqdan* ban *cırıldayır*. Yağmasa da *guruldar*. Eşşəyin *anqırması* özünə xoş gəlir. İt *ulaya-ulaya* başına qal gətirir. *Ulamasını* bilməyən köpək sürüyə qurd gətirir. Çaqqal könlündə toyuq *qaqqıldar*. Darımızı yeyib özümüza *xortdayırsan*. Toyuq yumurtasına görə *qaqqıldar*. Süddən ağzı yanıb, suyu *püləyə-püləyə* içir (//qatığı *üfləyə-üfləyə* içir).

Ümumiyyətlə, təqlid sözlərdən isim, feil, zərf və yeni təqlidi sözlər düzəldilir ki, bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırırıq:

I. təqlidi isimlər müxtəlif üsullarla düzəlir.

Morfoloji üsul.

I.a-ə şəkilçisi vasitəsilə birhecalı (bəzən də ikihecalı) və təkrarlanmayan təqlidi sözlərdən isim düzəlir. Bu kimi düzəltmə isimlərin kökü – təqlidi söz iki şəkildə özünü göstərə bilər: kök ya bir səsdən (samitdən) ibarət struktur ünsür qəbul edəndən sonra, ya da struktur ünsürsüz yuxarıdakı isim düzəldən şəkilçi ilə birləşir.

a) struktur ünsürsüz; *lopa, zopa, bağa, qiy(y) a...*

b) Struktur ünsürlə: *lıqqa, cıqqa, daqqa, zorba, diqqa, cızza, şəlpə, şəltə, domba, lomba, hərrə, danqa, cöngə, kömbə, horra, horna, hırna...*

Bəzən sözdüzəldici **-a, -ə** şəkilçisi iki dəfə işlənir və mənənin şiddətləndirilməsinə, intensivlik yaranmasına səbəb olur: *qaqqa(-na)//şaqqa(-na)* çəkmək (burada **-n** bitişdirici samitdir).

-a, -ə şəkilçisi vasitəsilə bəzən ikihecalı təqlidi sözlərdən də isim düzəldilir. Bu kimi hallarda söz kökünün (təqlidi sözün) ikinci hecası struktur ünsürdən ibarət olur: *şırıqqa, tırıqqa//taraqqa, dombra//dombura, cırıqqa...*

-a, -ə şəkilçisi qəbul etmiş və çox vaxt təkrar şəklində işlənmiş təqlidi sözlərə yeni bir sözdüzəldici **-ma, -mə** şəkilçisi də qoşulur ki, bunlarsız söz kökü ayrılıqda mövcud ola bilmir: *cırcırma, qurqurama, gurgurama, zırrama...*

-a, -ə şəkilçisi ilə düzəlmiş təqlidi isimlərin təkrarı başqa isimlərin təkrarından fərqlənir. *Lopa-lopa, lomba-lomba, cıqqa-cıqqa* (tər tökmək)...kimi təkrarların təqlidi sözlərə daxil yoxdur. İsim əmələ gəldikdən (*lopa...*) sonra artıq təqlidilik məfhumu arxa plana keçir. Əmələ gəlmiş isimlər isə ismə məxsus əlanətləri (sözdəyişdirici şəkilçilər, təkrarlanma və s.) qəbul edə bilər.

II. **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisi vasitəsilə təqlidi sözlərdən isim düzəldilir: *danqı, zırpı, zırı, mızı, ızı, zıqqı...*

Bəzən sözdüzəldici **-i, -i, -u, -ü** şəkilçisi iki dəfə işlənir və mənanın şiddətləndirilməsinə səbəb olur: *cıppılı//cumbuli, cunquli, cıqqılı, dıqqılı* (burada **-i** bitişdirici samitdir).

Bu kimi sözlərin ya ilk hecasını təkrarlamaqla, ya da sonuna şəkilçilər qoşmaqla məna daha da şiddətləndirilə bilər: *cumcumbuli//cıpcıppılı, cıqqılıca, dıqqılıca...*

III. **-an, -ən; -in, -in, -un, -ün** şəkilçisi vasitəsilə təqlii sözlərdən isim düzəlir: *şırnan, dıqqan, şırdan, pərpərən, dombalan* (göz)...

Həmin şəkilçi daha bir sıra sözlərin tərkibində müşahidə edilir: *dağdağan, sağsağan...*

IV. **-q, -k, -aq, -ək; -ıq, -ik, uq, -ük** şəkilçisi vasitəsilə əsasən birhecalı təqlidi sözlərdən isim düzəldilir: *şillaq, şallaq, şıltaq, qıdıq, pipik, hinaq, tütək//düdük, lümək, lopuq, pərk, çəpik, şırtıq//çirtıq, pətək, tırıq, topuq, cırıq, titrək, palçıq, işıq, təpik, pəltək, sümük, şapalaq, cıncırıq...*

Bəzən eyni təqlidi sözə həm **-an, -ən**, həm də **-aq, -ək** sözdüzəldici şəkilçilər qoşulur və mənanı şiddətləndirir. Beləliklə, yaranmış **-anaq, -ənək** şəkilçisi də isim düzəldən şəkilçi kimi formalaşmış olur: *pətanək*(//pətək), *xirdənək* (//xirdək), *qayqanaq...*

Xaricən bunlara bənzərsə də, aşağıdakı isimlər bilavasitə təqlidi sözlərdən deyil, təqlidi feillərdən düzəldilmişdir: *asqırmaq//asqıraq, öskürək, fısqırmaq, fısqırmaq, hıçqırmaq, hönkürək, çığırmaq, qışqırmaq*.

V. **-maq (-mək)** şəkilçisi ilə təqlidi sözlərdən isim əmələ gətirilir: *cırmaq, toxmaq, çaxmaq, qırpmmaq, dırmıq//dırmaq...*

VI. **-ız, iz, -uz, -üz; -az (-əz)** şəkilçisi bir sıra təqlidi sözlərə qoşularaq isim düzəldir: *ulduz//ıldız, cılız, öküz, toppuz, donuz//donquz, dumbuz, pampız, qapaz, qarpız...*

VII. **-daq, -dək, -dıq** şəkilçisi ilə təqlidi sözlərdən isim düzəlir: *cızdaq, xirdək, çatdaq, tapdaq, fırtıq, fırtıdaq, qığırdaq, şaqqıldağ, şappıldağ, çaqqıldağ*.

VIII. Təqlidi sözlərdən isim düzəldən bəzi şəkilçilər çox az sözdə özünü göstərir. Onlardan bəzilərinin qeyd edək.

a) **-əng** şəkilçisi: *tüfəng, fişəng*.

b) **-qa, -gə** şəkilçisi: *qarğa, çəyirtgə*.

v) **-cı** şəkilçisi: *damecı*.

q) **-man** şəkilçisi: *dəyirman*.

ğ) **-ım, -im, -um, -üm** şəkilçisi: *qurtum, çirtim, xortum, ildirim*.

Leksik-semantik üsulla düzələn isimlər əsasən birhəcalı təqlidi sözlərin təkrarından əmələ gəlir. Bu təkrar ilə düzələn yeni sözlər öz əsil (köhnə) mənələrindən uzaqlaşaraq müasir dildə hətta bəzənib mücərrəd anlayışları bildirməyə xidmət edir; məs.: *şaqşaq, çaxçax, zıgızığ (quşu), cücü, lağlağ, tintin, hophop, ququ, şapşap...*

Əslində substantivləşmə yolu ilə əmələ gəlmiş bu kimi isimlər öz kökləri olan təqlidi sözlərdən çox uzaqlaşmışdır və həmin təqlidi sözlər ilə omonim nisbətindədirlər.

Leksik-morfoloji üsulla düzələn isimlərdə təkrar təqlidi sözlərə müəyyən şəkilçilərin əlavəsi mühüm rol oynayır. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1) **-a, -ə** şəkilçisi: *qarqara, kirkirə, qırqıra, pılplılə, dağdağa, fırfıra, sırsıra, cığcığa, şaxşaxa, şırşıra, cırcıra (-ma), xırxıra...*

2) **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisi: *vızvızı, lağlağı, çəkçəki, miğmiği, pişpişi, şapşapı, pıspısı, dığdığı...*

II. Dilimizdə təqlidi feillər miqdarca çoxdur.

Təqlidi sözlərdən düzəlmiş feillərə təqlidi feil deyilir. Dilimizdə təqlidi feillərin analitik və sintetik formaları vardır və bu formalar çox zaman müvazi şəkildə mövcud olur: *xırç eləmək/xırçıldamaq, part eləmək/partıldamaq...*

Təqlidi feillərin analitik forması əsasən köməkçi *etmək/eləmək* (bəzən də *olmaq*) sözünün vasitəsilə düzəlir.

Təqlidi sözlərdən feil əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

I. **-a, -ə** şəkilçisi. Müasir dilimizdə çox az feilin tərkibində özünü göstərir: *titrəmək, kükrəmək, qıcamaq, gupamaq//gopamaq, zopamaq* (intensiv variantı *zopalamaq*).

II. **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə düzələn təqlidi feillər də azdır: *zarımaq, şaqqımaq, taytamaq, şöngümək, qanqımaq, səyrimək...*

III. **-qır, -gir, -qur, -gür** şəkilçisi. Əsasən birhecalı təqlidi sözlərdən feil əmələ gətirir: *anqırmaq, asqırmaq, qışqırmaq, hiçqırmaq, hayqırmaq, hönkürmək, qışqırmaq, küşkürmək, fişqırmaq.....*

IV. **-ır, -ir, -ur, -ür; -ar, -ər** şəkilçisi. Əslində üçüncü bənddə göstərilən (**-ğır...**) şəkilçidən törəmişdir: *bağırmaq, üfürmək, işarmaq, çağırmaq, çığırmaq, tüpürmək, gəyirmək...*

V. **-da, -də** şəkilçisi: *mırdamaq, həsdəmək, xortdamaq, partdamaq* (*//partlamaq*)....

Bu şəkilçi çox zaman ikihecalı (deməli, struktur ünsürlü) təqlidi sözlərə qoşulur: *parıldamaq, xırıldamaq, guruldamaq, sızıldamaq, xoruldamaq, mırıldamaq...*

III. Təqlidi sözlərdən bir sıra morfoloji əlamətlər vasitəsilə zərf düzəldilir: *gurpadan//guruppadan, gurupbaz// gur-gurupbaz, şarappadan, xırpadan, guppadan...*

IV. Ümumiyyətlə, substantivləşmiş təqlidi sözlərin və ya bu sözlərdən düzəlmiş isimlərin tək və təkrar forması işlənə bilər. Bunların təkrarı isimlərin təkrarı kimidir. Lakin bir sıra şəkilçilərlə təkrarlanan təqlidi sözlər də vardır ki, bunların tək forması adətən (substantivləşərək) isim olur. Bu şəkilçilər aşağıdakılardır:

I. **-ım, -im, -um, -üm** şəkilçisi. Məsələn, *xıncım-xıncım, xorum-xorum, fırçım-fırçım....*

Bu şəkilçili sözlərin tək şəkli tam substantivləşmiş olur və isim səciyyəsi kəsb edir: *xortum, hortum, ıldırım, sıldırım*.

Bəzi bu kimi sözlər isə ikili səciyyə daşıyır: həmin təqlidi söz, həm də substantivləşmiş isim kimi dərk olunur. Bunlar

funksiya və formasına görə təqlidi sözlərə bənzəsələr də, mənaca ismə daha yaxın sözlərdir: *qurtum, çirtim, şırım*.

II. **-an, -ən. -ın, -in, -un, -ün** şəkilçisi. Məsələn, *xısın-xısın, zarın-zarın, pərən-pərən, lapan-lapan, girdin-girdin...*

III. **-ar, -ır, -ir, -ur** şəkilçisi. Məsələn, *puçur-puçur, tapır-tapır, xımır-xımır, gumur-gumur, lappır-lappır, hovur-hovur, cadar-cadar, digir-digir...*

Bu şəkilçili sözlərin bəziləri tək formada substantivləşir və isim kimi dərk olunur: *hovur, dıbir, ləpir*.

IV. **-ıl, -il, -ul, -ül** şəkilçisi. Məsələn, *şırıl-şırıl, sorul-şorul, xırıl-xırıl, parıl-parıl, çağıl-çağıl, mışıl-mışıl...*

Təqlidi sözlərdən düzəlmiş isimlərin təkrarı digər növ isimlərin təkrarından mahiyyətcə fərqlənmir. Təqlidi isimlər həm ayrılıqda, həm də təkrar şəklində işlənə bilər. Məsələn, *lomba* və *lomba-lomba, ləpə* və *ləpə-ləpə*.

Təqlidi sözlərin çox mühüm hissəsi yalnız təkrar şəklində mövcud olub, tək formada işlədilmir: *şır-şır, lum-lum, marit-marit, əfil-əfil, pıç-pıç, pər-pər...*

Adətən lüğətlərdə də təqlidi sözlərin əsasən təkrar forması qeyd və təsbit olunur: *zar-zar, zır-zır, tir-tir, tıq-tıq, tıp-tıp, fis-fis, xar-xar, viz-viz, qirt-qirt, mız-mız, mur-mur, xır-xır, xor-xor, şaq-şaq, şaraq-şaraq...*

Tək işlənən təqlidi sözlərin semantik-qrammatik əlaqələri çox məhdud olub, bunlar əsasən *etmək/eləmək* feillər ilə yanaşı gəlirlər.

Təkrarlanmış təqlidi sözlərin əlaqələri isə nisbətən geniş olur, bunlar daha bir sıra feillər ilə yanaşı gələ bilər.

Mənanı şiddətləndirmək və ya uzunmüddətlik, davamlılıq bildirmək üçün səciyyəvi intensiv formasından istifadə olunur. Bu intensiv forma çox geniş yayılmışdır və bir neçə şəkildə özünü göstərir. İntensivlik bu sözlərin təkrarında daha aydın tərzdə təzahür edir. Məsələn, "*didişmək*" ilə "*dir-dir didişmək*" tərkiblərinin müqayisəsindən bu sonuncu tərkibin mənaca şid-

dətləndirildiyini görmək mümkündür. Dilimizdə bu forma geniş yayılmışdır.

Bu kimi təkrarlarda təqlidi söz ilə həmin sözdən düzələn feilin kökü eyni formada olur: təqlidi söz birhecalıdırsa, feilin kökü də birhecalıdır, təqlidi sözdə bir səsdən ibarət struktur ünsür varsa, həmin ünsür feilin kökündə də var və s.

Bununla belə, bütöv tərkibin feil ünsürü iki şəkildə (həm **-ilda...**həm də **-la...**şəkilçisi ilə birlikdə) işlənə bilir və bunların arasında məna fərqi olmur. Məs.: *par-par parlamaq//par-par parıldamaq, fir-fir fırlamaq//fir-fir fırladamaq, murt-murt mirtlamaq//murt-murt mirtıldamaq...*

Digər tərəfdən, təqlidi sözlər həm ilkin şəkildə, həm də **-il...**struktur ünsürü ilə birlikdə təkrarlanıb işlənir:

Xır-xır xırıldamaq//xırıl-xırıl xırıldamaq, hır-hır hırıldamaq//hırıl-hırıl hırıldamaq, xor-xor xoruldamaq// xorul-xorul xoruldamaq....

Mənanın daha da şiddətləndirilməsi üçün təqlidi sözlərin təkrarında **a** və **ha** bitişdirici ünsürlərdən geniş istifadə edilir.

a)Bitişdirici **a** ünsürü ilə düzələn sözlər: *danqadanq, dınqadınq, zınqazınq, guppagup, maçanmaç, marçamarç, lanqalanq, martamirt, nırçanıırç, paqqapaq, partapart, pıqqapıq, pıçapıç, taqqataq, tappatap, xapaxap, xincaxinc, xırçaxırç, çartaçart, şarpaşarp, şaxşax, şırpaşırp, şaqqaşaq, şarappa-şarap, şartaşart, hortahort, şirtaşırt, xartaxart....*

Bitişdirici **a** ünsürü ilə əsasən birhecalı təqlidi sözlər təkrarlanır.

b)Bitişdirici **ha** ünsürü həm bir, həm də ikihecalı təqlidi sözlərin təkrarında iştirak edir: *gurhagur, mırhamır, pırhapır, fıshafis, xorhaxor, cızhacız, şarhaşar, şaraphaşarap, cırınqhacırınq, ciringhaciring, zırınqhazırınq, şırhaşır, qırhaqırj....*

Xüsusən bəzən birhecalı sözlərin təkrarı ikili səciyyə dsaşır: eyni söz həm **a**, həm də **ha** ünsürü ilə təkrarlana bilir. Məs.: *guppagup// guphagup, gurtagurt//gurthagurt, şaqqaşaq// şaqhaşaq, hortahort//hortahort, xirtaxirt// xirthaxirt....*

Buradan isə o nəticə çıxır ki, təqlidi sözlərin təkrarında **a** və **ha** ünsürləri əslində eyni əhəmiyyətə malikdir, formaca fərqlənsələr də, məna və funksiyasına görə bu ünsürlərin dildəki rolu eynidir.¹ Bu ünsürlər dilimizdə əsasən təkrar təqlidi sözlərdə və təkrar feillərdə işlənir. Lakin feillərin və təqlidi sözlərin təkrarlanmasında oynadığı roluna görə fərqlənir. Belə ki, feillərin təkrarında onların isimləşməsinə səbəb olursa, təqlidi sözlərin təkrarında bunları başqa nitq hissəsinə çevirə bilmir. Başqa sözlə, *virhavur, qaçaqaç* sözləri isim kimi dərk olunursa, *şırhaşır, lanqalanq* tipli sözlər yenə təqlidi söz olaraq qalır.

Təkrar tərkiblərin komponentlərində fonetik dəyişmələrin baş verib-verməməsindən asılı olaraq təqlidi sözləri iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1) Söz heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan təkrarlanır: *taq-taq, civ-civ, parıl-parıl, xırt-xırt, viz-viz, hönkür-hönkür, murt-murt...*

2) Söz müəyyən dəyişikliyə məruz qalmaqla təkralanır: ikinci komponentlər ya səs tərkibinin keyfiyyətinə görə, ya da hecaların miqdarına görə birincilərdən fərqlənir: *şar-şaraq, çirt-pirt, çaq-çaraq, taqqataq, taraq-taq, daranq-durunq...*

Bir sıra əsərlərdə təqlidi sözlər nidalar ilə qarışdırılır. Lakin əslində təqlidi sözlər həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən nidalardan kəskin şəkildə fərqlənən xüsusi bir kateqoriyadır. Fərqlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Semantikasına görə nidalar insanın daxili hisslərini, emosiyasını əks edir, təqlidi sözlər isə ya mühitin müxtəlif səslərinə təqlid olur, ya da əşyanın halı və hərəkəti haqqında obrazlı təsəvvür yaradır.

2. Quruluşuna, fonetik tərkibinə görə təqlidi sözlər nidalardan fərqlənir. Bütün təqlidi sözlər, əsasən, eyni quruluşda olur və buna görə də müəyyən formullarda asanlıqla qruplaşır.

¹Həmin ünsürlər vasitəsilə təkrarlanan feillərdə proses, hərəkət çalarlığı çox qüvvətli şəkildə qalmaqda davam edir. Buna görə də heç də hər hansı feil təkrarından düzələn tərkibi isim hesab etmək olmur.

Ən çox yayılan növləri belədir: samit – sait – samit (xare), samit – sait – samit – sait (xart). Bu xüsusiyyətə görə təqlidi sözlər ümumiyyətlə başqa nitq hissələrindən, xüsusilə nidalardan fərqlənir.

3. Adətən, təqlidi sözlərdən sözdüzəldici şəkilçi qoşmaqla yeni söz əmələ gətirmək mümkündür. Lakin heç bir ilkin nida sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmir və heç bir nidadan yeni söz düzəlmir.

4. Həm təqlidi sözlərin, həm də nidaların təkrar forması ola bilər. Lakin nidanın təkrarı ilə hissənin nisbətən daha qüvvətli olduğu ifadə edilirsə, təqlidi sözlərin təkrarı həm mənanı qüvvətləndirir, həm təkrarlıq, çoxdəfəlilik, uzunmüddətlik bildirir, həm də bəzən yeni leksik vahid yaratmağa xidmət edir.

5. İnkişaf etməsi, artması, çoxalması ilə də təqlidi sözlər nidalardan fərqlənir. Adətən təqlidi sözlər başqa dillərdən alınmadığı halda, bir sıra nidalər başqa dillərdən alınmış sözlərdən ibarət olur (məs.: *allo, bis, bərəkəllah, əhsən, allahü-əkbər, amin* və s.).

6. Substantivləşmə baxımından bu iki kateqoriya bir-birindən fərqlənir. Nidalər yalnız müvəqqəti substantivləşdiyi halda, təqlidi sözlər həm müvəqqəti, həm də daimi (sabit) substantivləşə bilər.

7. Təqlidi sözlər daxili məna keyfiyyəti ilə nidalardan ayrılır. Nidalər məcazi mənada işləyə bilməz, təqlidi sözləri isə məcazi mənada işlətmək mümkündür.

8. Nidalər cümlədə yalnız *demək, etmək/eləmək* və *çəkmək* feilləri ilə birləşə bilirsə, təqlidi sözlər ən müxtəlif feillərlə işləyir; sonuncuların leksik-qrammatik əlaqələri daha genişdir.

9. Nida ayrılıqda işləyib özü müstəqil cümlə ("nida cümləsi") təşkil edə bilirsə, təqlidi sözlər yalnız cümlə tərkibində işləyir və bu zaman əsas tərz-hərəkət zərfliliyi funksiyasında çıxış edir.

Bəzən sintaktik funksiyasına əsaslanaraq təqlidi sözləri zərf hesab edirlər. Lakin həm də semantik və morfoloji xüsusiyyətləri

yətləri nəzərdə tutduqda təqlidi sözləri xüsusi qrammatik kateqoriyaya ayırmağın zərurliyi aydınlaşır.

İMPERATİV SÖZLƏR

Çağırış, müraciət, əmr bildirən sözlərə imperativ sözlər deyilir.¹ Məs.: *ədə, əzizim, alo, hey, piş-piş, dü-dü-dü, oha...*

Uzun müddət ümumi dilçilikdə və türkologiyada bu sözlər nidalara daxil edilmiş, bəzən də “imperativ nidalar” termini işlədilmişdir. Lakin imperativaiv və nida sözlər arasında istər məna, istər vəzifə, istərsə də quruluşca çox mühüm fərqlər olduğundan bu iki müxtəlif dil hadisəsini eyniləşdirmək düzgün deyildir.

Nidalar insanın obyektiv aləmə subyektiv münasibətinin təzahürüdür, imperativ sözlər isə insan arzu-istəyini, onun iradi xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Hər iki söz qrupu nitq prosesində təkrarlana bilər. Məna-cə emosionallıq bildirən nidaların təkrarı həmin emosional mənanı şiddətləndirmək məqsədi izləyirsə, imperativ sözlərin təkrarı daha çox təkidlilik, davamlılıq kimi məna çalarlıqlarının ifadəsinə xidmət edir.

İlkin nidalar yalnız hissələr ilə əlaqədar olduğundan bunlardan hər hansı bir yolla başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər düzəltmək mümkün deyildir və bu xüsusiyyətə görə onlar həm imperativ, həm də təqlidi sözlərdən fərqlənir.

İmperativ sözlər bir sıra müştərək cəhətlərə baxmayaraq, təqlidi sözlərdən fərqlənir. Bu fərq, hər şeydən əvvəl, məna ilə əlaqədar özünü göstərir. Təqlidi sözlər obyektiv xarici aləm əşya və hadisələrinin səslərini, görünüşünü və s. yamsılamaq nəticəsində yaranırsa, imperativ sözlər həmin obyektiv aləmə insanın münasibətini, onun iradi keyfiyyətlərini əks etdirmək məqsədi izləyir. Bütün bunlar göstərir ki, imperativ sözlər xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya kimi alınıb öyrənilə bilər.

¹Dilçilikdə işlənən “imperativ feillər” termini ilə qarışdırmamalı.

Azərbaycan dilindəki bütün imperativ sözləri iki qrupa bölüb öyrənmək olar: a) vokativ sözlər; b) diffuz sözlər.

1. Türkologiyada vokativ sözlər haqqında çox az tədqiqat əsərləri vardır. Yalnız bir neçə məqalənin adını çəkmək mümkündür¹ ki, bunlar da vokativ sözlərin bütün zəngin xüsusiyyətlərini hərtərəfli əhatə edə bilmir. Hər şeydən əvvəl, vokativ sözlərin hüdudu tam dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Bəzən “vokativ sözlər” terminini çox geniş mənada başa düşərək bu anlayış adı altında adlıq halda xitab kimi işlənən bütün xüsusi isimləri, bir sıra söz birləşmələrini, vəzifə adı bildirən bir çox ümumi isimləri və s. toplayırlar. Bu halda vokativ sözlərin hüdudu müəyyənlikdən məhrum edilir, bunlar xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya təşkil edə bilmir. Çünki təkcə çağırış-müraciət bildirməsinə görə sözün vokativ hesab edilməsi məsələyə yalnız sintaktik nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaqla əlaqədardır. Odur ki, bəzən leksik-qrammatik kateqoriya olan vokativ sözlər sırf sintaktik kateqoriya olan xitablar ilə qarışdırılır. Düzdür ki, bütün vokativ sözlər cümlədə xitab kimi çıxış edir, lakin bütün xitablara vokativ söz demək olmaz.

Vokativ sözlərin geniş anlayışı bu sözlərin məhdud (dar) anlayışı ilə də əlaqədardır. Dar mənada, adətən, yalnız insanlara müraciətlə işlənən söz formalarını vokativ sözlər hesab edirlər. Halbuki həm də digər canlılara müraciətlə işlənən bir çox sözlər də vokativ sözlərə daxil olub, həmin kateqoriyanın hüdudlarını genişləndirir. Beləliklə, nitqdə funksiyasına görə vokativ sözləri iki qrupa bölmək mümkündür; a) insanlara; b) heyvanlara müraciət üçün işlənənlər. İnsanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər öz funksiyasına görə xitablara yaxın olsa da, daha bir sıra mənə

¹ А.Х.Сулейманов. Узбек тилида атовган, ундалма вэ вокатив гаплар, Уз.ГУ асардары, 1956, № 66. А.А.Юлдашев. Звательные слова в тюркских языках, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», т. II (морфология), Изд-во АН СССР, М., 1956; Б.Уринбоев. Вокатив гаплар хакида баъзи мулохазалар, «Узбек тили ва адабиети» журналы, 1964 ;№3; М.İ. Adilov. Azərbaycan dilində vokativ sözlər, M.F. Axundov adına APDİ-nin “Elmi əsərləri”, 1966, XII c.

çaları (əzizləmə, əmr və s.) ifadə edə bilər. Bu kimi sözlərin vokativ olub-olmadığı intonasiya və mətn vasitəsilə müəyyən-ləşdirilir. Bu işdə, xüsusilə, intonasiya mühüm rol oynayır. Dil-çiliyimizdə bu məsələ öyrənilməmişdir. Azərbaycan dilində adi halda vurğu sözün son hecasına düşür. Söz müraciət məqsədi ilə işləndikdə isə vurğu öz yerini dəyişir, sondan ikinci hecanın üzərinə keçir. Müqayisə et: müəllim – müəllim; İsmayıl – İsmayıl. Yalnız intonasiya-vurğu ilə səciyyələnən həmin müraciət sözləri vokativ deyildir. Vurğu məsələsini ona görə xatırladıyıq ki, vokativ sözlərdə də vurğunun həmin səciyyəsi özünü göstərir və başqa qrammatik əlamətlərlə (şəkilçilər) birlikdə sözün vokativliyini sübut edir. Məsələn, “Oxucum, belədir aqıl babalar” (S.Vurğun) – cümləsində *oxucum* sözü həm vurğusuna (sondan ikinci hecədə), həm şəkilçisinin funksiyasına (“um” şəkilçisi burada qrammatik mənadan məhrumdur), həm də mənasına (çağırış-müraciət) görə vokativ söz hesab edilməlidir. Vokativ sözlər paradigmadan məhrumdur, şəxslər üzrə dəyişə bilmir.

Çağırış-müraciət məqsədi ilə işlənən bir sıra qrammatik-sözdəyişdirici şəkilçilər leksik-sözdüzəldici şəkilçilər mövqeyinə keçmişdir. Belə qrammatik formaların leksikləşməsi vokativ sözlərin mühüm əlamətlərindən biridir. Şəkilçilər yalnız bir formada, çağırış-müraciət formasında “daşlaşmış” olur. Məs.: Laylay mələyim, *sevdiciyim*, yavrucuğum, yat (A.Şaiq); Baxdın, *sevdiciyim*, sən məlul-məlul (S.Vurğun).

Dilimizdə **-cıq//cək...** şəkilçisi bir qayda olaraq isim köklərinə qoşulur, əzizləmə, kiçiltmə və s. bildirir. Yuxarıdakı misallarda isə bu şəkilçi feilin şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən sonra işlənmişdir ki, bu hal da həmin şəkilçili sözlərin ümumi formalar daxilində xüsusi mövqə tutduğunu – xüsusiləşdiyini (vokativlik kəsb etdiyini) sübut edir.

Deməli, xitab kimi işlənən və əslində kök və şəkilçiyə ayrılı bilən sözlər vokativ sözlərdən fərqləndirilməlidir. Vokativ sözlər müstəqil leksik materil olaraq lüğətlərə düşdüyü halda, qrammatik hadisə olan xitablar lüğətlərdə əks olunmur. Vokativ

sözlər müxtəlif yollarla düzəlir ki, bunlardan ən çox yayılmış olanları aşağıdakılardır:

a) zahirən birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edən sözlər əslində həmin şəkilçinin qrammatik mənasına uyğun gəlməyən mənə – vokativlik mənası kəsb edib yeni keyfiyyətdə çıxış edir; məs.: *atam, balam, anam, gülüm, əzizim, bacım, canım, qardaşım, sevgilim*.¹

Arzuya bax, *sevgilim*, tellərindən incəmi (M.Müşfiq); *Anam, bacım*, pul sənindir, mal mənim (Q.Musayev); Cəfər...hönkürdü: – Oh, Hüseyn, *eloğlu, qardaşım* (S.Dağlı); [Ağakışi] *A balam*, getmirsən getmə, ta yalan niyə deyirsən (C.Məmmədquluzadə).

Göstərilən sözləri şəxsə və kəmiyyətə görə təsrif etmək mümkün deyildir. Bu sözləri müvəqqəti situasiya ilə əlaqədar işlənən fərdi vokativ sözlərdən fərqləndirmək lazımdır. Aşağıdakı misalların vokativ funksiyada işlənməsi ümumxalq səciyyəsi daşıyır, fərdi səciyyəlidir:

Nə var, *dovşanım* (C.Cabbarlı); Mən də sağ qalmayacağam, *laçınım* (Ə.Məmmədخانlı); Mənim *göyərçinim* (S.Rəhman).

b) Üçüncü şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən sözlər vokativləşmiş olur; məs.: *qadası, balası, dostu, xandostu, əmisi, dayısı...*

Balası, gəlsənə gəmidə oturub gəmiçi ilə dalaşmayasan (S.Rəhimov).

Həmin formaca bunlara bənzəyən, lakin qrammatik hadisə olan təktərəfli birləşmələrdən fərqli olaraq leksik-qrammatik fakt kimi səciyyələndirilir.

v) Əzizləmə bildirən “*can*” ünsürü qoşmaqla bir sıra sözlər vokativləşdirilir; məs.: *dayıcan, dostucan, xanımcan, əmican, şirincan, Sonacan...* [Qənbər]. *Xanımcan*, hər nə buyurursan, buyur (C.Məmmədquluzadə); Qopdu birdən başıma bir yekə tu-

¹Müasir dilimizdə bir leksik vahid hesab edilən *xanım, bəyim* sözləri də əslində sözün vokativ formasından meydana gəlmişdir.

fan, *dayıcan!* Axırı oldu işim naləvü əfqan, *dayıcan* (H.Abbas-zadə).

Həmin forma ilə düzələn bir sıra xüsusi adlar bura daxil deyildir: *Babacan, Ağacan, Əlican...*

q) Dilimizdə bir sıra təkrarlar vardır ki, bunlar da yalnız vokativ söz kimi formalaşmışdır. Bunlardan bir neçəsini qeyd edək: 1) daha çox uşaq dilinə məxsus olan *day-day//day dayı, can-canı* tipli sözlər; 2) müəyyən üslub ilə bağlı olan *bacılı-bacılı* tipli sözlər; 3) tək-tək fərdlərin işlətdiyi *atam-atam, əzizim-əzizim* tipli sözlər və s.

İnsanlara müraciətlə işlənən bütün bu vokativ sözlər ya müəyyən üslublarla, ya da söz və formaların tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq (nisbət şəkilçiləri, kiçiltmə-əzizləmə şəkilçiləri və s.) çağırış-müraciət funksiyasında işlənən sözlərə çevrilmişdir.

Müasir dilimizdə müraciət üçün işlədilən və nədənsə bəzi lüğətlərə düşməyən az //ay qız, ə//ədə//ə gedə//aly//gədə, əşi//ə kişi //ay kişi sözlərinin canlı danışq dilində və bunun təsiri ilə də ədəbi-bədii əsərlərdə müxtəlif variantları vardır: *az//aaz//a-a-a-z//ağız//aız// ağəz// ağoz//ağaz; ə//ədə//adə//ada//bəyə//ayə//əyə//alə//ələ//ərə* və s.

Nə hoppan-hoppan salmışan, *az?* (Ə.Məmmədخانlı); *A-a-a-z, sənə nə oldu, rəngin niyə saraldı?* (İ.Şıxlı); *Aya sənə nə qız ərə getdi ki, uşaqdı* (M.Ə.sabir); *Ayə, nə yaman ləngidin* (İ.Şıxlı); *Sətəlcəm olmuşam, inanmırsan ayə?* (S.Rəhimov).

Klassik ədəbiyyatımızda (xüsusilə şeirdə) xüsusi isimlərin sonuna bir **a** səsi qoşmaqla vokativlik anlayışı ifadə edilirdi ki, bunu arxaizm hesab etmək lazım gəlir.

Sabira, beynəlmiləl tədbiri-ülfət etməli (M.Ə.Sabir).

Heyvanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər heç bir başqa təsirlə əlaqədar olmayıb, elə yaranışından çağırış-müraciət məqsədi daşımışdır; məs.: Faytonçu "*biyə*" deyəndə atlar hərəkət etdi (M.İbrahimov).

Heyvanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər inkişaf etmir, artmır. Əksinə, bu kimi sözlər get-gedə azalır, unudulur və

istemaldan qalır. Bunların bir qismi heç yazıya alınmamışdır, hazırda yalnız dialektlərdə məhdud şəkildə qalmaqda davam edir.

Bu sözlər daha qədim dövrlərdəki təsərrüfat tərzi ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Təsədüfi deyil ki, xalq ifadələrində, atalar sözü və məsəllərdə belə sözlər çoxdur:

Öküzünə *hiş* deməz, toyuğuna *kiş*. Vuraram ölər, *kiş* dəyərəm getməz. *Hiş-hişlə* (/kiş-kişlə) donuz darıdan çıxmaz. Dəvədən yıxılıb, *höt-hötündən* əl çəkmir. *Qu* deyəndə qulaq tutulur. *Hoha* var dağa mindirər, *hoha* var dağdan endirər. Birə də *ho* de, minə də *ho* de. *Kiş-kişlər* olsun. Yorulmuş öküz *ohamı* allahdan istər. Yüz qoyun da *tiri-ho*, bir qoyun da *tiri-ho*. Tənbəl eşşək *hoşu* allahdan istər.

Vokativ sözlərin tək və təkrar formaları mövcud ola bilər. Bunların təkrarı heç bir lüğəvi vahid yaratmır. Məsələn, aşağıdakı misallarda vokativ söz eyni mənədadır.

Məhəmmədhasən əmi “çöçə” elədi, guya eşşəyi çağırır; “Çöçə-çöçə” deyə-deyə Məhəmmədhasən əmi eşşəyi çıxartdı küçəyə (C.Məmmədquluzadə).

Hər bir heyvana müraciət üçün, onu saxlamaq, yemləmək, sürmək, qovmaq, çağırmaq və s. məqsədi ilə müxtəlif sözlərdən istifadə olunur. Burada müxtəlif dillər arasında fərqlər olduğu kimi, eyni dilin dialektləri arasında da mühüm fərqlər ola bilər. Müxtəlif heyvanlarla əlaqədar olan bəzi vokativ sözləri qeyd edək:

1.At ilə əlaqədar: *hoy-hoy, hay-hay, hə, hı-hı, hın-hın, yəh-yəh, yaa, dəh-dəh, fişt, biyə, muç...*

2.İt ilə əlaqədar: *küç-küç//kuç-kuç//küçən-küçən// küçəv-küçəv// kuça-kuça//çu-çu, çup-çup, tuşo-tuşo, post, hüşt-hüşt//hişt-hişt, küş-küş, fişt-fişt, kıs-kıs, qıs.*

3.Qoyun ilə əlaqədar: *dricco, kis-kis...*

4.Keçi ilə əlaqədar: *beç-beç, keç-keç, meçi-meçi...*

5.Qaramal ilə əlaqədar: *ho-ho, hiş, hiss, oha, heş-heş, hehe, ho-ha....*

6.Eşşək ilə əlaqədar: *hoş-hoş, heşə, oş-oş, çoş-çoş, çoşə, çöçə, çöçə-çöçə, hoqquş//qoqquş.*

7.Dəvə ilə əlaqədar: *lök-lök, xix-xix, yuh-yuh.*

8.Pişik ilə əlaqədar: *piş-piş, pişt-pişt, piştə//pişdə.*

9.Toyuq ilə əlaqədar: *dü-dü//tü-tü, düd-düd, düü-düü, kişt, kişt//kiştə, kiştə-kiştə, las//lass, pas-las....*

Daha bir çox vokativ sözlər vardır. Burada nisbətən çox yayılmış olanlar sadalanmışdır.

Vokativ sözləri bəzən təqlidi sözlərə, bəzən də nidalara daxil edirlər.

Təqlidi və vokativ sözlər arasında qrammatik cəhətdən müştərək cəhətlər çoxdur. Bir sıra eyni fonetik tərkibə malik və eyni funksiyalı sözdüzəldici şəkilçilər həm təqlidi, həm də vokativ sözlərə qoşula bilir ki, bəzən konkret halda bunları bir-birindən fərqləndirmək o qədər də asan olmur. Məsələn, **im**...şəkilçisi həm təqlidi (*xincim-xincim*), həm də vokativ (*pisim-pişim*) sözə qoşulur.

Lakin təqlidi sözlər obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri insanın səs orqanları – danışq üzvləri vasitəsi ilə əks etdirmək, yamsılamaq cəhdi nəticəsində yaranırsa, vokativ sözlərdə bu cəhət yoxdur.

Bütün təqlidi sözlərdən feil düzəlir, çox az vokativ sözdən feil düzəltmək mümkündür. Təqlidi sözlərin təkrarı təqlid olunan səsin təkrarlandığını və ya uzun müddət davam etdiyini, habelə intensivlik bildirirsə, vokativ sözlərin təkrarı yalnız təkidlilik bildirir.

Vokativ sözləri nida hesab etmək fikri də yanlışdır. Nidalar daha çox qeyri-iradi tələffüz olunan dil faktıdır və əsasən hisslər ilə əlaqədardır. Vokativ sözlər əsasən təfəkkürlə bağlıdır və bunlarda iradi cəhət üstündür. Bəzən eyni dil vahidi həm nida, həm də vokativ söz kimi işlədilir ki, bu da onun vəzifəsi və mənasından asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, nida sözlər cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqələnmə bilmir, bir növ əlahiddə mövqe tutur, vokativ sözlər isə müəyyən cümlə üzvü də ola

bilər; məs.: *Tfu*...Bu da sənin mənə xeyrin (S.Dağlı); *Tfu*, sənin bihəyə saqqalına (N.B.Vəzirov).

Eyni səs tərkibinə malik *tfu* birinci misalda nida, ikincisində vokativ sözdür və bir sinkretik vahid kimi cümlənin xəbəridir.

Vokativ söz ilə nidanın fərqi xüsusilə *demək* feilinin işlənməsində aydın təzahür edir; məs.: *Tfu* deyib Bahadır papiro-sunu yandırdı (N.Nərimanov).

Bu söz burada vokativdir. Nida *demək* yox, *eləmək* feili ilə işlənər. Nidanı deməzlər, edərlər (nidanın substantivləşməsi nəzərə alınmır).

Digər tərəfdən, nidalardan başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər düzəlmədiyi halda, vokativ sözlərdən müəyyən şəkilçilər vasitəsi ilə müxtəlif isimlər (bəzən də feillər) düzəldilir. Müəyyən heyvana müraciət üçün işlənən söz şəkilçi qəbul etməklə substantivləşib həmin heyvanın adını əmələ gətirir. Məsələn, **-ıq, -ik, -uq, -ük** şəkilçili bir sıra heyvan adı bildirən isimlər müvafiq vokativ sözlərdən düzəldilmişdir: *qoduq* (xotux), *küçük, pişik, toyuq, keçi, buzov, eşşək* və s.

II.Dildə müəyyən qrup səs tərkibləri vardır ki, bunlar dilçilikdə “diffuz səslər” termini ilə qeyd olunur. Bu termini N.Y.Marr irəli sürmüşdür.¹ Ona qədər isə “üzlənməyən (üzlərinə bölünməyən) nitq” termini işlədilirdi.

Əslində tələffüzdə səs tərkibinə görə o qədər də differensiasiya edilməmiş belə diffuz səsləri bəzən nida hesab edirlər. Lakin bir sıra görkəmli dilçilər (L.V.Şerba və s.) bunların söz hesab edilməsinə qarşı çıxır və “dilxarici səslər” olduğunu göstərirlər. Hər hansı söz az-çox tələffüzünə uyğun şəkildə yazılırsa, bu dilxarici səsləri uyğun şəkildə yazmaq olmur. Məsələn, rus dilində: *brr, fu, tpru, tfu*.

¹ Л.В.Щерба. О «диффузных звуках». Сб. «Академику Н.Я.Марру», XLV, М.-Л., 1935, səh.451-453.

Müvafiq sözləri hissələrinə bölmək və yazıda əks etmək olduqca çətindir. Məsələn, atı saxlamaq istədikdə çıxarılan diffuz *tpɾʃ* səsi kimi.

Bu tərkibləri şərti olaraq “səs-söz” şəklində adlandırmaq olar. Müvafiq səsləri çıxararkən bunlar hələ söz deyildir. Belə söz olmayan komplekslərə ədəbiyyatda çox təsadüf edilir.

Zorba ləpələr paroxodun hər iki tərəfindən “*şış*” səsilə bir-birini qovurlar (N.Nərimanov); O...”*hmmm*” edib dörd tərəfə baxdı; Çoban Vəli birdən “*hin*” eləyib gülümsədi; Nökər Səlim – “*ihin*” elədi (M.İbrahimov); [Tarverdi] *Tss...Tss...ehtiyatlı olun* (M.F.Axundov); [Zabit] *Mmmm...Buyurun, xanım!* (Y.Əimzadə); O tez “*həh*” eləyib yerindən qalxdı (C.Gözəlov); Müstəntiq “*şış*” eləyib dayandı (C.Gözəlov).

Bu kimi səs kompleksləri hələ söz deyildir, “dixarici” hadisədir. Odur ki, bunlar lüğətlərə də düşmür. Söz olmadığından bunlar bir sıra müxtəlif sistemli dillər üçün eynidir. Bunlar asqırmaq, fınxırmaq kimi sırf fizioloji proseslərlə əlaqədar çıxan səslərə yaxındır. Lakin burası var ki, həmin diffuz səslər substantivləşə və bu zaman dil vasitələri sisteminə daxil ola bilər.

Belə diffuz sözlərin yazıya alınması tam şərtidir. Bunlar müvafiq səslərə sadəcə işarə edir, onları əks edə bilmir. Məsələn, yazıçı göstərəndə ki, “İsgəndər ağzını Cəlalın qulağına tutub “*hə, ho*” eləyir və deyir “*hanı? Mən kefliyəm?*” (C.Məmmədquluzadə) – bu misalda *hə, ho* diffuz sözlərdir və müvafiq hadisəni heç də tam əks etdirmir.

UŞAQ SÖZLƏRİ

Kiçik yaşlı uşaqların nitqi, danışmaq üçün səciyyəvi olan sözlər uşaq sözləri adlanır. Uşaqlar bu sözləri danışmağa başlayanda tələffüz edir və öyrənirlər. Əsasən ekspressiv olan bu sözlər miqdarına görə ümumi dilin lüğət tərkibində çox cüzi yeri tutur. Uşaq sözləri ya dildəki bu və ya digər sözün təhrif edilməsi yolu ilə, ya da səs təqlidi, alliterasiya üsulu üzrə ahəngdar səs-

lərin düzümü yolu ilə düzəldilir; məs.: *baba, bəbə, cici, tıq-tıq* (xanım), *çiçə, ham-ham* (it), *cırtan...*

Nitqdə işlənən uşaq sözləri ilə körpələrin çıxardıqları diffuz səsləri böyüklərin təqlid etməsi ilə yaranan sözlər arasında fərq vardır. Aşağıdakı misallarda qeyd olunan sözlər uşaqların üzvlənməmiş (diffuz) səslərinə təqlid ilə düzəlmiş və əslində böyüklər tərəfindən işlədilir: “*İnqa-inqa* deyib sevinir çağa (S.Vurğun); Söz kar etmir qoduğa; Hey deyir “*inqa-inqa*” (S.Rüstəm); Körpə...”*qığ-qığ*” edərək gülümsəyir (M.İbrahimov).

Əslində uşaq sözləri də nitqə hazır şəkildə daxil edilir, hər dəfə yenidən yaradılır. Təcrübədən hansı səsləri tələffüz etməyin asan və əlverişli olduğunu bilən böyüklər məhz həmin səslərin uşaqlar tərəfindən tələffüzünə cəhd göstərirlər. Belə asan, əlverişli səslər məhdud miqdarda olub, bir növ beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Həmin səslər uşaqlara daha yaxın, tanış olan məfhumlarla əlaqələndirilir. Məsələn:

Tamaşa, düş gəl *qucuma* (Q.Xəlilov); [Tapdıq] “Dovşanın başını *xix* elə” deyib atasının üzünə baxdı (Ə.Vəliyev); *Qıç* elə mamanı. Oyan dur gedək, dədəni məni “*tüşiyə*” mindirəcək (N.Nərimanov); Gəl səni bir *maç* eləyim (C.Gözəlov).

Bir sıra uşaq sözləri atalar sözlərinin tərkibində özünü göstərir:

Əppəyə “*aba*” deyir, kömürə “*qaqa*”; *Cikini* də bilir, *bikini* də; Çörəyə *pəpəş* deyərsən.

Uşaq sözlərinin əksəriyyəti təkrar şəklində çıxış edir. Burun, dodaq və dinönü samitlərini müəyyən saitlətlə yanaşdırıb təkrarlamaqla uşaq sözləri yaradılmış olur: *nənə, məmə, mama, baba, bibi, bəbə, pəpə, lələ, dədə, day-day...*

Hətta müəyyən söz köklərini təkrarlamaqla uşaq nitqinə məxsus sözlər yaratmaq mümkündür. Məs.: Ata, *çim-çim* elədim (Ə.Hacıadə); (Uşaq) *Piş-piş* apaldı (C.Gözəlov); Radio əmi dedi, yatmaq vaxtıdır. Ana, *bay-bay* (Ə.Hacıadə).

Bütün bu uşaq sözləri dəqiq semantikaya malikdir. Lakin bəzi sözlər çox yaygın, qeyri-müəyyən mənada işlədilir. Məsələn, *qaqa*, *cici* sözləri kimi.

Bir sıra uşaq sözləri məcazi mənə kəsb edərək işlənmə dairəsini genişləndirmiş olur. Məs.: Ayda-ildə bir dəfə gəlib *dit* eləyib gedirsən (H.Seyidbəyli); Mən sən deyən *xoxlardan* deyilməm (M.İbrahimov); Axundov ayaq açıb *dar-dar* etmək istəyən milli Azərbaycan burjuaziyasını mühakimə edirdi (Ə.Məmməd-xanlı).

Miqdarca məhdud olan təkrar uşaq sözlərindən bəzi sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər əmələ gətirilir. Xüsusən əzizləmə və vokativlik anlayışı bildirən *ş* şəkilçisi əsasən təkrar formalı uşaq sözlərinə qoşulur: *pəpəş*, *məməş*, *qaqaş*, *ciciş*, *adaş*, *nənəş*....

Azərbaycan ədəbi dilində, habelə dialektlərində uşaq oyun adlarını ifadə edən sözlər də əsasən təkrarlama üzrə düzəldilir. Eyni söz (əsasən isim) təkrarlanıb uşaq oyun adını bildirir. Məs.: *ağac-ağac*, *at-at*, *qoz-qoz*, *mazı-mazı*, *mərə-mərə*, *kos-kos*, *gəlin-gəlin*, *üzük-üzük*, *xala-xala*, *xan-xan*, *dava-dava*, *baça-baça*, *lopuq-lopuq*, *təpik-təpik*, *pul-pul* və s.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, türkologiyada ilk dəfə N.İ.Aşmarin uşaq sözlərinin mimemlərə daxil olduğunu göstərmişdir.²

“RİTMİK” SÖZLƏR

Məlumdur ki, hər bir dil faktı ikitərəfli mahiyyətə malik olub, forma (xarici cəhət) ilə mənanın (daxili cəhət) vəhdətində təzahür edir (F.de Sössür müvafiq şəkildə “akustik obraz” və “məfhum” terminləri işlədirdi. Nitqdə bəzən mənadən məhrum

¹Вах:М.Адиллов. О детских словах, «Вопросы тюркологии». Баку, 1971, səh. 318-322.

² Вах:Н.И.Ашмарин. Подражание в языках Среднего Поволжья, Известия Азербайджанского Государственного Университета им. В.И.Ленина (серия общественных наук), Баку, 1925, т. 2-3.

olan bir sıra səs kompleksləri özünü göstərir ki, bunlar dil vahidi – “söz” hesab edilmir. Bir sıra uşaq oyunları ilə əlaqədar mahnılardan misallar veririk:

1. *Ay uyruğu, uyruğu,*
Saqqaı it quyruğu...
2. *Tülkü, tülkü, tümbəki,*
Quyruq üstə lümbəki...
3. Hop, hop, hopbanı.

Qeyd olunan səs komplekslərinin ümumi mətn ilə heç bir semantik bağlılığı yoxdur. Bunlar sadəcə olaraq ahəngi müşayiət etmək və ya ritm yaratmaq məqsədi ilə işlədilmiş olur.

Aşağıdakı misallarda da heç bir məna bildirməyən tərkiblər yalnız ritm xatirinə işlənmişdir və istənilən vaxt fərdi zövqlərdən yenə də ahəng və ritmdən asılı olaraq başqa tərkiblərlə əvəzlənə bilər.

Dam üstədir damımız

Ay gülüm, *nanay, ay nanay*...(mahnıdan).

Təkrarlanan məzmunuz-mənasız səs kompleksləri heç bir leksik (və ya hər hansı) məna bildirmədiyini üçündür ki, bunları istənilən misraya, cümləyə bağlamaq mümkün olur. Semantikadan məhrum olan belə tərkibləri istənilən tərəfə çəkmək mümkündür. Gah “Dam üstədir damımız” ifadəsi ilə, gah “Bu gün ayın üçüdür...” və s. kimi müxtəlif və uzaq fikirlərin hər hansı biri ilə istənilən vaxt əlaqələndirilə bilər. Belə nəqəratların – ritmik və təkrarlarının müəyyən tərkiblərdə özünü göstərdiyi müşahidə edilir. 1) *Dalay-dalay* çağıra bilmərik (S. Rəhimov); 2. Olanda *halay-halay*, olmayanda halım qalay (Atalar sözü).

1. *İlim ilası var bunun, Səbzı libası var bunun*...(Tapmaca).

2. *Alalar, ha alalar*, Erəkək dişi balalar (Tapmaca).

Məhz söz olmadığı üçündür ki, bu kimi səs toplusu şəklində işlənən vahidlər lüğətlərdə qeyd və təsbit edilmir.

Bəzən belə mənasız səs komplekslərindən falçılar, cadugərlər, dərvişlər müəyyən məqsədlə istifadə edirlər. Məsələn, M.F.Axundovun göstərdiyinə görə Dərviş Məstəli şahın “hey-

bətli səsle” oxuduğu məşhur “Dəğdəğaha fətəndi... ilə başlayan tərkiblər mənadan məhrum söz yığını olsa da, bu səs toplusundan dərviş müəyyən məqsədi üçün istifadə edə bilər.

Bəzən əslində mənalı dil vahidləri – sözlər də ritmik vəzifə daşıyır, ritm üçün işlənir. Bu zaman sözün mənası deyil, ritmik funksiyası (yəni sırf xarici əlaməti) əsas götürülür və buna görə də bunları “ritmik sözlər” adlandırmaq olar. Xalq özü bu “ritmik sözləri” başqalarından – əsil, həqiqi sözlərdən fərqləndirərək deyir: “Aşığın sözü qurtaranda “yarım-yarım (yarəm-yarəm) çağırar”.

Aşıq ədəbiyyatında belə ritmik sözlərə “bəzək” və ya “xal” da deyilir. Şair O.Sarıvəlli “Aşığın poetikası” məqaləsində yazmışdır ki, “bəzək” sözləri yerində işləndiyi zaman mahnılara şirinlik gətirir. Lakin bəzən çalınan hava ilə oxunan söz arasında müəyyən uyğunsuzluq olur. Aşıqlar bu uyğunsuzluq duyulmasın deyə *körpə quzu, dəli ceyran, alagöz maral, dərdin alım, qurban olum, neynim-neynim* və i. a. kimi köhnəlmiş “bəzək sözləri” işlədirlər.

MÜNDƏRİCAT

Alliterasiya	3
Ədəbi və bədii dilin hüdudları	60
Qoşmaların təkrarda rolu	67
Rəsul Rzanın "Lenin" poemasının bəzi üslub xüsusiyyətləri	76
Lenin mətbuat dili haqqında	91
Qəzet dilinin bəzi xüsusiyyətləri.....	95
Qəzet dilinin bəzi xüsusiyyətləri (<i>ikinci məqalə</i>).....	99
Всесоюзная научная конференция по тюркским языкам	103
Sifətlərin tam təkrarı	118
Об азербайджанской антропонимии	129
О ДЕТСКИХ СЛОВАХ	138
СИНТАКТИКО-КОНСТРУКТИВНЫЕ ПОВТОРЫ. АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ	144
Niyə belə deyilir. Qızıl əsr	178
Niyə belə deyilir. Gözdən əsgİ asmaq.....	180
Əcəm oğlu	180
Əsəbləri ilə oynamaq	181
Xalq hikməti və hikmətsiz sözlər.....	182
"Bir" sözünün sintaktik təkrarı	185
Azərbaycan dilində təqlidi sözlərin bəzi xüsusiyyətləri	193
Azərbaycan dilində təqlidi sözlərdən isim düzəldən şəkilçilər	215
Jarqonun bəzi növləri	229
Bədii dil haqqında qeydlər (S.Rəhimovun fərdi üslubu əsasında) (<i>birinci məqalə</i>).....	244
Bədii dil haqqında qeydlər (S.Rəhimovun fərdi üslubu əsasında) (<i>ikinci məqalə</i>).....	260
Dil ictimai hadisədir.....	272
Bəzi əcnəbi adların orfoqrafiyası	280

Niyə belə deyirlər. Göz dəymək (gözə gəlmək)	284
Niyə belə deyirlər. On üç nəhsdirmi?	286
Niyə belə deyirlər. Yerində oturtmaq	288
Ölüb ölümdən qurtarmaq	289
Niyə belə deyirlər. Qarı nənin örkəni.....	290
Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm.....	292
Sintaktik paralelizmin bədii üslubda rolu	308
Mübahisəli bir dil hadisəsi	319
Cümlə haqqında	323
Dildə imkan və gerçəklik	328
Dil və din.....	331
İşarələr, simvollar	340
Синтаксические конструкции с параллельным строением и их трансформы: на материале азербайджанского языка.....	345
Şəhriyar şeirinin dili.....	347
S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin dili haqqında	357
Xalq dilində və Füzuli şeirində alliterasiya	366
Azərbaycan dilində Adverbiallaşmanın yolları	380
Jarqon və Arqo	386
Azərbaycan zoonimləri haqqında	395
Nida.....	405
Təqlidi sözlər	420
Imperativ sözlər	431
Uşaq sözləri.....	439
“Ritmik” sözlər	441

MUSA ADILOV

MƏQALƏLƏR
(1970-1980-ci illər)

**Kitabda müəllifin 1970-1980-ci illərdə çap olunmuş
məqalələri toplanmışdır**

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 18.01.2020
Şərti çap vərəqi 28. Sifariş № 18
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib,  ap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, I r ş h r, 3-c  Maqomayev 8 /4